

Р. Королевой

ЧИН ИНСОН
КАКАДА
КИССА

Б. Полевой

ЧИН ИНСОН

ҳаққидә

ҚИССА

Ўз ССР
Давлат Наҳриётин
тошкент
1951

Р. Абдурахмонов
таржимаси

Расмларни *В. Щеглов,*
муқова ва титулни *В. Кайдалов,*
шмуцтитулларни *Шишловский*
ишлаган.

Буринчи
БЎЛИМ

Юлдузлар ҳали чарақлаб турмоқда, қирчилламаъ совуқ; лекин шарқдан осмон ёришиб келмоқда эди. Дарахтлар қоронғилиқдан аста-секин чиқабошлади. Бирдан совуқ шамол қўзғалиб, дарахтлар бошини силкита кетди. Ҷрмонга дарҳол жон кириб, шовур-шувур ва гачир-ғучирга тушди. Юз йиллик кекса қарағайлар ўзаро шивирлаша кетди ва ларзага келган шохлардан қуруқ қиров шувиллаб ёғилабошлади.

Бехосдан турган шамол бехосдан тинди. Дарахтларини яна жимжит сукунат босди. Тонг ёришар чоғида ўрмондан чиқадиган овозлар дарҳол эшитилабошлади: ён томондаги майдонда бўрилар ўлжа талашар, тулкилар ёқини товуш чиқариб увиллашар ва эндигина уйқудан турган қизилиштон эринибгина тумшуқ урар, унинг

тўқ тўқи жим жиг ўрмонда янграб, худди у дарахт-ни эмас, скрипканинг қорини чўқиётгандек садо берар эди.

Ушна гириллаб эсган шамол қарағай тепасидаги қалин игнабаргларни шитирлатди. Ёришган осмондаги сўнгги юлдузлар астагина сўнди. Осмоннинг ўзи ҳам торайди. Туш зулматидаги тамоман қутилган ўрмон маҳобатли кўк тусга кирди. Қарағайларнинг учларидаги жингалак гўшалар ва игна барг арчалар қизғимтил тусга кириб, қуёш чиққанидан хабар берди; демак бугун кун очиқ, аёз, изғирин бўлади.

Кун тамом ёришиб кетди. Бўрилар кечаси домларига туширган ўлжаларини ҳазм қилиш учун ўрмон бағрига кириб кетишди, тулки ҳам қор устида нақшсимон изларини айёрлик блан чалкаштириб майдондан жўнаб қолди. Кекса ўрмонзор бир зайилда шовур-шувур қилишидан тинмасди. Фақат қушларнинг пириллаши, қизилиштоннинг тўқ-тўқи, шохдан-шохга сакраб сайровчи читтакларнинг товуши ва ёввойи чумчуқларнинг чириллашигина бу тинкага тегадиган, ваҳимали ва кўнгилсиз шовур-шувурга турли-туман оҳанг берарди.

Дарахт шохида узун қора тумшугини тозалаб турган ҳакка бирдан бошини ёнига буриб қумлоқ солди-да, учишга чоғланди. Дарахт шохчаларининг ваҳмали қасир-қусури эшитилди. Ўрмон ичидан бадҳайбат, зўр бир нарса, йўл-пўлга қарамасдан, босиб келмоқда эди. Буталар шитирлаб, ёш қарағайларнинг шохлари ларзага келди ва устидаги қировлари тўкилабошлади. Ҳакка қағиллаб, ёй ўқининг парига ўхшаш думини ёйди-да тўғрига қараб учиб кетди.

Тонг қировидан оқарган игнабарг дарахтчалар ичидан узун кулранг бир тумшуқ кўринди, унинг бошида айри-айри бўлиб кетган катта шохлари бор эди. У, катта майдонга аланглаб қарарди. Унинг тез-тез нафас олишдан иссиқ буғ чиқиб турган қизғимтил бурун тешиклари керилиб қимирлаб турарди.

Қари буғи қарағайзорда серрайиб қотиб қолди, фақат орқасининг қат-қат бўлиб кетган терисигина дириллаб турарди. Унинг дикқайган қулоқлари шу қадар сезгир эдики, қарағай пўстлогини кемираётган

қуртинг аранг қитирлатишини ҳам эшитиб турарди. Лекин унинг қулоғи нечоғлик сезгир бўлса ҳам, қушларнинг чирқираши, қизилиштоннинг тўқиллатиши ва қарағай шохларининг бир зайилда шивирлашидан бошқа ҳеч нимани эшитмас эди.

Қулоғи унинг кўнглини тинчитса ҳам, бурни хавотирга солиб турарди. Юмшоқ қорнинг тоза ҳидига бу чангалзор ўрмонга бегона бўлган қандайдир аччиқ, бадбўй ва хавфли бир ҳид қўшилиб турар эди. Буғининг жовдираган қора кўзлари оппоқ қор устида ётган қора гавдаларга тушди. У, қимир этмай, жуфтагини ростлаб ўзини ўрмонга уришга ҳозирланди. Броқ одамлар қимирламасди. Булар қор устида бир-бирларига жипслашиб, ба'зилари эса устма-уст ётишарди. Улар жуда кўп, аммо биронтаси ҳам қимирламас ва доимий сукунатни бузмас эди. Булардан бироз нарида қандайдир баланд, бадҳайбат нарса осмонга тиккайиб ёгарди. Қўнгилга хавотир соладиган аччиқ ҳид ана шулардан чиқаётган эди.

Буғи ўрмон ёқасида аланглаб турар ва жимгина ётган, ҳаракат қилмайдиган ва, афтидан, сра зарар етказмайдиган бу бир тўда одамларга нима бўлганини билолмас эди.

Юқоридан эшитилган товуш буғининг диққатини ўзига тортди. Буғи бир чўчиб тушди, орқа териси титради, орқа оёқлари яна жуфтак бўлди.

Броқ эшитилган бу товуш ҳам қўрқинчли эмас эди. Худди энди гуллайбошлаган қайин дарахти баргига бирнеча қўнғиз гўнғиллаб ёпишиб олгандек туюларди. Қўнғизларнинг гўнғиллашига ба'зап, кечқурун ботқоқда юрган лойхўракнинг қақирлашига ўхшаган бир товуш қўшилиб турар эди.

Ана—қўнғизларнинг ўзи ҳам кўриниб қолди. Улар, қанотларини ялтиратиб, тиниқ кўк осмонда ўйин қилишмоқда. Лойхўрак яна бирнеча бор қақирлагандек бўлди. Қўнғизлардан бири, қанотларини ёйганича, настига думалаб тушди. Қолганлари ҳавода яна ўйинга тушакетди. Буғи хотиржам бўлиб майдонга ўтди, кўз қири блан осмонга қараб, қор ялади. Шу вақт ҳавода гуж бўлиб ўйнашиб юрган қўнғизларнинг яна биттаси,

қопқора йўғон думини чўзиб, тўппа-тўғри майдонга тушабошлади. У бирдан шу қадар улкан бўлиб кетдики, буғи бир сакраб ўзини буталар ичига олгунча, бад-ҳайбат, тўсатдан қўзғайдиган куз бўронидан ҳам даҳшатлироқ бир нарса қарағайлар устига келиб тушди ва ундан гумбирлаб ерга ағнади; ўрмон қарсиллаб, ларзага келди. Гумбирлаган овознинг акс садоси дарахтлар устида янгради ва жон-жаҳди блан ўрмон ичига қараб қочган буғидан илдамроқ югурди.

Акс садо кўмкўк қалин игнабарг дарахтлар ичида ғойиб бўлди. Самолёт зарби блан ларзага келган дарахт шохларидаги қиров тўзиб ялтираб, ерга сочилди. Ўрмонга яна оғир сукунат чўкди. Сукунат ичида бир кишининг инқиллаши, тўсатдан пайдо бўлган қасир-қусур ва шовқиндан қўрқиб майдонга қочган айиқнинг оёқлари остида қорнинг ғирчиллаши барала эшитилди.

Айиқ улкан, қари ва пахмоқ эди. Унинг хушук, кулранг жунлари ичига кириб кетган биқинларидан осилиб турарди. Бу ўлкада куздан бери уруш бўлмоқда. Уруш ҳатто одамзод яшамайдиган бу қалин ўрмонзорларга ҳам келиб етди. Гоҳ-гоҳда келадиган ўрмончи ва овчилардан бўлак одам боласининг бу ерларга оёғи теккан эмас. Атроф-теваракда бўлган уруш қасир-қусури куз бошидаёқ айиқни безовта қилиб, унинг қиш уйқусини бузиб, инидан чиқарган эди. Шундан буён у очиқиб ва ғазаби тошиб, ўрмонда дайдиб юрарди.

Айиқ, боягина буғи турган ўрмон ёқасига келиб тўхтади. Буғининг ҳозиргина қолдириб кетган изларини маза қилиб ҳидлади ва ичига кириб кетган қорнини ҳарсиллатиб оғир нафас олди-да, атрофга қулоқ солди. Буғи кетиб қолган эди, аммо сал нарироқдан бошқа бир товуш эшитилди; чамаси бу тирик, лекин заиф бир жонзоднинг товуши эди. Айиқнинг жуни ҳурпайди. У тумшуғини чўзди. Ўрмон ёқасидан яна бояги товуш аранг эшитилди.

Айиқ аста-аста қадам босиб, оёқлари остидаги қорни ғирчиллатиб ерга чўкдириб, қорга кўмилиб ҳаракатсиз ётган одам гавдасига қараб юрди...

Учучи Алексей Мересьев икки томондан «исканжа» га тушиб қолди. Бу — ҳаво жангида рўй берадиган ҳолларнинг энг ёмони эди. Ҳамма ўқларини отиб қўйиб, ҳақиқатда қуролсиз қолган Мересьевни тўрт немис самолёти ўраб олди ва уни на бурилишга, на четга жишлишга қўймай, тўғри ўз аэродромига олиб борди.

Бу воқиа бундай бўлган эди. Лейтенант Мересьев командаси остида бир звено қиручи самолётлар, душман аэродромига ҳужум қилишга жўнаётган «ИЛ» ларни кузатиб бормоқ учун ҳавога кўтарилди. Дов'юраклик блан қилинган парвоз муваффақиятли ўтди. Штурмчи самолётлар, я'ни пиёда аскарлар айтганидек «учучи танклар» қарағайзор устидан паст учишиб, секингина душман аэродромига яқинлашиб боришди. Аэродромда катта «юнкерс» транспорт самолётлари қатор-қатор тизилишиб турган эди. Ўрмоннинг кўмкўк қалин дарахт шохлари орасидан тўсатдан отилиб чиққан штурмчи самолётларимиз қопқора бадҳайбат «юкчилар»* устига ёпирилдилар, уларни замбарак ва пулемётлардан ўққа тутдилар, уларнинг устига паррак думлик снарядлар ташладилар. Ҳужум бўлаётган пайтда ўзига қарашли тўртта қиручи самолёт блан ҳавони қўриқлаб турган Мересьев юқоридан туриб, аэродромда югуришиб юрган одамларни, транспорт самолётларнинг, босилган қор устида оғир ўрмалашганини, штурмчи самолётларимиз қайта-қайта айланиб келиб ҳужум қилганликларини ва «юнкерс» ларнинг бироз эс-ҳушларини йиғиб олган учучилари ўқ ёмғири остида самолётларини юргизиб, ҳавога кўтарилаётганларини яққол кўриб турарди.

Худди шу пайтда Алексей бир хато иш қилди. У, штурмчи самолётларимиз ҳужум қилаётган жойни ҳаводан туриб қаттиқ муҳофаза қилиш ўрнига, учучилар та'бири блан айтганда, осон овнинг пайига тушди. У, самолётни пастга шўнғитиб, эндигина ердан узилиб оғир ва секин кўтарилабошлаган «юкчи» усти-

* «Юкчилар» — немисларнинг юк ташучи самолётлари. —
Тарж.

га ташланди ва унинг дюральдан ясълган тўртбурчак ола-була гавдасини хўб ўққа тутди. Узига ишонган Алексей ҳатто душманнинг қай тарзда ерга қулаб тушишига қарамади ҳам. Аэродромнинг иккинчи томонидан яна бир «юнкерс» ҳавога кўтарилди. Алексей уни қувлаб кетди, атака қилди, аммо натижа бўлмади. Унинг отган ўқлари секин юқори кўтарилаётган самолётнинг устидан ўтиб кетди; шахт блан қайрилиб, яна атака қилди, лекин бу сафар ҳам уриб йиқитолмади; «юнкерс»га яна ҳамла қилди ва уни ўрмон тепасида бир четга суриб борди-ю уриб ағдарди ва самолётидаги ҳамма қуроллардан ғазаб блан бирнеча бор қаторасига ўқ узиб, «юнкерс»нинг чўзиқ гавдасини илматешик қилиб ташлади. Алексей, «юнкерс»ни уриб туширгач, бепоён кўмкўк қалин ўрмондан қора тутуш бурқсиб кўтарилган жойда икки марта ғолибона айланди-да, самолётини буриб яна немис аэродромига қараб йўл олди.

Лекин аэродромга учиб бориш унга муяссар бўлмади. У, ўз звеносининг учта қиручи самолёти тўққизта «мессер» блан жанг қилаётганини кўриб қолди; афтидан, немис аэродромининг қўмондонлиги штурмчиларнинг ҳужумини даф' қилмоқ учун бу «мессер»ларни чақирган бўлса керак. Учучилар, сони уч ҳисса кўп бўлган немисларга дадил ҳужум қилиб, штурмчи самолётларни душман ҳамласидан сақлашга тиришдилар. Хирмонпо қуши ўзини ярадор бўлиб йиқилаёзганга солиб, овчиларни ўзига андармон қилиб учиб кетабергани ва шу йўл блан болаларини сақлаб қолгани каби, уруш қилаётган учучилар ҳам душманни ўзларига андармон қилиб четроқ бир томонга учиб борабердилар.

Алексей осонроқ овни қўлга туширмоқ пайига тушиб юрганидан ўзи ҳам уялиб қолди, уятининг зўридан шлём остида юзлари ўтдек ёнаётганини сизди. У, бир душман самолётини чоғлаб туриб, ғазаб блан ҳужум қилиб борди. У уришни чоғлаган самолёт «мессер» эди. Афтидан, «мессер» ҳам бирон овни қўлга туширмоқчи бўлиб, шерикларидан бир қадар узилиб қолган бўлса керак. Алексей самолётини тез учуриб, душманга ён томондан ҳужум қилди. У, ҳамма қонда-

сини ўрнига келтириб, немисга атака қилди. У, душман самолётини расо нишонга олиб, гашеткани босди. Лекин немис пинагини бузмай ёнидан ўтиб кетди. Ўқнинг хато кетиши мумкин эмас эди, чунки нишон жуда яқиндан олинган ва душман самолёти нишонда жуда яққол кўринган эди. «Ҳа, ўқ тамом бўлипти!»— деб ўйлади Алексей ва баданига муздек тер югурди. Синаш учун гашеткани босди, лекин ҳар сафаргидек бутун гавдани ларзага келтирадиган гулдиросни сезмади. Ўқдон бўшаб қолган эди: у, душман «юкчи» самолётларини қувиб юриб, ўқининг ҳаммасини сарф қилиб қўйган эди.

Аmmo бу ҳолдан душманнинг хабари йўқ-ку! Алексей, қурол-яроқсиз бўлса ҳам, лоақал шерикларининг сонини кўпайтирмақ учун жанг тўполонига киришга аҳд қилди. Лекин унинг бу фикри хато бўлиб чиқди. У ҳужум қилиб зарар етказолмаган немис қиручи самолётининг учучиси тажриба кўрган, зийрак киши эди. Алексей самолётининг ўқ-дориси тугаб қолганини пайқаган немис учучиси бу тўғрида ўз шерикларини огоҳлантириб буйруқ берди. Тўрт «мессершмитт» жангдан чиқиб Алексейни ўраб, тепадан ва пастдан ўртага сиқиб олишди-да мовий ва тиниқ ҳавода барала кўришиб турган ёнар ўқлар блан қайси томонга юриш кераклигини кўрсатишди. Шундай қилиб, улар Мересьевни икки томондан исканжа орасига сиқиб олишди.

Бирнеча кун бурун Алексей немисларнинг «Рихтгофен» деган машҳур авиадивизияси ғарб томондан бу ерга, яъни Старая Руссага учиб келганини эшитган эди. Бу дивизияга фашистлар империясидаги энг яхши учучилар саралаб олинган бўлиб, унга шахсан Герингнинг ўзи ҳомийлик қилар эди. Алексей ҳозир ана шу осмон бўрилари чангалига тушиб қолганини, афтидан улар уни ўзларининг аэродромига олиб бориб мажбуран қўндириб, тириклайин асир қилиб олмоқчи бўлганларини пайқади. Бундай воқиалар у вақтда бўлиб турарди. Алексей ўз ошнаси Совет Иттифоқи Қаҳрамони Андрей Дегтяренко командаси остидаги қиручи самолётлар чиқосининг бир куни немисларнинг бир разведкачи самолётини ҳайдаб келиб, ўз аэродромларига қўндирганларини кўрган эди.

Асир тушган немиснинг кўкарган, оқарган узунчоқ йози, гандираклаб қадам ташлаши бирдап Алексейнинг ёдига тушди. «Асир тушаманми? Ҳечқачон! Бунақа гаплар кетмайди!»—деган қарорга келди у.

Аммо у қутилиш иложини тополмади. У кўрсатилган йўлдан бурилмоқчи бўлган ҳамон, немислар пулемёт отиб йўлини тўсар эдилар. Шу топда яна унинг кўз олдига ранги-қути ўчган, жағлари қалтираб турган асир немис учучиси келди. Бу немис разил бир аҳволда бўлиб, а'зойи баданини қалтироқ босган эди.

Мересьев гижиниб, самолётини жаҳли блан юқорига тўғрилади ва тепадан сиқиб келаётган немис самолёти остидан ёриб чиқишга уринди, ёриб чиқишга муваффақ ҳам бўлди. Лекин немис учучиси ҳаял ўтказмай гашеткани босди. Моторнинг ритмаси бузилиб, самолёт, безгак тутган кишидай, дағ-дағ титрайбошлади.

Моторга ўқ тегди! Алексей бир зумда оқ булутлар орасига кириб кетди ва қувиб келаётган немислар кўзидан ғойиб бўлди. Хўш, ундан кейинчи? Алексей ўқ еган самолётининг қалтираётганини бутун вужуди блан сезар, унга моторни эмас, балки ўз гавдасини қалтироқ босгандек туюларди.

Моторнинг қаерига ўқ тегди экан? Самолёт ҳавода яна қанча тураолиши мумкин? Бензин баклари ёрилиб кетмасмикин? Булар Алексейнинг хаёли эмас, балки гуйғуси эди. У ўзини худди чақмоғидан ўт кетиб ҳозир ёриладиган динамит шашкаси устида ўтиргандек ҳис қилиб, самолётини фронт томонига, я'ни ўз томонимизга бурди, бироқ воқиа бўлиб ўлиб-нетиб қолсам, ўлигимни ёр-дўстлар ўз қўллари блан кўмишсин, деб ўйлади.

Нима бўлганлиги шу оннинг ўзидаёқ ма'лум бўлақолди. Моторнинг овози бутунлай ўчди. Самолёт, худди баланд тоғдан думалаб тушаётгандек, шиддат блан пастга тушабошлади. Самолёт остидан денгиздек бепонён ўрмон кўкиш товланиб кўринмоқда эди... Самолёт ўрмонга яқинлашиб, дарахтлар унинг қанотлари остидан ўтаркан, Алексей «ҳар ҳолда асир бўлмадим-ку!» деб ўйлади. Ўрмон бағрига кириш блан, у беихтиёр бир ҳаракат қилиб, моторни ўчирди. Қарсиллаган бир овоз эшитилди, ҳечнима кўзга кўринмай, ҳамма нар-

са бирдан ғойиб бўлди, у машинаси блан бирга қора ва илиқ сувга ботиб кетгандай бўлди.

Самолёт қарағай шохларига урилиб-урилиб тушмоқда эди, шунинг учун ерга қаттиқ зарб блан тушмади. Машина бирнеча дарахтни синдирдию ўзи ҳам бўлак-бўлак бўлиб кетди. Лекин Алексей ўтирган жойидан учиб кетди-да, шохлари тарвайиб кетган йўғон ва қарри бир арча устига тушди; сўнг шохлардан сирғониб, арча тагида шамол учуриб тўплаган қортепа устига думалаб тушди. Шу унинг жонига ора кириб қолди.

Алексей қанча вақт ҳаракатсиз ва ҳушсиз ётганини эслай олмади. Аввал қандайдир одамларнинг кўланкаси, бинолар, бадҳайбат машиналарнинг қораси кўз олдидан тез ўтиб кетди ва уларнинг қуюндек ҳаракатидан унинг а'зойи бадани қақшаб оғриди. Сўнгра, бу тўполон ичидан қандайдир улкан, иссиқ, шакли-шамойили нотайин бир нарса унинг тепасида туриб, иссиқ, бадбўй нафас чиқарди. Алексей ўзини четга олмоқчи бўлди, лекин гавдаси қорга ёпишиб қолгандай туюлди: шуурсиз даҳшат ичида ўрнидан туришга интилди ва ўпкасига муздек ҳаво кирганини, қор совуғидан юзлари ачишганини, энди бутун а'зойи бадани эмас, фақат оёқларигина қаттиқ оғриётганини сизди.

«Тирик эканман!» деди у хаёлида. У ўрнидан турмоқчи бўлди ва ёнида кимнингдир оёғи остида қор ғижирлаётганини, биров хириллаб нафас олаётганини эшитди. «Немислар! — деб ўйлади ва кўзини очиш, ўзини мудофаа қилиш учун ирғиб ўрнидан туриш истagini аранг босди.— Асир бўлдим, ахир асир бўлар эканман-да!.. Хўш, нима қилмоқ керак?»

Шу чоқ унинг эсига бир нарса тушди: ҳар ҳунар қўлидан келадиган механик Юра кеча унинг кобурининг узилган тасмачасини тикиб бермоқчи бўлган эди-ю, лекин тикишга улгуролмаган эди; шунинг учун у учаётганида тўппончасини комбинизонининг ён чўнтагига солиб қўя қолган эди. Ҳозир тўппончани олмоқ учун ёнбошга ағдарилиш керак эди, лекин бу ишни душманга сездирмасдан қилиш иложи йўқ эди, албатта. Алексей муккасига тушиб ётган эди. Тўппонча қобирғасига тегиб турганини сизди у. Лекин қимирла-

масдан ётаберди: балки душман мени ўлик гумон қилди, кетиб қолар, деб ўйлади у.

Немиснинг оёқ товуши эшитилди, аллақандай, галати уф тортди, у қорни ғарчиллатиб босиб, яна Мерсеевга яқинлашди ва устига энгашди. Алексейнинг думоғига яна унинг бадбўй нафаси тегди. Немис ёлғиз экан, демак қутилишнинг иложи бор, пойлаб туриб немиснинг томоғидан ғиппа бўғиб олса ва қурол ишлатмасдан, яккама-якка олишса... Лекин бу ишни жуда усталик блан қилиш керак бўлади.

Алексей қимирламасдан, кўзини сал очди ва кичриклари орасидан қараб, олдида немис эмас, балки кулранг жунлари ҳурпайган бир нарса турганини кўрди. У, кўзларини каттароқ очди-ю, лекин дарров қисди: олдида каттакон, озгин ва а'зойи бадали тимдаланган бир айиқ чўнқайиб ўтирар эди.

3

Айиқ қуёш нурида кўкимтил товланиб турган қор уюмига қапишиб ётган ҳаракатсиз одам гавдаси ёнида йиртқичларга хос бир тарзда жимгина ўтирарди.

Айиқнинг ифлос бурун тешиклари секин қимирлаб турарди. Унинг эскирган, сарғайган, лекин ҳали бақувват тишлари кўриниб турган очиқ оғзидан қуюқ сўлакайи осилиб шамолда тебранмоқда эди.

Уруш қишқи инидан чиқариб юборган бу айиқ очиқиб, қутуриб юрган эди. Броқ айиқ ўликни емайди. Айиқ, бензин ҳиди бурқиб турган ҳаракатсиз гавдани искаб кўрди-да, аста қадам ташлаб майдонга қараб юрди. Унда ҳам совуқда тарашадек қотиб қолган шу каби ҳаракатсиз одам гавдалари қорда думалашиб ётарди. У, орқадан инграган товушни эшитиб, яна изига қайтди.

Мана у ҳозир Алексейнинг олдида чўққайиб ўтирипти. Бир ёқдан очлик ичини кемиради, бир ёқдан ўлик гўшти иштаҳасини қайтаради. Ниҳоят очлик енгабошлади. Айиқ пишқириб ўрнидан кўзғолди, қор уюмида ётган одамни оёғи блан ағдарди ва комбинезоннинг «шайтон терисини» тирнайбошлади. Комбинезон йиртилмади. Айиқ бўкирабошлади. Алексей шу

он кўзини очиш, ирғиб туриш, бақирш, кўрагини зил-замбилдек босиб ётган бу мудҳиш гавдани итариб ташлаш истагидан ўзини зўра тутди. Унинг бутун вужуди ғайрат ва ғазабга келиб, мудофаага қўзғолгач, ўзини босиб, вазминлик блан қўлини секингина чўнтагига тикди, тўппочанинг ғудур дастасини пайпаслаб топди, отилиб кетмасин учун эҳтиёт бўлиб, бош бармоғи блан курокни кўтариб қўйди, сўнгра қўлини астагина чўнтагидан олди.

Айиқ комбинезонни яна қаттиқроқ тирнайбошлади. Чидамлик мато тариллаб кетди, лекин бу гал ҳам йиртилмади. Айиқ бутун жаҳли блан бўкириб, комбинезонни тишлаб тортди, тишлари жун ва пахтадан ўтиб, баданга ботди. Алексей энг сўнги ирода кучини сарф қилиб оғриққа чидади ва айиқ уни қор уюмидан ағдарган ҳамон, тўппончани чиқариб курокни босиб юборди.

Тарсиллаб чиққан ўқ товуши варанглаб кетди.

Ҳакка, қанотларини ёйиб, учақочди. Ларзага келган шохлардан қиров тўкилди. Айиқ Алексейни секин қўйиб юборди. Алексей, душманидан кўзини узмай, қорга ағнаб тушди. Айиқ чўнқайиб ўтирар, унинг узун майда қора жун босган кўзлари ола-зирақ эди. Унинг тишлари орасидан тирқираб оқаётган қора қон қорга тўкилмоқда эди. У бўғиқ товуш чиқариб даҳшат блан бўкирди ва Алексей яна бир марта отишга улгурмай, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлиб, қорга ағдарилиб тушди. Айиқнинг боши тагидаги қалин қор секин-секин қизариб ва салгина буғ чиқариб эрийбошлади. Айиқ ўлиб ётар эди.

Алексей енгил тортди. Товонлари яна қаттиқ оғриётганини сизди ва қор устига чўзилиб ҳушдан кетди.

У ҳушига келиб кўзини очганида қуёш анча кўтарилган эди. Иғнабарг дарахт орасидан ўтган қуёш нурлари қор устида жимирлаб турарди. Сояда қор кўкишроқ бўлиб кўринарди.

«Нима бало, кўзимга тагин айиқ кўриндими?» деб ўйлади Алексей даф'атан.

Кулранг, пахмоқ айиқ нарироқда — кўкимтил қор устида думалаб ётарди. Ўрмон шовур-шувирга кирди

Қизилиштон дарахт пўстлогини тақиллатабошладӣ. Қорни сариқ читтаклар бутадан-бутага қўниб сайрашарди.

«Тирикман, тирикман, тирикман» деди Алексей ичида бирнеча бор. Тириклигини билгач бутун вужуди шодликка тўлди, ажойиб қудратли ҳаёт баҳраси унинг ташига сингдики, киши қаттиқ хавф-хатарни бошидан кечиргандан кейин шундай ҳаёт завқига тўлади.

Алексей шундай қудратли ҳаёт завқига тўлгач, ирғиб ўрнидан турди, лекин шу онда «вой!» деб айиқ жасади устига ўтирди. Товонларининг оғриғи а'зойи баданини зирқиратабошлади. Мияси ғувиллар, бошида гўё эски, шалоқ тегирмон тоши ғилдираб айланар ва миясини кавлар эди. Кўзларига нимадир санчилар, кимдир қовоқларини босаётгандек туюларди. Теварақ-атрофидаги нарсалар гоҳ қуёшнинг совуқ, сарғич нурларида равшанланиб кўринар, гоҳ хиралашиб, жимирлаб кўздан ғойиб бўларди.

«Аҳволим ёмон. Йиқилиб тушганимда контузия бўлибман шекилли; оёқларимга ҳам бир нарса бўлганга ўхшайди» деб ўйлади Алексей.

У, ўрнидан тургач, дарахтлар орасидан кўриниб турган ярим доира шаклидаги йироқ бир ўрмонга ёндашиб, уфқ блан туташиб кетган кенг майдонга қараб ҳайратда қолди: кузда, балки қиш бошланар чоғида, ўрмон ёқасида бу майдон мудофаа марраларидан бири бўлган ва бу майдонда қизил аскарлар қисми қисқагина бўлса ҳам, лекин сабот ва матонат блан жонбозлик кўрсатганга ўхшарди. Бу ерларда ҳосил бўлган жароҳатларни, я'ни ўйдим-чуқур жойларни бўрон оппоқ қор блан қоплаган эди. Лекин, шундай бўлса ҳам, каламуш инига ўхшаб қолган окопларни, вайрон бўлган ўт очиш нуқталарини, снарядлардан ҳосил бўлган катта-кичик беҳисоб чуқур ва чуқурчаларни қор тагидан пайқаб олиш осон, бу чуқурлар ўқ тегиб илматешик бўлган, шохлари учиб танаси қолган ёки снаряд зарбидан қўпорилган ўрмон ёқасидаги дарахтларгача чўзилиб кетган эди. Тилка-пора бўлган майдонда ҳар жой-ҳар жойда тангабалиқдек ола-була рангга бўялган бирнеча танк қорга ботиб қаққайиб ётарди. Улар-

бўлган катта-катта хандақлар бўйида, эски тўнкалар ёнидаги окопчаларда,— ҳамма ерда ўликлар ётарди; уларнинг эгинида ичи жушлик тери камзулча, бўғма шим, ифлосроқ кўк френч бўлиб, бошларидаги шохлик пилоткалари совуқдан сақланиш учун қулоққача босиб кийилган эди; букилган тиззалар, осилган жағлар, эриган қорда йилтираб турган юзлар, тўкилган сочлар, қарға ва ҳақкалар ўйиб ташлаган бошлар қор уюмлари орасидан кўриниб турарди.

Бир гала қарға майдон устида секин айланишиб учмоқда эди. Бу ҳол бирдан-бир улуғ рус рассоми томонидан чизилиб, мактаб китобида босилган Игорь сечининг рамгини ва ҳайбатли манзарасини Алексейнинг эсига солди.

«Шулар қаторида мен ҳам ётган бўлар эдим» деб ўйлади Алексей ва дарҳол унинг бутун вужуди яна ҳаёт нашу'намосига тўлди. У, сесканиб ўрнидан турди, ҳали ҳам бошида тегирмон тоши секин-секин ғилдираб айлангандек туюлар, оёқларидан ўт чиқиб яна қаттиқроқ зирқирар, лекин Алексей совиб қолган ва қуруқ қор тўкилиб кумушдек оқарган айиқ гавдаси устига ўтираркан, нима қилсам экан, қаёққа борсам экан, олдинги маррада турган қисмларимизга қандай қилиб ўтиб олсам экан, деб ўйларди.

Планшет блан харитани у самолётдан йиқилган чоғида йўқотган, лекин, харитаси бўлмаса ҳам, у қайси гомонга юриш кераклигини яхши биларди. Штурмчи самолётларимиз ҳужум қилган немис аэродроми фронт чизигидан ғарб томонда — олтмиш километрлик масофада эди. Алексей қўл остидаги учучилар немис қиручи самолётлари блан уруш қила-қила, уларни аэродромдан тахминан йигирма километрча шарққа тортиб кетган эдилар. Алексей «исканжа»дан халос бўлганидан кейин, чамаси, шарққа қараб яна бирмунча силжиган эди. Демак, у фронт чизигидан тахминан ўттиз беш километрча йироққа бориб тушган, демак, унинг ҳозир турган ери Қораўрмон деб ном чиқарган катта ўрмон доирасида турган олдинги маррадаги немис дивизияларининг орқа томонида эди. Бомбардирмончи ва штурмчи самолётларимиз немис қўшинлари-

нинг орқа томонига қисқа рейд қилиб қайтган пайтлариди, Алексей бирнеча бор уларни кузатиб бориб, бу ўрмонни кўрган эди. Бу ўрмон тепадан унинг кўзига поёни йўқ кўк денгиздек кўринарди. Ҳаво яхши бўлганда бу ўрмон қарағайларининг учлари жингалак-жингалак бўлиб кўринар, ҳаво ёмон бўлганда эса, уни қуюқ туман босар ва қорайиб, мавж уриб турган сувга ўхшарди.

Унинг бу одам оёғи тегмаган ўрмоннинг қоқ ўртасига келиб тушгани бирёқдан яхши бўлса, бир ёқдан ёмон эди. Яхши томони шу эдики, бу одам оёғи тегмаган қалин тўқайзорда немисларга дуч келиш гумон эди, чунки немислар одатда йўлдан ва қишлоқлардан юришни яхши кўрадилар. Ёмон томони шу эдики, бу ердан манзилга етмоқ учун, йироқ бўлмаса ҳам, огир йўл босишга, буталар орасидан юришга тўғри келади; ёрдам қиладиган одам бўлмайди, бир бурда нонга, бошпанага, бир ютим қайноқ сувга зор бўлади. Бунинг устига оёқларининг бу аҳволда бўлганлиги... Оёқларини кўтариб босиб бўлармикин? Юраолармикин?..

У, айиқ гавдаси устидан секин турди Товонларининг санчиб оғриши бутун баданига зирқираб югурди. У «вой!» деб юбориб, яна ўрнига ўтирди. Унтини* счишга уриниб кўрди. Унт оёғидан чиқмади. У ҳарбир урнинишида жон оғригидан додлаб юборарди. Ниҳоят у, тишини-тишига қўйиб, бутун кучи билан икки қўллаб унгини ечиб олди-ю, ҳушидан кетди. Ҳушига келгач юмшоқ пайтавасини ечди, товони шишиб, бутун оёғи кўкариб, бўртиб чиққан эди. Оёғи ўтдек ёниб, бўғинлари зирқирарди. Алексей оёғини қорга қўйди, оғриғи бироз босилди. Худди тишини сугуриб олаётгандек яна бир зўр уриб, иккинчи оёғидаги унтни ҳам ечди.

Иккала оёғи ҳам ишдан чиққан эди. Афтидан, самолёт қарағайларга келиб урилгач, у кабинадан ағдарилиб тушганда, оёқлари бир нимага урилиб

---

* Унт — мўйнадан тикилган қўнжи баланд этик. *Тарж.*

кафт ва бармоқ суяклари эзилиб кетган бўлса керак. Аяббатта, бошқа шароит бўлганда, у бундай шишиб, суяклари эзилиб кетган оёқлар блан қадам босишни сра хаёлига ҳам келтирмас эди. Аммо у ҳозир ўрмон ичида, душман орқасида турипти, бундай жойда бирон одамга йўлиқиш — ундан мадад олиш эмас, ўлимга кетиш демакдир. Шунинг учун у: юриш керак, тўғри шарққа қараб бориш керак, қулайроқ йўл топишни ва қишлоққа яқинлашишни сра ўйламасдан, нима бўлса ҳам ўрмон ичидан борабериш керак, деган қарорга келди.

У, айниқ устидан ирғиб турди, инграб, тишларини гижирлатиб бир қадам босди; бироз тўхтаб тургач, иккинчи оёғини қордан узди-да, яна бир қадам босди. Боши ғувиллар, ўрмон ва майдон айланиб, бир томонга оғаётгандек туюларди.

Алексей зўр бераверишдан ва оғриқдан бўшашиб кетаётгандек бўлди. У лабини тишлаб, ўрмондаги йўлга қараб бораберди. Бу йўл шикаст еб ағдарилиб ётган танк ва қўлига граната ушлаган ҳолича ётган ўзбек ёнидан ўтиб, ўрмон ичидан шарққа қараб кетарди. Юмшоқ қорни босиб кета берса-ку унча азоб бўлмас эди, лекин у, шамолдан тақир бўлиб, музлаб қолган қаттиқ ва ўнқир-чўнқир йўлга чиқиши блан оғриқ жуда зўрайди, бир қадам ҳам босолмай тўхтаб қолди. У шу куйича оёқларини кериб титраб тураберди. Бирдан кўз олдини қуюқ туман босди. Йўл ҳам, дарахтчалар ҳам, улар устида ёришиб турган кўкимтил ёруглик ҳам бирдан ғойиб бўлиб қолди... У аэродромда ўз самолёти ёнида турипти, унинг механиги, ёки унинг ўзи «технарь» деб ном қўйган новча бўйли, соқоли ўсган ва доим кир босган юзида кўзининг оқи блан оппоқ тишлари ялтираб турган Юра, Алексейга: кабинага чиқ, самолёт тайёр, марҳамат, учабер... деяётгандек бўларди... Алексей самолётга қараб бир қадам босди-ю, лекин ердан ўт чиқиб оёғини куйдирди, худди қизитилган темирни босиб олгандай бўлди. У, қизиб кетган ердан тезроқ самолёт қанотига чиқиб олмоқ учун бирдан ирғиди, лекин совуқ фюзеляжга урилиб, ҳайрон бўлиб қолди. Фюзеляж ~~ли~~ блан бўялган силлик

кафт ва бармоқ суяклари эзилиб кетган бўлса керак. Албатта, бошқа шароит бўлганда, у бундай шишиб, суяклари эзилиб кетган оёқлар блан қадам босишни сра хаёлига ҳам келтирмас эди. Аммо у ҳозир ўрмон ичида, душман орқасида турипти, бундай жойда бирон одамга йўлиқиш — унда мадад олиш эмас, ўлимга кетиш демакдир. Шунинг учун у: юриш керак, тўғри шарққа қараб бориш керак, қулайроқ йўл топишни ва қишлоққа яқинлашишни сра ўйламасдан, нима бўлса ҳам ўрмон ичидан борабериш керак, деган қарорга келди.

У, айниқ устидан ирғиб турди, инграб, тишларини гижирлатиб бир қадам босди; бироз тўхтаб тургач, иккинчи оёғини қордан узди-да, яна бир қадам босди. Боши ғувиллар, ўрмон ва майдон айланиб, бир томонга оғаётгандек туюларди.

Алексей зўр бераверишдан ва оғриқдан бўшашиб кетаётгандек бўлди. У лабини тишлаб, ўрмондаги йўлга қараб бораберди. Бу йўл шикаст еб ағдарилиб ётган танк ва қўлига граната ушлаган ҳолича ётган ўзбек ёнидан ўтиб, ўрмон ичидан шарққа қараб кетарди. Юмшоқ қорни босиб кета берса-ку унча азоб бўлмас эди, лекин у, шамолдан тақир бўлиб, музлаб қолган қаттиқ ва ўнқир-чўнқир йўлга чиқиши блан оғриқ жуда зўрайди, бир қадам ҳам босолмай тўхтаб қолди. У шу куйича оёқларини кериб титраб тураберди. Бирдан кўз олдини қуюқ туман босди. Йўл ҳам, дарахтчалар ҳам, улар устида ёришиб турган кўкимтил ёруглик ҳам бирдан ғойиб бўлиб қолди... У аэродромда ўз самолёти ёнида турипти, унинг механиги, ёки унинг ўзи «технар» деб ном қўйган новча бўйли, соқоли ўсган ва доим кир босган юзида кўзининг оқи блан оппоқ тишлари ялтираб турган Юра, Алексейга: кабинага чиқ, самолёт тайёр, марҳамат, учабер... деяётгандек бўларди... Алексей самолётга қараб бир қадам босди-ю, лекин ердан ўт чиқиб оёғини куйдирди, худди қизитилган темирни босиб олгандай бўлди. У, қизиб кетган ердан тезроқ самолёт қанотига чиқиб олмоқ учун бирдан ирғиди, лекин совуқ фюзеляжга урилиб, ҳайрон бўлиб қолди. Фюзеляж лаж блан бўялган силлиқ

эмас, балки қарағай пўстлоғи ўралгандай ғадир-будур эди... Хақиқатда эса ҳечқандай самолёт йўқ эди, Алексей йўл устида қарағай танасини пайпаслаб турган эди.

«Хаёлми? Контузия натижасида ақлдан озаётибман,— деб ўйлади Алексей.— Йўлдан юриш оғир. Қўриққа бурилсаммикин? Лекин бурилсам йўлим бироз секинлашади...» У қор устига ўтириб, яна тишини тишига қўйиб, кучаниб унтарини ечди, эзилган оёқларини сиқмаслиги учун тиш ва тирноқлари блан унтнинг усг чармини йиртди, бўйнидаги майин жундан тўқилган юмшоқ шарфини ечиб олиб, иккига бўлди ва оёқларига ўраб, яна унтини кийди.

Энди юриш бироз енгиллашди. Айтгандай, юриш деган сўз бу ўринда тўғри та'бир эмас, бу юриш эмас, балки сал-сал қадам босиб жилишдир. Жилганда ҳам оёқ товонларини аста-аста босиб, ботқоқликда юрган сингари, оёқни кўтариб-босиб жилиш демақдир. Бирнеча қадам қўйгач, оғриқ зўрайиб яна боши айланабошлар, шунда тўхтаб кўзларини юмар ва дарахтга суяниб ёки, юраги қаттиқ тепабошлагач, қор уюми устига ўтириб нафасини рэстлар эди.

Шу аҳволда у бирнеча соат йўл юрди. Лекин орқасига қайрилиб қарасл, майдонда ётган ўзбекнинг жасади ҳануз қорайиб кўриниб турипти. Алексей жуда хафа бўлди, лекин руҳи тушмади. У тезроқ юришга азм қилди, ўрнидан туриб, тишини-тишига қўйди ва олдидаги қарағайдан қарагайгача, қор уюмидан қор уюмигача, тўнкадан тўнкагача кичик-кичик нишон қилиб, шу нишонларга кўз тикиб юраберди. Бўмбўш ўрмон йўлидаги оёқ тегмаган қор устида унинг кетида яраланган жониворнинг изидек эгри-бугри, чала-ярим қоларди.

4

У кечқурунгача шу аҳволда йўл юрди. Орқа томонда қуёш ботиб, қарағайлар тепаси шафақдан сал қизаргаьда ва ўрмондаги қоронғилик қуюқлаша бошлаганда йўл бўйидаги аржад буталари блан қопланган

бир сойликда Алексей даҳшатли бир манзарани кўрди-да, а'зойи бадани муз бўлиб жимирлаб, шлём остидаги сочлари тикка бўлиб кетди.

Орқада қолган бояги майдонда жанг бўлиб турган чоқда, бу сойликдаги аржад дарахтлари орасида санитария ротаси жойлашган бўлса керак. Ярадорларни шу ерга олиб келиб, барглardan қилинган ёстиқларга ётқизганлар. Ҳозир ҳам улар буталар тагида қаторлашиб, қор босиб ётмоқда эдилар. Уларнинг жароҳатдан ўлмаганликлари кўриниб турар эди. Қимдир пичоқ блан уларни бўғизлаб ташлаган ва уларнинг ҳаммаси ҳозир бир вазиятда, бошлари таналаридан жудо бўлиб ва худди орқа томонда нима бўлаётганига тикилиб қарагандек ётмоқда эдилар. Бу мудҳиш манзаранинг сири дарҳол ма'лум бўлиб қолди. Бир қарағай тагида қор босган бир қизил аскар жасадни ёнида, унинг бошини тиззасига қўйиб кичкина, озғингина бир қиз—сестра ярим белигача қорга кўмилиб ўтирипти. Унинг бошида қулоқчин телпаги бўлиб, тасмасини томоғи тагидан боғлаб олган. Унинг икки кураги ўртасига санчилган пичоқнинг сопи ялтираб турипти. Унинг ёнида СС қўшинининг қора мундирини кийган бир немис блан боши қонли марли блан ўралган бир қизил аскар бир-бирининг томоғидан қаттиқ бўғишиб, шу ҳолича қотиб қолишипти. Алексей воқияни дарров пайқади: ана шу қора мундирлик немис ярадорларни сўйган ва сестрага пичоқ урган. Аммо ҳали жони чиқмаган қизил аскар энг сўнгги кучини қўлига бериб, душманнинг томоғидан бўғиб олган.

Ярадор қизил аскарни ўз гавдаси блан пана қилган қулоқчин телпаклик озғин қизни ҳамда унинг оёқ томонида бир-бирининг томоғидан бўғишиб олган ва оёқларида қўнжи кенг эски керз этик бўлган икки кишини, я'ни жаллод немис блан қасос олучи қизил аскарни қор бўрони шу вазиятда кўмиб ташлаган.

Мересьев бир пас ҳайрон бўлиб турди-да, сўнгра оқсаб-оқсаб сестра ёнига борди ва унинг гавдасидан пичоқни суғуриб олди. Бу эсэслар тақадиган пичоқ эди. У қадимги герман қиличига ухшатиб ясалган ва сопи қизил ёғочдан бўлиб, унда эсэсларнинг тамғаси

кумушбанд қилиб ўйилган эди. Пичоқнинг занг босган тигида эса „Alles für Deutschland*)“ деб ёзилган эди. Алексей ханжарнинг чарим филофини эсэсчининг белидан ешиб олди. Бу пичоқ йўлда керак бўлади. Сўнгра, у тарашадек қотиб музлаб қолган плаш-палаткани қордан кавлаб олиб, сестранинг устига авайлаб ёпди ва устига бирнеча қарағай шохчасини қўйди...

У то бу ишларни қилгунча, қоронғи бўлиб қолди. Ғарб томондан дарахтлар орасига тушиб турган ёруғлик йўқолди. Сойликни совуқ ва қуюқ зулмат босди. Теварак-атроф жим жит бўлса-да, кечки шабада қарағайлар тепасида ўйнаб юрмоқда эди. Ўрмон гоҳ мунгли товуш чиқариб аллалар, гоҳ ваҳимали ғувиллар эди. Сойликда ҳозир кўзга равшан кўринмайдиган қорнинг юзи жимираб, йилтираб турарди.

Алексей Волга бўйи саҳролари ўртасидаги Камийин шаҳрида туғилган шаҳарли бўлганидан, ўрмонда юришда тажрибаси йўқ эди; шунинг учун у кечаси ётадиган жойи ва гулхан ёқиш тўғрисида ўйламаган эди. Тим қоронғи, бунинг устига юриб зада бўлган майиб оёқлари чидаб бўлмаслик даражада зирқираб оғримоқда, бориб ўтин олиб келишга мадори йўқ. У, ёш бир қарағай остидаги буталар орасига кириб, дарахт остига ўтирди, бўйинини ичига тортиб, калласини икки тиззаси орасига эгиб ва қўллари блан тиззасини қучоқлаб мушшайиб ўтирди. У, қимир этмасдан ўз нафаси блан ўзини иситар ва ҳозирги осойишталик ва ҳаракатсизликдан жони ором олмоқда эди.

У, тўппончасининг курокини кўтариб, тайёрлаб қўйган эди. Лекин ўрмонда биринчи мартаба тунаётган бу кечада Алексейнинг тўппончадан ота билиши гумон эди. У тошдек қотиб ухлаб қолган эди. У, қарағайларнинг бир мақомда шивирлашини ҳам, йўл бўйидаги қайси бир дарахтга қўниб укиллаётган уккининг товушини ҳам, бўриларнинг яқиндан увиллашини ҳам, хуллас ўрмонни қоплаган кеча зулмати орасидан келаётган товушларнинг ҳечбирини эшитмас эди.

---

* «Ҳамма нарса Германия учун». — *Тарж.*

Аммо, тонг хира ёришиб, яқиндаги дарахтларнинг қораси қиш қоронғилиги орасидан сал кўринган ҳамон, Алексей, худди биров туртгандек, бирдан уйғонди. Уйғонганидан кейин эса ўзига келди ва унга нима бўлганини, қаерда турганини пайқади ва кечани ўрмонда бундай бепарво ўтказгани эсига тушиб, чўчиб кетди. Изғирин совуқ «шайтон тери» дан ва комбинезон ичидаги жундан ўтиб суякларини ҳам зириқтирабошлади. А'зойи бадани дағ-дағ титрарди. Лекин оёқлари ҳаммадан ёмон азоб бераётган эди: оёқлари, ҳозир ўтирган чоғида ҳам, яна баттарроқ зирқирайбошлаган эди. У ўрнидан туриши кераклигини ўйлаб ваҳимага тушди. У кеча оёғидаги унтларни қандай шиддат блан ешган бўлса, ҳозир ўрнидан ҳам шундай шиддат блан турди. Фурсатни бекор ўтказмаслик керак эди.

Алексейнинг тортаётган азоб-уқубатлари устига устак бўлиб очлик ҳам қўшилди. Кеча у, сестранинг устига плаш-палаткани ёпаётганида, унинг ёнида қизил крест тамғаси солинган брезент сумкани кўрган эди. Йиртқич жониворлардан бири аллақачон сумкани ағдар-тўнтар қилиб қўйган, унинг тиш блан йиртилган тешикларидан нон ушоқлар тўкилиб ётарди. Кеча Алексей бунга ҳечқандай э'тибор бермаган эди. Бугун эса у сумкани қўлига олди. Ундан бирнеча индивидуаль пакет, бир даста хат ва орқасига ориққина бир кампирнинг сурати ёпиштирилган ойнача топилди. Сумкада нон ёки сухари бўлганлиги, уни қушларми ёки йиртқич жониворларми еб қўйганлиги билиниб турарди. Алексей консерва блан бинтларни комбинезонининг чўнтакларига бўлиб солди ва ўз-ўзича «рахмат, синглим!» деди-да, қизнинг оёғи устидан шамол суриб қўйган плаш-палаткани тўғрилаб қўйди; шундан кейин шарққа қараб йўл олди. Бу вақтда шарқ дарахт шохлари орқасидан қизғимтил аланга бўлиб кўрина бошлаган эди.

Энди унинг қўлида бир килолик консерва бўлиб, буни бир кунда бир маҳал — тушдагина ейишга қарор қилди.

Ҳар қадам қўйганида қийнаётган оғриқни босиш учун, Алексей ўзининг диққатини чалғитиб, ҳар кун қанча йўл юришини ўйлай ва ҳисоблай бошлади. У, ҳар кун ўн-ўн икки километрдан йўл босса, уч кунда, кўп деганда тўрт кунда ўзимизникилар турган ерга етиб боради.

Хўп, жуда яхши! Хўш, ўн-ўн икки километр йўл босиш нима деган сўз ўзи? Бир километр икки минг қадам, демак, ўн километр йигирма минг қадам бўлади, лекин ҳар беш-олти юз қадамда тўхтаб дам олиш кераклиги назарда тутилса, йигирма минг қадам жуда кўп...

Кеча Алексей йўлни яқин қилмоқ учун дарахтни, тўнкани, ўнқир-чўнқирларни мўлжал қилиб, шу мўлжалга етиб олгач, дам олишни ўйлаган эди. Энди у мўлжални рақамга кўчириб, қадамлаб санайдиган бўлди. У, ҳар минг қадам, я'ни ярим километр орасида дам олиб юришга қарор қилди, дам олганда ҳам ҳар соатда фақат беш минутдан дам олишга аҳд қилди. Шундай қилганда, у кун чиқишдан кун ботишгача, гарчи зўр машаққат блан юрса ҳам, ўн километрча йўл босаоларди.

Лекин у дастлабки минг қадамни минг машаққат блан босди! У, оғриқ пасаярмикин деб босган қадамни санаб борди, аммо беш юз қадам босгач, саногдан адашиб, янглиш санайбошлади ва яна бутун хаёли фақат куюшиб санчаётган оғриққа банд бўлди. У, ҳар ҳолда, бир амаллаб, минг қадам йўл босди. Ўтиришга ҳам дармони етмай, муккаси блан қорга ташланди ва зўр бериб қор ялайбошлади. Пешонасини ва лўқиллаб турган чаккаларини қорга босди, бадани муздек қорга тегиши блан жони роҳат қилиб, ором олди.

Сўнгра у сесканиб, соатига қаради. Соатнинг чиққиллаб айланаётган секунд стрелкаси бешинчи минутга етай деб қолган эди. У, худди стрелка айланиб бўлса мудҳиш бир воқиа юз берадигандай, қўрқиб стрелкага қаради ва стрелка олтмишга етганда, дарҳол ўрнидан туриб, инқиллаб йўлга тушди.

Кун тиккага келиб, унинг нурлари қалин игнабарглар орасидан ярим қоронғи ўрмонга тола-тола шу'ла сочабошлаганда ва ўрмонда мўм аралаш қор ҳиди бурқиб турганда, у шу зайлда тўрт манзил йўл юрди. У, икки қадамча нарида ағанаб ётган катта қайин дарахти олдига боришга ҳам мадори етмай, йўл ўртасида қорга ўтириб қолди. У бўшашиб, ҳечнарсани ўйламай, ҳечнарсани кўрмай ва эшитмай, ҳатто оч қолганини ҳам сезмай узоқ ўтирди.

У хўрсиниб, бир-икки думалоқ қорни олиб оғзига солди ва ўзини тетик тутишга ҳаракат қилиб, чўнтагидан занг босган консерва бапкасини чиқарди-да, тигига немисча хат ёзилган ханжар блан уни очди. У музлаб қолган бир бурда бемаза ёғни олиб оғзига солди, ёғни шундайича ютмоқчи эди, оғзида эриб кетди. Ёғнинг мазасини тотигач, иштаҳаси шу қадар очилиб кетдики, консервадан нафсини зўрға тийиб, тасалли топиш учун қор еябошлади.

У аржад навдасидан иккита таёқ кесиб олиб йўлга тушди ва таёқларга суяниб юрабошлади, лекин юриш борган сайин қийинлашмоқда эди.

6

... Қоронғи ва қалин ўрмонда юриб, одамзод нишонасини кўрмаган Алексей учинчи куни кутилмаган ажойиб бир ҳодисага дуч келди.

Қуёш эндигина нур сочабошлаганда, Алексей совуқдан қалтираб ва титраб уйғонди. У, комбинезонининг чўнтагидан зажигалка топди, бу зажигалкани унга механик Юра эсдалик учун милтиқ патронидан ясаб берган эди. У, чўнтагида зажигалка борлигини ҳам, олов ёқиш мумкинлиги ва кераклигини ҳам унутган эди. У, кечаси тагида ётгани арча дарахтидан қуруқ шохчаларни синдириб олди ва устига игнабаргларни бостириб ўт ёқди. Кўкиш тутун остидан сарғич аланга ёриб чиқди. Ёғлиқ қуруқ ўтин гуруллаб ёнабошлади. Сўнгра аланга игнабарг шохчаларига ўтиб, шамолда чарсиллаб ва қарсиллаб ёниб кетди.

Гулхан чарсиллаб ва гуриллаб ёнар, унинг жонга ҳузур берадиган ҳарорати теваракка тарқалар эди. Алексей роҳат қилди, комбинезонининг тугмаларини ечиб, гимнастёркаси чўнтагидан бирнечта ғижимланган хатни олди. Бу хатларнинг ҳаммасини бир киши катта-катта ва чиройли ҳарфлар блан ёзган эди. Бир хат ичидан йўл-йўл гулдор кўйлак кийган ва кўкат устида оёқларини йиғиб ўтирган озғингина бир қизнинг сура-ти чиқди. У суратга узоқ тикилиб турди, сўнгра, яна авайлаб елим қоғозга ўраб хат ичига солди-да, бир пас ўйланиб қўлида ушлаб тургач, яна чўнтагига солди.

У, ҳалиги қизга мурожаат қилибми, ёки ўз-ўзига қаратибми:

— Майли, майли, ҳаммаси яна ўз ўрнига тушиб кетади,— деди ва бироз ўйланиб туриб яна:— М а й-л и...— деб қўйди.

У одатдагича жадал ҳаракат блан оёқларидан ун-ларини ечди, шарфдан қилган пайтаваларини ечиб, оёқларига синчиклаб қаради. Оёқлари яна қаттиқроқ шишган эди. Товонлари худди резинкадан ясалиб, пуфлангандай, бармоқлари ҳар томонга тарвайиб кет-ган. Товонлари кечагидан ҳам баттарроқ қорайган эди.

Алексей ўчиб қолган гулхан блан хайрлашар экан, бир уф тортиб қўйди ва яна йўлга тушиб, музлаган қорда таёқларини дўқиллатиб, лабини тишлаб ва ба'зан ҳатто ҳушидан кетгудай бўлиб юрабошлади. Тўсатдан у, ўрмоннинг қулоққа сингиб қолган шовур-шувурлари орасидан моторларнинг узоқдан гулдира-ётган товушини эшитди. У аввал чарчаганимдан шундай туюлаётир, деб ўйлади, броқ моторлар гоҳ ғувиллаб, гоҳ тариллаб яна қаттиқроқ овоз чиқара-бошлади. Афтидан, худди шу йўлдан немислар келаёт-ганга ўхшар эди. Алексей, ичига муз тушгандай, бада-ни жимирлашиб кетди.

Қўрқиш Алексейга куч берди. У чарчаганини ҳам, оёқларининг оғришини ҳам унутиб йўлдан бурилди, қўриқдан юриб қалин арчазорга кирди ва буталар орасида қорга ўтирди. Йўлдан уни кўриш, албатта, қийин эди; аммо у арчаларнинг устига келиб тикка

босиб олган ер уларга роҳат ва ҳузур-ҳаловат бермайди! Ҳатто уч кундан бери Алексей одамзод нишонасини кўрмаган ана шу ўрмонда ҳам уларнинг офицери ўзини мана шундай қурол-аслаҳа ва аскар блан қўриқлаб юради.

«Майли, майли, ҳаммаси яна ўз ўрнига тушади!» — деди Алексей ўзига далда бериб ва оёқларининг қаттиқ оғришига, ўзининг мадори кетаётганига қарамай, қадамини тезлатиб юра берди. Еш арчанинг пўстлоғини кемириш ҳам, қайин дарахтининг тахир куртаги ҳам, липа дарахтининг сақичга ўхшаган қобуғи ҳам энди унинг меъдасига ором беролмас эди.

У, кун ботгунча юриб, зўрға беш манзил йўл босди. Лекин, кечаси, ярим чириб ётган йўғон қайин дарахтининг танаси устига шох-шабба қалаб катта гулхан ёқди. Дарахт танаси биқсиб ёнар экан, у қорда чўзилиб ухлаб ётар, ёқимли ҳароратни сезиб, уйқусида уёнидан бу ёнига ағдарилар ва ҳарзамон уйғониб, аллангаси пасайиб ўчаётган гулханга қуруқ шох ташларди.

Ярим кечаси қаттиқ бўрон бошланди. Унинг тепасидаги қарағайлар қимирлаб ваҳимали шовур-шувур, ғажир-ғужур қилабошлади. Булутдек қалин ёғаётган қор ерда қуюндек кўчиб юарди. Чарсиллаб, учқунланиб ёнаётган алашга устида қоронғу-зулмат ўйнарди. Аммо қор бўрони Алексейни безовта қилмасди, у гулхан ҳароратида маза қилиб ухламоқда эди.

Ут уни йиртқич ҳайвонлардан қўриқлар эди. Бундай кечада немислардан хавотир олмаса ҳам бўлади. Бўрон вақтида қалин ўрмонга киришга уларнинг юраги дов бермайди. Йўл азобидан чарчаган Алексей тутун аралаш иссиқликда ором олиб ётган бўлса ҳам, сезгирликка ўрганиб қолган қулоғи ҳарбир товушни дарров илиб оларди. Тонг отарга яқин бўрон тиниб, ер устини оппоқ қалин туман қоплаган пайтда қарағай учларининг шовиллаши, тушаётган қорнинг шитирлаши орасидан Алексейнинг қулоғига йироқдан келаётган жанг садоси — тўпларнинг гумбирлаши, автоматларнинг тариллаши, милтиқларнинг қарсиллаши эшитилгандай бўлди.

«Наҳотки фронт линияси бўлса? Дарров-а».

Броқ эрталаб шамол туманни тарқатган, кечаси блан кумушга бўялиб чиққан ўрмон эса қуёшда булдуриқдай товланган ва баҳор келаётганини сезган қушлар ўрмоннинг тўсатдан бундай бошқача тусга кириб қолганига суюнгандай чугурлашиб, чулдирашиб сайрайбошлаган пайтда, Алексей шунча қулоқ солса ҳам, жанг садосини — милтиқ овозини, ҳаттоки замбаракларнинг гумбирлашини ҳам эшитаолмади.

Қор қуёшда жилваланиб, оппоқ тўзон бўлиб дарахтлардан қуйилар эди. Баҳор нишонаси бўлган катка-катта томчилар унда-бунда секингина шипиллаб қор устига тушарди. Баҳор! Бугун эрталаб баҳор ўзининг келганлигини биринчи марта очиқ ва дангал изҳор қилган эди.

Консерванинг қолган йўқ-юримини — хушбўй ёғ ичидаги бирнеча тола гўштини — Алексей эрта блан емоққа қарор қилди, йўқса ўрпидан туролмаслигини сезган эди. У банканинг ичини бармоқлари блан хўп қирди, қўлининг бирнеча ерини банканинг қиррасига уриб кесиб ҳам олди, лекин назарида ҳамон банкада ёғ қолгандек бўлар эди. Банкага қор тўлғизди, гулхани қоплаган оппоқ кулни бир четга сурди ва банкани чўғ устига қўйди, сўнгра, аранг гўшт ҳиди келиб турган бу қайноқ сувни оз-оз хўплаб ҳузур қилиб ичди. У, чой қайнатишга керак бўлади деб, банкани чўнтагига солиб қўйди. Иссиқ чой! Қўнғилга хуш келган бу кашфиёт Алексей яна йўлга тушганида, уни бироз тетик қилди.

Аммо унинг олдида бир мушкилот турар эди. Кечасидаги бўронда йўл буткул беркилиб, уни қор уюмлари тўсиб ётар эди. Бир зайилда жимирлаб турган кўкиш қор кўзни қамаштирарди. Кўпчиб турган ва ҳали қотмаган қорга оёқлар ботиб кетарди. Оёқларни қордан суғуриб олиш жуда машаққат эди. Ҳатто қўлидаги таёқлар ҳам қорга ботиб қолар ва яхши ёрдам бермас эди.

Дарахтларнинг соялари қуюқлашиб, қуёш шохлар орасидан ёлғиз оёқ йўлга мўралаб кун қиёмга яқинлашганда Алексей тахминан бир минг беш юз қадамча

Йўлни аранг босди ва шу қадар чарчадики, энди ҳар-бир қадамни не машаққат блан босар, тентирар эди. Ер унинг оёқлари остида чайқалар эди. У ҳар нафасда бир йиқилиб, бир зумгина пешонасини кирсиллаб турган қорга босиб, қор уюми устида ҳаракатсиз ётар, сўнгра ўрnidан туриб яна бирнеча қадам босарди. Уйқу жуда қаттиқ ғалаба қилиб, ётгиси, сра қимирламай ухлагуси келарди. Нима бўлса бўлар! У ба'зан карахт бўлиб, гандираклаб тўхтаб қолар, сўнгра лабларини қаттиқ тишлаб, эс-ҳушини йиғиб олиб, оёқларини зўрға судраб яна бирнеча қадам босарди.

Ниҳоят у ортиқ юраолмаслигини, қимирлашга сра мадори қолмаганини ва энди ўтирса қайтиб ўрnidан туролмаслигини сизди. У атрофга маҳзун кўз ташлади. Ундан сал нарида—йўл бўйида, ёш, садага ўхшаш бир қарағай турар эди. У бор кучини йиғиб шу қарағай ёнига борди-да, ўзини унинг устига ташлади, ияги тўғри қарағайнинг айрисига бориб тушди. Майиб оёқларига тушган оғирлик бироз камайиб, енгиллашди. У ларзонланиб турган новдалар устида ором олиб ётарди. Ўнғайроқ ётиш учун иягини қарағай айрисига тираб, оёқларини бирин-кетин кўтарди, гавдасининг оғирлигидан бўшалган оёқлари қор уюмидан дарров суғурилиб чиқди. Худди шу топда Алексейнинг миясига бир фикр келди.

Ма'қул, жуда ма'қул! Шу қарағайни кесиб олиб, айри ҳасса қилинса-ю, иякни айрига тираб, гавданинг оғирлигини унга бериб, ҳозиргидай оёқни осонгина кўтариб олға босилса бўлади-ку ахир. Тез юриб бўлмайдами? Албатта тез юриб бўлмайди, аммо тез чарчаб қолинмайди ва қор уюмлари босилиб, қотишини кутиб турмасдан йўлни давом этдириш мумкин бўлади.

У шу ондаёқ чўккалаб, ханжар блан қарағайни кесиб олди, шохчаларини бутаб ташлади, айрисига дастрўмолчасини ва бинтларни ўраб, дарҳол юриб кўрмоқчи бўлди. Ҳассани олға ташлаб, иягини унга тираб ва қўллари блан маҳкам ушлаб бир қадам босди, сўнгра иккинчи қадамни қўйди, ҳассани яна олға

кўтариб ташлаб, яна нягини тиради, тагин икки қадам босди. Шу тариқа қадамларини санаб ва янги юриш нормаси белгилаб, юриб кетаберди.

Қалин ўрмонда бундай ғалати усул блан юришини четдан бирон киши кўрса, эҳтимол, ҳайратда қолар эди. Чунки қалин қор усгида қурт сингари бундай сурғалиб юрганга кун чиққандан кун ботганга қадар фақат беш километр йўл юриш мумкин эди, холос. Лекин ўрмонда ҳечким йўқ эди. Алексейнинг бу аҳволда юришини ҳақкалардан бўлак ҳечким кўрмас эди. Ҳақкалар эса, бу уч оёқли ғалати одамни шу кунларда ҳа деб кўрабериб, унинг безарар киши эканлигига ишонган эдилар, шунинг учун у жуда яқинлашиб келган чоқда ҳам, учиб кетмасдан, фақат бир-икки марта бепарво ҳақлаб йўлдан четлашардилар, сўнгра бошларини ёнга буриб, қора мунчоққа ўхшаш кўзларини чўччайтириб, Алексейга масқара блан қараб турардилар.

8

Шу тариқа у тагини олға ташлаб, гавдасини унга суяб ва оёгини судраб қор босган йўлдан яна икки кун юриб борди. Товонлари тамомила карахт бўлиб, энди ҳечнимани сезмас эди, аммо ҳарбир қадам ташлаганида азойи бадани зирқираб кетарди. Очлик азоби ҳам йўқолди. Қорнидаги қалтироқ ва санчиқ босилди, энди қорнига қаттиқ бир нарса тикилиб тўхтовсиз оғрирди, бўш меъдаси тошдек қотиб ва чаппасига ағдарилиб бутун ичак-чавогини эзаётгандек туйиларди.

Алексейнинг овқати дам олишга ўтирган чоқларида ханжари блан сўйиб олган қарагай новдаларининг пўстлоғи, қайин ва липа дарахтларининг майда куртаклари ва ҳали ҳам кўкариб турган юмшоқ мох кўкатидан иборат эли. Бу кўкагни у қор тагидан кавлаб олиб, тунамоқчи бўлган жойида уни сувга солиб қайнатарди. Унинг қорлари эриган жойларда ялтираб турган брусник япроқчаларидан қилган «чойи» жуда ҳам мазали бўлди. Ичига тушган қайшоқ сув баданига ором берди ва ҳатто қорни ҳам тўйгандай бўлиб сезилди. Тутун ва кўкат хили келиб турган «чой»ни ичар

экан, Алексейнинг кўнгли тамом тинчигандай бўлди ва энди йўл ҳам унча бепоён ва даҳшатли бўлиб кўринмас эди.

У, олтинчи кечада ҳам тунаш учун шохларни кўк чодир бўлиб тарвайиб турган арча тагида жой ҳозирлади ва ёнгинасида турган бир тўнка теварагида хасчўп тўплаб ўт ёқди, унинг мўлжалига бу тўнка бутун кечаси блан ёниб чиқиши керак эди. Ҳали қоронғи тушмаган эди. Арча шохларининг учида кўз илғамас олмахон югуриб юрарди. Олмаҳон арча бўқоқчаларини арчиб, мағзини егач, бўш ва ёриқ пўчоғини дам-бадам ери ташлаб турарди. Ҳозир бутун ҳаёли овқатда бўлган Алексей олмахоннинг бу бўқоқчалардан нима топиб ейишига қизиқди. У битта бутун бўқоқчапи ердан олиб чиқди ва ичида катталиги тариқ донасича келадиган япалоқ мағизни кўрди. Бу мағиз майдагина ирвити ёнғоқнинг мағзига ўхшарди. Алексей мағизни чайнаб кўрди. Оғзида ёнғоқникидай хушбўй бир маза пайдо бўлди.

Алексей бирнечта бутун ва ҳўл арча бўқоқчаларини апил-тапил териб олиб, оловга ташлади. Майда шохчалар ташлаб ўғни ёндиргандан кейин, бўқоқчалар чирсиллаб ёрилабонлади. Алексей унинг донасини қоқиб олиб, кафллари блан ишқалади, сўнгра пўстиши пуфлаб, мағзини оғзига солди.

Ўрмон секин шилдираб турарди. Тўнка вишиллаб, исириқ ҳидига ўхшаш хушбўй ва чучук ҳид тарқатиб ёпарди. Аланга гоҳ кучаяр, гоҳ пасаярди. Аланга кўтарилиб теваракни ёритганда, олтиндай товланучи қарагайлар ва кумушдек товланучи қайин дарахтлари равшан кўринар, аланга пасайганда эса улар яна зулмат пардасига ўраларди.

Алексей гулханга шохчалар ташлаб, яна арча бўқоқчаларини тозалаб ейишга тутинди. Ирвитий ёнғоқнинг ҳиди унга аллақачонлар унутилиб кетган болалик чоғларини эслатди... Қичкина бир хона, унда ҳархил ташини буюмлар. Осма лампа остида стол турипти. Ўзини онаси кечки ибодатдан қайтиб келгач, дабдабали бир суратда бориб сандиқни очар ва ундан қоғоғга ўроғлиқ ирвитий ёнғоқларни олиб лаганга

тўқарди. Бўтуғ оила а'золари, я'ни онаси, бувиси, икки акаси ва ҳаммадан кенжатоғи бўлган Алексейнинг ўзи стол атрофига ўтиришиб, одатда ҳайитлардагина ейиладиган бу ёнғоқларни завқ блан чақишардилар. Гап-сўз йўқ. Бувиси ёнғоқ мағзини шпилька блан кавлаб олса, онаси тўғноғич нинаси блан кавлаб оларди. Онаси ёнғоқни тиши блан чақиб мағзини олдиға тўплаб қўярди. Сўнгра уларни кафтиға қўйиб болалардан бирининг оғзига соларди. Мағизлар қайси боланин оғзига тушса, унинг лаблари онасининг меҳнат блан қотган ва тинимни билмайдиган, ҳозир эса байрам муносабати блан жайдари атр совун ҳиди келиб турган қўлларига тегарди.

Қамишин шаҳри... болалик даври! Бу оила кўчанин бир чеккасидаги кичкина уйда роҳат қилиб яшарди!.. Ўрмон шилдирар, юзга иссиқ ҳарорат тегар, орқадан эса совуқ шабада санчиларди. Қоронғида уккининг укиллаши, тулкининг увиллаши эшитиларди. Гулхан ёнида буришиб, нима тўғрисидадир ўйлаб бир одам ўтирипти, унинг кўзлари сўнаётган ва йилтираб турган ўтга тикилган. Бу одам оч, хаста, бунинг устиға ўлгудек чарчаган. Бу ҳайбатли қалин ўрмонда ундан бўлак одам нишонаси йўқ. Унинг олдида нома'лум йўл турибди, бу йўлда кутилмаган хавф-хатарлар ва азоб-уқубатларни кечиришға тўғри келади.

— Майли, майли, ҳаммаси яна ўз ўрниға тушиб кетади! — дейди бу киши бирдан, шу чоқда у қандайдир узоқ фикрларни ўйлаб, ёрилиб кетган, титраган лаблари блан бу фикрларига жилмайиб қўйди, сўнаётган гулханнинг сўнги яллиғида унинг жилмайиши яққол кўринди.

9

Алексей етти кун йўл юргандан кейин, бўрон кечаси узоқдан эшитилган жанг товушлари қайси томондан келганини билди.

У тамом ҳолдан кетиб, дамини ростлаб олиш учун ҳар минутда бир тўхтаб, қори эриган ўрмон йўлидан сурғалиб бормоқда эди. Энди баҳор ҳам ўз жилвасини

яқиндан кўрсатди. Одамзод яшамайдиган бу қалин ўрмонга баҳор кириши блан гувиллаб иссиқ шамол эсди, қуёш нурлари дарахт шохлари орасидан наштардек ўтиб, тепалик ва дўнгалаклар устидаги қорларни ювабошлади, кечқурунлари қарғалар ғам блан қағиллашга тушдилар, зағчалар эса оёқларини кериб, битта-битта қадам ташлаб йўл ёқаларида кеккайиб юрадилар, ба'зац, ғуж-ғуж бўлиб учиб юрадиган асаларилардек лайлакқор ёғади, қори эриган жойларда сувлар кўлмак-кўлмак бўлиб ялтираб туради — ўзининг маст қилучи кучли хушбаҳр ҳиди блан бутун жону-жониворларнинг завқини кўзғатиб эсапкиратган баҳор ана шуидай бошланди.

Алексей баҳор пайтларини ёшлик чоғлариданоқ севарди. У ҳатто ҳозир ҳам, увиган ва ошланиб кетган жунли этиклари ичидаги майиб оёқларини кўлмак сувлар ичида сургаб бораётган, очлиқдан, оғриқдан ва чарчашдан мадорсизланиб, ҳушдан кетиб қолаётган, кўлмак сувларга, ёпишқоқ қор ва лойларга ла'наг ўқиб бораётган бир чоқда ҳам, баҳорнинг маст қилучи хушбўй ҳидларидан тўйиб-тўйиб нафас оларди. У энди йўл-пўлга қарамай, кўлмак сувлардан ҳазар қилмай, айри таёғига қаттиқ суяниб, йиқилиб, туртиниб тўғри илгари босар, ба'зан тўхтаб дамани олгач, яна таёғини имкон борича каттароқ кўтариб ташлаб, оҳиста оҳиста шарққа қараб борарди.

Ўрмон йўли чапга қараб бурилиб кетган қайрилмага келгач, Алексей бирдан тўхтаб донг қотиб қолди. Йўлнинг икки томонида қалин дарахтчалар ўсган жуда тор жойида, у қайсибир куни ёнидан ўтиб кетган немис автомашиналарини кўриб қолди. Машиналарнинг олдини иккита йўғон қарағай тўсиб турарди. Бу қарағайлар ёнида болта дамига ўхшаган япалоқ броневик турар ва унинг радиатори қарағайлар орасига тиқилиб қолган эди. Броневик ҳозир аввалгидек ола-була оқ рангда эмас, қорамтил рангда эди ва шинлари куйиб кетганидан, пастаккина темир тўғини устида турарди. Унинг учиб кетган башняси қурбақа салласига ўхшаб дарахт ёнида қорда ётарди. Броневик ёнида уч мурда ётарди, булар броневик экипажи бўлиб, танла-

рида ёр босган калта тужурка бошларида Эса матодан қилинган шлём бор эди.

Икки вездеход ҳам куйиб, ичидаги асбоб-ускуналари кўмирга айланиб кетган эди ва улар куйинди, кул-курумдан қорайган қорда броневиклар орасида тиқилишиб ётарди. Теваракда, йўл ёқаларида, буталар орасида немис солдатларининг ўликлари ағдарилиб ётарди. Улар лоақал нима воқиа юз берганини ҳам яхшироқ пайқамасдан, қўрқиб тўш-тўшга қочганлари, аммо ҳарбир дарахт, ҳарбир буга орқасида, қор ўрқачлари орасида пусиб ётган ўлим чангалига тушганлари уларнинг бу йўсинда думалаб ётишларидан кўриниб турарди. Мундирли офицернинг мурдаси дарахтга боғлаб қўйилган эди, лекин унинг иштони йўқ эди. Унинг ёқаси қора кўк френчига бир хат қадаб қўйилган эди. Хатда: «Ниятинга яраша ажалингни топдинг» деб ёзилган эди. Унинг пастроғида бошқа бир кишининг қўли блан катта қилиб: «ит» деб ёзилган эди.

Алексей, ейдиган бирор нарса топилмасмикин, деб анча вақтгача жанг майдонига кўз солиб юрди. У фақат бир жойда қорга босилган ва чўқилган бир бурда эски, моғорлаб кетган сухари топиб, оғзига олиб бориши блан жовдори буғдой нонининг ачиган ҳиди бўрқиб думоғига урди. У, бу сухарини бутунлигича оғзига солиб, хушбўй маза берадиган бу нонни сратинмасдан чайнашни истарди. Аммо Алексей уни учга бўлиб, икки бўлагини так чўнтагига солиб қўйди ва бир бўлагини майда ушоқларга бўлиб, битта-битта оғзига солиб новвотдек сўриб борди ва бу лаззатни узоқроққа чўзишга ҳаракат қилди.

У жанг майдонини яна бир марта айланиб чиқди. Шу вақт хаёлига: партизанлар шу яқин атрофда юрганга ўхшайди! деган фикр келди. Мана шу буталар орасидаги ва дарахтлар теварагидаги юмшоқ қорни босиб из қилган партизанларнинг оёғи эмасми, ахир. Ҳозир унинг ўликлар орасида тентираб юрганни, балки, партизанлар разведкачиси арча тепасиданми, буталар орасиданми, дўнгалак орқасиданми пойлаб-кузатиб тургандир. Алексей икки қўлини оғзига карнай қилиб овози борича қичқирди:

— Ҳо-ҳой! Партизанлар! Партизанлар!

У, овози секин ва бўш чиққанлигини сезиб ҳайрон қолди. Ҳатто унинг ўрмон ичидан эшитилиб, дарахтлар орасидан жаранглаб ўзига қайтиб келган акс садоси овозидан баландроқ эди.

Алексей куйган машиналар ва душман ўликлари ўртасида қорда ўтираркан:

— Партизанлар! Партизанлар! Ҳо-ҳо-ҳой! — деб қичқирди.

Қичқириб бўлгач, диққат блан қулоқ солиб турди. Бақирабериб, бўғилиб, хириллаб қолди. У, партизанлар ишларини битиргач, ўлжаларни олиб, аллақачон жўнаб кетганларини тушунди, улар одамсиз тўқайзор ўрмонда қолиб нима ҳам қилар эдилар? — Шундай бўлса ҳам Алексей чақиритишни қўймади: у партизанлар ҳозир соқолларини серкиллайтиб бирдан буталар орасидан чиқиб қолишларига ишониб чақираберди. У, партизанларнинг бундай мужизалари ҳақида кўп қизиқ гаплар эшитган эди. Мапа, партизанлар ҳозир келадилар-да, уни олиб кетадилар, у гарчи бошқаларнинг амрида бўлса ҳам, лоақал бирон кун, бирон соат ҳечниманинг ташвишини қилмай ва ҳечнимага уринмай, дамни олади-ку.

Брок, унинг чақиритишига жавобан ўрмондан фақат жаранглаган акс садо эшитиларди, холос. Бирдан Алексейнинг қулогига — ёки ҳа деб қулоқ сослаберганидан шундай туйилди-микин? — игна-барглarning оҳангдор шилдираши орасидан гум-гум қилиб турган товушлар эшитилди. Бу товушлар тез-тез эшитилар, гоҳ зўрайиб, гоҳ пасайиб турарди. Алексей қаттиқ сескашиб кетди: қулогига худди ўрмоннинг узоқ бир еридан биров уни дўстона овоз блан чақираётгандек туюлди. Лекин Алексей қулогига ишонмади ва бўйинни чўчи анича узоқ ўтирди.

Гўёқ, у алданмаган эди. Шарқдан эсанг шамол блан келаётган тўп овозлари яна яққол эшитилмоқда эди. Лекин бу тўп овозлари кейинги ойларда икки тарафнинг қўшинлари мудофаа учун қатор-қатор окоп ва паниҳкомларга кириб олиб, ҳар замон-ҳар замонда снаряд отишиб, бир-бирларини безовта қилганлари

сингари, онда-сонда чиқаётган б̄в̄озлар эмас эди. Тўп-лар шу қадар тез ва қаттиқ отилаётган эдики, худди биров бир хирмон қайроқ тошни ағдариб совираётган-дек ёки заранг ёғочдан ясалган бочкани муштлири блан тез-тез ўриб ногора қилаётгандек эшитиларди.

Равшан! Икки тараф зўр бериб тўпбозлик қилишайпти. Тўп овозларига қараганда, фронт марраси бу ердан ўн километрча келарди ва фронтда бир томон ҳужум қилиб, бир томон қаттиқ отишиб ўзини мудофаа қилаётганга ўшарди. Хурсандлигидан Алексейнинг кўзларидан ёш чиқиб кетди.

У шарқ томонга қаради. Тўғри, бу ерда йўл тикка нариги томонга бурилиб кетарди, унинг олдида эса туташ қор ётарди. Броқ тўп овозлари ҳам ўша томондан эшитиларди. Партизанларнинг қорда қорайиб қолган чўзиқ-чўзиқ излари ҳам ўша томонга қараб кетган эди. Ўрмон кезуци бу жасур кишилар шу ўрмоннинг аллақайси бир ерида яшар эдилар.

Алексей ўз-ўзича шивирлаб: «Майли, майли, ўртоқлар, ҳаммаси яна ўз ўрнига тушади!» деб таёғини дадил қорга босди ва унга иягини тираб бутун оғирлигини ташлади, қийналса ҳам оёқларини шахдам кўтариб босиб қор уюми устига чиқди ва йўлдан бурилиб қор босиб ётган қўриққа қараб юрди.

10

Бугун у қордан юриб юз эллик қадам ҳам йўл босолмади. Қоронғи тушгач, тўхташга мажбур бўлди. У, яна бир қуруқ тўнкани топиб олиб, теварагига қуруқ шохчалар қалади, винтовка патронидан қилинган асрандиқ зажигалкани чўнтагидан олиб чақди, ёнмади, яна бир марта чақди — ёнмади, бирдан ҳафсаласи пир бўлди: зажигалканинг бензини тамом бўлган эди. У, бензининг юқ-юримини сиқиб чиқариш учун зажигалкани силкитди ва пуфлади, натижа чиқмади. Ҳаво тамом қоронғилашди. Зажигалка ғилдиракчаси остидан яшин зарраси каби чиққан учқунлар бир лаҳзагина юз олдини ёритди. Тош ейилиб кетди, лекин ўт ёқиш иложи бўлмади.

У эмаклаб ва пайпаслаб сербута бир қарағайча ёнига борди, думдумалоқ бўлиб, иягини тиззаси ора сига эгиб ва тиззаларини қучоқлаб, шу куйича ўрмоннинг шовур-шувурларига қулоқ солиб ўтирди. Бу кеча Алексейнинг руҳи тушиб, умиди узилиши ҳам эҳтимол эди. Аммо тинч ўрмонда тўп овозлари барала эшитилиб турарди; у, ҳатто автомат ва пулемётларнинг тариллаган овози билан снарядларнинг гупиллаб чиққан овозларини айирабошлагандай ҳам бўлди.

Алексей эрга билан юраги беқарор ва та'би хира бўлиб уйғонар экан, дārҳол бунинг сабабини ўйлади: «Менга нима бўлди? Ёмон туш кўрдимми?» Бирдан эсига тушиб кетди: ҳа, зажигалка. Броқ, қуёш юзидан пардасини кўтариб, теварак-атрофдаги парсаларга — жимирлаб турган юмшоқ қорга ҳам, қарағай таналарига ҳам ва игнабарг дарахтларга ҳам олтин нур сочиб иситабошлагач, зажигалка гами зўр ташвиш бўлмади қолди. Лекин ундан ҳам ёмонроқ бир ҳол юз берди: у, шишган қўлларини тиззасидан бўшатиб ҳаракат қилса, ўрнидан туролмайдиганга ўхшайди. Ўрнидан турмоқчи бўлиб бирнеча бор уриниб кўрди, лекин туролмади, беҳуда зўр уришидан қўлидаги айри таёғини синдириб қўйди ва ўзи мўрт учиб эрга тушди. Шишиб кетган қўл-оёқларига дам бериш учун чалқамчасига чўзилди ва қарағай шохчалари орасидан бепоён кўк осмонга тикилиб қаради. Осмонда пахтадек оппоқ булутлар, теварак четлари олтиндек сарғич товланиб, тез сузиб юрарди. Унинг бадани бироз ёзилабошлади, лекин оёқларига бирнима бўлганга ўхшарди. Оёқларини сра босолмай қолган эди. Алексей қарағай дарахтчасини ушлаб, ўрнидан турмоқчи бўлиб яна бир уриниб кўрди. Ниҳоят, у бир амаллаб ўрнидан турди, аммо дарахтча томонига бир қадам босиши билан беқувватликдан ва товонлари аввалгидан ҳам баттарроқ санчиб оверганидан, эрга йиқилди.

Наҳотки, шу билан умри тугаса-я? Наҳотки мана шу ерда, қарағайлар остида ўлиб кетса-я? Эҳтимол, бу ерларга умрбод ҳечким келмас ва унинг йиртқишлар ишлиб, кемириб ташлаган суякларини дафн ҳам қилмас! Мадори қуриб, гавдаси тобора қаттиқроқ эрга

ёпишабошлади. Лекин йироқдан гумбирлаган тўп овози эшитилмоқда эди. У ерда жанг бўлаётир, у ерда ўзимизникилар бор. Қолган шу саккиз, ўн километр йўлни бир амаллаб босиш учун наҳотки унинг кучи етмаса?

Тўп овозлари уни ўзига тортмоқда, унга далда бермоқда ва жон ҳолига қўймай уни чақирмоқда эди; Алексей ҳам чақириқни жавобсиз қолдирмади. У икки кафтини ва икки тиззасини ерга тираб кўтарилди ва эмаклаб шарқ томонга юрди. Аввал у, йироқдан эшитилаётган жанг овозларига бутунлай маҳлиё бўлиб беихтиёр эмаклаб борди, сўнгра ақл-ҳушини йиғиб олиб, эмаклаб юришни астойдил давом эттирди, ўйлаб қарасаки, ўрмонзорда таёққа таяниб юришдан кўра эмаклаб юриш осонроқ экан, бундай юрганда, ҳозир заррача ҳам оғирликни кўтараолмайдиган товонларнинг оғриғи анча камаяр ва хийла тезроқ ҳам юрар экан. Шу пайтда шодликдан яна юраги тўлиб, томоғига бир нарса липиллаб тиқилаёзди. У, гўё ўзига эмас, балки руҳи тушгани ва бу хил ақлга сигмайдиган юришдан бирон натижа чиқишига ишонмайдиган бошқа бир кишига ўғит қилаётгандек баланд овоз блан деди:

— Зиёни йўқ, биродар, мана энди ҳамма иш жойида бўладиган бўлди-ку!

Шу аҳволда бир манзил эмаклаб боргандан кейин, у совуққотган бармоқларини қўлтиқларига тиқиб иситди, сўнгра кичкина бир арча дарахти ёнига эмаклаб бориб, унинг пўстлоғидан тўрт бурчак шаклда бирнеча бўлак кесиб олди, ундан кейин тирноқлари блан тирнаб, қайин дарахти пўстлоғидан узун-узун эқ тасмачалар тилиб олди. Шарфдан қилинган пайтаваларини унларидан ечиб олиб, у блан кафтининг орқа томонидан қўлини боғлаб, устидан тўрт бурчак пўстлоқни қўйди, уни яна қайин дарахтидан сўйиб олинган юмшоқ пўстлоқ блан боғлаб, сўнгра индивидуаль пакетлардаги бингдан олиб устидан тортиб боғлади. Шундай қилиб ўнг қўлининг учида жуда ўнғай ва япалоқ бир чўқмоқ ҳосил бўлди. У чап қўлини ҳам шундай қилиб тишлари блан боғлади, лекин буниси унча яхши

чиқмади. Аммо ҳар ҳолда энди қўллари «қўлқоплик» бўлди, Алексей яна эмаклаб юракетди ва юриш анча енчиллашганини сизди. Бир манзил юргандан кейин у тиззаларига ҳам бир парчадан пўстлоқ боғлаб олди.

Қун пешинга яқинлашиб, ҳаво анчагина исиганда Алексей қўллари блан «қадамлаб» бирталай йўл босган эди. Унинг тўп овозлари чиқаётган ерга яқинлашиб бораётганиданми ёки хаёлига шундай туюлганиданми, ҳайтовур тўпларнинг гумбирлаган овози кучлироқ эшитилабошлаган эди. Ҳаво жуда исиб кетганидан, у комбинезонининг ёқасини бўшатиб, тугмаларини сизди.

У йўсинзорликдан эмаклаб бораётганда, қори эриб кўмкўк бўлиб турган пушталарда тақдир унга яна бир пасиба ҳозирлаб қўйганини кўрди: оқиш товланиб турган ҳўл ва юмшоқ йўсинлар устида сийрак япроқчалари ялтираб узун-узун нозик бутачалар турарди. Япроқлар орасида эса бироз эзилган, аммо ҳали ҳам ширасини сақлаган қипқизил клюква мевалари осилиб пуштага тегиб турарди. Алексей пуштага эгилиб зах ҳиди келиб турган бахмалдек илиққина меваларни лаблари блан қимтиб сибашлади.

Қор тагида ётган хуштам ва нордон чучук клюква унинг сўшти кушларда еган овқатлари ичида энг тузутин эди, аммо унинг ме'даси тиришиб ачишабошлади. Лекин ме'дасининг оғриги босилгунча тоқат қилиб туrolмади. У, пушта устида айиқ сингари эмаклаб юриб, тил ва лаби блан нордон-чучук ва хушбўй меваларни териб еяберди. Шу тариқа юриб бирнеча пуштани тозалади; унларининг ичида шалпиллаб юрган муздек қор сувини ҳам, оёқларининг зирқираб оғришини ҳам, чарчаганлигини ҳам сезмасдан, фақат онда эриб кетаётган ва ме'дасини тўлдираётган нордон чучук мазанигина сезарди, холос.

Унинг кўнгли айниди. Лекин нафсини тиялмасдан яна меча гериб ейишга тутинди. У қўлидаги пўстлоқларни сшиб, меваларни узиб банкага солди, банка тўлди, шлёмига солди, уни тасмача блан камарига боғлаб, яна эмаклаб кетди, у бутун гавдасини босган отир мудроқдан ўзини зўрға тутиб борарди.

Кечаси у, шохлари чодир бўлиб турган эски бир арча дарахти остига кириб, клюква еди, пўстлоқ узиб чайнади ва арча бўқоқчаларини чақиб мағзини еди. У ухлар экан, юраги хавотирда ва бесарамжон эди. Уйқусида бирнеча марта қоронғида кимдир пусиб секингина унинг ёнига келгандек бўлди. Кўзларини очиб, ола-зирақ бўлиб турди; хавотирининг зўридан қулоқларининг ичи жаранглайбошлади ва тўппончасини ушлаб мушшайиб ўтираберди. Дарахтдан биронта гудда узилиб тушса, ёки музлаган қор қисирласа, қор тагидан эриб оқаётган сув сал шилдираса, у бир чўчиб туншарди.

Фақат тонг чоғида уйқу қаттиқ ғалаба қилиб уни йиқди. Ҳаво тамом ёришгандан кейин у, ётган дарахти теварагида тулкининг нақш-нақш босилган изларини кўрди, излар орасида унинг думи қорда эланг-беланг бўлиб судралиб кетган эди.

Кечаси унинг уйқусини бузиб безовта қилган ана шу тулки экан! Изларидан кўринишича, тулки унинг атрофидан айланиб юрган, ба'зан ўтириб, яна айланиб юрган. Алексейнинг хаёлига ёмон бир фикр келди. Овчиларнинг сўзларига қараганда, айёр тулки одамнинг ўлишини сезиб, доим унинг орқасидан пойлаб юрар эмиш. Наҳотки бу қўрқоқ тулки унинг ўлишини сезиб, орқасидан пойлаб юрган бўлса?

Алексей ўзига далда бериб: «Бекор гап, бекор гап! Ҳаммаси туппа-тузук бўлиб кетади...» деди ва бу ердан тезроқ кетиш учун тез-тез эмаклаб юрабошлади.

Шу куни унинг яна омади келди. У аржад бутасида осилиб турган сўлқилдоқ, кўкмак, тукли меваларни лаблари блан қимтиб олар экан, ерда—хазон барглари орасида дум-думалоқ бўлиб ётган ғалати бир нарсага кўзи тушди. У қўли блан туртиб кўрди, думалоқ нарса вазмин туюлди ва тўзимади. Сўнгра, у баргларни олатуриб эди, қўлига тиканак суқилди. У дарров билди: кирпи экан. Каттакон кекса бир кирпи қишлоқ учун буталар орасига кириб олипти ва иссиққина ўралиб ётиш учун кузги хазонларни ўз тепасига тортипти. Алексейнинг хурсандлиги ичига сиғмасди. У не-не машаққатлар блан йўл юриб бораркан, ҳамавақт би-

рои нарранда ёки чаррандаи ўлдириб егуси келарди. У бирнеча бор тўппончасини чиқариб гоҳ ҳақкага, олақарғага, гоҳ тулкига тўғриларди ва ҳар сафар охиридан ўзини зўрға босиб қоларди. Тўппончада фақат уч дона ўқ қолган эди: уларнинг иккитаси душманга, биттаси жуда иложи бўлмаган тақдирда, ўзига атаб қўйилган эди. Шунинг учун у ўзини зўрға босиб, тўппончани чўнтагига солишга мажбур бўларди. Нима бўлса бўлар, деб ўзини ажал чангалига ташлашга унинг ҳаққи йўқ эди.

Ҳозир эса, бир луқма гўшт унинг қўлига ўз-ўзидан тушди. У, кирпининг гўшти харом, деган таомулдаги гапларга сра эътибор бермай, апил-тапил кирпи устидаги баргларни олиб ташлади. Кирпи қимирламади, у худди устини тиканак босган каттакон ва бесўнақай лўбияга ўхшарди. Алексей кирпини ҳанжар блан бир уриб ўлдирди, тескари ағдариб, қорнидаги сарпқ терисини ва орқасидаги тиконли палласини бир амаллаб сўйиб олди ва гўштини бурдалаб тўғради-да, ҳали иссиғи кетмаган, суякларига ёпишиб қолган саргич гўштини тиши блан тортиб-тортиб ҳузур қилиб еябошлади. Кирпининг гўштини у бир пасда паққос еб битирди. Майда суякларигача чайнаб ютгандан кейингина у, оғзидан мағзаванинг ҳидига ўхшаш ёмон ҳид келаётганини сизди. Лекин тўқ қориннинг олдида ёмон ҳид ҳам гапми! Ҳиди ёмон бўлса ҳам, ҳозир унинг қорни тўйиб, бадани қизиб, тани роҳат қилиб ўтирипти-ку!

У яна бир марта суякларни текшириб кўрди, уларни бир бошдан яна бир сидра мижиди, сўнгра, бадани иссиб, қор устида чўзилиб ором олди. Буталар ичида тулкининг шитирлашини эшитиб уйғониб кетмаганида, у балки қаттиқ ухлаб ҳам қолган бўлар эди. Алексей диққаг блан қулоқ солиб турди, шарқдан тўхтовсиз чиқиб турган тўп овозлари орасидан у бирдан пулеметнинг тариллаб отилаётганини эшитди.

У, чарчаганига ҳам қарамай, тулки тўғрисида ўйлашни ҳам йиғиштириб қўйиб, дам олишни ҳам хаёлидан чиқариб, дарҳол ҳаракатга кирди ва яна илгарига, ўрмон ичига қараб эмаклашни давом эттирди.

Алексей эмаклаб ботқоқликдан ўтгач, очиқ бир майдонга чиқди, майдон шамолдан рангги кетган эски ходалар блан тўсилган эди ва қатор тизилган ходалар ерга қоқилган қозиқларга пўстлоқ ва тол новдалари блан чандиб боғланган эди.

Икки қатор тўсиқ орасида унда-бунда қор тагидан ташландиқ ҳолда ётган ва ҳозир одам юрмайдиган бир йўл кўриниб турарди. Демак, шу яқин атрофда қишлоқ бўлса керак! Алексейнинг юраги гупиллаб урабошладди. Бундай чет қишлоқда немислар турмаса керак! Борди-ю, турганда ҳам, ҳар ҳолда унда ўз кишиларимиз ҳам бор, улар албатга, ярадорни яширадилар ва унга қўлларидан келганча ёрдам берадилар.

Алексей сарсонгарчиликнинг охири яқинлашиб келаётганини сезиб, дам олмасдан, бор кучи блан эмакладди. У ҳансираб эмаклар, ба'зан қорга муккаси блан йиқиқлар ва ортиқча зўр беришдан ҳушидан кетар, яна эмаклаб тезроқ тепаликка чиқиб олишга интилар ва унинг жонига ора кирадиган қишлоқ шу тепалиқдан балки кўриниб қолишига умид боғлаб юришини тобора тезлатарди. У, бор кучини йиғиб тезроқ қишлоққа етиб олишга тиришаркан, бунда ходалар ва эриётган қор тагидан тобора яққолроқ кўринаётган қозиқлардан бўлак, одамдан дарак берадиган бошқа ҳечбир нишона йўқлигини пайқамас эди.

Мана, ниҳоят, у тепаликка ҳам етиб олди. Алексей ҳансираб ва қалтираб нафас оларкан, юқорига қаради. Бошини кўтариб қаради-ю, лекин дарров кўзини ерга тикди — унинг кўз олдида даҳшатли бир манзара очилган эди.

Яқин кунларгача бу ер, ўрмон орасида жойлашган бир қишлоқча бўлганлиги шубҳасиз эди. Ёниб култена бўлиб, қор босиб қолган уйларнинг икки қатор эгрибугри тизилиб кетган печка мўриларидан бу қишлоқнинг суробини пайқаш осон эди. Ба'зи жойларида ҳовли боқчалари, четан деворлар, бир вақтлар деразалар олдида ўсиб турган супурги буталари сақланиб қолган. Ҳозир улар ёнғиндан қорайиб, қор орасидан кўриниб

турган эди. Бу ер ҳозир қор саҳрōсига ўшар, унинг ҳарер-ҳарерида, худди каллак қилинган дарахт сингари, печкаларнинг мўрилари қаққайиб турарди; энг ўргада сув тортадиган қудуқ ёғочи бесўнақай тиккайиб турар, унинг учида эса четига гир айлантириб темир қоқилган, какра босиб кўкариб кетган қовға занг босган занжирга осилиб шамолда секин қимирларди. Қишлоққа кираверишда, тевараги кўк четан девор блан айлантириб олинган боғча ёнида чиройли дарвозача қурилган бўлиб, унинг тепасидаги ошиқ-ма'шуқида занг босган даричаси ғичирлаб турарди.

Бунда жондан асар ҳам йўқ. На овоз эшитилади, на тутун кўринади Гўё бир чўлу биёбон. Дун'ё бино бўлиб, бунда одамзод яшаганга ўшамасди. Буталар орасида Алексейдан ҳуркиб қочган қуён орқа оёқларини кўтариб-кўтариб ташлаб нарига кетди, қишлоққа киргач, бир эшик ёнига бориб тўхтади-да олдинги оёқларини кўтариб чўнқайди, қулоқларини диккайттирди; орқасидан бадҳайбат ва ғалати бир махлуқ судралиб келаётганини кўриб, ўтдан қорайган бўм-бўш боқчалар ёпидан яна нарига қочди.

Алексей жадал илгарилаб бораберди. Катта-катта ёш томчилари бетларидаги ўсиқ соқолидан юмалаб қорга тушди. У, ҳалиниша қуёш турган эшик ёнига бориб тўхтади. Эшик устида қоқилган тахтанинг бир парчаси қолиб, унда «Бола...» деган ҳарфлар бор эди. Ана шу кўк четан девор орқасида бир вақтлар чиройли қилиб ясалган болалар боғчаси борлиги яққол кўриниб турарди. Қишлоқ дурадгори меҳр блан рандалаб ва шиша блан қириб ялтиратган кичкина скамейкачалар сақланиб қолган эди. Алексей эшикни итариб ичкари кирди ва эмаклаб бориб скамейкага ўтирмоқчи бўлди. Лекин унинг гавдаси букилиб туришга ўрганиб қолган эди. У, скамейкага ўтираркан, бели зирқирайбошлади. Роҳат қилиб дам олмоқ учун у, чарчаганда тўрт оёғини йиғиштириб ётадиган жонивор сингари, букилиб қор устига ётди.

Унинг юраги қайғу ҳасратга тўлди.

Скамейка ёнидаги қор эриб кетди. Ер қорайди ва ердан илиққина буғ кўтарилиб, бир-бирига қўшилишиб

ҳавода сузаётгани кўзга чалинди. Алексей ердан бир ҳовуч эриган иссиқ тупроқни олди. Тупроқ бармоқлар орасида сариғ ёғдек сиқилди; ундан ўғит, зах, молҳона ва уй бисоти ҳиди келарди.

Бу ерда одамлар умр кечирган... Қадим замонларда улар Қора ўрмондан ана шу бир парча қиррақи ерни курашиб забт этганлар. Уни омов блан ҳайдаб, ёғоч мола блан тирнаб, ўғитлаб парвариш қилганлар. Ўрмон блан, йиртқичлар блан доим курашиб машаққатда кун кечирганлар. Бир амаллаб янги галла пишиғига етиб олишни ўйлаганлар. Совет даврида биргалашиб колхоз тузганлар, эва-чева бўлишиб яхши ҳаёт кечириш орзусини қилганлар, машиналар келган, мўлчилик, серобгарчилик пайдо бўлган. Қишлоқ дурадгорлари болалар боғчаси ясаганлар, ана шу кўк четан девордан қараб бу ерда дўмбоқ болаларнинг ўйнаб юришини кўрган деҳқонлар, балки, кечқурунлари фикр ҳам қилгандирлар: кучларни йигиб ана шу ерда кутубхона ва клуб солсак, қиш фаслида кечқурунлари унда йигилишиб, шамол-бўрон ғувири остида иссиққина, роҳат қилиб гурунглашиб ўтирсак деб ўйлагандирлар; электр ёқиб, ўрмон бағрини ёритиб юборсак, деб фикр юргизгандирлар... Мана энди ҳечким йўқ, ҳамма ер бўмбўш, қуруқ ўрмон, фақат сукунат, жимжитлик ҳукмрон...

Ўйлаган сари Алексейнинг чарчаган мияси чуқуроқ фикрга толди. Унинг кўзига Волга бўйидаги қуруқ ва яланг даштликда турган чанг-тўзонли Камишин шаҳарчаси кўринди. Ёз ва куз фаслида даштдан бу шаҳарчага қаттиқ шамол уриб туради. Шамол қум ва чанг-тўзонларни суриб келади. Юз ва қўлларга игнадек санчилади. Ҳовлиларга ғувиллаб киради, ёпиқ деразалар орасидан уйларнинг ичига кириб олади, кўзларга чанг уради ва оғизга қум киргизиб тишлар орасида ғижирлашади. Даштдан селдай ёғиб келадиган бу қум булути «Қамишин ёмғири» деб аталади; камишинлиларнинг кўп авлодлари қумни тўсиб, тоза ҳавода эркин нафас олишни орзу қилардилар. Улар фақат социалистик давлат даврида орзуларига эришдилар: одамлар аҳл бўлишиб, шамол ва қумга қарши уруш бошладилар. Шанба кунлари одамлар бел кураклари-

ни, болталарини ва киркаларини кўтаришиб кўчага чиқдилар. Яланг майдон ўрнига боғ пайдо бўлди, кичкина кўчаларнинг икки томонида қатор теракчалар ўсиб хиёбон тусига кирди. Одамлар бу теракчаларни ўз уйларининг деразалари ёнида ўсган гулларни парвариш қилгандай аввайлаб парвариш қилдилар—суғордилар, бутадилар. Баҳор чоғи нозик ниҳоллар новда отиб ва куртак чиқариб кўкка беланганда, бутун шаҳар каттадан кичиккача қувончга тўлгани Алексейнинг хотирида... Шу топда бирдан туғилган Камишин шаҳари кўчаларида немисларнинг юрганлиги унинг кўз олдига келди. Камишинлилар меҳр қўйиб парвариш қилган бу дарахтлардан немислар гулхан қилиб ёқмоқдалар. Унинг туғилган шаҳарини қора тутун қоплаган, унинг униб-ўсган ва онаси қолган уй ҳам ана шундай култепа бўлиб, қоқ ўртасида ёлғиз мўриси қорайиб, қинғайиб турипти.

Алексейнинг юрагида жуда оғир қайғи-ҳасрат ва алам-изтироб, оташ ёнди.

Немисларнинг яна илгари жилишига йўл қўймаслик керак! Танда жон борича улар блан олишмоқ, курашмоқ керак; ана у ўрмон ичидаги майдонда душман мурдалари устида ётган рус солдати каби жаҳд-жадал блан олишмоқ керак!

Қуёш кўмкўк гўшша бўлиб турган ўрмон тепасига келган эди.

Алексей бир вақтлар қишлоқ кўчаси бўлган йўлдан эмаклаб борарди. Қуйиндилар орасидан мурда ҳиди бурқиб думоққа урарди. Қоронғи ўрмонда одамдан асар йўқ дейилса, бу қишлоқ ундан ҳам баттар бўлиб кўринарди. Иттифоқо унинг қулоғига бегона бир товуш эшитилди, Алексей аламлиб қаради. Энг чеккадаги култепа ёнида у бир итни кўрди. Бу жунлари пахмоқ ва шалпанг қулоқ, Бобик ёки Жучка хилидаги хоназот пойлоқчи итлардан эди. Ит бир парча этни икки оёғи ўртасига олиб, ўзича гингшиб ётарди. Одатда жуда ювош бўладиган, хўжайин хотинларнинг ҳамиша нари тур-бери тур деб валдирашларига ўрганиб қолган ва болаларнинг эрмаги бўлган бу ит ҳозир Алексейни кўриши блан тишларини гижирлатиб ҳуракетди.

Итнинг кўзлари шундай даҳшат блан ёнардики, Алексейнинг бадани жимирлаб кетди. У, қўлидаги пўстлоқни ечиб ташлаб, чўнтагидаги тўппончасига қўл узатди. Бир нафас улар, я'ни одам блан ёввойилашган ит бирига қаттиқ тикилиб туришди. Сўнгра итнинг хотираси уйғонди шекилли, бошини ерга эгди ва гуноҳкорларча думини ликиллашиб ўлжасини кўтардида, думини қисганича қорайиб ётган култепа орқасига ўтиб кетди

Йўқ, бу ердан тезроқ кетиш керак, тезроқ! Алексей куннинг қолган-қутган ёруғидан фойдаланиб, йўл-пўлга қарамай, қуруқдан эмаклаб, тўғри ўрмонга қараб юрди. У ҳозир деярлик беихтиёр суратда тўп овозлари равшан эшитилаётган томонга қараб бормоқда эди. У илгари юрган сари тўп овозлари уни магнит каби куч блан ўзига тортарди.

12

Алексей шу тариқа яна бир кунми, икки кунми ёки уч кунми эмаклаб юрди. У куннинг ҳисобини ҳам йўқотиб қўйган эди. У, ҳозир фақат беихтиёр зўр бериб эмаклаб юришни биларди, холос. Ба'зан уни мудроқ босар, ба'зан эса хаёлга чўкиб кетарди. У, юганида мудраб борарди, лекин уни шундай азамат бир куч шарқ томонга тортиб бормоқда эдики, кўзлари юмуқ бўлсада, секин эмаклашдан тинмасди. Фақат бирон дарахтгами, тўнкагами бориб урилгач, ёки қўли тойиб кетиб тумшуғи билчираган қорга теккач, уйқуси қочиб ўзига келарди. Унинг бутун иродаси, бутун фикри-зикри бир нуқтага йиғилган эди, я'ни у нима қилиб бўлса ҳам, фақат илгари силжишни, сра тўхтамасдан эмаклаб боришни ўйларди, холос.

У йўл-йўлакай ҳарбир бутага қаттиқ тикилиб қарарди, аммо энди йўлида битта ҳам кирпичи учратмади. Қор тагидан ёввойи меваларни териб еди ва гиёларни оғзига солиб сўрди. Бир куни у бир тўда чумолига дуч келиб қолди. Чумолилар ўрмон ичида бир ерда гуж бўлишиб ётар ва худди текис терилиб қўйилган ва ёмғирдан ювилиб силлиқ таралиб турган похол ғарам-

часига ўхшаб кўринарди. Алексей қўлини ана шу юмшоқ ғарам ичига тикди ва тортиб олиб қарасаки, қўлининг ҳамма ерига чумолиллар ёпишиб қолипти. У қўлидаги чумолилларни териб еябошлади ва қақраб қолган оғзида чумолининг аччиқ-чучмал мазасини сизди. У, қўлини дам-бадам чумоли тўдасига тикиб илиниб чиққан чумолилларни еяберди. Ниҳоят, бу кутилмаган ҳужумдан чумолилларнинг ҳаммаси уйғониб, безовта бўлиб қолди.

Чумолиллар жон-жаҳдлари блан ўзларини мудофаа қилишга киришдилар. Алексейнинг қўлини, лабларини, тилини чақабошладилар ва комбинезон ичига кириб олиб, баданига жизиллатиб, наштар суқдилар, аммо чумолилларнинг чақиши унга ҳатто хушқарди. Чумолилларнинг аччиқ-чучмал мазаси унга анча дармон бўлди. Сув ичкиси келди. Тўнкалар ўртасида йиғилиб қолган кўлмак сувга кўзи тушиб, унга эгилди-ю, ўзини дарров орқага тортди: ҳавонинг мовий аксида ойнадай кўкимтил ялтираб турган сув тагидан унга қўрқинчли нотаниш бир башара кўринди. Бу башара жунлари ўсиб, жингалак-жингалак бўлиб кетган қора терини қуруқ каллага тортиб қўйганга ўхшарди. Қовоқлари ичига чўлиб, катта-катта кўз косахоналари ичига кирган кўзлари бежо қарарди. Пахмоқ сочлар паға-паға бўлиб пешонасига тушиб турарди.

«Наҳотки шу мен бўлсам-а?» деб ўйлади Алексей ва даҳшат босиб яна сувга эгилди. Лекин сувдан ичмади, бироз қор ялаб ютинди-да, яна шарққа қараб йўл олди. Бояги зўр магнит уни куч блан ўзига тортмокда эди.

У тунаш учун бомбадан ўйилган ва теварак четида қум уюлиб қолган хандаққа тушди. Хандақнинг ости тинч ва қулай эди. Унга шамол кирмас эди ва фақат теварагидаги қумлар шамолдан сал-пал учиб тушарди. Пастдан қараганда осмондаги юлдузлар ниҳоятда равшан кўринар ва гўё улар бош устида осилиб тургандек туюларди. Юлдузлар остида тарвайиб қимирлаб турган қарағай шохи эса қўлга ўхшар ва гўё бу ялтироқ чироқчаларни у ҳаминша латта блан тозалаб тургандек кўринарди. Тонг отарга яқин совуқ зўрайди. Ўрмон

устини рутубатли қиров қоплади, йўлини ўзгартиб шимолдан эсанг шамол қировларни музга айлантирди. Ниҳоят тонг хира ёришиб дарахт шохлари орасидан кўрингач, қуюқ туман ерга чўкиб секин тарқалабошмади. Шунда атроф-теваракнинг ҳаммаси оппоқ музга қоплангандек бўлиб кўринди, чуқурлик тепасидаги қарағай шохи эса энди латта ушлаб турган қўлга эмас, балки гир теварагида майда шишачалар осилиб турган ажойиб биллур люстрага ўхшарди. Бу майда шишачалар шамолда тебраниб шилдирашарди.

Бу кечаси Алексей айниқса жуда бўшашиб қолган эди. Ҳатто унинг қўлтиғида ғамлаб юрган қарағай пўстлогидан олиб чайнашга ҳам рағбати бўлмади. У гўё кечаси блан ерга қапишиб қолгандай гавдасини зўрға ердан узди. Комбинезонида, соқол ва мўйловларида қотиб қолган музларни қоқмасдан хандақдан тармашиб чиқишга уринди. Лекин кечаси блан музлаб қотган қирғоқдан дармонсиз қўллари сирғониб кетди. У қайта-қайта тармашиб чиқишга уринар, лекин ҳар сафар қўллари сирғаниб, чуқурликка йиқилиб гушарди. Чиқишга уринабериб дармони кетаёзди. Ниҳоят, у биронинг ёрдамисиз бу чуқурдан чиқаолишига кўзи етмай даҳшатга келди. Шу фикрни ўйлаб яна бир марта чиқишга уриниб кўрди. У бирнеча бор тиришиб тармашиб кўрди, аммо мадори қуриб, ҳолсизланиб ерга сирғаниб тушди.

«Тамом! Энди нима бўлса-бўлди!»

У хандақ ичида мушшайиб ўтириб олди; унинг а'зойи бадани бўшашиб, ирода ва ихтиёри қўлдан кетаёзди. У зўрға қимирлаб, гимнастёркаси чўнтагидан бирнечга эзилиб бужмайиб кетган хатни чиқарди, аммо уларни ўқишга мажоли йўқ эди. У, гулдор кўйлақ блан чаманзор ичида суратга тушган қизнинг целофанга ўроғлик суратини олди. У, жиддий ва ғамгин бир қиёфада кулимсираб, қиздан сўради:

— Наҳотки энди дийдор кўришмасак?— У шу гапни айтдию, бирдан сесканиб кетди ва қўлида суратни ушлаганича қотиб қолди: ўрмон тепасида баланд бир ердан, совуқ ҳаво ичидан унга қандайдир таниш товуш эшитилгандай бўлди.

Бирдан уйқуси қочиб кўзларини очди. У эшитган овознинг ҳечбир қизиғи йўқ эди. Бу товуш аранг эши тиларди, ҳаттоки қулоғи ўткир жонивор ҳам уни дарахтларнинг музлаган шохлари бир мақомда шилдирашидан ажратиб ололмас эди. Лекин Алексей бу товушни тобора яққолроқ эшитди. У юқоридан эшитилаётган овознинг мақом ва маромидан «иш» самолёти учаётганини дарров пайқади, унинг ўзи ҳам шу хил самолётда учар эди.

Моторнинг гулдираши яқинлашабошлади, самолёт ҳавода айланганда моторнинг товуши кучайиб гоҳ вараңлар, гоҳ чинқирарди, ниҳоят хира осмонда жуда баландда секин ҳаракат қилаётган кичкина чилликка ўхшаш бир нарса пайдо бўлди; у дам кўздан ғойиб бўлар, дам булутлар орасидан яна пайдо бўларди. Мана унинг қанотларидаги қизил юлдузлар ҳам кўриниб қолди, мана Алексейнинг худди тепасига келиб, қуёшда қанотларини ялтиратиб, ҳавода гир айланиб муаллақ ошди ва бурилиб изига қайтди. Тез орада моторнинг гулдираши тиниб, муз блан қопланган ўрмоннинг шамолда майин шилдираши орасида йўқ бўлиб кетди. лекин Алексейга унинг чинқироқ ингичка товуши анча вақтгача ҳамон эшитилиб тургандай сезилди.

Алексей хаёлида гўё самолёт кабинасида учиб бормоқда эди. У бир нафасда, то папирос чекиб бўлгунча ҳаял ўтмасдан, ўрмон ичидаги ўз қадрдон аэродромига етиб борган бўлар эди. Бу самолётда учган ким бўлса экан? Балки Андрей Дегтяренко эрта блан разведкага чиққандир? Унинг разведка чоғида душманга дуч келишини ичидан ният қилиб, шунақа жуда баланд учиб юрадиган одати бор... Дегтяренко... Самолёт.. Ўртоқлар...

Шу топда Алексейнинг ғайратига ғайрат қўнилиб, хандақнинг деворларини кўздан кечирди. Эҳ-ҳа! Бу аҳволда албатта чиқиб бўлмайди. Аммо, ёнбошлаб олиб, қачон ажал келишини кутиб ўтирабериш бўлмас! У, ханжарини қинидан чиқарди, дармонсиз қўллари блан музлаб қолган хандақ четига бўшгина уриб, юмшатабошлади, музлаган тупроқни тирноқлари блан тирнаб, зинапоя қилишга тутинди. Тирноқлари синди,

бармоқлари қонади, аммо ханжар блан тирноқларини яна қаттиғроқ ишга солди. Сўнгра, бу чуқурча-зина-пояларга қўл ва тиззаларини тираб аста-аста чиқа-бошлади. У, бир илож қилиб хандақнинг лабига етиб олди, яна бир зўр уриб, дўнгалакка миниб олса, тамом чиқиб олади. Аммо бирдан оёғи сирғаниб кетди ва юзи блан қаттиқ музга урилиб, чуқурга ағнаб тушди. У қаттиқ қалтис еди. Броқ самолёт моторининг гулдира-ган товуши ҳали ҳам қулоғидан кетмаган эди. У яна деворга тармашиб чиқишга уриниб, яна думалаб паст-га йиқилди. Шундан кейин у, ясаган зинапоясининг қандай нуқсонлари борлигини кўздан кечирди ва туза-тишга киришди: зинапоя ўртасини чуқур қилиб қазиди ва четларини бироз баландроқ қилди; сўнгра, мадордан кетаётган гавдасига куч бериб, яна аста-секин чиқа-бошлади.

У кўп машаққат чекиб чуқурдан чиқиб олди ва қир-ғоғидан ошиб, беҳол пастга думалаб тушди. Яна эмаклаб йўлга тушди, боя самолёт учиб кетган томонга қараб юрди. Уша томондан туманларни тарқатиб ва музларни ялтиратиб чиққан қуёш ўрмон устига нур сочмоқда эди.

13

Броқ эмаклаб юриш ниҳоят қийин бўлди. Қўллари қалтирар, гавдасининг оғирлигини кўтаролмай, буки-либ-букилиб кетарди. Муккаси блан йиқилиб юзи бир-неча бор қорга урилди. Ер ўз жозиба қувватини бирнеча карра оширганга ўхшарди. Бу жозибага бар-дош бериш мумкин эмас эди. Бирозгина, лоақал ярим соатгина ётиб дам олгуси келарди. Лекин бугунги кун Алексейни жадал илгари судрарди. Шунинг учун у, қаттиқ чарчаганига қарамай эмаклашни давом этти-рар, ба'зан муккаси блан йиқилиб тушар, броқ кўта-рилиб яна эмакларди; у баданидаги оғриқни ҳам, оч қолганини ҳам сезмас, қулоқлари тўп ва милтиқ товушларидан бўлак ҳечнимани эшитмас эди.

Қўлларининг дармони қолмагандан кейин тирсак-лари блан юриб кўрди. Лекин бу юриш жуда ноқулай эди. Сўнгра у узунасига чўзилиб, тирсаклари блан

қорни йтариб, ўрмалаб юришни машқ қилиб кўрди. Бу иш қулай келди. Гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарилиб, ўрмалаб юриш осонроқ эди, кўп куч талаб қилмасди. Фақат тез-тез боши айланар, ба'зан эси ҳам оғиб қоларди, бинобарин, у дамбадам тўхтаб, то ерини, ўрмоннинг, осмоннинг айланиши тингунча қор устида карахт бўлиб ўтирарди.

Ўрмон тобора сийраклашабошлади, ба'зи жойларда эса дарахтлар кесиб олиниб, очиқ майдон бўлиб қолган эди. Қорда қишда юриладиган йўлларнинг излари кўринди. Алексей ҳозир ўз қўшинларимиз турган жойгача етиб олиш тўғрисида ўйламаса ҳам, аммо тамом мадори қуриб йиқилиб қолгунча эмаклаб, ўрмалаб боришга аҳд қилган эди. Бундай азоб ва машаққат ичида мадорсизланиб ҳушдан кетиб қолганда ҳам, унинг қўллари ва гавдаси ҳаракатдан тўхтамас эди; қор устидан ўрмалаб тўп овози эшитилаётган томонга, тўппа-тўғри шарққа қараб жилгани-жилган эди.

Алексей бу кечани қандай ўтказганини ва эрта блан қанча йўл босганини эслайолмас эди. Азоб-уқубат ичида ҳамма нарса хаёл-бехаёл ўтмоқда эди. У фақат йўлида учраган тўсқинликларни сал-пал эслайоларди холос; олтиндай товланиб ва қаҳрабодай сариқ мўм оқиб ётган кесик қарағай, устма-уст қалаб қўйилган ғўлалар, ҳаммаёқни қоплаб ётган арра чиқитлари ва пайрахалар, қат-қат гардишидан неча ёшга киргани очиқ кўриниб турган бир тўнғак,— унинг эсида қолган нарсалар ана шулар эди.

Бегона бир товуш уни ҳушига келтирди; у ўтириб олиб тўрт томонга аланглаб қаради. Қарасаки, дарахтлари кесилган катта бир майдонда ўтирипти; майдонни қуёш нурлари қоплаган; атроф-теварақда кесилган ва ҳали пўстлоғи олинмаган дарахтлар, ғўлалар думалашиб ётипти; ҳарер-ҳарерда ўтинлар устма-уст қалаб қўйилган. Пешин чоғи бўлиб, кун бош устида тикка кўтарилган эди; мўм ҳиди, қуёшда қизиган игнабарг дарахтларнинг ҳиди ва қорнинг эришидан пайдо бўлган зах ҳиди бурқсиб турарди; қаердадир бир баландликда ўтириб олган тўрғай ўзича жовраб, сайрамоқда эди.

Юракни қандайдир нома'лум бир хавф босди ва Алексей олазирақ бўлиб дарахтлари кесилган майдонни кўздан кечирди. Бу ердаги дарахтлар янги кесилган эди; йиқитилган дарахтларнинг барглари ҳатто ҳали сўлиб, сарғаймаган эди; ёғочларнинг кесилган жойларидан қуюқ шира томиб турарди; ҳар тарафда сочилиб ётган ҳўл шохча ва пўстлоқларнинг ҳиди думоққа бурқиб урарди. Демак, бу ерда одам бор. Балки, немислар блендаж ва истеҳкомлар қуриш учун бу ерга келиб ёғоч кесиб юришар. Шундай бўлса, бу ердан тезроқ жўнаб қолиш керак. Ўрмон кесучилар ҳозироқ келиб қолишлари мумкин. Броқ оғриқнинг зўридан унинг гавдаси тошдек қотиб қолган эди ва жилишга сра мажоли йўқ эди.

Хўш, ўрмалаб юришни давом эттирмақ керакми? Лекин ўрмонда ҳаёт кечирабошлагандан буён сингиб қолган туйғу уни эҳтиёт бўлишга ундарди. У ҳечкимни кўрмасди, аммо кимдир уни диққат блан кузатиб, муттасил та'қиб қилиб турганини ғайри инсоний бир туйғу блан сезмоқда эди. Ким та'қиб қиларди уни? Ўрмон жимжит; фақат тепада тўрғай сайрайди, қизилиштонлар дарахтни тўқиллатишади; читтаклар вижирлашиб, йиқилган қарағайларнинг шохидан-шохига сакрашади. Лекин шундай бўлса ҳам, Алексей кимдир уни пойлаб турганини бутун вужуди блан сезмоқда эди.

Бир шохча қисирлаб кетди. Алексей қараса, бир сербута қарағайчанинг тепасида ғўшша боғлаб турган кўмкўк шохлар шамолдан бир мақомда қимирлайди, лекин бирнеча шохчанинг қимирлаши бошқаларникига ўхшамайди. Алексейга ўша қарағайча томонидан ҳаяжон блан секин шивирлаган товуш эшитилгандай бўлди; бу худди одам товушига ўхшарди. Қайси кун итни кўрганда Алексейнинг бадани қандай жимирлаб кетган бўлса, ҳозир ҳам шундай жимирлаб кетди.

У қўлтиғидан занг ва чанг босиб қолган тўппончасини чиқарди ва икки қўли блан кучаниб курокини зўрға кўтариб қўйди. Тўппончанинг куроки шиқирлагач, қарағайчалар орасида биров ўзини орқага олгандай бўлди. Худди биров теккандай бирнеча дарахтча-

нинг боши силкиниб кетди ва яна жимжиг бўлиб қолди.

«Нима экан бу — одамми ёки бирон ҳайвон?» деб ўйлади Алексей ва унга ҳам буталар орасидан биров: «Одамми?» деб сўрагандай бўлди. Назарида буталар орасида биров русча гапиргандай бўлдимми? Ёки хаёлида шундай туюлдимми? Йўқ, ҳақиқатан ҳам биров русча гапирди. Алексей русча сўзлашилганини эшитиб қувончи ичига сиғмасди; у, русча гапирган киши дўстми — душманми экани тўғрисида сра ўйламасдан, қувончидан «дод!» деб юборди ва ирғиб ўрнидан турди-да, жон-жаҳди блан, овоз чиққан томонга отилди, лекин шу ондаёқ инқиллаб тагидан қирқилгач дарахтдай йиқилди ва тўппончаси қўлидан учиб қорға тушди..

14

Алексей ўрнидан тураман деб ағдарилиб тушгандан кейин бир пас ҳушидан кетиб ётди; лекин юрагидаги ҳис тездан ҳушига келтирди. Буталар орасида одамлар яширингани шак-шубҳасиз эди; улар Алексейни пойлаб, ўзаро шивирлашиб сўзлашмоқда эдилар.

У қўлларини ерга тираб ўрнидан турди; ердан тўппончасини олди ва уни кўрсатмасдан ерга паст қилиб пойлаб ўтирди. Хавфсираш орқасида хаёли бутунлай ўзига келди. Мияси жуда яхши ишлайбошлади. Ким эди улар? Балки ўрмон кесучилардир, немислар уларни ўтин тайёрлаш учун бу ерга юборгандир? Эҳтимол, руслардир: улар ҳам, унинг сингари, қуршовда қолиб, немислар турган ерлардан яшириқча йўл излаб ўз қўшинлари томонига бораётгандирлар? Ёки шу атрофдаги деҳқонлардандир? Ахир боягина биров: «Одамми?» — деб барала қичқирганини ўз қулоғи блан эшитди-ку!

Ўрмалай бериб мадори қолмаган қўлида тўппонча титрар эди.

Лекин Алексей курашишга ва қолган учта ўқни яхшилаб фойдаланишга ҳозирланиб турди...

Шу пайтда буталар орасидан ҳаяжонли бола товуши эшитилди:

— Ҳой, кимсан? Дойч? Ферштеешь?

Бу ғалати сўзлар Алексейнинг диққатини оширди. Лекин сўзлаган киши шубҳасиз рус эди ва албатта бола эди.

Яна бир боланинг:

— Сен бу ерларда нима қилиб юрибсан?— деган овози эшитилди.

— Узингиз ким бўласиз?— деди Алексей ва овозининг бунча бўш, секин чиққанидан ўзи ҳайратда қолиб, жим бўлди.

Алексейнинг бу саволи бута орасидагиларни саросима қилиб қўйди. Улар ўзаро узоқ шивирлашдилар, қўл силкиштилар, уларнинг қўл силкитишлари буталарнинг қимирлашидан билиниб турарди.

— Сен бошни қотирма кўп, бизни алдайолмайсан! Немисни мен беш чақиримдан нарида танийман. Сен дойчмисан?

— Узингиз ким бўласиз, ахир?

— Бизнинг ким бўлишимиз блан сенинг ишинг нима? Не ферштею...

— Мен русман.

— Гапинг ёлғон... Кўзинг чиқсин, ёлғон гапирмай, фриц!

— Мен русман, мен учучиман, мени немислар уриб туширди.

Энди Алексей хавотир олмай қўйди. Бута орасидаги кишилар руслар, совет кишилари эканига ишонди. Лекин улар бунга ишонмайдилар; ҳеч бокиси йўқ, уруш эҳтиёт бўлишни ўргатади. У шунча йўл юриб келди-ю, ҳозир эса, жуда мадордан кетганини, на оёғини, на қўлини қимирлатаолмаслигини, на ҳаракат қилишга ва на ўзини мудофаа қилишга қуввати етмаслигини биринчи марта сизди. Кўзларидан ёш оқиб қорайиб қапишиб қолган юзларига тушабошлади.

— Қара, қара, йиғлаяпти,— деган овоз эшитилди буталар орасидан.— Ҳой, нега йиғлайсан?

— Мен русман, ахир, русман, ўз кишингизман, учучиман.

— Айтчи бўлмаса, қайси аэродромдан бўласан?

— Узларингиз ким бўласиз, ахир?

— Нима ишинг бор биз блан, сен жавоб бер!

— Мончаловодан, менга ёрдам берсаларинг-чи; менга қарашсаларингчи, ахир! Қандақангги одамсизлар...

Буталар орасида шивир-шивир гап кучайди. Унда бўлаётган гаплар Алексейнинг қулоғига барала эшитилабошлади:

— Эшитдингми, Мончаловодан деди-ку... Балки сўзи тўғридир... Йиғлаяпти ҳам... Ҳой, учучи, қўлинг-даги наганни ташласанг-чи! — деб қичқаришди унга.— Ташла наганни, бўлмаса, чиқмаймиз, қочиб кетамиз!

Алексей тўппончани четга улоқтирди. Буталар йирилиб орасидан икки бола чиқди. Улар бир воқиа бўлса дарров учиб кетадиган читтакдай, ола-зирак ҳолда, бир-бирининг қўлидан ушлашиб аста-аста унинг ёнига келабошладилар. Каттаси хотинлар киядиган эски нимча камзилни кийиб устидан арқон боғлаб олган эди, бошида эса немис пилоткаси бор, ўзи ориқ, кўзлари кўмкўк эди, қўнғир сочлари кандир толасига ўхшарди; у, ҳар эҳтимолга қарши, бир қўлида болта кўтариб олган эди. Унинг орқасига бекиниб, кўзлари ола-зирак мўралаб келаётган, юзларини сепкил босган сариқдина бола астагина шивирлаб деди:

— Йиғлаяпти. Ростакан йиғлаяпти. Вой-вой, шунақаям озиб кетиптики!

Каттаси ҳали ҳам болтани кўтарганча, Алексей ёнига келди ва оёғидаги каттакон валенка блан қорда ётган тўппончани туртиб нарироққа итқитди:

— Учучимисан? Хужжатинг борми? Қани, кўрсат.

— Бу ерда ким бор? Бизникиларми ёки немисларми?— деб сўради Алексей секин овоз чиқариб ва беихтиёр илжайиб қўйди.

— Мен қайдан билай? Бу тўғрида менга ахборот бериб туришмайди. Бу ер ўрмонзор,— сиёсат блан жавоб берди каттаси.

Алексей гимнастёркасининг чўнтагини кавлаб гувоҳномасини чиқаришга мажбур бўлди. Командирларга бериладиган юлдуз тамғали қизил дафтарча болаларга қаттиқ та'сир қилди. Немислар ҳукмронлик қилган вақтда йўқ бўлган болалик ҳаёти ҳозир,

қадрдон Қизил Армия учучисиши кўрганда, яна тамо-
ман қайтиб келгандай бўлди.

— Ўзимизникилар, ўзимизникилар, уч кун бўлди
яна ўзимизникилар келишди!

— Амакижон, сен нега мунча озиб кетдинг?

— ...Бизникилар уларни шунақаям саваладики,
шунақаям урдик, шунақаям қирдики! Бу ерда шуна-
қаям қиёмат жанг бўлдики! Уларнинг ўтакаси ёрилди,
эҳ-ҳе, ўтакаси шунақаям ёрилдики, қаёққа қочишини
билмай қолди!

— Ҳарким қўлига нима тушса шунга миниб қоч-
ди... Биттаси извошнинг ўқига кир ювадиган ёғоч то-
ғорани боғлаб олиб, миниб кетаяпти. Ярадор бўлган
иккитаси отнинг думига осилиб олишипти; яна битта-
си бўлса, тўралардек отга миниб олипти... Амакижон,
сени қаерда уриб туширишди-а?

Болалар бироз лақиллашиб олгандан кейин, ама-
лий ишга киришдилар. Уларнинг турадиган жойи, ўз-
ларининг айтишича, бу ердан беш километрча келар
экан. Алексей жуда ҳолдан кетиб қолганидан ҳатто
орқага ағдарилиб тузукроқ чўзилиб ётишга ҳам қув-
вати йўқ эди. «Немисларнинг дарахт кесадиған жойи-
га» ўтин териш учун келган болаларнинг олиб келган
ченачаси жуда кичик эди; бунинг устига одам солиб
қор босган йўлсиз тўқайдан тортиб боришга болалар-
нинг кучи етмас эди. Исми Серенька бўлган катта бе-
ла укаси Федькага қишлоққа чопқиллаб бориб одам-
ларни чақириб келишни буюрди ва ўзи Алексей ёнида
қоровул бўлиб қолди; ўзининг сўзича, у Алексейни не-
мислардан қўриқламоқчи эди-ю, аммо кўнглида унга
ишонмас эди; «Ким билсин бу қанақа одам, фрицлар
айёр бўлишади, ўзини ўлаётган киши қилиб ҳам кўр-
сатади, гувоҳнома ҳам топади...» деб ўйларди у.
Броқ, унинг бу хавфи секин-секин тарқалабошлади ва
у лақиллаб гапга тушиб кетди.

Алексей кўзларини юмиб иссиққина қалин япроқ-
лар устида мудраб ётарди. Боланинг сўзларини у гоҳ
эшитар, гоҳ эшитмас эди. Бирданига бутун танини
қамраб олган мудроқ орасидан у ба'зи сўзларнинг
бош-учини аранг эшитиб қоларди. Алексей уйқу ара-

лаш бу сўзларнинг ма'носига етмаса ҳам, она тилининг оромбахш оҳангидан роҳат қилиб ётарди. Плавни қишлоғининг бошига тушган кулфатларни у фақат кейинчалик эшитиб билди.

Теварак-атрофи ўрмон ва кўллар блан ўралган бу ерларга немислар октябрь ойида, қайин дарахтларининг барглари қаҳрабодек сарғайган ва мирза теракларининг барглари қизил алангадек товланиб турган бир пайтда келган. Плавни атрофида жанг бўлмаган. Жуда кўп танклар блан келган немис аскарлари ўттиз километрча гарбда турган ва шошиб-пишиб наридан-бери ясалган мудофаа истеҳкомларида жойлашган қизил аскарлар қисмини яқсон қилгач, катта йўлдан четда, ўрмон ичидаги кўл ёқасида бўлган Плавни қишлоғи ёнидан ўтиб шарқ томонга кетган. Улар тезроқ Бологое деган катта темир йўл станциясига етиб олиб, уни қўлга олишга ва Фарбий фронт блан Фарбинимойий фронтни бўлиб ташлашга ҳаракат қилганлар. Қалинин областининг барча аҳолиси — шаҳарликлари ҳам, деҳқонлари ҳам, хотин-халажлари, қари-қартагларлари ва ўспириилари ҳам — хуллас ҳамма катта-кичиклари ва аҳли касб-ҳунармандлари кеча-кундуз демай, қор ёмғир ва иссиқ-совуқ демай, пашшаларнинг чақинишга, ботқоқ-захга ботиб юришларига қарамай, шу йилнинг ёз ва куз ойларида Бологое шаҳрининг узоқ остоналарида ер қазиб, мудофаа истеҳкомлари қурганлар. Бу истеҳкомлар жанубдан шимолга қараб, ўрмонлардан, ботқоқлардан, кўллар, дар'ё ва анҳорларнинг ёқасидан ўтиб бирнеча юз километрга чўзилиб кетган.

Истеҳком қуручилар кўп азоб ва машаққатларни чекканлар, кўп кулфатларни тортганлар, лекин уларнинг меҳнати зойи' кетмаган. Немислар жадал ҳаракат қилиб бирнеча қатор истеҳкомларни ёриб ўтганлар-у, аммо энг кейинги истеҳкомлардан бири ёнига келгач, тақатақ тўхтаб қолганлар. Истеҳком жанги бошланган. Немислар ҳарчанд зўр урсалар ҳам, Бологое шаҳарига бостириб киролмаганлар, шундан кейин улар бу ерда мудофаага ўтиб, асосий зарбани жанубга кўчиришга мажбур бўлганлар.

Қумлоқ даладаридан жуда кам миқдорда олина-
диган ҳосилнинг етишмовчилигини ўрмондаги қўллар-
дан мўл балиқ овлаш блан тўлдириб тирикчилик қилиб
келган Плавни қишлоғининг деҳқонлари уруш улар-
дан четда ўтиб кетганига хурсанд ҳам бўлган эдилар.
Улар, немисларнинг талабига биноан, колхоз раисига
оқсоқол номини бериб, немислар совет ерини умрбод
оёқ ости қилмас, то дорил'омон бўлгунча балки шу
чекка қишлоғимизда тинчгина ўтираберармиз, деган
умид блан, илгаригича артель бўлиб яшайбердилар.
Қурбақа салласининг рангига ўхшаш кийим кийган
немислар келиб кетгандан кейин, қора кийим кийган
ва пилоткаларига одам калласи ва суякларининг су-
рати қўндирилган немислар автомобильда келишди.
Плавни қишлоғи аҳолисига, Германияга бориб доимий
ишлашни истайдиган ўн беш нафар киши йигирма
тўрт соат ичида топиб берилсин, деб буйруқ қилинди.
Айтган муддатда топиб берилмаса, қишлоқнинг боши-
га энг ёмон кулфат тушиши ҳам та'кидлаб қўйилди.
Германияга боришни хоҳловчи кишиларга балиқчилик
артелининг идораси ва омбори бўлган чеккадаги уйга
тўпланиш, ўзлари блан бирга бир сидра қўйлак —
иштон, қошиқ, вилка, пичоқ ҳамда ўн кунлик озиқ-ов-
қат олиш буюрилган эди. Кўрсатилган муҳлатгача
бирон киши ҳам келмади. Брок, қора кийимли немис-
лар бундай ишларни кўп кўриб тажриба орттирган
кишилар бўлганларидан, кўрсатилган жойда одам
йиғилишига ўзлари ҳам унча ишонмас эдилар. Улар
халойиқнинг кўзини қўрқитмоқ учун артель идораси
олдида колхоз раисини, я'ни ўзлари ном қўйган қишлоқ
оқсоқолини, болалар боқчасининг тарбиячиси кекса
аёл Вероника Григорьевнани, колхознинг икки брига-
дирини ҳамда қўлларига тушиб қолган ўнтача деҳқон-
ни ушлаб отиб ташладилар. Уликларни кўмишга қўй-
мадилар ва агар Германияга кўнгилли бўлиб боручи
кишилар эртагача буйруқда кўрсатилган жойда ҳозир
бўлмасалар, бутун қишлоқ аҳолиси худди шундай оти-
лади, дедилар.

Германияга кўнгилли бўлиб боручи кишилардан
яна дарак бўлмади. Эрта блан СС зондеркомандаси-

дан бўлган немислар қишлоқни айланиб кўрсалар, ҳамма уйлар бўмбўш турипти. Қишлоқда на ёш, на қаридан битта ҳам киши қолмапти. Қишлоқ одамлари кечаси уйларичи, ерларини, йиллаб йиққан мол-бисотларини, мол-қолларини қолдириб, бу жойларда кечаси бўладиган қуюқ тумандан фойдаланиб дом-дараксиз тийиб бўлганлар. Қишлоқда битта киши қолмай, ҳаммаси ўн саккиз чақирим нарида бўлган ўрмонзорга — илгари вақтларда дарахт кесиладиган жойга кўчиб кетган. Эркаклар ертўла қазиб бериб, сўнгра партизанлик қилишга кетганлар, хотинлар эса бола-чақалари билан ўрмонда ғариб бўлиб қолиб, баҳоргача шунда умр кечирганлар. Зондеркоманда шу атрофдаги бошқа қишлоқлар каби бу қишлоққа ҳам бошдан-оёқ ўт қўйган. Сўнгра немислар бу жойларга ўлик доира деб ном берганлар.

Серенька қишлоқда бўлган воқиаларни Алексейга ҳикоя қиларкан, унинг сўзлари, Алексей қулоғига худди девор орқасидан келаётган товушдек аранг эшитиларди:

— ...Отам колхоз райси эди, улар отамга қишлоқ оқсоқоли деб ном бердилар, улар отамни ўлдиришди, акамни ҳам ўлдиришди; акам инвалид эди, бир қўли йўқ эди, қўлини хирмонда майиб қилган эди. Ўн олти кишини ўлдиришди... Ўз кўзим билан кўрдим, кўриш учун ҳаммамизни қувиб олиб боришди. Отиш олдидан отам бақириб, нуқул немисларнинг она-отасини сўкди... «Бизлар учун боплаб жазонгизни беришади, сиз итваччаларнинг! — деб бақирди.— Бизларнинг қонимиз учун сизларни қон йиғлатмасдан қўйишмайди!..» деб бақирди.

Қатта-қатта кўзлари ғамгин ва ҳорғин малларанг деҳқон боланинг сўзларини тингларкан, учучида аллақандай оғир бир ҳиссиёт туғилди. Кўзи олдида бутун жаҳон хираланди. Одамзоднинг кучи бардош беролмайдиган қаттиқ ҳаракатлари орқасида ҳолдан кетган ганини зўр ҳорғинлиқ қамраб олган эди. Ҳозир у ҳатто битта бармоғини ҳам қимирлатаолмас ва бундан аниги икки соатча бурун қандай қилиб юриб келганига ўзининг ҳам ақли етмас эди.

Алексей мудроқдан зўрага кўзини очарқан, секин товуш чиқариб боладан сўради:

— Ҳали ҳам ўрмонда турибмиз денг?

— Турмай нима қилардик, ҳали ҳам турибмиз. Ҳозир уччаламиз: мен, Федька ҳамда онам. Нюшка деган синглим бор эди, қишда ўлди, шишиб ўлди. Энг кичкина укам ҳам ўлди, шундай қилиб ҳозир уччаламиз қолдик.. Немислар тағни қайтиб келишмасмикин-а? Бувам, я'ни онамнинг отаси, ҳозир раиснинг ўрнида турипти; ўша айтадики немис қайтиб келмайди. Ўликни гўрдан қайтариб олиб келмайдилар, дейди. Онам бўлса ҳали ҳам кўрқиб юради. Яна қочиб кетмоқчи бўлади, немис яна қайтиб келади, дейди... Ана Федька блан бувам ҳам келишди!

Малларанг Федька ўрмон ёқасида туриб, ёнидаги узун бўйли чол кишига Алексейни бармоғи блан кўрсатмоқда эди. Чолнинг эғнида хонаки чакман бўлиб, устидан арқон боғланган, бошида эса немис офицерлари киядиган саябони баланд шапка бор эди

Чолнинг оти Михайла бобо эди; болалар уни шундай деб атар эдилар. У новча бўйли, қотма ва озғин киши эди. Истараси иссиқ, кўзлари болаларнинг кўзидай порлаб турарди; бир тутамгина майин ва сийрак соқоли тарам-тарам бўлиб кумушдек оппоқ товланарди. У, Алексейнинг қушдек енгил гавдасини бемалол кўтариб ва уёқ-буёққа ағдариб, қирқ ямоқ эски пўстинга ўраркан, ўзича ҳайратда қолиб ҳадеб гапирарди:

— Ё товба-эй, одам ҳам худди қуруқ ёғочга ўхшаб қоларканда! Ё парвардигор, фақат қуруқ суяк бўлиб қолипти-я! Бу уруш одамзоднинг бошига не-не кунларни солмади. Эй аттанг! Эй аттанг!

Бобо Алексейни чақалоқ сингари авайлаб кўтариб ченага ётқизди, ченага ипни ўтказиб, ўйланиб қолди; сўнгра эғнидан чакманини ечди ва буклаб Алексейнинг боши остига қўйди. Кейин олдинга ўтиб қопдан қилинган хомутни бўйнига солди-да, болаларга биттадан ип тугқизиб: «қани, кетдик!» деди. Учовлари бил-чираб турган қор устидан ченани тортиб кетдилар;

қор чепанинг тагига ёпишиб, картошка унидек Ғижирлар ва оёқлар остида босилиб қоларди.

15

Шундан кейинги икки-уч кун Алексей назарида қуюқ ва иссиқ туман ичида ўтди, бўлган воқиаларни у шу туман ичида хира бир тарзда тасаввур қилаоларди. Воқиалар уйқуда алаксираш блан қўшилиб кетарди; орадан анча вақт ўтгандан кейингина у ҳақиқий воқиаларни ва бу воқиаларнинг оқибати нима бўлганини тўла хотирлай оладиган бўлди.

Қочқин қишлоқ аҳолиси қадимги қалин ўрмонда яшамоқда эди. Ҳали ҳам қори эрмаган ва тепаси игнабарг дарахтининг шохлари блан қопланган ертўлаларни даф'атан кўз ташлаганда кўриш мумкин эмас эди. Ертўлалардан чиқаётган тутун худди ер бағридан чиқаётгандек кўринарди. Алексей бу ерга келган кунини ҳаво нам ва жим эди, тутун ердаги йўсинларга ва дарахтларга ўралишиб юрарди, Алексей: ўрмонда бўлган ёнғин бу ерларга ҳам тарқалиб, энди сўнаётган бўлса керак, деб ўйлади.

Бу ернинг аксарияти хотинлар, болалар ва бирнеча қари-қартаглардан иборат бўлган барча аҳолиси, Михайла бобо қаердандир пайдо бўлган ва Федьканинг сўзига қараганда «қуруқ суяги қолган» совет учучисини ўрмондан олиб келаётганини эшитиб, ҳаммалари йўлга чиқиб туришган эди. Уч одам «қўшилган» чена дарахтлар орасидан кўриниши блан, хотинлар уни дув ўраб олишди, улар оёқ остида ўралишиб юрган болаларни муштраб, итариб ҳайдар ва ченани зич ўраб олишиб, афсусланиб ва йиғлашиб борардилар. Ҳаммаларининг кийими жулдир ямоқ бўлиб, ҳаммалари бир хилда қариб қолгандек кўринар эди. Гулхан ёқилиб иситилган ертўланинг тутунини уларнинг юзига урабериб, ҳаммалари бир хилда қорайиб кетган эди. Фақат кўзларининг порлашидан, қора башараларида ялтираб кўринган тишларидангина хотинларнинг ёшу-қарисини ажратиш мумкин эди.

Михайла бобо бўйнидаги хомутини эгилиб чаққон тортар экан, жаҳли блан деди:

— Ҳой хотинлар, хотинлар дейман! Хўш, бу нима йигин? Театрми бу сизга? Тамошами? Эй, худо ҳаққи, оёқ остига ўралашмасаларингчи; подага ўхшайди-я, аста'фирулло, ақли пастлар!

Оломон ичидан Алексейнинг қулоғига ҳархил товушлар эшитиларди:

— Шундақаям озиб кетиптики! Ростдан ҳам қуруқ суяк бўлиб қолипти! Қимирламайди-ку, тирикми ўзи?

— Хушсиз ётипти... Нима бўлди экан унга-я? Войбой, қарасаларингчи, хотинлар, бирам озгин, бирам озгин!

Сўнгра ҳайрат ва таажжуб тўлқини босилди. Бу учучининг бошига тушган ҳозирча нома'лум бўлган кулфат даҳшатли бир кулфат бўлса керак, деган фикр хотинларга жуда қаттиқ та'сир қилди; чена ўрмон ёқасидан сурғалиб, ер тагидаги қишлоққа сскин-секин яқинлашаркан, хотинлар орасида тортишув кетди: гап Алексейнинг кимникида туриши устида борарди.

— Менинг ертўлам қуруқ, рутубати йўқ, қум тўкилган, ҳавоси ҳам кўп... Печкам ҳам бор,— дер эдилўппи юзлик ёшгина бир хотин; у сўзлаганда кўзларининг оқлари, ёш занжининг кўзларидек, беқарор порларди.

— ... «Печкангиз бўлса бўлар!» Аммо ўзларингиз неча жон? Шунча одамнинг нафасиданоқ кишининг дами қайтади-ку. Михайла, меникига олиб юр, менинг уч ўғлим қизил аскарликда, бироз уним ҳам бор, мен унга юпқа пишириб бераман!

— Йўқ, йўқ, меники тузук, кенгроқ, фақат икки киши турамиз; жой топилади; юпқангни бизникига олиб келарсан, овқатни ҳар қаерда еса ҳам бўлаверади. Ксюха блан икковлашиб уни парвариш қиламиз, даволаймиз, музлатиб қўйган балиғим бор, оппоққина майин қўзиқорин ҳам... унга балиқ шўрва ва қўзиқорин шўрва қилиб берамиз..

— Балиқ шўрвани нима қилсин, у, ўзи бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлиб турипти-ку! Миша бобо, олиб юр меникига уни, бизда сигир бор, сут бор!

Декни Михайла бобо ченани ўз ертўласи томонига
сориб кетди; унинг ертўласи ер тагидаги қишлоқнинг
расида эди.

Алексей қасрда ётганини хотирлайди, у кичкина,
сориғи ертўлада ётипти; деворга суқиб қўйилган
широғ чирсиллаб учқун сочиб, тутун аралаш ёниб
турипти. Устидан қаралса, чироғнинг ёруғида немис
нафаси яшигидан ясалган ва ерга кўмилган устунга
сориб қўйилган стол кўринади. Яшик ёнида курси ва
нафасни ўташ учун бирнеча тўнка турипти. Кампир-
лирчек кийинган озғингина бир хогин столга эгилиб
ўтирипти, бу Михайла бобонинг кичик келини Вар-
вара эди. Унинг ёнида сийрак сочлари оқарган Ми-
хайла бобонинг боши кўриниб турипти.

Алексей хожаки матодан тикилган ва ичига похол
тўлганган йўл-йўл тўшак устида ётарди. Унинг устига
бояғи олақуроқ ва қирқ ямоқ пўстин ёпилган. Пўстин-
дан аллақандай ёқимли сучук ҳид, бисот ва сандиқ ҳиди
келарди. Алексейнинг а'зойи бадани тош блан уриб пўла
қилиб ташлангандек зирқирар, оёқлари эса товонига
қиздирилган ғишт босгандек, ёнарди; аммо шундай
бўлса-да, бундай иссиққина ором олиб ётишнинг ўзи
хуш эди, чунки ҳозир сенга ҳечким тегмайди, эмаклар
юрин ҳам йўқ, хаёл суриш ҳам йўқ, хавотир олиб тўрт
томонга аланглаш ҳам йўқ.

Ертўланинг бурчагига қурилган ўчоқдан чиқаёт-
ган кўкиш тутин паға-паға бўлиб гир айланиб юрарди.
Алексейнинг назарида тутунгина эмас, балки стол
ҳам, ҳамон бир иш блан машгул бўлиб ўтирган Ми-
хайла бобонинг кумушдек ялтираб турган боши ҳам,
Варваранинг нозиккина гавдаси ҳам доим қимирлаб,
чўшилиб, ёйилиб турарди. Алексей кўзларини юмади,
у, немисча қора бургут тамғали латга тутилган эшик-
дан кирган муздек шамолдан уйғониб кўзларини очади.
Қараса, стол ёнида бир хотин ўтирипти. У стол устига
бир қалтачани қўйиб, худди уни қайтиб олайми-йўқми
дегандек таралдудланиб, устига қўлларини босиб турар-
ди. У, нафасни зўрға олиб, Варварага сўзларди:

Мана бу манна ёрмаси... Тинчлик замонидан
буён буни Костюнька учун асраб келган эдик. Энди

бунинг Костюнькага кераги йўқ. Буни олиб, ана у меҳмонингизга пишириб беринг. Чақалоқ ейдиган овқат-да бу, беморга ҳам жуда ёқади.

У, ғам-ҳасратини ёзгач, бурилиб секингина чиқиб кетди. Бирови музлаган балиқ олиб келди. Бошқа бирови ўчоққа пиширилган юпқа нон келтирди; иссиқ-қина ноннинг сучуқ ҳиди ертўлани тўлғазиб юборди.

Серёнька блан Федька келишди. Серёнька деҳқонларча одоб блан эшик олдида бошидан шапкасини олиб: «Салом сизларга!» деди-да стол устига махорка ва кепак ёпишган икки бўлак чақмоқ қанд қўйди.

— Онам бериб юборди. Қанднинг фойдаси бор, еб олинг,— деди у ва сўнгра ишбиларман кишидек бобога қараб сўзлади:— Қуйган қишлоққа яна бориб келдик. Қавлаб битта қозонча топиб олдик. Иккита белкурак ва бир болта ҳам топдик, унчалик ёмон куймаган; аммо болтанинг сопи йўқ. Муюмга ярар деб олиб келдик.

Акасининг орқасидан мўралаб турган Федька эса, стол устидаги оппоқ қандлардан кўзини узмас ва пишиллаб сўлагини тортар эди.

Орадан анча вақт ўтгандан кейин Алексей бу келди-кетдилар тўғрисида узоқ ўйлаб, қишлоқ аҳолисининг унга илтифот қилиб келтирган ейимлик-ичимликларнинг қадрини билди, чунки ўша қишда бу қишлоқ аҳолисининг учдан бири очликдан ўлган, ҳарбир оила камида бир кишини, аксари икки, уч кишини кўмган бўлса ҳам, аҳоли қолган-қутган озиқ-овқатини келтириб унга тақдим қилган эди.

Михайла бобо Алексей учун келтирилган туҳфа ва ин'омларни қабул қилиб оларкан:

— Эй, хотинлар, хотинлар, баҳонгиз йўқ сизларнинг! Тўғрими гапим? Менга қара, Алёха, қулоқ сол, шу рус аёлларининг баҳоси йўқ дейман-да, кўнгли ийса, топган-тутганини чиқариб олдингга қўяди, жонини ҳам аямайди. Бизнинг аёллар шунақа меҳрибон бўлишади. Тўғрими гапим-а? — дер эди-да, яна ўз ишига уришиб кетарди, я'ни от асбобларини тузатар, хомутни ёки таги эзилган валенкани тикиб ўтирарди.— Ишда ҳам бу аёллар, биродар Алёха, бизга гал беришмайди, гал бермаслик ҳам гапми, бир вақт қарабсанки,

инди эркаклардап ўтиб ҳам кетипти! Фақат уларнинг тили ёмон, тили, —вой буларнинг тилгинаси-ей! Шайтонини тарқалган бу аёллар, Алёха, жуда ҳам бошимни қотиришни, расо миямни қоқиб қўлимга беришди. Ушмнинг Анисьям ўлгандан кейин, товба қилдим, «Худого шукур, энди қулогим тинчиб яшайман!» деб ўйлаган эдим. Мана, худонинг ўзи жазомни берди-ю қўлди. Қишлоқда армияга олинмай қолган эркаклар немислар келганидан кейин партизан бўлиб кетишди. Мен бўлсам, қилган гуноҳларимнинг эвазига, худди шунини қўлларга бошлиқ бўлганидек, хотинларга командир бўлиб қолдим... Бай-бай-бай!

Алексей ўзини ҳайрат ва таажжубда қолдирган кўп нарсани ана шу ўрмонзордаги қишлоқда кўрди. Немислар Шлавия қишлоғи аҳолисини уй-жойдан, мол қолдан, асбоб-ашжомдан, сигир-бузоқдан, бисоқ қилиб йиғилган нарсалардан, кийим-кечакдан,—хулласки яндоқ ажлоднинг меҳнати блан жамғарилган нарсаларини ҳаммасидан маҳрум қилишган; қишлоқ халқи энди ўрмонда яшаб, кўп азоб-уқубатларни кечирган, немислар билдиб қолмасин, деб ҳамиша таҳлика остида юрган, оқиққан, ўлини, аммо лекин ўттизинчи йилда қишлоқдаги энли кишилар ташаббуси блан, ярим йилга чуқилган мунозара ва тортишувдан кейин, бир амаллиб тузилган колхоз бузилиб кетмаган Бузилиш уёқда тургани, аксинча урушдан кўрилган жабру жафо одамларни ана маҳкамроқ бириктирган. Ҳаттоки ертўллалар ҳам коллектив бўлиб қазилган ва одамлар ертўллаларга экинча одаг блан ҳарким хоҳлаган жойига бориб ўз бошича ўтирабермасдан, бригада-бригада бўлишиб қатор жойланганлар. Улдирилган куёви ўрнига Михайли бобонинг ўзи колхоз раислиги вазифасини ўз тарафини олган. У, ўрмонда яшаб турган вақтда ҳам болжонини тартиб-қондаларига беками-кўст рия қилиб келган. Мана ҳозир, қоронги ўрмонга қочишга мажбур бўлиб, гор қишлоқда турган аҳоли бригада ва асноларга бўлишиб, кўклам экинига тайёргарлик кўрмоқда.

Леққон аёллар ўзлари оч юрсаларда, қишлоқдан қочганида ўлари блан олиб келган дон-дундан нимаи-

ки қолган бўлса, ҳаммасини олиб келиб умумий ертўлага тўқдилар. Немислардан яшириб ўрмонга олиб келган бузоқларни асраш ва парвариш қилишга жуда эътибор берилди. Одамлар оч қолсалар қолдиларки, аммо жамоат молини сўйиб емадилар. Болалар ўлимдан қўрқмай, куйган қишлоққа бориб, кул ва кўмирлар орасини кавлаб, иссиқдан қорайиб кетган плугларни топиб келдилар. Улардан ишга ярайдиганларини ажратиб олиб, ёғочдан даста қилдилар. Кўкламда сизирларни қўшиб ер ҳайдамоқ учун, кандирдан бўйинтуруқ ясаб қўйдилар. Хотинлар бригадаси топшириқ бўйича кўллардан балиқ тутиб келди ва қиш бўйи бутуш қишлоқ балиқ блан тирикчилик қилди.

Михайла бобо гарчи «ўз аёллари»дан шикоят қилса ҳам, хотинлар унинг ертўласига келиб, Алексей тузукроқ фаҳмига етмайдиган хўжалик ишлари вадан у блан узоқ жанжал қилганларида, у қулоқларини бекитиб, баъзан жуда жонига текканда, уларга бақирса ҳам, лекин ҳар ҳолда, уларнинг қадрига етабиларди. У, ўзи индамасдан ётиб, гапга қулоқ солишни яхши кўрадиган Алексейга бирнеча бор «хотинлар зотини» кўкларга кўтариб мақтаган ҳам эди:

— Азизим Алёха, бу гапга қулоқ сол, дўстим. Хотин зоти бир бурда нарсага икки қўллаб ёпишади,—бу унга азал-азалдан одат бўлиб келган. Лаббай? Тўғри-ми гапим? Хўш, нега шундай қилади? Хасисликданми? Йўқ, чунки у бола боқади, чинини айтганда, оила-рўзғорни ҳам шу хотин киши бошқаради, шунинг учун ҳарбир бурда нарсани қадрлайди, маҳкам тутлади. Мана энди ҳозирги аҳволга қара. Ҳолимизни ўзинг кўриб турибсан: нои ушоғини санаб еймиз. Сабабки очарчилик! Бир кун, дейман, январь ойида қишлоғимизга бир гала партизанлар келишди; ўзимизнинг қишлоқдан кетганлар эмас, бошқа партизанлар. Ўзимизнинг қишлоқдан партизан бўлиб кетганлар Оленино деган жойда урушиб юришипти. Булар бошқа жойдан келган бегона партизанлар; чугунками-пугунками деган жойдан. Хўп. Бир вақт ана шулар дув босиб келишди: «Очликдан ўламиз» дейишди. Хўш, эртаси қарапсанки, аёллар йиғилишиб уларнинг халталарини тўлдириб

... оққан солиб беришиди. Ҳўзларининг болаларни эса
... ни ишииб юришипти, оёғини ҳам кўтариб бо-
... иди. Лаббай? Тўғрими гапим?.. Мана шундақа бу
... р! Агар мен командир бўлсам эдим, немисларни
... ни ҳайдагандан кейин, аскарларимнинг энг сара-
... ни тўнлар эдим-да, уларнинг олдига аёлларни чиқа-
... қўйиб эдим; сўнгра ҳамма аскарларимга рус аёллари
... илли саф тортиб ўтиб, уларга, ана шу аёлларга
... рбийчасига салом беришни буюрар эдим!..

Алексей, чолнинг гапларига қулоқ солиб, мудраб
... тарди. Ба'зан у, чолнинг сўзларини эшитатуриб, гим-
... настёркаси чўнтагидан хатларни ва қизнинг суратини
... олиб, унга кўрсатмоқчи бўларди, лекин мадори йўқ-
... ликдан қўллари ҳаракатга келмас эди. Аммо Михайла
... бобо ўз хотинларини мақташга тушган чоқларда, гим-
... настёрка остидаги бу хатлардан Алексейнинг юрагига
... мяхр қуйишлаётгандек туюларди.

Михайла бобонинг келини ҳам кечқурунлари стол
... инда жимгина ўтириб, ҳаминча чаққон ҳаракат қилиб
... бир ниш блан машғул бўларди. Авваллари Алексей уни
... қирри кампир, бобонинг хотини бўлса керак, деб ўйла-
... ган эди; лекин сўнгра тузукроқ разм солиб қараса, у йи-
... гирма-йигирма икки ёшли, нозиккина, қадди-қомати ва
... афт андоми келишган бир жувон экан, у Алексейга из-
... тироб ва ҳаяжон блан назар ташларкан, энтикиб-энти-
... киб нафас олар ва гўё томоғига тиқилиб қолган бир
... нарсани ютаётгандек бўларди. Ба'зан шундай бўлар
... эдики, чўпчироқ ўчиб, тутунга тўлган қоронғиликда
... илтироқ қурт секин ўрмалаб юрганда, (бу қуртни Ми-
... хайла бобо эски куйган қишлоқдан тасодифан топиб
... олиб, «уй арвоҳи» деб куйиб қорайган товоқ-идишлар
... блан бирга қўлқопига солиб олиб келган эди) Алек-
... сейнинг қулоғига супа устида биров ёстиқни тишлаб
... ирқиллаб йиглаётгандек туюларди.

16

Алексейнинг келганига уч кун бўлгандан кейин Ми-
... хайла бобо унга қат'ият блан деди:

Жуда ҳам битлаб кетибсан, Алёха, -- жуда ёмон
... бўлишни худди сассиқ қўнғиздай кирланиб кетибсан.

Баданиягни қашлай олмайсан. Гап шуки, мен сен учун бир ҳаммом ясасам дейман. Хўш, лаббай? Ҳа-ҳа., Ҳаммом Сени яхшилаб чўмилтириб қўяман, баданингга буғ бериб, суюқларингни юмшатаман. Шунча қийналиб азоб тојтганингга ҳаммомнинг жуда фойдаси бор-да Лаббай? Тўғрими гапим?

Шундай қилиб, бобо ҳаммом яшашга киришди. Бурчакдаги ўчоққа ўт ёқиб шундай қизитдики, ўчоқнинг кесаклари чатнаб ёрилабошлади. Алексейга айтишларига қараганда, ташқарида гулхан ёқилиб, унинг устига катта бир темир қўйиб қиздирилмоқда эди. Варя эски бир кувага сув тўлғозди Ертўлага олтиндай товланиб турган похол ёйилди. Сўнгра Михайла бобо белигача ечинди, танида фақат иштони қолди. Еғоч челаққа ишқор солиб сувга тез-тез чалпиди. Кўкат ҳиди келиб турган чиптани бузиб мочалка қилди. Ертўла жуда қизиб кетиб, шипдан катта-катта совуқ томчилар томабошлагач, чол югуриб ташқарига чиқди-да, қипқизил чўғ бўлиб қолган темирни тунука устига қўйиб уйга олиб кирди ва кувага солди. Бирдан қалин буғ шипга кўтарилди ва оппоқ буғ паға-паға бўлиб тепада айланабошлади. Буғ ичида ҳечнимани кўриб бўлмас эди. Алексей, чол уни тез-тез ечинтираётганини сезди.

Варя қайнотасига ёрдамлашиб турарди. Уй жуда исиб кетганидан, Варя пахталик нимчаси блан бошидаги рўмолини ечиб ташлаган эди. Йиртиқ эски рўмол остида билинмай турган қалин сочлари ёйилиб елкаларига тушди. Кўзлари катта-катта, ўзи озғингина, нозиккина бўлиб кўринган Варя бирдан ўзгариб кетиб, художўй кампирдан ёш бир қизга ўхшаб қолди. Бу ўзгариш шундай тўсатдан бўлдики, аввал Варяга унча э'тибор бермаган Алексей, қип яланғоч ўтиргани учун, уялиб қолди.

— Жимгина ўтирабер энди, Алёха! Ҳа-ҳа, оғайни, жимгина ўтирабер, демак, сен блан ишимиз шунақа бўлади энди! Шундай гапни эшитганмисан: Финляндияда мужиклар блан хотинлар қип яланғоч бўлишиб бир ҳаммомда чўмилар эмиш. Лаббай, ёлғонми бу гап? Балки ёлғондир. Варька бўлса, ҳозир, масалан, яра-

дир лекар ёнида ўтирган шафқат ҳамширасига ўхшайди Шундай. Шунинг учун ундан уялиш ҳам керак эмас. Ушлаб тур уни, мен кўйлагини ечиб олай; бай-бай бай, кўйлаги тердан чириб кетишти, ўзи суғурилиб чиқашти и!

Шунда Алексей жувон хотиннинг қора шахло кўзларида даҳшат аломатини кўрди. У самолётдан ёпирилиб тушгандан бери, айланиб турган қуюқ буғ орасида биринчи мартаба ўз баданини кўрди. Олтиндай тилланиб турган буғдой похоти устида қопқора териги ўрилган қуруқ одам суяги ётарди. Тиззаларининг кўзи бўриб чиққан, сонларининг суяклари лўппайиб чиққан, қорни тамоман ичига кириб кетган ва қобиргалари бўриб чиққан эди.

Чоқ ишқор ивигилган челақ ёнида нимабландир машул эди. У мочалгани ишқорлик сувга ботириб олиб, Алексейга яқин келтирар экан, иссиқ буғ орасидан унинг баданига кўз ташлади-да, мочалка ушлаган кўли шундайича қотиб қолди.

Вой шўрлик-эй!.. Ишинг чатоқ экан сенинг, биродар Алёха! Лаббай? Ишинг чатоқ экан. Немисдан қутилишга қутилибсан-ку, биродар, аммо ажалнинг қўлидан...

Сўнгра бирдан Алексейнинг орқасидан ушлаб турган Варяга кўзи тушиб қолди.

Хўш, сен нега яланғоч одамнинг баданига тикилиб турибсан-а, уятсиз? Хўш, нега лабингни тишлайсан? Уҳ, сиз хотинларнинг барингиз ҳаққадан тарқалгансиз! Сен Алексей, ҳечнимани ўйлама, кўнглингга ҳеч ёмон нарса келмасин. Биз сени, биродар, ажалнинг қўлига асло бермаймиз. Парвариш қилиб асрайми, тўнгамиз, гапнинг рости шу!.. Яша, саломат бўл!

У чақдон ҳаракат қилиб, худди чақалоқни чўмилтиришдек, лангайлаб Алексейни ишқор блан ювар, устидан иссиқ сув қуйиб, яна ҳа деб ишқалар эди; у шу қалар жон куйдириб ишқалардики, охири қўллари Алексейнинг дўшайган суяклари устида сирғониб ён-ёнрилайбонилди.

Варя индамасдан унга қарашиб, ёрдамлашиб турарди.

Лекин чол унга ўринсиз бақирган эди. У, қуруқ суяк бўлиб қолган ва қўлида бўшашиб лахмайиб кетаётган гавдага қарамаган эди. У бошини буриб четга қарашга ҳаракат қилар, қалин буғ орасидан ба'зан Алексейнинг оёғи ёки қўлига билмасдан назари тушиб қолгундай бўлса, кўзларида даҳшат аломатлари ёнарди. Гўё унинг кўз олдида турган киши қандайдир сабаблар блан уларнинг ўртасига тушиб қолган номаълум учучи эмас, балки унинг Мишаси, я'ни бир баҳоргина бирга умр кечирган эри тургандай эди; немислар гўё бу кутилмаган меҳмонни эмас, балки қошсиз юзларига сепкил тошган, қўллари бақувват, забардаст йиғитни шундай ҳолга солган эдилар ва ҳозир у гўё ўз Мишасининг заиф ва жонсиз гавдасини ушлаб тургандай эди. Шунинг учун уни даҳшат босиб боши айланар ва ҳушдан кетиб йиқилмаслик учун лабларини қағтиқ тишлаб турган эди.

... Сўнгра Алексей юпқагина йўл-йўл тўшақда ётарди; эғнида Михайла бобонинг эгри-бугри йўрмалган, узун, тоза ва юмшоққина кўйлаги бор эди, у, а'зойибадани енгил тортиб, қувватга киргандай сезарди. Алексей чўмилиб бўлгандан кейин уйдаги буғ ўчоқ тепасидаги туйнукдан чиқарилгач, Варя унга хушбўй гиёҳ солиб қайнатилган ва тутун ҳиди келиб турган чойдан ичкизди. У, чойни туновкун болалар келтирган икки чақмоқ қанд ушоқлари блан ичди; Варя бу қандларни оппоқ тахтача устида майдалаб унинг олдига қўйган эди. Шундан кейин у биринчи марта тузуккина роҳат қилиб, алаксирамай тинчгина ухлади.

Алексей ғовир-ғувир товушдан уйғониб кетди. Ер-тўла қоронғи бўлиб, чўпчи роғ милтиллаб турарди. Тутун аралаш қоронғилик ичидан Михайла бобонинг ингичка товуши эшитиларди.

— Эси паст хотин, миянг борми-йўқми? Ун бир кун зиғирдек таом тотмаган кишига тухум пишириб келсанми... бу тухумларингни еса у ўлиб қолади-ку ахир!.. — Бирдан бобонинг овози пасайиб илтимос тусига кирди: — Агар билсанг Василица, унга тухум

Үрини ҳозир, ҳозир унга бир қошиққина товуқ шўр-
ва бўлса, жуда соз бўлар эди-да! О! Унга ҳозир ана шу
керак. Товуқ шўрва ичса, дармонга кириб отдек бўлиб
кетар эди да. Шу дейман, сенинг Партизанчангни, лаб-
бай?

Лекин кампирнинг чинқирган қаттиқ овози унинг
сўзини бўлди:

Бермайман! Бермайман дедим, бермайман; сў-
раб овора ҳам бўлма, иблис чол! Гапингни қара-я!
Лекин бу тўғрида минбад оғиз очакўрма. Мен Парти-
занчангни берармишман... Шўрва ичкингиз келдими...
Шўрва! Ҳозир ҳам худди тўй қиладиган кишидек, анча
нарсани ташиб олдинг! Энди шу қолувдими!

Чол шигичка овозини қалтиратиб деди:

Эҳ, Василица, шундақа хотинчалиш гапларни
айтишдан уял. Ўзингнинг ҳам икки кишинг фронтда-ю,
билларинг эса бундақа бема'ни! Айтиш мумкинки, бу
олам бизлар учун майиб бўлиб, бизлар учун қонини
тўккан.

— Керак эмас менга унинг қон тўкиши. Менинг
учун ўзимникилар қон тўкиб юришипти. Сўраб овора
ҳам бўлма, бермайман дедим, бермайман.

Кампирнинг қораси эшикка жилиши блан эшикдан
баҳор кунининг равшан шу'ласи кирди, Алексейнинг
кўйлари қамашиб, беихтиёр инқиллайбошлади. Чол
кўриб унинг ёнига борди:

Эй, сен ухламаганмидинг, Алёха. А? Бизнинг
гапларимизни эшитдингми ҳали? Эшитдингми? Зинҳор
сен ундан ранжима, Алёха, унинг сўзларини кўнглинг-
га қаттиқ олма, дўстим. Сўз нима-ю, данакнинг пўчоғи
нима, ҳамма гап пўчоқнинг ичидаги мағизда. Сен, у то-
вуқини мендан аяди, деб ўйлайсанми? Йўқ, ундай эмас,
Алёха! Уларнинг бутун оиласини немис қириб ташла-
ни ўн ҳам ўн жондан иборат катта оила эди-да.
Уларнинг энг каттаси полковник эди. Немислар, пол-
ковникнинг оиласи эканини билиб, Василицадан бўлак
қаммасини бир соат ичида чуқурга кўмишди. Рўзгори-
ни ҳам вайрон қилишди. Кампирлик чоғида, уруғ-ай-
воқини қолдириб энг ёмон кулфатда, ахир! Кампирнинг
бутун рўзгоридан фақат битта товуғи қолган. Жуда

мугомбир товуқ экан, Алёша, немислар келгандан кейин бир ҳафтанинг ичидаёқ товуқ борми, ўрдак борми— барисини тутиб олиб ейишди, чунки товуқ немиснинг энг яхши кўрадиган овқати. Ҳамиша «курка, матка, курка!» деб юришгани юришган. Броқ кампирнинг товуғи қўлга тушмай қолди. Уни товуқ эмас, фақат бир артист дейсан киши! Немис ҳовлига кирса, товуқ чордоққа чиқиб, овозини чиқармай пусиб ётади. Ўзимизникилардан бирон киши кирса, ҳовлида бемалол юраберади. Қандай қилиб таниганига ҳайрон қоласан киши. Бугун қишлоғимизда қолган товуқ фақат ана шу; жуда айёр товуқ бўлгани учун биз унга Партизанка деб ном қўйдик.

Мересьев кўзлари очиқ ҳолда мудраб ётарди. Ўрмонда у шунга одатланиб қолган эди. Унинг индамай ётиши, афтидан, Михайла бобони безовта қилди. У, ертўлада нари-бери юриб ва стол ёнида қандайдир бир ишга уриниб, яна бояги мавзу'да сўз очди:

— Кампирдан хафа бўлма, Алёха! Азиз дўстим, ўзинг бир ўйлаб қара: бу хотин бамисоли катта бир ўрмоннинг ўртасида турган кекса қайин дарахти эди, унга ҳечбир томондан совуқ тегмас эди; энди бўлса, у дарахтлари кесиб ташланган ўрмон ўртасидаги чирик тўнкага ўхшайди; унинг биттаю-битта овунчоғи қолди, у ҳам бўлса, товуқ. Ҳой, нега индамайсан, ёки ухлаб қолдингми?.. Хўп, майли, ухласанг ухла.

Алексейни ухлаган деса ҳам бўларди, ухламаган деса ҳам. Ачитқи ва деҳқонча эски бисот ҳиди бурқиб турган пўстинга ўралиб, чирилдоқнинг ором беручи чириллашига қулоқ солиб ётар ва ҳаттоки бармоқларини қимирлатишга ҳам ра'йи йўқ эди. Гўё унинг иссиқ пахта тўлғозилган устухонсиз гавдасида қон ўйноқлаб югуриб юрганга ўхшарди. Шишиб кетган майиб оёқлари ўтдек ёнар, ичдан лўқиллаб зирқирарди, аммо бурилишга ҳам, қимирлашга ҳам мадори йўқ эди.

Алексей удроқ босиб ётар экан, хаёлида ертўладаги ҳаёт узиқ-юлиқ ҳолда кўринарди; гўё бу ҳаёт ҳақиқий ҳаётга ўхшамас эди, кўз олдидан бир-бирига қовишмаган ва ақлга сиғмайдиган манзаралар биринкетин ясов тортиб ўтарди.

Кўклар пайти эди. Қишлоқдан қочган аҳоли энг оғир кунларни кечирмоқда эди. Озиқ-овқатини ерга кўминчи ва яширишга улгуролган ҳамда кечалари кўлган қишлоққа бориб уларни куллар ичидан қазиб ўрмонги келтиролган кишилар ҳозир қолган-қутган оқиқларни еб соб қилмоқда эдилар. Ернинг музи эриб билчираб қолди. Шошиб-пишиб қазилган ертўлаларнинг кўзларидан «ёш» томчилай бошлади. Қишлоқнинг тارب томонида, Оленин ўрмонларида партизанлик қилиб юрган эркаклар авваллар ҳеч бўлмаганда кечалари битта битта яшириқча ер тагидаги қишлоққа келиб кетардилар; ҳозир эса улар, фронт илгари жилиши орқасида, фронтнинг нариги томонида қолган эдилар. Улардан дом-дарак йўқ эди. Ҳамма қийинчилик ва машаққатларга чидаб келаётган аёллар устига яна оғир машаққат тушди. Баҳор келиб қолди, қор эримоқда, экин тикин, полиз-сабзавот ғамини емоқ керак эди.

Аёллар дарғазаб бўлиб, елиб-югуриб юришарди. Михайла бобо ертўласида дамба-дам улар ўртасида жанжал-хархаша кўтарилиб турар, улар бир-бирларида та'на қилишар ҳамда эски ва янги, бўлган ва бўлмаган гина-гузарлар ўртага солинарди. Ба'зан жанжал гала-ғовирга айланиб кетарди; аммо муғомбир чол, хотинлар бақириб-чақириб шундай гала-ғовир кўтарган пайтларида, хўжалик тўғрисида муҳим бир гап айгиб луқма ташлаб қўярди, чунончи: куйган қишлоққа одам юбориб, ерларнинг селгиб қолган-қолмаганидан хабар олдирсак бўлмасмикан, шамол қалай бўлганини, зах ерда ётабериб димиқиб кетган уруғлик донларни шамоллатиб олсак бўлармикин, дейиши блан жанжал-сурон дарров босиларди.

Бир кун чол даладан хурсанд бўлиб ҳовлиқиб келди. У бир донга кўкати олиб келди-да, авайлаб бужрайган кафтига қўйиб Алексейга кўрсатди:

Кўрдингми? Даладан олиб келдим. Ерлар селгиб қолгани; кузги дон эса, худога шукур, ёмон унмапни. Қор мўл: Ўзим кўриб келдим. Баҳори ғалладан тўзувроқ ҳосил олмаганимизда ҳам, кузги ғалладан унча мўнча униб қолади. Бориб хотинларга айтай, бечоралар бир хурсанд бўлишсин!

Ергўла олдида йиғилган хотинлар, баҳорда тўда-тўда бўлиб учган зағчалар сингари, чуғурлашиб кетдилар: даладан олиб келинган кўкат уларнинг умидини яна кучайтирди. Кечқурун эса Михайла бобо қўлини-қўлига ишқалаб деди:

— Сочи узун министрларимнинг қарори ёмон бўлмади. Хўш, Алёха? Бир бригада сигирларни қўш қилиб, пастдаги қўриқни ҳайдайдиган бўлди. Унда ерни ҳайдаш жуда оғир. Подада бор-йўқ олти бош сигиримиз қолган холос. Булар блан қанча ер ҳайдаларди! Иккинчи бригаданинг даласи бироз тепароқда, қуруқроқ жойда, уни бел ва кетмон блан кавлашга тўғри келади. Эҳҳа, полиз-сабзавот экиладиган ерларни ҳам кавлашимиз керак экан: учинчи бригада эса дўнгликдаги нишаб ерларни кавлайди, у ер қумлоқ; демак, у ерни картошка экишга тайёрлаймиз; бу иш осонроқ; бу ерларни болаларнинг ва кам дармон аёлларнинг қўлларига бел бериб кавлатамиз. Бир кун кўрибсанки, ҳукуматимиз ҳам ёрдам қилиб юборар. Ёрдам бермаса ҳам майли, унча катта зиён бўлмайди. Ўзимиз бир амаллаб тўғрилаймиз; албатта, ерни бўш қолдирмаймиз. Немисни бу ердан ҳайдашганига ҳам раҳмат дейишимиз керак, энди турмушимиз тузалиб кетади. Бизнинг халқ чайир бўлади, ҳарқандай оғирликни ҳам кўтараберади.

Михайла бобо анча вақтгача ухлаялмай, похол устида қимирлаб, ағдарилиб, йўталиб, қашиниб ва «эй худо, эй худо!» деб инқираб ётди; бирнеча бор супадан тушиб, сувлик челақ ёнига борди ва чўмични тақирлатиб, ичи куйган от сингари, хўр-хўр қилиб сув ичди. Охири чидаб туролмай, чақмоқ уриб чўпчиروғни ёқди, сўнгра, кўзлари очиқ ҳолда хаёлга чўмиб ётган Алексини секин туртди:

— Ухладингми, Алёха? Мен бўлсам фақат хаёл сурганим сурган. Лаббай? Нима тўғрисида мунча ўйлайсан, дегин. Эски қишлоғимизнинг ўртасида бир эман дарахти бор, хўб. Ўттиз йилча бурун, я'ни Николай уруши вақтида, шу дарахтни яшин уриб, тепасини чўрт учириб кетди. Эман жуда қаттиқ дарахт, илдизи бақувват, шираси кўп. Тепаси ўсмаса ҳам ёнидан нов-

да үриб чиқди, ҳозир қарасанг, тепаси яна сададай
ичмаляг бўлиб қолди. Бизнинг Плавни қишлоғимиз
дам шунда бўлади... Қуёш нурини сочиб, ер ҳосил бе-
риб турса бўлгани; бунинг устига ўз қадрдон ҳукума-
тинин бошимизга соябон бўлиб турса, биз биродар
Алех, нари борганда беш йил ичида ҳамма жойни
обод қилиб ташлаймиз. Жонимиз қаттиқ. Иш қилиб
галомадлиқ бўлсин! Тагин, илойим уруш ҳам тезроқ
тамом бўлсин! Уларни тезроқ яксон қилиб ташласалар
иди, ҳамма тинчланиб, осойишта бўлиб ишга уриниб
кетарди! Хўш, сенинг фикринг қандай?

Бу кечаси Алексейнинг аҳволи оғирлашди.

Михайла бобонинг ҳаммоми унинг а'зойи-баданини
қарақатта келтирди; ундаги қарахтлиқ, ланжлик ҳола-
тинин йўқоғди. Дармонсизлик, ҳаддан ташқари ҳорғин-
лик, оёқларининг оғриши унга дарҳол қағтиқ сезила-
бошлади. У мудраб алаксирар, тўшакда ҳар томонга
ишларилар, ишқирар, тишларини ғижирлатар, кимнидир
чақирар, ким бландир сўқишар ва нималарнидир та-
лаб қиларди

Нарина чўнқайиб, иягини тиззасига эгиб ва ғамгин
шайло кўзлари билан унга энтикиб қараб, кечаси билан
унинг ёнида ўтириб чиқди. У, совуқ сувга ҳўлланган
лагани Алексейнинг гоҳ бошига, гоҳ кўкрагига қўяр,
Алексей устидан пўстинни дам-бадам ағдариб ташла-
ганда, уни тўғрилаб қўяр ва уруш шамоли қаерларда-
дир учириб юрган йироқдаги эрини қумсаб хаёл су-
рарди.

Тон ёришар чоғида чол ўрнидан турди. Ҳозир тин-
чиб мудраб ётган Алексейга кўз ташлагач, Варя билан
ичирлаб сўзлашди-да, йўлга ҳозирланабошлади. У
автомобиль гилдирагининг резинидан ўзи ясаган катта
милочини валешкаларига кийгизди, чакмани устидан
иғиллоқ билан тортиб боғлади, юлгундан кесиб олиб ўз
кўли билан сийдам қилган таёғини олди; чол узоқ
сафарга чиққанда бу таёқ ҳамиша унга ҳамроҳ бў-
ларди

У, Алексейга ҳечнима демасдан чиқиб кетди.

Мересьев шундай бир ҳолатда ётган эдики, у ҳатто уй эгасининг чиқиб кетганини ҳам пайқамай қолган эди. Эртаси ҳам у кун бўйи кўзини очмасдан беҳуш ётди, фақат учинчи куни, офтоб тиккага келиб, тепадаги туйнукдан шипга ва Алексейнинг оёқ учларигача ёйилган қалин қуёш нурлари қоронғиликни тарқатмай, балки яна қуюқлаштириб, ўчоқдан паға-паға бўлиб чиқаётган кўкимтир тутунга аралашиб торалаётган пайтда Алексей ўзига келиб кўзини очди.

Ертўлада бошқа ҳечким йўқ эди. Тепадаги эшик тирқишидан Варянинг секин хириллаб чиқаётган овози эшитиларди. У, чамаси, бирон иш блан машғул бўлиб, бу ўрмонзор томонларда кўп куйланадиган эски бир қўшиқни куйламоқда эди. Бу қўшиқ ёлғиз ва ғариб бир четан дарахтининг ўзидан йироқроқда — ўзидай ёлғиз турган эман дарахти ёнига бориш орзуси ҳақида эди.

Алексей бу қўшиқни илгари ҳам бирнеча бор эшитган эди. Аэродромни текислаш ва тозалаш учун тева-рак-атрофдаги қишлоқлардан гала-гала бўлишиб қий-чув блан келадиган қизлар шу қўшиқни куйлар эдилар. Қўшиқнинг вазмин ва мунгли оҳангги Алексейга ёқди. Аммо илгари бу қўшиқни эшитганида унинг сўзларига негадир аҳамият бермаган эди; жангу жадал блан ўтадиган серташвиш ҳаётда бу сўзларнинг ма'носи мияга кирмасдан ўтиб кетарди. Ҳозир эса бу шаҳло кўз жувон тилидан учиб чиқаётган бу сўзларда юрак ҳасрати жуда кўп эди; бу сўзлар қўшиқларда айтил-диган ҳижронни эмас, балки хотин кишининг чинакам соғинишини ифода этарди; шунинг учун Алексей бу оҳангнинг чуқур ма'носини дарров сезиб олди ва четан дарахти сифатига кирган Варьканинг ўз эманини жуда соғинганини пайқади.

— ... Аммо четан бечора
Эманига етолмас,
Ғариб боши бир умр
Утар ёлғиз, на чора...

дөб күйларкан, Варянинг кўзларидан ёш оқаётгани танииб турарди. Унинг овози тингач, Алексей, у ҳозир бадир қуени нурларига кўмилган қайсибир дарахт таниди ишорон шахло кўзларига ёш олиб ўтиргандир, дөб ўйлади. Алексейнинг томоғига ҳам бир нарса тиқилиб келибонлади; у гимнастёркаси чўнтагида турган, қайта қайта ўқиб ёдлаб олган хатларни олиб бир қарамоқчи бўлди, ўқимоқчи эмас, фақат биргина қараб кўймоқчи ва чаманзорда ўтирган қизнинг суратига бир наҳар ташламоқчи бўлди. У қўлини гимнастёркасига чўтиши блан бедармон қўли шалп этиб тўшак устига тушди. Яна ҳамма нарса фақат қоронғилик ичига тирқ бўлиб кетди, унда-мунда тангачадек сарғиш-кўкиш шўла тушиб турарди. Сўнгра, шу қоронғилик ичиди унинг қулогига икки кишининг бидир-бидир овози эшитилди: булардан бири Варьканинг, иккинчиси таниш бир кампирнинг овози эди. Улар пичирлашиб сўлашмоқда эдилар:

— Ошқат емайинми?

— Ошқат ейиш қасдида!.. Кеча бир бурдагина юпқанин оғанига солиб чайилган эди — кўнгли айнади. Шу ҳам ошқат бўлдимми? Ош маз сўт ичиб туради. Сўт бериб турибми?

— Маия, мен шўрва олиб келдим... Кўнгли шўрва тусар бўлким

— Василиса хона! Ростданми... — дөб бақириб юборди Варя

Рост рост, товуқ шўрваси, нега мунча довдираб қолдинг? Тоомулда бор гап-да бу. Қани қимирлат, уйга уш, зора оз маз шўрвадан ичса.

Мудроқ ҳолда ҳамма гапни эшитиб ётган Алексей кўзини очар очмас, Варя қувонганидан кўполлик блан уни жўла қаттиқ силкиди:

— Лексей Петрович, Лексей Петрович, кўзингни оч! Василиса буви товуқ шўрва келтирипти! Кўзингни оч дейман!

Эшик ешида деворга суқиб қўйилган чўпчирос чирсиллаб милтиллаб ёнмоқда эди. Унинг тутун аралаш хира ёруғида Алексей бели букчайган, юзларини ажин бостан, бурни узун, қовоғи солинган пакана кампирни

кўрди. Кампир стол устида турган катта бир тугунни очил блан овора эди. Аввал чипта дастурхонни очди, сўнгра эски камзилни очди, ундан кейин қоғозни очди, улар ичидаги чўян қозончадан товуқ шўрванинг хуштам ва ёғлиқ ҳиди ертўлага уриши блан Алексейнинг оч ме'даси гулдирайбошлади.

Василиса бувининг ажин босган юзларида ҳали ҳам хафалик ва жаҳл аломати кўринарди.

— Мана, шўрва келтирдим, ирганмасдап баҳузур ичаберинг, худо хоҳласа, дардингизга шифо бўлар.

Кампирнинг оиласи бошига тушган мусибат, «Партизанка» деб кулгили ном қўйилган товуқ ҳикояси Алексейнинг хотирига келди ва буви ҳам, Варька ҳам, стол устида буғланиб турган шўрва ҳам бирдан кампирнинг кўзёши дар'ёсида сузабошлади, чунки кампирнинг ҳаяжонли кўзлари ёшга тўлган ҳолда Алексейга қаттиқ тикилиб, раҳм-шафқат ва меҳрибонлик блан қараб турмоқда эди.

Кампир кетиш учун эшикка тўғри бораркан, Алексей:

— Раҳмат, бувижон,— деди ва шундан бошқа гап айтаолмади.

Эшик ёнидан кампирнинг овози эшитилди:

— Арзимаёди. Раҳматга арзирлик иш қилганимиз йўқ ҳали. Менинг болаларим ҳам урушда. Балки уларга ҳам бирон киши шўрва пишириб берар. Баҳузур ичаверинг. Тезроқ тузалинг.

— Бувижон, бувижон!— деди Алексей кампирга талпиниб, лекин Варька уни ушлаб, тўшакка ётқизиб қўйди.

— Ётинг, ётинг қимирламасдан! Яхшиси ана бу шўрвадан ичинг,— деди Варька ва товоқ ўрнига немис солдати котелогининг эски қўрғошин қопқоғини келтириб унинг олдига қўйди; қопқоқ ичидан мазалик ва ёғлик буғ чиқиб турмоқда эди; Варя қопқоқни унинг олдига қўяркан, кўзларига беҳосдан келган ёшни яшириш учун бўлса керак, бошини четга бурди.— Қани, ичинг шўрвадан!

— Михайла бобо қаерда?

— Чиқиб кетди... Иши бор экан, районни қидириб кетди. Тезда келмайди. Қани, шўрвадан ичинг.

Алексей худди тумшуғи олдида жуда кўп тутилиб қорайиб кетган, лаблари кемтилган ва ичида қахрабодек сап-сариг товуқ шўрва тўлиб турган катта бир қошиқни кўрди.

У, шўрвадан бир қошиқ ҳўплаши блан иштаҳаси карнай бўлиб кетди—ме'даси санчиб, тиришабошлади, аммо ўн қошиқча шўрва ичиб, оппоқ ва юмшоққина товуқ гўшtidан бирнеча чимдим оғзига солиши блан сийшини бас қилди. Гарчи Алексейнинг иштаҳаси яна ичинини тиласа ҳам, у овқатни нарироққа суриб қўйди, чунки бундан ортиқ еб қўйса, овқат заҳарга айланиб, ҳоли баттар бўлишини биларди.

Кампирнинг шўрваси хосиятли экан. Шўрвани ичгач, Алексей ухлаб қолди. Ҳар сафаргидек ҳолсизланиб эмас, балки баррадек мириқиб ухлади. У уйғониб шўрвадан ичди-да, яна ухлади ва ўчоқнинг тутинидан ҳам, хотинларнинг гангир-гунгир гапларидан ҳам уйғонмади, ҳатто Варя хавотирланиб, ўлиб қолмадикин, деб уни қимирлатганда ва юрагининг уришини билиш учун кўксига эгилиб қулоқ солганда ҳам уйғонмади.

У тирик эди, бир текисда чуқур нафас олиб ётмоқда эди. У кун бўйи ва кечаси блан ухлади. Шундай қаттиқ ухладик, уни уйқусига халал берадиган ҳечбир куч дун'ёда йўқдек эди.

Аммо эрта саҳар пайтида жуда узоқда, бир мақомда гулдир-гулдир қилаётган товуш ўрмондаги шовуршувурлар орасидан аранг қулоққа чалинди. Алексей ўрндан қимирлаб ола-зирак бўлиб қолди ва бошини ёстиқдан кўтарди.

Унинг қувончи ичига сиғмасди. У, кўзларини жовдиратиб данг қотиб қолди. Учоқда совийбошлаган тошлар чирсилламоқда, кечаси блан чириллаб чарчаган чирилдоқ замон-ҳар замонда секин чириллаб қўяди; ертўла устида эски қарағайларнинг бир зайилда шилдираши ва эшик орқасида салмоқдор баҳор томчиси чакиллаб туради. Лекин бу шалдир-шулдирлар орасидан бир мақомда гулдираган овоз тўхтовсиз

эшитилмоқда. Алексей бу овозни дарров таниди: бу «У-2» самолёти моторининг овози эди. Унинг овози гоҳ тобора яқинлашиб кучаяр, гоҳ пасаярди, ҳар ҳолда шу томонга келаётгани аниқ эди. Алексей энтикиб нафас олабошлади. Самолёт шу яқин-атрофда учиб, тепадан қарабми ёки қўнадиган жой қидирибми — ўрмон устида айланаётганлиги равшан эди.

— Варя, Варя! — деб қичқирди Алексей ва тирсақларини тираб ўрнидан туришга уринди.

Варя уйда йўқ эди. Кўча томондан хотин-қизларнинг ғала-ғовир товуши ва чопишиб юрган оёқ шарпалари эшитилди. Кўчада қандайдир бир воқиа юз берган эди.

Шу топда ертўланинг эшиги қия очилиб, ундан Федьканинг чавқар юзи кўринди.

— Варя хола, Варя хола! — деб қичқирди Федька, сўнгра ҳовлиқиб:— учаяпти... тепамизда... айланаяпти... — деди. Алексей ниманидир сўрамоқчи эди, лекин Федька дарҳол ғойиб бўлди.

Алексей зўр уриб, туриб ўтирди. У, юраги қаттиқ ураётганини, қони тугён қилиб чекка томирларини ва оғриқ оёқларини зирқиратаётганини бутун гавдаси блан сезмоқда эди. У самолётнинг айланишини санайбошлади: бир, икки, учгача санадию, тўшакка йиқилиб тушди, чунки ҳаяжон уни ҳолдан кетказиб, яна аввалгича кучли ва шифобахш уйқу оғушига тортган эди.

У, жаранглаб чиққан ширалик йўғон бир овозни эшитиб уйғониб кетди. У, бу овозни ҳарқандай бошқа овозлар орасидан таниб олабиларди. Қиручи самолётлар полкида фақат эскадрилья командири Андрей Дегтяренкодагина шундай овоз бор эди.

Алексей кўзини очди, лекин унга ҳали ҳам ухлаб ётганича тушида ўз дўстининг ёноқлари бўртиб чиққан, истараси иссиқ япалоқ юзини кўраётгандек бўлиб туюлди; дўстининг юзи худди дурадгор фақат суробини ясаб қўйиб, ҳали на жилвир ва на синиқ шиша блан рандаланмаган сурат каби дағал кўринарди; унинг пешонасида қизғимтир яра доғи бўлиб, кўзлари пирпираб турарди ва кўзлари устида сарғич киприкпари — Андрейнинг ҳарифлари айтганича — чўчқа

кириклари сингари осилиб турарди. Унинг мовий кўллари ҳайрат блан, тутун аралаш хира ёришиб турган ертўлада ҳарёнга югурарди.

-- Хўш, бува, қани кўрсат ўлжангни, — деди йўғон овоз блан Дегтяренко.

Шарпа кўз олдида ҳануз турмоқда эди. Лекин бу шарпа эмас, ҳақиқатан Дегтяренко эди; гарчи унинг бу ерга келиши ақлга сиғмаса ҳам, ҳар ҳолда ўшанинг ўзи эди. Хўш, ўрмонзордаги бу ёр қишлоққа дўсти қандай қилиб уни излаб келдики! Дегтяренко яғрини кенг гавдаси блан, одатдагича, ёқалари очиқ ҳолда турарди. Унинг қўлида радиофон иплари осилиб турган шлём ва яна аллақандай ўроғлиқ қоғоз ва тугунчалар бор эди. Чўпчироғнинг шуласи унинг орқасига тушиб турарди. Олтиндай товланиб турган ва қисқа қилиб қайчиланган сочлари боши тепасида жингалак бўлиб ялтирарди.

Дегтяренконинг орқасида ранглари оқариб, жуда ҳам ҳолдан тойган Михайла бобо кўзларини мўлтира-тиб турарди; унинг ёнида эса медсестра Леночка турган эди; у, сал пучукроқ, шўх табиат бир қиз бўлиб, қоронғиликда кўзлари ўйноқлаб турарди, қиз қизил крест тамғали йўғон брезент сумкани қўлтиғига қисиб ва аллақандай ғалати гулларни кўкрагига босиб олган эди.

Ҳаммалари жим туришарди. Андрей Дегтяренко қоронғида кўзлари қамашганидан бўлса керак, ҳайрат блан ҳар томонга кўз югуртирарди. Унинг назари бирикки бор Алексейнинг юзига тушиб ўтди; Алексей ҳам дўстининг бундай тўсатдан пайдо бўлганини ҳеч тушунаолмас ва уни босинқираб тушимда кўраётирман, деган хавотирда эди.

— Ажабо, мана ахир, бу ерда ётипти-ку! — деди Варя секин овоз чиқариб ва Мересьев устидан пўстинни олиб ташлади.

Дегтяренко ҳайрат блан яна бир марта Алексейнинг юзига назар ташлади.

Мересьев тирсақларини тираб туришга уринаркан:

— Андрей! — деб юборди.

Дегтяренко чўчиб кетган бўлса ҳам, ўзини зўрға тутиб, ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Андрей, танимаяпсанми? — деди пичирлаб Мересьев ва а'зойи баданини қалтироқ босаётганини сездди.

Дегтяренко қопқора терига ўралган жонли скелетга бир пас қараб туриб, дўстининг қувноқ чеҳрасини ганиб олишга уринди ва фақат унинг катта-катта кўзларидангина Мересьевга хос очиқ таниш ва ўжар ифодаларни топа билди. У қўлларини олдинга узатди. Қўлидаги шлёмни ерга тушди, ўроғлик қоғоз ва тугунчалар очилиб кетиб, олма, апельсин ва печеньелар ҳар тарафга сочилиб кетди.

— Лёшка, санмисан? — учучи Дегтяренконинг товуши бўғилиб, узун сарғич киприклари ҳўлланиб бир-бирига ёпишди. — Лёшка, Лёшка! — деди у ва тўшакдан ҳолсиз ётган енгилгина бемор гавдани кучоқлаб олиб, чақалоқдай бағрига босди ва у фақат: — Лёшка, дўстим, Лёшка!! — дер эди.

У бир пас бошини орқароққа олиб, унга узоқдан тикилиб қаради ва бу одам ҳақиқатан ўзининг қадрдон дўсти эканига ишонгач, яна уни кучоқлаб бағрига босди:

— Нима бўлди сенга! Лёшка!

Варя блан медсестра Лена жони лиқиллаб турган гавдани унинг бақувват қўлларидан бўшатиб олишга уринардилар.

— Худо ҳаққи, қўйиб юборсангизчи уни, ўлай деб турипти-ку ўзи! — деди Варя жаҳли блан.

— Койитмасангиз-чи, касали баттар зўраяди, ётқизиб қўйсангиз-чи! — дер эди сестра бидирлаб ва ҳарбир гапида бирнеча «чи»ни қатор қилиб юборарди.

Учучи Дегтяренко қорайиб кетган, қартайиб қолган ва баданида гўшти қолмаган бу киши ҳақиқатан ҳам ўзининг жанговар ўртоғи ва дўсти Алексей Мересьев эканига ниҳоят ишонди. Улар полкда аллақачонлар уни ўлиб кетган деб ўйлаб юардилар. Ҳозир эса у Алексейни ўз кўзи блан кўргач, икки қўли блан бошини ушлаб, қувончининг зўридан қаттиқ қичқириб юборди ва қўллари блан уни елкасидан тутиб, чуқур

кириб кетган кўз косахоналарида қувноқ парпираб турган қора кўзларига тикилиб қараркан, деди:

— Тирик экансан! Хайрият! О, боласи тушма-тур-эй! Қаерда эдинг шунча кунлардан бери! Нима бўлиб мунча озиб кетдинг!

Лекин сестра ҳовлиқиб қолган Дегтяренкони қаттиқ жеркиб четга итарди:

— Ўртоқ қапитан, касалнинг ёнидан нарироқ кет-сингизми!— деди у.

Бўйи пакана, думдумалоқ, семиз ва бурни пучуқ-роқ бўлган бу қизнинг лейтенантлик унвонини писанд қилмай полкда уни Леночка деб ёки медицина фанлари сестраси деб атар эдилар. Сайроқи ва қақилдоқ Леночка бир кун бошлиқлар олдида ҳамма лейтенантларни бирдашига яхши кўриб қолганини айтиб қўйиб тоғзим кулги бўлган эди.

Сестра кеча катта бир шаҳарга атайлаб учиб бориб олиб келинган ва ҳозир эса керак бўлмай қолган қўлидаги гулдастани стол устига ташлаб, қизил крест тамғили брезент сумкасини очди ва уни диққат блан қарай бошлади. Унинг қисқагина бармоқчалари Алексей оёқларининг устида ёнчил югураркан, дам-бадам сўриди

Оғриманишимиз? Бундай қилса чи? Бундай қил-са чи?

Алексей биринчи марта ўз оёқларига чинакам н'тибор бериб қаради. Товонлари беҳад шишиб, қоралиб кетган эди. Уларга сал қўл тегизса қаттиқ оғриб л'зойи-бадани зирқираб кетарди. Бармоқларининг учи қорайиб кетиб, ҳечнимани сезмаслиги, Леночкага айниқса ёқмагандек кўринарди.

Стол ёнида Михайла бобо блан Дегтяренко ўтиришарди. Улар Дегтяренкoning сувдонидан жиндак-жиндак арақ қуйиб, хурсандлик учун секин-секин ичишар ва қизгин суҳбатлашар эдилар. Михайла бобо ингичка майин овози блан воқияни ҳикоя қила бошлади. Ганининг мазмунидан у бу воқияни бирнеча марта ҳикоя қилганга ўхшарди.

— Хўш, демак, ана шундай қилиб, бизнинг болалар уни ўрмонда дарахтлар кесилган жойдан топиб

олибдилар. Ундаги дарахтларни немислар блиндаж қилмоқ учун кесган эдилар. Хўш, шу болаларнинг онаси, я'ни менинг қизим уларни ўтин териб келиш учун ўрмонга юборган экан. Болалар ўрмонда уни кўриб қолиптилар. Аввал улар бу нима бўлса экан? — деб ҳайрон бўлишипти... Энг аввал у, болаларнинг кўзига ўқ тегиб сурғалиб юрган айиқ бўлиб кўринипти, болалар бирдан қочишга ростланиптилар, лекин айиқни кўришга қизиқиб яна қайтиптилар: қанақа айиқ экан у, нега сурғалиб юради. Хўш, лаббай? Қарасаларки, у бир ёнбошдан иккинчи ёнбошга ағдарилиб, сурғалиб, инқираб келмоқда.

— «Сурғалиб» деганинг нимаси?— деб сўради Дегтяренко ва бобога портсигарини тутиб:— Чекасанми?— деди.

Бобо портсигардан бир дона папирос олди, чўнтагидан букланган газетани чиқарди, ундан бир парчасини текис йиртиб олиб, папироснинг тамакисини қогозга солиб ўради ва тутатиб олгач, ҳузур қилиб тортабошлади.

— Чекамасдан бўладими, чекамиз. Оҳ! Фақат немиснинг қўл остига тушгандан кейин тамакининг юзини кўрмай қолдик, қуритилган ажриқ ва баргларни ўраб чекиб юрдик, ҳа-ҳа! Унинг қандай қилиб сурғалганини ўзидан сўра. Мен кўрганим йўқ. Болалар айтишди: гоҳ қорни блан, гоҳ орқаси блан сурғалиб келди дейишди, қорда эмаклашга кучи етмаган-да, мана гап қаерда!

Дегтяренко дамба-дам ўрнидан қўзғалиб дўстига қарамоқчи бўларди. Алексейни эса хотинлар, сестра ўзи блан бирга армиядан олиб келган кулранг одеялга ўрамоқда эдилар.

— Сен, биродар, ўтир, бундақа йўргаклаш биз эркакларнинг иши эмас! Сен гапга қулоқ солу, дилиннга тугиб ол ва борганингдан кейин бөшлиғингга ҳам айтиб бер... Бу одам жуда катта қаҳрамонлик қилган! Қара у қандай аҳволда. Бутун колхоз бўлиб бир ҳафтадан буён уни боқиб даволаб келсак ҳам қимирлашга мадори йўқ, ҳалиям арслондек кучи бор эканки, бизнинг бу ботқоқзор ва ўрмонзорларимиздан юриб шу

ериача етиб келипти! Бу иш, биродар, ҳаржимнинг қўлидан келабермайди! Авлиёлар ҳам тириклигида бундақи боғирликни қилолган эмас. Эҳа! Авлиёнинг миорада гўдайиб туриши ҳам гапми? Хўш лаббай? Сен, йишиг, бу гапларга қулоқ сол, тингла!..

Чол бошини Дегтяренконинг қулоғига эгди ва сервун майин соқоли тегиб унинг қитиғини келтирди:

— Фақат қандай қилиб у ажалнинг чангалига түшмай қолганига ҳайронман. Лаббай! Немисдан қўшилишга қутилибдику, аммо ажалдан қандай қилиб қўшилди экан. Шу қуруқ суяги блан қандай қилиб эмаклаб юрганига сра ақлим етмайди-а. Уни ўз кишиларининг меҳри тортиб олиб келганга ўхшайди. Алак-сираганида ҳа деб аэродром, аэродром дейди ва яна иллақандай гапларни айтади. Оля деган пом ҳам араллашиб қолади. Орангизда шунақа отлиқ бирон қиз борми ёки, хотиними? Эй, учқур, эшитаяпсанми сўзларимни ё йўқми, эй учқур, сенга айтаяпман, эшитаяпсанми? Хўш...

Дегтяренко эшитмас эди. У, мана бунда ётган киши, я'ни ўзининг ўртоғи Алексей полкда-ку оддийгина бир йишигит бўлиб кўришарди, ана шу киши жонини аямай ва майиб оёқлари блан кечани кеча, кундузни кундуз демай қалин қор устидан, ўрмонлар ва ботқоқлар ичидан эмаклаб, сургалиб ва ўрмалаб юрган, унинг мақсади: фақат душмандан қутилиб, ўз кишилари ёнига етиб олиш бўлган. У фақат ана шу тўғрида ўйларди. Дегтяренконинг касби қиручи самолётда учиш бўлганидан, у ҳарқандай хавф-хатарларга кўникиб қолган эди. У ҳавода душман самолётлари блан жанг қилишга киришаркан, ҳечқачон ўлимни хаёлига келтирмас, балки қувониб юраги жўш уради. Аммо мана бу хил ёлғиз ҳолда ўрмонда қолиш эса...

— Сиз уни қачон топиб олдингиз?

— Қачон?— деди чол лабларини қимирлатиб ва очиқ турган папирос қутидан яна бир дона папирос олиб бузди ва газета қоғозга солиб ўрайбошлади.— Қачон эди-а? Ҳа, худди шапба кунни, я'ни худди эрта якшанба деган кунни, демакки бундан бир ҳафта бурун.

Дегтяренко хаёлида кунларни санади ва Алексей Мересьев ўн саккиз кун эмаклаб юрган бўлиб чиқди. Ярадор ҳолда, овқатсиз шунча кун эмаклаб юриш срақлга сиғмайдиган гап эди.

— Раҳмат сенга, бобо!— деди учучи чолни маҳкам бағрига босиб.— Раҳмат, биродар!

— Арзимамайди, арзимамайди, ташаккурга арзирли иш қилганимиз йўқ! Раҳмат эмиш! Нима, мен сенга бегонами, чет элдан келган кишими! Лаббай! Йўқ дейсанми?— деди чол ва иягини кафтига тираб яна хаёл суриб ўтирган келинига қараб жаҳл блан бақирди: — Ердан нон ва олмаларни териб ол, қарға! Қара, шундай ноzi-не'матларни хўр қилиб ташлашади-я!.. «Раҳмат» эмиш!

Шу орада Леночка Мересьевни ўраб бўлган эди.

— Зиёни йўқ, зиёни йўқ ўртоқ старший лейтенант,— деди Леночка тез-тез бидирлаб,— Москвада ҳаш-паш дегунча оёғингизни тузатиб қўйишади. Москва бир шаҳри азим! Бундақа яралар у ерда писанд эмас!

Дегтяренко Леночканинг ҳа деб бидирлаб, ҳаш-паш дегунча тузатиб қўйишади, деган гапларидан дўстининг аҳволи яхши эмаслигини пайқади. У, «медицина фанлари сестраси» дан бироз ранжигандай бўлиб: «нега бунча қағиллайди бу қарға!» деб ўйларди. Зотан, полкда ҳечким бу қизнинг сўзларини жиддий ҳисобламас эди, ҳамма уни, у фақат муҳаббат дардини даволайолади, деб ҳазиллашарди,— бу фикр Дегтяренкога бирмунча тасалли бўлди.

Одеялга ўралган ва фақат боши кўриниб турган Алексей Дегтяренкога қадимги дунё тарихи дарслигида сурати солинган Фир'авннинг мўм'ёлаб қўйилган гавдасига ўхшаб кўринарди. Андрей каттакон қўли блан дўстининг сариқ соқоллари ўсиб жингалак бўлиб кетган юзини сийпади.

— Зиёни йўқ, Лёшка! Тузатиб қўйишади! Буйруқ бор — сени бугун Москвадаги яхши госпитальга олиб борилсин деган. Унда ҳарбир қадамда битта профессор бор. Ундаги сестралар эса,— у Леночкага кўз қисиб, тили блан «чирқ» этиб қўйди,— ўликларни ҳам

беққа босиб юрадиган қилиб қўйишади. Биз ҳали та-
гин сен блан осмонни гумбирлатиб юрамиз,— шу пайт-
да Дегтяренко ўзи ҳам Леночка каби жуда сергап
бўлиб кетганини сезди; дўстининг юзларини силаб
турган қўли эса бирдан намланди.— Хўш, қани носил-
ка? Олиб келишдимми, мунча ҳам чўзишди!— деди у
жаҳли блан.

Улар чол блан бирга, йўргаклаб қўйилган Алексей-
ни авайлаб носилкага-ётқиздилар. Варя унинг нарса-
ларини йиғиб тугди.

Варя «сс» ханжарини олиб тугун орасига қўяётга-
нида, Алексей уни тўхтатиб деди:

— Бобо, мана буни ол, сенга эсдалик.

Бу ханжарни Михайла бобо бирнеча марта қизиқ-
синиб кўздан кечирган, тозаллаган, қайраган ва бармо-
гига тегизиб ўткирлигини синаб кўрган эди.

— Раҳмат Алёха, раҳмат! Пўлати пишиқ кўрина-
ди. Қара, шунда-ям ўткирки. Мана бу ерига қандай-
дир хат ҳам битиб қўйишипти, бу бизнинг хатимизга
ҳам ўхшамайди,— деди у ханжарни Дегтяренкога
кўрсатиб.

Дегтяренко ханжарнинг тиғига ёзилган «Аллес фюр
Дойчланд» — «ҳамма нарса Германия учун» — деган
хатни ўқиб таржима қилиб берди.

— «Ҳамма нарса Германия учун» — деб такрорла-
ди Алексей ҳам ва бу ханжар қандай қилиб қўлига
тушганини хотирлади.

Дегтяренко носилкани олдидан кўтараркан:

— Қани, чол, кўтардик,— деди.

Носилка ларзонланиб кўтарилди ва деворлардан
тупроқларни тушириб кичкина эшикдан ўтди.

Топилган кишини кузатиб қўймоқ учун ертўлага
ғуж бўлиб йиғилишган кишилар гув этиб ташқарига
чиқишди. Уйда ёлғиз Варя қолди. У секин бориб чироқ-
нинг пилигини тўғрилади ва одам гавдасининг изи бо-
тиб қолган йўл-йўл тўшак ёнига бориб, уни қўли блан
сийпалади. Унинг кўзи бирдан гулдастага тушди,—
ғовир-ғувур ичида бу гулдаста ҳечкимнинг эсига кел-
маган эди. Бу гулдаста иссиқхонада сақланган сирена
шоҳчасидан бирнеча дона узиб олинган бўлиб, сўлиб

ранги ўчган ва қишни рутубатда ва совуқ ергўлаларда ўтказган шу қочқин қишлоқ аҳолиси каби сарғайган эди. Варя гулдастани олиб тутун ичида ҳиди аранг сезиладиган ва баҳор наш'асини сочиб турган гулни бир ҳидлади-да, сўнгра бирдан ўзини тўшакка ташлади ва, хотинлар одатича, аччиқ кўзёши тўкиб йиғлади.

18

Плавни қишлоғининг ҳамма аҳолиси кутилмаган меҳмонини кузатишга чиқди. Самолёт ўрмон орқасидаги қаттиқ музлаган, лекин теварак-четлари эрийбошлаган текис ва узунчоқ бир кўлда турган эди. У ерга борадиган йўл йўқ эди. У ерга фақат қўриқ ичидан, шилта қорни босиб, бир соат бурун Михайла бобо, Дегтяренко ва Леночка из қилиб келган сўқмоқ блан бориш мумкин эди. Ҳозир бу сўқмоқдан бир тўда оломон кўлга қараб оқар, улар олдида мағрур Серенька ва завқли Федька бошлиқ болалар югуришарди. Учучини ўрмондан топгани учун ўзини эски қадрдон дўст деб ҳисоблаган Серенька носилка олдида салмоқ блан қадам ташлаб, немислар ўлдирган отасидан қолган валенкани қорда тушириб қўймасликка ҳаракат қилиб, башаралари қорайиб кетган, тишлари ялтираб кўринган, уст-бош кийимлари жуда ҳам жулдир бўлиб кетган болаларга ўзини катта тутиб, бақириб-чақириб борарди. Дегтяренко блан Михайла бобо баббаравар қадам ташлашиб, носилкани кўтариб боришар, ён томондан эса Леночка қўриқ ичидан югуриб, дам одеялни тузатар, дам Алексейнинг юзини шарфи блан ёпиб қўярди. Орқадан хотинлар, қизлар ва кампирлар ғовур кўтаришиб келмоқда эди.

Қор аксида жимираб турган ёруғликдан Алексейнинг кўзи қамашди. Сўнгра баҳор кунининг ёруғ шу'ласи унинг кўзларига шундай қаттиқ санчилдики, дарҳол кўзларини қисди ва ҳушидан кетишга сал қолди. Алексей кўзларини салгина очиб ёруғ кунга қарашга ўргатди ва сўнгра атрофига кўз югуртириб чиқди. Даф'атан кўз олдида ғор қишлоқ намоён бўлди.

Қайси томонга қарасанг, ҳамма жойда эски қалин ўрмонзор кўринадди. Дарахтларнинг учлари бошга те-

гай деб турарди. Дарахт шохлари эса қуёш нурларини қалин тўсиб, ерни хиралаштириб қўйган эди. Урмон ярадаш эди. Жингалак учлари ҳавода қотиб қолган кўнини тузунга ўхшаб кўришган ва туташ тизилиб кетган қайишлар ёнида қарағай таналари олтинланиб турарди, улар ўртасида эса ҳар жой-ҳар жойда уч бурчак шаклда қорайиб турган арчалар кўринади.

Урмонзор ичида кавланган ертўлаларни дарахтлар ердан ҳам, осмондан ҳам душман кўзидан пана қилиб турарди. Бу ердаги қор юзларча оёқлар босилиб из бўлиб қолган эди. Асрий арчаларнинг шохларида чақаллоқларнинг йўргаклари осилиб қуриб турарди, қарағайчаларнинг шохларига қуриш учун тувак ва хурмачалар тесқари илиниб турарди. Танасида мохнинг оппоқ толалари соқолдек осилиб турган эски арча тагида, эри-бугри бўртиб, тарвақайлаб турган илдизлар орасида, одатда йиртқич ҳайвон ётадиган жойда эскириб, кирлашиб кетган ва япалоқ юзи бўёқли карандаш блан қизиш ташланган латта қўғирчоқ ўтирарди.

Посилка орқасидан бораётган оломон йўсин ўсимлиги босилиб йўлак қилинган «кўчадан» секин юрмоқда эди.

Алексей тоза ҳавога чиққандан кейин аввал фаҳмига етмай жуда хурсанд бўлди, сўнгра уни ширин ва сокин қайғу босди.

Леночка кичкина дастрўмолчаси блан унинг юзидаги ёшларини артди ва бунга ўзича ма'но бериб, посилкани секинроқ олиб боришни буюрди.

— Йўқ, йўқ, тезроқ юринг, тезроқ!—деди Мересьев.

Унинг хаёлига шундай ҳам жуда секин юрилаётгандек туюларди. Бундай секин юрилса самолётдан қолиш мумкин деб хавотирланабошлади у; уни олиб келиш учун Москвадан юборилган самолёт уларнинг келишини кутмасдан учиб кетиб қолса, унинг жонига оро кирадиган шифохонага бугун боролмай қолади. Посилкачиларнинг шошиб қадам ташлашларидан унинг оғриғи зўрайиб аста-аста инқираб бораётган бўлса ҳам: «Тезроқ юринглар, барака топкурлар, тезроқ қадам босинглар!» дегани-деган эди. У, Михайла бобонинг ҳансираб, оёқлари калавланиб қолганини билса ҳам, қисташини

қўймас эди. Икки хотин келиб носилкани чолнинг қўлидан олди. Михайла бобо Леночканинг нариги томонига ўтиб носилка ёнидан юриб борарди. Чол терга ботган тоз бошни, қипқизариб кетган юзини ва ажин босган бўйнини шапкаси блан артаркан, хурсанд бир қиёфада деди:

— Буни қисташини қара-я? Шошиляпти-да!.. Тўғри қиласан Лёша, гапинг ҳақ, шошилганинг тузук! Шошилган кишининг умри узун бўлади, хўш, топиб олган азизимиз, ё сўзим нотўғрими?.. Сен госпитальдан бизга хат ёзиб тур! Адресимизни эсингда тут: Қаленин области, Бологое райони, келгусида бўладиган Плавни қишлоғи, лаббай? Келгусида бўладиган, лаббай? Шундай деб ёзабер, келиб тегади, адрес тўғри!

Носилкани кўтариб самолётга киргизганда Алексейнинг думоғига авиация бензинининг таниш ҳиди урди ва унинг юраги яна қувончга тўлди. Унинг устидан самолётнинг целлулоид қопқоғини тушириб қўйишди. Алексей кузатучиларнинг қўл силгашини ҳам, кулранг кўйлаги блац жаҳли чиққан қарғага ўхшаб кўринган, бурни катта пакаша кампирнинг юрагини босиб олиб ва пилдиракнинг айланишидан кўтарилган шамолни кесиб, кабинада ўтирган Дегтяренко ёнига борганини ва унга пишган товуқ гўшти ўралган тугунчани узатганини ҳам, Михайла бобонинг самолёт атрофида юриб хотинларга бақирганини ва болаларни тумтарақай қувганини ҳам, чолнинг шапкасини шамол учуриб муз устида юмалатиб кетганини ҳам, бобо бошини ялтира-тиб ва оппоқ сийрак сочларини шамолда ҳилпиратиб турганини ҳам кўрмади. Турли қиёфадаги хотин-халажлар тўдаси ичида фақат биттагина эркак ғилдираб кетаётган самолёт орқасидан қўл силкиб турарди.

Дегтяренко самолётни муз қопланган ердан узиб, кузатучилар устидан учуриб ўтди унинг чанғи боғланган ғилдираклари, музга тегай-тегай деб, қирғоқлари баланд кўл бўйидан айланиб, ўрмон орқасида кўздан ғойиб бўлди. Полкда «калла узар» деб ном чиқарган ва ҳавода маромдан чиқиб тез учгани учун учучилар йиғинида бирнеча бор командирдан танбеҳ еган Дегтяренко бу сафар эҳтиётлик блан учди, у ҳавода учмади,

Балки пусиб, ер багирлаб, сой буйлаб, кўлларнинг соҳил-
лариши бекишиб борди. Буларнинг ҳечқайсисини Алекс-
сей кўрмади ва эшитмади. Бензин ва мойнинг илгаридан
таниш ҳидидан ва самолётда учиб хурсанд бўлган-
нидан у ҳушдан кетиб қолган эди; фақат аэродромга
келгач, уш носилка блан самолётдан чиқариб, Мос-
квддан учиб келган тезюар санитария самолётига
жойлашмоқчи бўлган чоғда кўзини очди.

19

Алексей ўз қадрдон аэродромига келган кунини учиш-
қўшини қизиб кетган эди. Ҳарб-зарб авжига минган бу
баҳор кулларида аэродром ҳамавоқт шундай ғужгон
бўларди.

Моторларнинг гулдир-гулдири бир минут ҳам тишмас
эли. Бир эскадрилья самолётлар бензин олиш учун
ерга қўнса, иккинчиси ҳавога кўтариларди, иккинчиси
қўнса, учинчиси ҳавога кўтариларди. Учучилар ҳам,
бензин ташучи шоферлар ҳам ва бензин қуйиб беручи
омборчилар ҳам бугун югурабериб оёқдан қолган эди-
лар. Штаб бошлиғи бақирабериб овози бўғилганидан
эшли хириллаб сўзлашга ўтган эди.

Ҳарким ҳар ишга баяд ва ишлар жуда дол-зарб
бўлишига қарамай, бугун ҳамманинг фикри-хаёли
Мересьевнинг қачон келишида эди.

Учучилар самолётларини ерга қўндирган ҳамон
моторларнинг гулдираган овози ичида механиклардан
бақириб сўрардилар:

— Ҳали олиб келганлари йўқми?

Бензин ташучи машиналарини ерга кўмилган цис-
терналар ёнига ҳайдаб келтирган «бензин кон эгалари»
қизиқиб сўрардилар:

— Ундан дарак йўқми?

Ҳамманинг қулоғи осмонда эди; полк таниш сани-
тария самолётининг овози ўрмон устидан эшитилиб
қолмасмикин, деб ҳамма қулоқ соларди.

Алексей ларзонланиб бораётган носилкада кўзини
очаркан, атрофида ғуж бўлиб келаётган кўп таниш
кишиларни кўрди. У кўзларини каттароқ очди. Атрофи-
даги одамлар шодлигидан қий-чув кўтаришиб юборди

У, ёш ва семиз полк командирининг лаблари сал жилмайиб носилка блан ёнма-ён бораётганини кўрди, унинг ёнида эса юзлари қизил, япалоқ ва терга ботган штаб бошлиғи ҳамда юзлари оқ ва тўлиқдан келган БАО (аэродромда хизмат қилучи батальон) командири борарди; БАО командири ҳар ишга расмийт блан қараганидан ва хасислик қилганидан Алексейга ёқмас эди. Қанчадан-қанча танишлар! Носилканинг олдини новча бўйли Юра кўтариб бормоқда эди. У, ҳаммаша Алексейга қарамоқчи бўлиб бошини бурар ва шунинг учун ҳар қадамда бир қоқинарди. Унинг ёнидан сариққина бир қиз—метеостанцияда ишловчи сержант борарди. Илгари Алексейнинг назарига бу қиз негадир уни яхши кўрмагандек бўлиб кўринарди, унинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилар ва орқаворотдан ғалати боқиш блан уни кузатиб юрарди. Алексей ҳазиллашиб бу қизни «метеорология сержанти» деб атар эди. Учучи Кукушкин ён томонида носилкани ушлаб боради, у гавдаси кичик, қош-қовоғи солинган, юзлари тунт бир киши эди. Чакки қилиқлари учун уни эскадрильяда яхши кўрмас эдилар. У ҳам ҳозир илжайиб борар ва Юранинг катта-катта одимлашига қараб қадам ташлашга тиришарди. Утмишда Кукушкин блан бўлган бир воқиа шу топда Мересьевнинг эсига тушди: Кукушкин карта ўйнаб ютқизган қарзини тўламагани учун Алексей бир марта учини олдида кўп киши орасида унга қалтис бир гап айтган эди ва шундан буён у, бадғараз Кукушкин бу гап учун ўчини олмасдан кўймайди, деб ўйлаб юрарди. Ҳозир эса Кукушкин носилка ёнидан югуриб, уни авайлаб ушлаб борар ва бирон киши носилкага қоқилиб кетмасин деб жаҳл аралаш тирсаги блан туртиб одамларни орқага итарарди.

Алексей ҳечқачон бу қадар кўп ёр-дўстим бор, деб ўйламаган эди. Одамларнинг кўнгли ана шундай пайтларда билинади! Ундан ҳайиқиб юрган «метеорология сержанти»га ҳозир Алексейнинг раҳми келди. БАО командири олдида у ҳозир жуда ўнғайсиз ҳолга тушиб қолган эди, чунки унинг хасислиги тўғрисида бутун дивизияга аллақанча анекдот ва латифалар тарқатган эди. Унинг Кукушкиндан узур сўрагиси ва учучиларга,

бу ўндақи кўнгли кир ва бадғараз одамлардан эмас, леб айтуси келарди. Алексей, шунча азоб-уқубатларни тертич, ахири ўз ёр-дўстларимга келиб қўшилдим ва менинг келганимдан буларнинг ҳаммаси хурсанд деб айлар эди.

Алексейни авайлаб, кумушдек ялтираб турган ва ўрмон ёқасида ниқоблаб қўйилган санитария самолёти ёнига олиб бордилар. Техниклар «санитар»нинг совиб қолган моторини юргизиш традидини кўрмоқда эдилар.

Мересьев мумкин қадар қаттиқроқ гапириб, овози дадиллик тусини беришга тиришаркан:

Уртоқ майор...— деди тўсіндан полк командирига мурожаат қилиб.

Командир, ўз одатича, секингина, такдор жилмайиб, Алексейга эгилди.

Уртоқ майор... Москвага бормасдан, шу ерда-ўз ёнларингизда қолишга рухсат этсангиз...

Командир қулоғини тўсиб турган шлёмини бошидан олди.

- Москвага бормайман, шу ерда қолиб, медсанбада даволанмоқчиман.

Майор қўлидаги жун қўлқопини ечиб одеял сстига тикди ва Алексейнинг қўлини сиқиб қўяркан, деди:

- Қизикмисиз, сизни астойдил, чинакамига даволаш керакку, ахир!

Алексей бошини чайқади. Унинг жони роҳат қилиб ором олаётган эди. Тортган азоб-уқубатлари ҳам ва остидаги оғриқ ҳам энди уни хавотирлантирмас эди.

Изма деярти?— деб сўради штаб бошлиғи хириллаб.

- Шу ерда, ўз ёнларингизда олиб қолинг, деб сўрагани,— деб жавоб берди командир жилмайиб.

Командирнинг ҳозирги жилмайиши ҳамишагидек такдор, шубҳали эмас, балки меҳрибонларча илиқ ва гамиш эди.

— Аҳмоқлик! Романтика, «Пионерская Правда» газетасига боп мисол,— деди хириллаб штаб бош-

лиги.— Унинг иззати учун Армия қўмондонининг буйруғи билан Москвадан махсус самолёт юборсалару, энди бунинг гапига қаранг!..

Мерсьев жавобга ҳозирланиб, мен ҳечқанақа романтик эмасман, фақат бу ерда қолиб медсанбатда даволанганим тузукроқ, чунки бир марта самолётимга ўқ тегиб ерга нотўғри қўнганда, енгил шикаст еб, бирнеча кун медсанбатда ётиб даволаниб тузалиб чиққан эдим, шунинг учун Москвадаги таниш бўлмаган шифохонадан кўра, шу таниш ерда ётиб даволансам тезроқ тузалиб кетаман, демоқчи бўлди. У, штаб бошлиғига айтиб-ачитиб айтиш учун керакли сўзларни ҳам танилаб қўйди-ю, лекин айтишга улгуролмай қолди.

Бирдан чинқирган тревога овози эшитилди. Ҳаммининг қиёфаси бирдан ўзгариб, ташвишли тусга кирди. Майор қисқа-қисқа бирнеча буйруқ бергач, одамлар чумолидек ҳар тарафга югуриб кетишди: ба'зилари ўрмон ёқасида бекитиб қўйилган самолётларга қараб югурди, ба'зилари майдон четида дўппайиб турган команда пунктига чопишди, ба'зилари ўрмон ичида яшириб қўйилган машиналарга қараб югурди. Алексей осмонда чўзилиб чиқиб кетган тутунни ва шуласи ҳар томонга таралиб кетган ракетани кўрди. У дарҳол тушунди: бу «ҳаводан хавф!» деган ишора эди. Унинг юраги арзиқиб кетди, бурун тешиклари керилди, а'зойи-баданига муз югургандек бўлди, хавфли пайтларда унда ҳамиша шундай ҳолат пайдо бўларди. Жанговар тревога кўтарилиб, аэродромда ҳамма ўз иши билан овора бўлган пайтда, Леночка, механик Юра ва «метеорология сержанти» нинг қиладиган иши йўқ эди, улар учовлашиб Алексей ётган носилкани кўтардилар-да, баравар қадам ташлашга уринишиб, аммо шошганларидан оёқлари бир-бирига қовишмасдан, яқиндаги ўрмонга қараб югурдилар.

Алексей вой-войлайбошлади. Улар қадамларини секинлатдилар. Йироқда автомат зениткалар тата-татага тушди. Самолётлар звеноси бирин-кетин текис йўлга чиқиб ҳавога кўтарилабошладилар; Алексей ўз моторларининг таниш овозлари орасидан ўрмон орқасида узуқ-узуқ дўриллаб чиқаётган товушни эшит-

бу товушни эшитгач, унинг мускуллари ўз-ўзи-
ришиб, ҳаракатга кирди; носилкага боғлаб қў-
н бу бедармон одам ҳозир ўзини, қиручи самолёт
асида ўтириб, душман устига тикка учиб бораёт-
к, ошн сеиан тозидек ҳис қиларди.

Носилка тор «шельга» сизмади. Жонкуяр Юра блан қиллар Алексейни қўлда кўтаришиб пастга тушир-
моқчи бўлашларида, у қаршилиқ қилди ва носилкани
ўрмон ёқасидаги йўғон қайин дарахти соясига қўйиш-
ни сўради. Алексей дарахт тагида ётиб, бўлаётган
дақнагли ҳодисаларни ўз кўзи блан кўриб турди.
Учучиларга ердан туриб ҳавода бўладиган жанглари
кўриш камдан-кам муяссар бўлади. Уруш бошланган
кундан буён жанг қилучи авиацияда учиб юрган
Мересьев бир марта ҳам ердан туриб ҳаво жангини
курмаган эди. Ҳавода физиллаб учиб жанг қилишга
одатлашган Алексей ҳозир ҳайрон бўлиб осмонга қараб
турарди, чунки ердан қараганда ҳаво жанги унга
жуда секин ва хавф-хатарсиз кўринарди. Қиручи
самолётлар оғир ҳаракат қилар ва уларнинг пулемёт-
ларидан чиқаётган овоз жуда беозор бўлиб, худди ти-
кув машинасининг шиқирлашига ёки секин йиртилган
коленкорнинг тариллашига ўхшарди.

Немисларнинг ўн икки бомбардимончи самолёти
қатор тизилишиб аэродромнинг бир чеккасидан учиб
ўтди ва тикка турган қуёшнинг ёрқин нурлари ичида
кўздан ғойиб бўлди. Сўнгра қуёш нурлари ичида
ҳавода сузиб, теварак четлари липиллаб турган оқ
булутлар орасидан уларнинг қўнғиз каби ғўнғиллаган
овози эшитилди. Ўрмон ичидаги автомат зениткалар
яна қаттиқроқ тариллашга тушди. Зенитка ўқларининг
ёрилишидан пайдо бўлган тутунлар тўзғоғдек ҳавода
таралишиб кетарди. Қиручи самолётларнинг ялттираган
қанотларидан бошқа ҳечнарсаси кўринмас эди.

Қўнғизларнинг ғўнғиллаган овози, йиртилган колен-
кордек эшитилаётган товушларни бўлиб-бўлиб турарди:
гиррр, гиррр, гиррр! Қуёшнинг жимирлаб турган нур-
лари орасида жанг борар ва бу жанг ердан кўринмас
эди, лекин шундай бўлса ҳам, бу жанг ҳаво жангида
иштирок қилучи киши ўз кўзи блан кўрадиган жангга

ўхшамас эди. Ердан у назар илмас ва кўнгилга ёқмас бир жангдек кўринарди ва шунинг учун Алексей ҳам уни бепарво кузатиб турарди.

Ҳатто юқоридан қора томчилардек, қаторлашиб тушаётган бомбаларнинг қаттиқ чийиллаб эшитилган ва тобора кучайиб бораётган овозларидан ҳам у чўчи-мади ва бомбаларнинг қаерга бориб тушишини кўрмоқ учун бошини сал юқори кўгариб қаради.

Шу топда, «метеорология сержанти» Алексейни жуда ҳам ҳайратда қолдирди. Бомбаларнинг чийиллаши жуда ҳам қаттиқ эшитилган чоқда, ярим белигача шель ичида туриб, ҳамиша кўз қири блан Алексейни кузатиб турган сержант қиз бирдан чуқурдан отилиб чиқди-да, ўзини Алексей ётган носилка устига ташлади, қўрққанидан а'зойи бадани қалтираб, гавдаси блан Алексейни қоплаб ерга босди.

Кўз очиб юмгунча Алексей худди кўзлари олдида қизнинг қорайган, болаларнинг юзига ўхшаган, лаблари дўррайган ва бурни лўппайиб чиққан юзини кўрди. Ўрмоннинг қаеридадир бомба ёрилиб, гумбирлаб кетди. Шу ондаёқ яқиндан уч-тўрт бомбанинг биринкетин портлаган овози эшитилди. Бешинчи бомба шундай қаттиқ портладики, ер ларзага келди ва Алексей боши устидаги дарахтнинг тепасига осколка тегиб қарсиллаб ерга тушди. Унинг кўз олдида яна бир марта қизнинг оқарган ва даҳшат босган юзи кўринди; Алексей қизнинг муздек юзи ўз юзига тегиб турганини сезди ва бир қатор бомба тушиб, иккинчи қатори ҳали тушиб портламаган пайтда, бу қизнинг лаблари қалтираб шивирлади:

— Жоним!.. Жонгинам!..

Янгидан ташланган бомбалар ерни ларзага келтирди. Аэродром устида портлашлар гумбирлаб осмонга кўтарилди, дарахтлар худди қаторлашиб ердан отилиб чиққандай туюлар, уларнинг илдизлари бирдан ёйилиб кетар, сўнгра йўғон таналари ҳавода аччиқ, саримсоқ ҳиди келадиган кўкиш тутун қолдириб ерга тушгандек кўринарди.

Тутун тарқалганда ҳамма жой жимжит эди. Ҳавода бўлаётган жанг овози ўрмон орқасидан арағ эшитил-

ва уни сержант қиз ирғиб ўрнидан түрди, унинг арини ва оқарган юзи энди қизил тус олди, у уялдан қин қизариб кетди ва Алексейга қарамасдан йўғриди.

Хеч ерингизни огритиб қўймадимми? Вой, ўла-ай, кечирасиз, хафа бўлмайсиз!

Энди нушаймон қилишнинг нима кераги бор? — деди Юра тўнғиллаб; у, дўстига ўзи эмас, балки метеорология станциясидан келган бу қиз қалқон бўлгани учун уялиб қолган эди.

У тўнғиллаб-тўнғиллаб комбинезонини қоқди, елкасини қашиллади, осколка тегиб калласи учиб кетган ва шираси танасига оқаётган қайинга қараб бошини қимирлатди. Яраланган дарахтнинг бу шираси ялтириб, тудур-будур пўстлоқдан оқиб ерга томмоқда эди, у худди кўздан оққан ёшдек тоза ва ялтироқ эди.

Қаранглар, қайин йиғлаяпти, — деди Леночка. Бу қиз шундай даҳшатли пайтларда ҳам тантиқлигини қолмас эди.

— Ҳали кўп йиғлайсан! — деди Юра қовоғини соялиб. Хўш, тамоша тамом, қани — кўтардик. Санитар соғмикин, унга осколка тегмадимикин?

Мересьев дарахтнинг яраланган танасига, офтобда ялтираб ерга томиб турган ширасига, бўйига тўғри билмайдиган кенг шинель кийиб олган ва ҳатто оғишмаллигини билмайдиган сержант қизга қараркан:

Баҳор! — деб қўйди.

Учовлашиб — Юра олдиндан, қизлар орқадан — Алексейни носилка блан кўтариб, ҳали ҳам тутуи чиқиб ва ичига қор суви оқиб турган бомба хандақлари орқали самолётга олиб бораётганда, Алексей, шинель енгларидан чиқиб турган ва носилкани қаттиқ ушлаган муъжаз қўлларга кўз қири блан қизиқиб қаради. Бу қизга нима бўлди экан? Ёки Алексей қўриқиб кетганидан, бояги сўзлар унинг хаёлига кир-ми?

Алексей Мересьев учун унутилмас кун бўлган бу кунда у яна бир воқияни ўз кўзи блан кўрди. Қанот-рида ва қорнида қизил крест тамғаси бўлган, кумушдек ялтираб турган самолётга жуда яқин қолган

эди; бортмеханик бошини қимирлатиб, самолёт аτροφидан айланиб, унинг бирон ерига осколка ёки бомба зарбаси тегиб бузилиб қолмадимикин, деб қараб текшириб юрган эди; худди шу пайтда қиручи самолётлар бирин-кетин келиб ерга қўнабошлаган эди. Улар шиддат блан ўрмон орқасидан чиқиб, оддатдагича аэродром устидан айланиб турмасдан, дарҳол пастга эниб ерга қўнишар ва шу ондаёқ ўрмон ёқасига юриб бориб, пана жойларга бекинар эдилар.

Тез орада ҳаво жимжит бўлиб қолди. Аэродромда ҳечнима қолмади. Ўрмонда моторларнинг гулдираган овози ўчди. Лекин команда пунктидаги одамлар ҳали ҳам туришиб, қўлларини қошлари устига соябон қилиб осмонга қарамоқда эдилар.

— «Тўққизинчи» келмапти! Кукушкин қаердадир қолиб кетипти!— деди Юра.

Алексей, Кукушкиннинг ҳамиша тунтайиб турадиган думалоқ юзини хотирига келтирди ва Кукушкин бугун унинг носилкасини авайлаб ушлаб борганини эсига олди. Чинданми? Бу фикр учучилар учун ҳар кунги оддий фикр бўлса ҳам, аммо ҳозир, аэродром ҳаётидан чиқиб қолган Алексейнинг а'зойи-баданини қалтиратиб юборди. Худди шу пайтда осмондан гулдираган товуш эшитилди.

Юра қувонганидан сакрай кетди:

— Келди!

Команда пунктида ғовир-ғувир бўлиб қолди. Бирон воқиа юз берганга ўхшарди. «Тўққизинчи» қўнмасдан, аэродром тепасида айланиб юрарди; самолёт Алексейнинг тепасига келгач, қараса, қанотининг бир парчаси узилиб тушган бўлиб, қорни остида фақат битта «оёғи» кўринарди,— буниси энг хавфли эди! Қизил ракеталар бирин-кетин ҳавони ёриб кетди. Кукушкин яна тепага келди. Унинг самолёти худди иши бузилиб, қаерга қўнишини билмай иши устида айланиб юрган қушга ўхшарди. У, учинчи марта айланабошлади.

Юра соатига қараб:

— Ҳозир сакрайди, бензини тугай деб қолди!— деди.

Самолётни қўндириш мумкин бўлмаган шундай пайтларда учушга баландга кўтарилиб, ўзини парашютада ташлашга рухсат берилади. Чамаси «тўққизинчи» ҳам шундай қилиш тўғрисида буйруқ берилган эди. Лекин у аэродром устида айланиб юришдан тўхтамас эди.

Юра гоҳ самолётга, гоҳ соатига қараб қўярди. Унга могор жуда секин ишлаётгандек бўлиб кўрингач, у бўйини пасайтириб айланабошлади. Наҳотки у самолётни омон сақлаб қоламан деб ўйласа-я? ҳар ким ҳам бўлса: «Ташласангчи, ташласангчи ўзингни!» деб ўйларди.

Думига «1» рақами чекилган бир қиручи самолёт аэродромдан ҳавога кўтарилди. У, ҳавода чарх уриб бир айланди-ю, моҳирлик блан ярадор «тўққизинчи» сизга ўтиб олди. Усталик блан шошмасдан учиб маромидан Алексей полк командирининг ўзи учганини пайқади. Командир, Кукушкиннинг радиоси бузилиб қолган ёки ўзи шошиб нима қилишини билмаяпти, деб ўйлади шекилли, Кукушкинга яқинлашиб самолёт қанотларини силкитди, бу «сен ҳам шундай қил» деган инора эди, шундан кейин ўзи четроққа кетди. У Кукушкинга четроққа бориб, ўзини парашют блан ташлашни буюрди. Айни шу пайтда Кукушкин шиддат блан ерга тушабошлади. Унинг бир қаноти синган самолёти шиддат блан тўппа-тўғри Алексейнинг устига келабошлади. Самолёт соғ «оёғи» блан ернинг бир чеккасига тушган ҳамон чап томонга қийшайиб кетди ва бир ғилдираги блан бироз ҳаклаб юргач, юришини тезлатди-да, сўнгра ўнг томонга ағдарилди; соғ қаноти бориб ерга тиралгандан кейин, турган жойида ғириллаб айланиб, қор тўзонини ҳавога кўтарди.

Самолёт бир пас кўздан ғойиб бўлди. Қор тўзони босилгач, ёнбошига қийшайган самолётнинг синиқ қаноти томонида, қор устида бир нарсанинг қорайиб ётгани кўринди. Одамлар шу қорайиб кўринган нарсага қараб чопдилар, санитария машинаси ҳам тўхтовсиз гудок бериб ўша томонга қараб югурди.

«Аэропланни омон сақлаб қолди, шоввоз! Баракалла, Кукушкин! Бу ҳунарни у қачон ўрганди экан?».

деди Мересъев носилкада ётган ҳолда. Уртоғининг бу ишига унинг ҳаваси келди.

Алексей ҳам бор кучини йиғиб ўша томонга, бир вақтлар ҳамма ёмон кўрадиган, ҳозир эса бирдан бундай жасорат ва маҳорат кўрсатган пакана киши қор устида думалаб ётган ерга боргуси келарди. Лекин Алексей йўргакланиб, носилкага қаттиқ боғланиб қўйилган эди; уни қаттиқ оғриқ жуда эзиб ташлаган эди, ҳозир эса асаб томирлари ҳаракатга келганидан оғриғи яна зўрайган эди.

Бу воқиалар ҳаммаси бўлиб бир соатча вақтни олди, лекин шу вақт ичида шу қадар кўп ҳодисалар бўлиб ўтдики, Алексей уларни бирдан пайқайолмай қолди. Унинг носилкаси санитария самолётининг махсус тешикчаларига ўтқазилиб маҳкамлаб қўйилгач, Алексей «метеорология сержанти» унга тикилиб қараб турганини тўсатдан сезиб қолди; боя икки бомба тушган вақтда бу қизнинг оқарган лабларидан чиққан сўзларнинг ма'носини Алексей энди чинакам тушунди. У, бу меҳрибон ва фидокор қизнинг лоақал номини билмагани учун ўз-ўзидан уялди. Алексей қизга миннатдорлик блан назар ташлар экан:

— Уртоқ сержант...—деди.

Қизиётган моторнинг гулдираган товуши орасидан бу сўзлар қизнинг қулоғига етгани гумон эди. Аммо қиз унинг яқинига борди-да, кичик бир тугунчани унга узатди.

— Уртоқ старший лейтенант, мана бу сизга келган хатлар. Мен буларни асраб юрган эдим: сизнинг тирик эканингизни ва бир кун қайтиб келишингизни билардим, сезардим.

Қиз бир даста хатни унинг кўкрагига қўйди. Бу хатлар орасида Алексей онаси ёзган уч бурчак хатларни кўриб қолди, бу хатларнинг адреси кекса кишининг қўли блан ёзилган бўлиб, конвертлари гимнастёркаси чўнтагида олиб юрган хатларнинг конвертларига ўхшарди. У, бу конвертларни кўргач чеҳраси очилди ва одеял тагидан қўлларини чиқаришга уринди.

— Бу қиздан келганми?— деб сўради «метеорология сержанти» ма'юс бир оҳангда ва айтган гапидан

ни шу қадир қизариб кетдики, ҳатто узун сариқ кип-рикларни ёнидан намлашиб бир-бирига ёпишиб қолди.

Мересьев бомба тушган вақтда қизнинг сўзларини эшитишнинг аҳамиятини найқади ва шунинг учун гапнинг аҳамиятини айтишига ботинолмади.

Ҳамширамдан келган, у эрга теккан, шунинг учун фамилияси бошқа,— деди Алексей ва ўзига қар-ши таширганини сезиб қолди.

Қийинган моторларнинг гулдиранни орасидан оёқлар гулдириб товуш эшитилди. Ён эшик очилиб, ши-пель устидан халат кийган нотаниш бир врач ичкари кирди.

Битта касал шу ерда экан-ку?— деди у Мересь-евга қараб.— Жуда соз, қани унисини ҳам олиб ке-лиш; ҳозир жўнаймиз. Хўш, сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз?— деди у терлаган кўз ойнаклари орқали «метеорология сержанти»га қараб, қиз эса Юранинг орқасига ўтиб бекинмоқчи бўлиб турган эди.— Хўш, қани чиқинглар, ҳозир жўнаймиз. Ҳой! Носилкани олиб келсаларинг-чи!

Қизнинг секин шивирлаб:

— Хат ёзинг, ёзинг албатта, кутаман,— деган тову-шни Алексейнинг қулоғига чалинди.

Врач блан Юра яна бир носилкани кўтаришиб аэ-роплан ичига олишди, унда кимдир инграб ётарди. Носилка ўрнига жойлаштирилгач, устидаги оқ чой-шаб учиб кетди ва Мересьевнинг кўзи Кукушкиннинг азоб-машаққатдан ўзгарган юзига тушди. Врач қўли-ни артиб, кабинага қаради, сўнгра Мересьевнинг қор-нига секингина уриб деди:

— Жуда соз, жуда яхши! Шундай қилиб, яхши йнгит, учганда зерикиб қолманг деб, мана сизга ҳам-роҳ ҳам топилиб қолди. Лаббай? Энди бегона кишилар пастга тушсин. Хўш, анов сержант қиз Лорелея кетиб қолдимми? Жуда соз. Қани, жўнадик!..

Врач, анграйиб қолган Юрани туртиб туширди. Эшиклар ёпилди. Самолёт ҳаракатга келди, сакраб юриб кетди, сўнгра она юрт ҳавосида моторларини бир мақомда гулдиратиб, равон сузиб кетди. Врач деворни ушлаб Мересьев ёнига келди.

— Ҳол қалай? Қани томирингизни кўрай,—у пульсини кўраркан, ажабланиб Алексейга қаради ва бошини қимирлатди.— Ҳимм, забардаст одам экансиз! Сизнинг бошдан кечирган ишларингиз ҳақида ўртоқлар кўп ажойиб-ғаройиб гапларни айтишди, худди Жек Лондон ҳикоясида айтилгандек.

Врач ўз столига омонат ўтириб бирпас ўйланиб қолгач, сўнгра тузукроқ ўтириб олди, бўшашиб, шалвайиб мудрайбошлади. Ёши анчага бориб қолган, ранги сўник бу кишининг ўлгудек чарчаганлиги кўриниб турарди.

«Худди Жек Лондон ҳикоясида айтилгандек» деб ўйлади Мересьев ва болалик чоғларида ўқиган бир ҳикоя эсига тушди: бу ҳикояда айтилишича, оёғи майиб бўлган бир киши чўл-биёбонларда сарсон-саргардон бўлиб юради, касал ва оч бўри ҳам унинг орқасидан қолмасдан бораберади. Моторларнинг бир мақомда гулдираши орасида ҳамма нарсанинг суроби кўздан ғойиб бўлабошлади ва мудрайбошлаган Алексейнинг хаёлига энг охири галати бир фикр келди: уруш ҳам йўқ, бомба ташлашлар ҳам йўқ, оёғининг доим зирқираб турган оғриқлари ҳам, Москвага учиб бораётган самолёт ҳам йўқ, буларнинг ҳаммаси, ҳозир узоқда қолиб кетган Камишин шаҳрида болалик чоғларида ўқилган қизиқ бир китобчадан олинган.

Ужкнчч

БЎЛИМ

Армия қўмондонининг илтимоси блан Алексей Мересъев ва у блан бирга лейтенант Константин Кукушкин Москвага келтириб жойлаштирилган пойтахт госпиталининг дабдабаси Андрей Дегтяренко блан Леночканинг ўз дўстлари Алексейга ҳақиқатан мақтанчиларича бор эди.

Урундан илгари бу ер институтга қарашли бир клиника эди, унда машҳур совет олими ҳархил касал ва майиб майриқ одамларнинг организмини тезликда янгилаб аслига қайтариш учун янги методлар излаб чиқарди. Бу клиниканинг ан'анаси зўр бўлиб, шуҳрати оламга етибган эди.

Урун вақтида олим ўз клиникасини офицерлар госпиталига айлантирди. Илгарилаб кетган илм-фан ўша вақтда диволашнинг қандай йўлларини топган бўлса,

бундаги касаллар ҳозир шуларнинг ҳаммаси блан илгаригидек даволанарди. Пойтахт яқинида қизиб кетган уруш келган ярадорлар сонини шу қадар кўпайтириб юбордики, натижада госпитальда койкаларнинг сонини аввалгидан тўрт марта оширишга тўғри келди. Клиниканинг бошқа ҳархил ишларга ажратилган хоналари — касал кўришга келучилар блан сўзлашиладиган қабулхоналар, китоб, газета ўқиладиган ва товуш чиқазмай ҳархил ўйин қиладиган бўлмалар, медицина ходимларининг комнаталари ва тузалаётган касаллар овқатландиган хоналар — палаталарга айлантирилди. Олим ҳатто ўз лабораторияси ёнидаги кабинетини ҳам ярадорлар учун бўшатиб берди, ўзи эса китоблари ва бошқа керакли буюмлари блан кичкина қабулхонага кўчиб ўтди. Шундай бўлсада, ба'зи пайтларда коридорларга ҳам койкалар қўйишга тўғри келарди.

Медицина илмининг зўр сукунат ичида равнақ топиши учун архитекторнинг ўзи гўё атайлаб солган бу салобатли шифохонанинг оппоқ ялтираб турган деворлари ичида ҳартомондан чўзиқ-чўзиқ инқирашлар, оҳ-войлар, хуррак товушлари, оғир касалларнинг алак-сирашлари эшитилиб турарди. Урушнинг нафасни қайтарадиган қаттиқ хиди—қонли бинтлар, мадда боғлаган яралар, тириклайин чириётган одам гўштининг ҳиди бу ерда бўриқсаб турган эди ва ҳарқанча шамоллатганда ҳам бу ҳидни йўқ қилиб бўлмас эди. Олимнинг ўзи чизиб берган режага мувофиқ ясалган чиройли ва соз каравотлар ёнига аллақачон букма темир каравотлар ҳам келиб тиркалган эди. Идиш-товоқ етишмас эди. Клиниканинг чиройли гулдор чинни коса-товоқлари блан бирга пачақ тунука товоқчалар ҳам тутиладиган бўлди. Клиника яқинига келиб тушган бомбанинг портлаши зарбидан италянча катта-катта деразаларнинг ойналари ҳам чил-парчин бўлди ва уларга фанер қоқишга тўғри келди. Сув етишмас эди, газ дам-бадам ўчар ва асбобларни эски жинчироқларни ёқиб қайнатиб олишга тўғри келарди. Ярадорлар эса ҳамон келиб турмоқда эди. Уларни самолётларда, автомашиналарда ва поездларда ташиб келтирмоқда эдилар ва уларнинг сони тобора кўпаймоқда эди. Фронтда ҳужуми-

мишинин зарби кучайган сари ярадорларнинг сони ҳам кўнаиб борар эди.

Шундай бўлса ҳам госпитальда ишловчи ходимларнинг ҳаммаси — хизмат кўрсатган фан арбоби ва Олий Совет депутаты бўлган бошлиқдан тортиб то ҳарбир касал боқучи, кийим сақловчи ва эшик олдида туручи аёлгача — чарчаганларига, ба'зан тўйиб овқат емасдан ҳолдан кетганларига, сра ухламаганликларига қарамай, ўз клиникаларида ажойиб тартиб сақламоқда эдилар. Икки ва ҳатто уч сменалаб ишлаган касал боқучи аёллар бир пас қўллари бўшаб қолгудай бўлса, дарров палаталарни тозалаш, ювиш ва сидиришга тушар эдилар. Озиб, ранглари сўлиб кампир башара бўлиб қолган ва чарчаб ҳолдан тойган сестралар ҳарқачонгидек оҳорланган халат кийиб ишга чиқар ва ҳар доим касаллардан врачнинг буюрганини бажаришни қаттиқ туриб талаб қилардилар. Ординаторлар кўрпа-тўшакда салгина доғ кўрсалар, илгаригидек, дарров танбеҳ қилар ва оппоқ дастрўмолчалари блан деворлар, зинапоя панжаралари, эшик дасталарининг тозалигини текшириб кўрар эдилар. Гавдаси йўғон, юзлари қизил, дўнг пешонаси устидаги сочлари оқарабошлаган, мўйлабли, кичкина мошгуруч соқоли чўччайиб турган, сўкиш-койишдан сра тинмайдиган бошлиқнинг ўзи эса, урушдан бурунгидек, оқхалат кийган бир гала ординаторлар ва ассистентлар олдида тушиб, ҳар кун икки марта белгиланган соатда палаталарни айланиб чиқар, янги келган касалларнинг диагнозларини кўрар, оғир касаллар тўғрисида консультация берарди.

Ҳарб-зарб қизиб кетган ўша кунларда унинг госпитальдан ташқарида қиладиган ишлари ҳам жуда кўп эди. Лекин у дам олиш ва уйқуни тарк қилиб бўлса ҳам, ўз жигарбанди бўлмиш клиникага келиб — кетиш учун вақт топар эди. Ходимлардан бирортаси лавашанглик, бемазалик қилиб қўйгудай бўлса, уни ўша жойининг ўзида тутиб, касаллар олдида шовқин солиб, жон-жаҳди блан боплаб сўкар ва ҳамиша бўғилиб, қоронғилаштирилган, ҳаркун бомбардимон қилиниб турган Москвада бу клиниканинг илгаридек

намунали ишлаб туриши гитлер-митлерларга ва геринг-перингларга бизнинг жавобимиздир, уруш қийинчиликлари тўғрисидаги баҳоналарни эшитгим ҳам келмайди, ишқмаслар ва дангасалар дарров кўзимдан йўқолсин, худди ҳозирги пайтда, ҳамма нарса мушкуллашиб қолган бир чоқда, госпитальда жуда қаттиқ тартиб бўлмоғи керак, деб бақирарди. Унинг ўзи эса палаталарни айланиб чиқишни шундай ўз вақтида аниқ бажарардики, касал боқучи аёллар унинг келишидан палаталардаги соатларнинг тўғрилигини текшириб билар эдилар. Ҳатто ҳаводан хавф пайдо бўлиб қолган чоқларда ҳам бу одам госпитальга келишини асло қилмас эди. Ходимларнинг жуда яхши ишлашларига ва энг оғир шароитда ҳам урушдан бурунги тартибни сақлашларига балки ана шу сабаб бўлгандир.

Бир кун эрталаб касалларни кўриб чиқиш вақтида госпиталь бошлиғининг кўзи (масалан, унинг номини Василий Васильевич дейлик) учинчи қават зинапоясига тепасида ёнма-ён турган икки койкага тушиб қолди.

— Бу қанақа кўргазма? — деди у бақириб ва қалин ўсиқ қошлари остидан ординаторга шундай ҳўмрайиб қарадики, узун бўйли, савлати келишган ва ёши анчага бориб қолган бу одам мактаб боласидек данг қотиб қолди:

— Тундагина олиб келишди... Уччилар экан. Мана бунисининг биқини ва ўнг қўли майиб бўлган. Ўзининг аҳволи тузук. Ана унисининг эса — у, қўли блан жуда озиб кетган, неча ёшдалиги пома'лум бўлган, кўзларини юмиб жим ётган кишини кўрсатди—касали оғир. Оёқларининг каптлари эзилиб кетган, товонлари маддалаб иринг боғлаган — гангрена, ҳаммадан муҳими жуда ҳам озиб кетган. Ўзим ишонмайманку, аммо уларни олиб келган иккинчи даражали ҳарбий врачнинг ёзишига қараганда, у эзилиб майдаланиб кетган товонлари блан немисларнинг орқа томонидан ўн саккиз кун эмаклаб, сургалиб келган эмиш. Бу муболага, албатта...

Василий Васильевич ординаторнинг сўзига қулоқ солмасдан, касал устидан одеялни очди. Алексей Мересьев кўлларини кўкрагига қовуштириб ёғарди: оппоқ кўйлак ва чойшаб орасидан қопқорайиб кўриниб

турган бу чиллакдек қўллардан одамнинг суяклари қандай тузилганлигини ўрганиш мумкин эди. Профессор учунини одаял блан авайлабгина ўрар экан, бақириб ординаторнинг сўзини бўлди:

Нега бунда ётишипти?

Коридорда жой йўқ... Ўзингиз...

«Ўзингиз, «ўзингиз» деяберар экансиз-да! Хўш, қирқ иккинчи палата-чи?

Ахир, у полковниклар палатаси-ку.

Полковниклар палатаси?— деди профессор бирдан гутақиб. — Қайси аҳмоқ буни ўйлаб чиқарди? Полковниклар палатаси эмиш! Аҳмоқлик!

Ахир, бизга: Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари учун алоҳида жой қолдирилсин, дейилган эди-ку.

«Қаҳрамонлар учун» эмиш. Бу урушда ҳамма қаҳрамон. Сиз менга ақл ўргатмоқчи бўласизми? Қим бошлиқ бу ерда? Менинг буйруғимни ёқтирмайдиган киши бўлса бу ердан дарров жўнаб қолиши мумкин. Ҳозир учучиларни қирқ иккинчи палатага ўтказинг! «Полковниклар палатаси» деган бўлмағур нарсаларни ўйлаб чиқариб юрасизлар!

У, жим турган ёрдамчилари олдиға тушиб нариға кетмоқчи бўлди-ю, лекин бирдан орқасига бурилиб Мерсьев койкасига эгилди ва ҳа деб дезинфекция қилаберганликдан шишиб пўст ташлаган қўлини учучи олкасига қўйиб сўради:

— Ростми шу гап, немисларнинг орқа томонидан икки ҳафтадан ошиқ эмаклаб келганинг?

— Наҳотки, гангрена бўлган бўлсам-а? — деди Мерсьев ма'юс товуш блан.

Профессор эшик олдида турган ёрдамчиларига қаттиқ хўмрайиб қаради-да, сўнгра учучининг ғам ва ташвиш босган катта кўз қорачиқларига тикилиб деди:

— Сендай кишиларни алдаш — гуноҳ. Ҳақиқатан гангрена, лекин хафа бўлмаслик керак! Дун'ёда даволаб бўлмайдиган касал ва илож топилмайдиган мушкуллик йўқ. Тушундингми? Гап ана шу.

Шундан кейин у харсиллаб, гурсиллаб нариға ўтиб кетди ва энди унинг гулдираган овози узоқдан, коридорнинг ойналик эшиги орқасидан эшитилмоқда эди.

Мересьев унинг орқасидан оғир тикилиб қоларкан:

— Қизиқ чол экан,— деб қўйди.

— Псих. Кўрдингми? Бизни калака қиляпти. Бундақа содда муғомбирларни яхши биламиз,— деди захарханда блан Кукушкин койкасидан туриб.— Демак «полковниклар» палатасига кириш шарафига муяссар бўлибмиз.

— Гангрена,— деди Мересьев секин товуш чиқариб ва гамгинлик блан яна: — Гангрена,— деб қўйди.

2

«Полковниклар» палатаси деб аталган палата иккинчи қаватдаги коридорнинг тўрига жойлашган эди. Унинг деразалари жануб ва шарққа қараганлигидан унга кун бўйи офтоб тушиб турар ва қуёш шу'ласи аста-аста бир койкадан иккинчи койкага ўтиб юарди. Бу кичиккина бир бўлма эди. Паркетдаги изларга қараганда, урушгача унда икки каравот, икки тумбочка ва ўрталикда бир тўгарак стол турганлиги билинарди. Ҳозир эса унда тўртта койка қўйилган эди. Бир койкада ҳамма ери бинтланган ва йўргакланган чақалоққа ўхшаган ярадор ётарди. У ҳамавақт чалқанчасига ётиб кўзлари бинтлар орасидан шипга бирдай тикилган эди. Алексей ёнида турган иккинчи койкада серҳаракат, солдатча ғадир-будур юзини чўтир босган, ингичка мўйлабларига оқ кирган сермулозимат ва сергап бир киши ётарди.

Одамлар госпитальда бир-бирлари блан тез танишиб оладилар. Кечқурунга бориб Алексей бояги чўтир кишининг кимлигини билиб олди. У — сибирьли, колхоз раиси, овчи экан, ҳарбий мутахассислиги снайпер экан, снайпер бўлганда ҳам омади келган снайперлардан. У, Ельна ёнида бўлган машҳур жанглар вақтида ўз Сибирь дивизияси блан биринчи марта урушга кирган. Унинг икки ўғли ва куёви ҳам у блан бирга шу дивизияда хизмат қилган. Ана шу пайтдан бошлаб у, ўз та'бирича, етмиштача немисни «чўрт учириб юборган» Ўзи ҳозир Совет Иттифоқи Қаҳрамони экан. У ўз фамилиясини Алексейга айтганда, Алексей унинг кўримсиз гавдасига мароқ блан тикилиб қолди. Бу фами-

дин ўша кунларда армияда катта донг чиқарган эди. Хитто катта газеталар ҳам бу снайперга бағишлаб бошимқолалар ёзган эдилар. Госпитальдагиларнинг ҳаммаси сестралар ҳам, врач-ординатор ҳам, Василий Васильевичнинг ўзи ҳам уни иззат қилиб, Степан Иванович деб агар эдилар.

Налатада бошдан оёғигача бинт ўралган ҳолда ёнаш тўртинчи киши кун бўйи ўзи тўғрисида бир сўз ҳам айтмади. У, умуман сра гапирмас эди. Лекин душ'ёдаги ҳамма воқиалардан хабардор бўлган Степан Иванович унинг бошдан кечирганларини Мересьева секингина сўзлаб берди. Унинг номи Григорий Гвоздев экан. Танк қўшинлари лейтенанти бўлиб, у ҳам Совет Иттифоқи Қаҳрамони экан. У, танкчилар мактабини битириб армияга келган ва уруш бошланган кундан буён жанг қилиб юрган, чегарада, Брест-Литовск қал'аси ёнида биринчи марта жангга кирган. Белосток ёнида бўлган машҳур танк жангида у ўз танкидан ажралган. Шу ондаёқ у, командири ўлган бошқа бир танкка тушиб, танк дивизиясининг қолган қутганлари блан, Минскка қараб чекинаётган аскарларимизни ҳимоя қилиб борган. Буг дар'ёси бўйида бўлган жангда у иккинчи танкидан ҳам ажралиб, ўзи ярадор бўлган ва учинчи танкка тушиб, ўлган командирнинг ўрнини босган ва ротага командирлик қилишни ўз зиммасига олган. Сўнгра, немисларнинг орқа томонига тушиб қолиб, уч танкдан иборат сайёр танк группаси тузган ва бир ойча немислар орқасида юриб, уларнинг аравалари ва аскар тўдаларига ҳужум қилиб келган. У, яқинда жанг бўлиб ўтган жойларга бориб, танкларига ёнилғи тўлдириб олган ҳамда ўқ-дори ва запас қисмлар ғамлаб олган. Бу ерда, катта йўллар бўйидаги кўкат босган жарликларда, ўрмон ва тўқойларда жуда кўп ҳархил машиналар пачақланиб, уймалашиб қолган.

Унинг асл туғилган ери Дорогобуж шаҳри яқинида эди. Танкчилар командир танкидаги рация (радио) орқали мунтазам суратда олиб турадиган Совет Информация бюроси ахборотларидан Гвоздев жанг ҳаракатлари унинг туғилган юртига яқинлашиб қолганини

билди. У, ортиқча тоқат қилолмай, ўзига қарашли уч танкни портлатди ва омон қолган саккиз жангчи блан ўрмонлар ичидан йўлга тушди.

Уруш бошланиш олдидан у, кўкатлар орасидан эланг-беланг бўлиб оқадиган сой бўйидаги кичкина бир қишлоқда жойлашган уйига бориб келган эди. Қишлоқ ўқитучиси бўлган онаси қаттиқ касал бўлиб қолганлиги сабабли кекса агроном, меҳнаткашлар депутатлари область Советининг а'зоси бўлган отаси уни армиядан чақиртирган эди.

Гвоздев мактаб ёнидаги пастак ёғоч уйини, эски девонда бемор ётган нимжон, озғин онасини, эски андазада тикилган чужинча педжак кийиб олган, бемор тўшаги ёнида беором йўталиб ва оқ соқолини чимдиб ўтирган отасини ва турхлари онасига жуда ўхшаган, қорачадан келган дўмбоқ уч синглисини эслади. У, қишлоқ фельдшери бўлиб хизмат қилучи нозиккина, ферўзакўз Женяни эслади. Бу қиз уни аравага миндириб станцияга элтиб қўйган ва Гвоздев унга ҳаркуни хат ёзишга ва'да берган эди. Белорусиянинг поймол қилинган далалари, ўт қўйиб куйдирилган одамсиз қишлоқларидан, ёввойи бир жонивор сингари пусиб борар, шаҳарлар ва серқатнов йўллардан четлашиб юраркан, у ғам ютиб, туғишган кичкина уйда нималарни кўриши тўғрисида хаёл сурарди, қавм-қариндошларим қочиб қутилаолдилармикин, уларнинг ҳоли нима бўлди экан, деб ўйларди.

Гвоздев юртида шундай даҳшатли ҳодисаларни кўрдикки, даҳшат ва ваҳшатнинг бундан ортиқчасини хаёлга келтириш қийин эди. У, уйини ҳам, ота-она, қариндошларини ҳам, Женяни ҳам, қишлоғини ҳам тополмади. Кўмирдек қовжираб култепа бўлган қишлоқ ўртасида ёлғиз қаққайиб қолган печкада нимадир пишириб, гир-гир айланиб валдираб юрган овсар бир кампирдан у, немислар қишлоққа яқинлашиб келганда онасининг аҳволи жуда оғир бўлганини, отаси қизлари блан уни олиб кетишга ҳам, ташлаб кетишга ҳам юрак қилаолмаганини эшитди. Немислар, меҳнаткашлар депутатлари область совети а'зосининг орласи шу қишлоқда қолганлигини билиб олганлар. Уларни тутиб олиб,

Уш кечининг ўзидаёқ уй ёнидаги қайин дарахтига ос-
ганилар ва уйга ўт қўйганлар. Гвоздев ояласини сўраб
олиш учун немис офицерининг энг каттаси олдинга югу-
риб борган. Женини узоқ қийнаганмишлар, офицер уни
гўё ёлбориб сўраб олган эмиш, шундан кейин нима
бўлганини кампир билмайди, ammo орадан икки кун
ўтгандан кейин офицер турган уйдан қизнинг ўлигини
олиб чиққанлар ва унинг жасади икки кунгача сой
бўйида ётган. Қишлоқ эса беш кун илгара ёндирилган,
немисларнинг колхоз отхонасида турган бензин цистер-
наларига кечаси кимдир ўт қўйгани учун немислар
қишлоқни ёндирганлар.

Кампир танкчини култепа бўлиб қолган уй жойига
бошлаб бориб, эски қайин дарахтини кўрсатди. Ёшлик
чотида бу дарахтнинг йўғон шохида унинг беланчаги
осилиб турарди. Ҳозир эса дарахт қуриб қолган ва
унинг куйиб қовжираган шохида беш жойда илиниб
турган узик арқонларни шамол тебратиб турарди. Кам-
пир гир-гир айланиб ва ўзича дуо ўқиб, Гвоздеви сой
бўйига бошлаб борди ва унга қизнинг жасади ётган
жойни кўрсатди. Гвоздев ана шу қизга ҳар кун хат
ёзишни ваъда қилиб, бир марта ҳам ёзмаган эди. У,
инилдираб турган қамишлар орасида бироз тургач, бу-
рилиб ўрмонга йўл солди. Жангчилар уни ўрмонда ку-
тиб турмоқда эдилар. У бир сўз ҳам айтмади ва кўзи-
дан бир томчи ёш ҳам оқизмади.

Июнь ойининг охирларида, генерал Конев армияси
Гарбий фронтда ҳужум бошлаган вақтда Григорий
Гвоздев ўз жангчилари блан бирга немислар fronti-
дан бу томонга ўтиб олди. Август ойида у «Т—34» деб
ном чиқарган янги танкни олди ва қиш бошлангунча
батальонда «жон сабил» одам деб донг кўтарди. Унинг
ҳақида ақлга сиғмайдиган, лекин ҳақиқатда бўлган
воқиаларни сўзлар ва газеталарга ёзар эдилар. Бир
кун у разведкага юборилганда, кечаси ўз танкчини
шиддат блан ҳайдаб немис истеҳкомлари устидач ва
миналаштирилган ердан омон-эсон ўтиб кетди, бора-
боргунча ўқ узиб, ваҳима солиб, немислар босиб олган
ва Қизил Армия қисмлари икки томондан сиқиб турган
бир шаҳарчага бостириб кирди ва немисларни кўп

саросима қилиб, ўтакасини ёриб чиқиб кетди ва иккинчи томондан бориб ўз қисмларига қўшилди. Яна бир марта у, немисларнинг орқа томонида эпчил группа блан ҳаракат қилиб юрганида, бирдан пистирмадан отилиб чиқиб, немис араваларига ҳужум қилди ва танкнинг ўрмаловчи филдираклари блан отларни, араваларни, немисларни мажақлаб ташлади.

Қиш фаслида у кичик бир танк группасига бош бўлиб, Ржев ёнида истеҳкомга айлантирилган ва душманнинг кичик бир оператив штаби жойлашган қишлоқ гарнизонига ҳужум қилди. Танклар мудофаа маррасидан ўтиб қишлоқ чеккасига етганда, унинг танкига суюқ ёнилғи солинган шиша келиб тегди. Танкни қуюқ тутун аралаш аланга қоплаб олганда ҳам танкчилар курашни давом эттирабердилар. Улкан бир маш'ала сингари ёнаётган танк қишлоққа бостириб кириб, ҳамма хил қуроолларидан ўт очган, чап бериб, ҳар томонга йўл солиб, қочаётган немис солдатларини хўн мажақлади. Гвоздев ва унинг ўзи қуршовдан бирга қутилиб чиққан кишилардан ташлаб олган танкчилар ҳозир бак ёрилиб ёки ўқ-дорилар портлаб ҳалок бўлишларини билар эдилар. Улар тутундан димиқиб, чўққа айланган бронядан баданлари куйиб, кийимлари ёнаётган бўлишига қарамай, курашни давом эттирганлар. Танк филдираклари тагига тушиб ёрилган катта бир снаряд танкни ағдариб юборган, бомба тўлқиними ёки зарбдан ҳавога кўтарилган қум ва қор тўзоними, ҳайтовур нима бўлса ҳам, танкдан алангани ўчирган. Гвоздевни ҳамма ери куйган ҳолда танкдан чиқариб олганлар. У, башняда ўлган отучи ёнида ўтирган ва унинг вазифасини бажариб турган.

Танкчи Гвоздев икки ойдан бери ҳаёт блан ўлим ўртасида зўр хатарда ётмоқда, тузалишга кўзи етмайди, ҳечнимага қизиқмайди, ба'зан кун-туни блан бир оғиз гапирмайди.

Оғир ярадорлар оламининг чегараси одатда улар ётган госпиталь палатаси деворларидан нарига ўтмайди. Бу деворлар доирасидан ташқарида қаердадир уруш боради, катта ва кичик воқиалар бўлиб туради, эҳтирослар қайнаб тошади ва ҳаркун одам кўнглига

қийлайдир иши бир нақш боғлайди. «Оғирлар» пала-
тиша ташқи одам ҳаётини киргизмайдилар ва госпи-
талъ денорлари орқасида бўлаётган алғов-далғовлар-
дан бу ерда фақат яранг бир сас эшитилади, холос.
Начатада ўилдини кун-туллар ноиложликдан шу ер-
нинг ўзиди бўлиб турган майда-чуйда воқиалар блан
тямом бўларди Бу ерда кундузги офтобдан исиган
дараза ойиваси а қлердандир мудроқ ва чанг босган
паншанини келиб қўниши бир ҳодиса ҳисобланади.
Начата сестраси Клавдия Михайловнанинг бугун гос-
питалъдан чиқиб тўғри театрга бормоқчи бўлиб, пош-
паси баланд иши туфли кийиб келганлиги — янгилик
ҳисобланади Овқатдан кейин ширинлик учун берила-
лшан ва ҳамманинг жонига теккан ўрик кисели ўрни-
га олхўри компоти берилиб қолинса, бу шу ердагилар-
нинг суҳбати учун бир мавзу' бўлади.

Госпиталъда ҳамиша бир зайилда секин ўтучи ва
зериктиручи кунларда оғир ярадорнинг бутун фикр-
зикри ўз ярасига банд бўлади. Бу яра уни жангчилар
қаторидан, оғир жанг ҳаётидан ажратиб ана шу ерга
келтириб, маза бу юмшоқ, ётишга қулай бўлган, лекин
дарҳол зериктирилган койкага ташлаган. У ухлаган-
да ҳам ҳаёлида ана шу яра, иши ёки синиқ кезади,
уларни тушида кўради ва уйгонган ҳамон дарров ба-
данни текшириб кўради: шиш қайтишпими, қизиллик
йўқолиптимми, ҳарорати пастми ёки баландми — билги-
си келади. Жимжит кечада кишининг қулоғи диккайиб
ҳарбир шарпани ўн марта ошириб эшитдиргани синга-
ри, бу ерда ҳам ҳамиша фикр-зикрнинг ўз касалига
банд бўлиши яваларни яна баттароқ оғриётгандек
туйдирарди ва ҳатто чидамли, иродаси мустаҳкам,
жангда ўлимга тикка боручи кишилар ҳам ўз касали-
нинг аҳволи қандайлигини профессор оҳангидан пай-
қамоқчи бўлганда чўчиб кетарди ва Василий Василь-
евичнинг авзойга қараб ўз касали ҳақида унинг фик-
рини сезмоқчи бўлганда, юраги увишарди.

Кукушкин зарда блан тинмай тўнғилларди. Унга
ҳамиша тахтакачлар нотўғри боғлангандек туюларди:
тахтакачлар жуда қаттиқ сиқиб боғланган, бундан
суяклар нотўғри битиб қолади ва кейин уларни яна

синдириб боғлашга тўғри келади, деб тўнғиллагани-тўнғиллаган эди. Гриша Гвоздев ма'юсона хаёлга чўмиб индамай ётарди. Лекин Клавдия Михайловна унинг баданидан бинтларни ешиб яраларига ҳовучлаб вазелий сурганида, у қизариб кетган ва куйган терилари пахмайиб осилиб турган гавдасига бетоқатлик блан кўз югуртириб қараркан ва врачларнинг ўзаро гапларига диққат блан қулоқ соларкан, шу топда унинг қандай изтироб тортаётганини пайқаш қийин эмас эди. Палатада ўз оёғи блан юраоладиган бирдан-бир киши Степан Иванович эди, аммо у ҳам темир таёқ ва каравот панжарасидан ушлаб энкайиб-тенкайиб юраоларди. Степан Иванович доимо ажиб бир қиёфада зарда блан ўзини майиб қилган «бетамиз, бомба»ни ва контузия натижасида пайдо бўлган «ла'нати радикулит»ни ҳа деб сўккани сўккан эди.

Мересьев ичидаги дардини ҳечкимга билдирмасликка тиришарди, врачларнинг унинг тўғрисида ўзаро сўзлашувлари уни қизиқтирмагандек бўлиб кўринарди. Аммо лекин электрга солмоқ учун унинг оёқларидаги бинтларни ешган чоқларида, у ҳар сафар тово-нида қизариб турган мадданинг секин-секин, лекин тўхтовсиз юқори кўтарилаётганини кўриб даҳшатга келар ва кўзлари косахонасидан чиқиб кетгандек бўлар эди.

Унинг фе'ли бузилиб тунд бўлиб қолди. Уртоқлардан бирови қалтис ҳазил қилиб қўйса, чойшабнинг бирон ери ғижимланиб қолса, касал боқучи кекса аёлнинг қўлидаги супурги ерга тушиб кетса, унинг жаҳли чиқиб тутақиб кетарди ва ўзини зўрға босиб оларди. Тўғри, госпитальда бериладиган овқатнинг доимо ва аста-секин кўпайиб яна мазалик бўлиб бораётганлиги уни тезлик блан қувватга киргизмоқда эди ва унинг оёқларини ешиб қайтадан боғлаганда ёки озғин баданини электрга солганда, тажриба учун келган доктор қизлар энди чўчимайдиган бўлган эди. Лекин унинг организми тезлик блан бақувват бўлиб, борган сари, оёқлари баттарроқ ёмонлашмоқда эди. Товонларида қизариб турган маддалар аллақачон кенгайиб тўпиққа чиққан эди. Оёқларининг бармоқлари ҳечни-

мини сезмас эди, уларга тўғноғич суққанларида ҳам олримас эди. «Блокада» деган ғалати ном блан аталу-чи қандайдир янги бир усул блан шишнинг ёйилиши тўхтагилди. Лекин олриқ зўрайди. Олриқнинг азобига сра чидаб бўлмас эди. Қундузлари Алексей юзини ёс-тиққа босиб жимгина ётарди. Кечалари эса Қлавдия Михайловна унинг баданига укол блан морфий юбор-рарди.

Врачларнинг ўзаро гапларидан энди «ампутация» деган мудҳиш сўз тобора кўпроқ эшитиладиган бўлди. Василий Васильевич баъзан Мересьев койкаси ёнида тўхтаб ундан сўрарди:

- - Хўш, ўрмаловчи, қани нима дейсан? Балки оёқ-ини кесармиз-а? Шартта кесамиз-у, қўямиз-да.

Алексейнинг аъзойи баданига муз югуриб, тириша-бошларди. У, дод, деб бақириб юбормаслик учун ти-ничи тинича қўйиб, фақат бошини қимирлатарди. Профессор ҳам жаҳл блан тўнғиллаб:

- - Хўп, майли, чидасанг чида, ихтиёр сенда. Яна мана бу чорани ҳам қилиб кўрайлик,— дерди ва янги дори-дармон тайинлаб кетарди.

Профессор чиқиб кетгач, эшик ёпилар, коридорда врачларнинг оёқ товуни тинар, Мересьев эса кўзлари-ни юмганича ётиб хаёл сурарди: «Вой, оёқларим, оёққиналарим, эссизгина оёққиналарим!». Наҳотки у оёқларидан ажралиб қолса-я, ўз юрти Қамишиндаги кекса кемачи Аркаша бобо каби ёғоч оёқда юрадиган чўлоқ бўлиб қолса-я! Чўмилган вақтда, Аркаша бобо сингари, сой бўйида ёғоч оёқларини ечиб қўйиб, ўзи маймундек эмаклаб сувга кирадиган бўладими энди у.

Бу дард ва кечирмаларни яна бир ҳолат кучайти-риб юборган эди. У госпитальга келган кунда Қами-шиндан олган хатларни ўқиб чиқди. Онасидан келган кичиккина уч бурчак хатлар, умуман онасининг ҳар-сафарги хатларидек, қисқа эди. Бу хатларнинг ярмиси дуойи саломдан ва соғ-саломатликни хабар қилишдан уйда, худога шукур, тинч ва хотиржамлик, сен, Алёша, бизлар тўғримизда ташвишланма, деган сўзлардан иборат бўлиб, қолган ярмиси; ўзингни эҳтиёт қил, шамол-лаб қолма, хавф-хатарли жойларга бораберма, немис-

ларнинг ҳийла-найранги ёмон бўлади — ҳушёр бўл, (немисларнинг найранги ҳақида она қўни-қўшни хотинлардан кўп нарсалар эшитган эди), оёқларингни намдан сақла, деган сўров ва ўғитлардан иборат эди. Бу хатларнинг мазмуни бирхил бўлиб, бир-биридан фарқи жуда оз эди, чунончи: бир хатида онаси қўшни хотиндан аскар Алексейни дуо қилишни сўраганини ёзган, гарчи ўзи худога ишонмаса ҳам, ҳар эҳтимолга қарши шундай қилишни лозим кўрган, бордию, у томонда ҳақиқатан бирон нарса бўлса, деб ўйлаган; иккинчи хатида онаси жануб томонда жанг қилаётган акаларидан анчадан бери хат келмаганини ва улардан хавотир олаётганини ёзган; охирги хатида эса у қизиқ бир туш кўрганини ёзган. Тушида кўрса, Волгада ёзги сув тошқини вақтида ҳамма ўғиллари унинг олдига келган эмиш, улар марҳум отаси блан бирга мўл-кўл балиқ тутиб келган эмишлар ва она уларни оиланинг севимли овқати вязига солинган пирог блан зиёфат қилган эмиш. Қўшнилар бу тушнинг таъбирини айтиб, ўғилларингдан бирови албатта фронтдан уйга келиши керак, деган эмишлар. Шундан кейин онаси, бошлиқларингдан сўраб кўр, бир кунгинага бўлса ҳам, уйга келиб кетишингга рухсат бермасмикинлар, деб ёзган.

Қўк конвертларга солинган, мактаб болалариникидек катта-катта ҳарфлар блан ёзилган хатлар ўзи блан бирга ФЗУ да ўқиган бир қиздан келган эди. Қизнинг исми Ольга эди. Ольга ҳозир Камишиндаги ёғоч-тахта заводда техник бўлиб ишлар эди. Алексей ҳам ёшлик чоғида шу заводда метал токари бўлиб ишлаган эди. Бу қиз фақат болалик чоғидаги ўртоқ ҳисобланмас эди. Шунинг учун унинг хатлари ҳам бошқача эди. Алексей бу хатларни қайта-қайта ўқиб, энг оддий сатрлар орасидан унча очиқ қилиб айтилмаган, кўнгилга хуш ёқадиган яширин маъно излар экан, бу бесабаб эмас эди.

Қиз ёзганки, ишлар бошдан ошиб-тошиб ётипти, вақт бекор кетмасин деб кечалари ҳам уйга бормасдан шу ерда конторада ётиб қоламан, агар сен ҳозир ўз заводингни кўрсанг, балки танимасдинг ва ҳозир бизлар нима ишлаб чиқараётганимизни ўйлаб топсанг,

қайратли қолларнинг ва қувонганингдан ҳушдан кетар-
лиш (Ойла яна шундай деб ёзганки, онда-сонда ҳар
ойда бир марта бўладиган дам олиш кунларида онан-
нинг олдига бориб тураман, кампирнинг кайфи яхши
эмас, чунки акаларингдан дому-дарак йўқ, кампир-
нинг турмуши ҳам тузук эмас, сўнгги вақтларда у қат-
тиқ касал бўладиган бўлиб қолди. Қиз сўраганки, она-
нинг тез-тез ва кўпроқ хат ёзиб тур, қайғули гаплар
эмасми уни ташвишлантирма, чунки унинг бирдан-бир
қувончи, ҳозир балки, фақат сендирсан.

Алексей Ольганинг хатларини қайта-қайта ўқиғач,
онасининг туш кўрганлиги ҳақида гапларининг сирини
дарров пайқаб олди. Онаси қандай нигорон бўлиб уни
кутаётганлигини, унга қандай ишонч-умид боғлагани-
ни пайқади ва ўз бошига тушган кулфатни уларга бил-
дирса, уларни қандай мусибатга солиб қўйишини ан-
лади. У, нима қилиш керак эди, деб узоқ ўйлаб қолди
ва ҳақиқатни айтиб уйга хат ёзиб юборишга юраги
ботинмади. Бироз сабр қилиб туриш керак, деган қа-
рорга келди-да, онаси блан Ольгага хат ёзиб, аҳволим
яхши, мени тинчроқ томонга ўтказдилар, деди. адре-
сининг ўзгарганлигига ҳақиқатга яқинроқ баҳона то-
пиш учун, ҳозир орқа томонда турган қисмда хизмат
қилиб, махсус топшириқни бажараяпман ва шу қисм-
да ҳали кўп турсам керак, деб ёзди.

Энди эса, врачларнинг ўзаро гапларидан «ампута-
ция» сўзининг тез-тез эшитилиши уни даҳшатга солган
эди. Қандай қилиб у чўлоқ ҳолда Қамишинга боради!
Қандай қилиб у чўлтоқ оёқларини Оляга кўрсатади!
Шу аҳволда уйга борса, фронтдаги бошқа ўғиллари-
дан дому дарак бўлмаган ва ёлғиз унигина интизор
бўлиб кутаётган онасини қандай ғам-ғуссага дучор
қилади! Алексей ҳафагазак тинч палатада ётар ва беор-
ром Кукушкин каразотининг ғижирлаши, танкчининг
секин инқираши, кун бўйи дераза олдида ўтирадиган ва
бели жуда букчайиб қолган Степан Ивановичнинг бар-
моқлари блан ойнани дўмбира қилиши қулоғига
эшитилиб турар экан, ана шу тўғрида ўйларди.

«Ампутация! Йўқ, буниси кетмайди! Ундан кўра
ўлган яхшироқ... Бирам совуқ, бирам заҳарли наштар-

дай гапки бу! Ампутация! Йўқ, йўқ, кетмайди бунда-қа гаплар!»— деб ўйларди Алексей. Бу даҳшатли сўз ҳатто Алексейнинг тушига ҳам кирди. Тушида кўрса, бесўнақай бир пўлат ўргимчак бўғумдор ўткир оёқлари блан ҳа деб унинг баданини тирнаб ётган эмиш.

3

Қирқ иккинчи палатада бир ҳафтагача тўрт киши турди. Бир кун куйиб-пишиб Клавдия Михайловна келди, унинг ёнида икки санитар ҳам бор эди. У, энди бироз сиқилиброқ туришга тўғри келади, деди. Степан Ивановичнинг койкасини деразанинг ёнгинасига суриб қўйишди, бу ишдан у жуда мамнун бўлди. Кукушкинни бурчакка, Степан Ивановичнинг ёнига жойлаштирдилар ва бўшаган ўринга юмшоқ тўшак солинган яхшигина настак каравот келгириб қўйдилар.

Буни кўрган Кукушкин тутақиб кетди. Унинг ранги оқариб, мушти блан тумбочкани ураберди, сестрани ҳам, госпитальни ҳам, Василий Василевичнинг ўзини ҳам бақириб сўкабошлади, дўқ уриб, кимгадир шикоят қилмоқчи ва қаергадир ёзиб юбормоқчи бўлди, хуллас, бояқиш Клавдия Михайловнанинг бошига кружка блан туширишига сал қолди, агар Алексей қора кўзларини ўқрайтиб жаҳли блан унга бақирмаганда, балки, кружка блан солиб ҳам қолар эди.

Худди шу пайтда бешинчи касални олиб кирдилар.

У, афтидан, жуда оғир одам эди, чунки санитарлар ҳар қадам босганида носилка ғирчиллаб букилиб кетарди. Сочи қириб олинган думалоқ боши ёстиқ устида аранг чайқалиб турарди. Худди мўм қуйилгандай саргайган, япалоқ ва лўппи юзларда ҳаётдан асар кўринмас эди. Оппоқ оқарган лабларида ранж-алам аломатлари бор эди.

Янги келтирилган касал худди беҳуш ётганга ўхшаб кўрinarди. Лекин носилкани ерга қўйишлари блан у кўзларини очди, тирсагига суяниб сал кўтарилди-да, палатага мароқ блан разм солиб чиқди ва негадир Степан Ивановичга, кўрдингми, ҳаёт қанақа бўлади?— дегандай кўз қисиб қўйди ва қариллаб йўталди. Чама-

си, унинг йўғон гавдаси қаттиқ контузия бўлган ва шунинг учун а'зойи бадани зирқираб оғриётганга ўхшарди. Даф'атан қараганда бу йўғон, шишиқ одам Мересьева негадир ёқмади, шунинг учун у икки санитар, икки касал боқучи аёл ва сестра бир бўлиб, у одамни зўрга кўтариб каравотга қўйишларига ижиртишиб қараб турди. Янги касалнинг гўладек йўғон остиги тўсатдан ағдариб юборганларида, унинг юзи оқариб тер босиб кетганлигини ва оқарган лаблари бўришиб хунук бир шаклга кирганини Алексей кўрдию, лекин фақат тишларини ғижирлатиб қўяқолди.

Янги касал каравотга чиқиб олгач, дарров тагидаги чойшабнинг четларини текис қилиб тўғрилади, орқасидан келтирилган китоб ва дафтарларни даста-даста қилиб тумбочка устига қўйди, тумбочканинг пастки қаватига тиш тозалайдиган пастани, одеколонни, соқол оладиган асбобларни ва совун қутисини қатор териб қўйди, сўнгра ўз ишларига яна бир разм солиб кўздан кечириб чиққач, дарров ўз уйида ўтиргандек хотиржам бўлди ва йўғон, чўзиқ овоз блан гап бошлади:

— Қани энди танишиб олайлик. Полковой комиссар Семён Воробьев. Ювош ва чекмайдиган одам. Улфатликка қабул қилишларингизни сўрайман.

У, вазмин назар солиб, палатадош ўртоқларини мароқ блан кўздан кечирди ва Мересьев унинг қийиқ, сарғич ва жуда ўткир кўзлари блан ўзига қаттиқ тикилиб турганини пайқаб қолди.

— Мен бу ерда кўп турмайман. Билмадим, бошқаларга қандайдир, аммо менга бу ерда ётабериш тўғри келмайди. Отлиқ аскарларим мени кутиб турипти. Муз эриб, йўллар қуриган ҳамон жўнаб қоламан: «Биз отлиқ қизил аскарлар, бизнинг донгимиз...». Хўш, лаббай?— деди у дўриллаб ва унинг йўғон, ширали овози бутун бўлмага янграб кетди.

— Ҳаммамиз ҳам бу ерда кўп турмаймиз. Муз эриши блан... оёқларимизни олға ростлаб эллингинчи палатага жўнаб қоламиз,— деди Кукушкин ва дарров юзини деворга ўгириб олди.

Госпитальда эллингинчи палата йўқ эди. Касаллар ўзаро ўликхонага шундай деб ном берган эдилар.

Лекин комиссар ҳали буни билиб олгунча йўқ эди, аммо у, ҳазил гапнинг хунук ма'носини дарров пайқадди, хафа бўлмади ва фақат Кукушкинга таажжуб блан қараб, ундан сўради:

— Хўш, азиз дўстим, неча ёшга кирдингиз ўзингиз? Вой, серсоқол-эй! Жуда ҳам эрта қариб қолибсиз.

4

Қирқ иккинчи палатага янги келган касални ўзаро Комиссар деб атайбошладилар, у келиши блан палата ҳаётининг тартиби бутунлай ўзгариб кетди. Бу вазмин ва бедармон одам иккинчи кунни ҳамма блан яна бир марта танишиб чиқди ва, кейинчалик Степан Иванович айтганидек, «ҳарбир кишининг қулф дилига яраша калид» топабилди.

У, Степан Иванович блан ширин суҳбат қилиб, от ва ов тўғрисида сўзлашарди, уларнинг иккаласи ҳам овга жуда ишқивоз ва моҳир эдилар. Урушнинг ҳамма икир-чикирларини билишга ишқивоз бўлган Мересьев блан у, авиация, танк ва кавалерияни ҳозирги замон урушида татбиқ қилиш усуллари тўғрисида қизғин тортишди ва қизишиб кетиб, авиация блан танклар, албатта, жуда соз нарсалар-у, аммо отнинг ҳам қадри ҳали йўқолмаганлигини, агар кавалерия қисмларини ҳозир яхшилаб тузатиб олинса, уларга янги қурол-аслаҳалар берилса, эски тажрибали уста қиличвоз командирлар ёнига жасур ва дадил ёшлардан етиштириб берилса, отлиқ аскарларимиз ҳали кўп ҳунар кўрсатиб, бутун дунёни қойил қолдиришини исбот қилиб берди. У, ҳатто ҳамиша индамасдан ётадиган танкчи Гвоздев блан ҳам тил топишди. Ма'лум бўлдики, у комиссар бўлган дивизия Ярцев ёнида, сўнгра Духовшинада жанг қилиб, Коневнинг машҳур қарши зарбасига қатнашган экан, танкчи Гвоздев ўз группаси блан худди шу ерда немис қуршовидан қутилиб чиққан экан. Комиссар уларнинг икковига ҳам таниш бўлган қишлоқларнинг номини завқ блан айтиб берар ва қаерларда немислар яхшилаб калтак еганини ҳикоя қиларди. Танкчи аввалгидек индамай ётса ҳам, лекин

юни илгаршидек юзини ўғирмас эди. Бинт орасидан унинг юзлари кўринмаса ҳам, у бош силкитиб Комиссарнинг гайларини ма'қулларди. Комиссар Кукушкин-га бир сидра шахмат ўйнашни таклиф қилиши бланнинг чеҳраси очилиб кетди. Шахмат тахтаси Кукушкиннинг койкаси устида турар, Комиссар эса ётган юзида кўларини юмиб «таваккалига» ўйнар эди. У хангани дегунча, жанжалкаш лейтенантни мот қилиб қўлди ва шу блан уни ўзига тамоман ром қилиб олди.

Комиссар келиши блан қирқ иккинчи палатада шундай бир ноқия юз бердики, касал боқучи аёллар эрталаб дериши даричаларини очганларида, жимжит хифатилик касалхонага кўчанинг қувноқ шовқин-суронлари блан бирга Москва баҳорининг илк тоза ва нам шабадаси тириллаб кирарди. Бунинг учун Комиссар ҳечбир жон койитмас эди. У фақат яшар, ҳаёт айшини сураган, жонини азоблаётган оғриқни ўйламасди ёки ўзини ўйламасликка мажбур қиларди.

У эрталаб ўйқусидан туриб койкасига ўлтирар. қўлларини юқорига ва ёни томонларига чўзиб, эгилиб ва қоматини кўтариб, муқом блан бошини ҳар томонга буриб ва дастга олиб гимнастика қиларди. Ювиниш учун сув келтирилганларида, у сувнинг совуқроқ бўлишини талаб қиларди ва дастга эгилиб олиб, узоқ ювинар, оғиз, бурунларини чайқар, сўнгра сулги блан шундай қаттиқ артинардик, шинган бадани қизариб келарди, бошқалар ҳам унга қараб, чор-ночор шундай қилгулари келарди. Газета келтирилганларида уларни сестранинг қўлидан юлиб олиб, дарҳол баланд овоз блан Совет Информбюроси ахборотини ўқирди, сўнгра тартиб блан битта-битта фронт хабарларини ўқиб чиқарди. У газета ўқишни ўринлатарди, я'ни ҳафсала блан ўқирди: гоҳ ўзига ма'қул тушган ерини секин пичирлаб такрор ўқиб, «тўғри» деб қўяр ва ниманидир тасдиқ қиларди, гоҳ эса, бирдан жаҳл блан бақириб: «Ёлғонни ёзипти, итвачча, калламни бераман, агар у фронтга борган бўлса. Вой, хумса! Тагин уялмай ёзипти-я» дерди. Бир кун унинг қайси-бир ёлғончи мухбирдан жаҳли чиқиб, газета редакциясига зарда блан хат ёзиб юборди ва хатида, урушда

бундай нарсалар бўлмайти да бўлиши ҳам мумкин эмас, ёлгончи мухбирнинг адабини бериб қўйишингизни сўрайман, деб ёзди. Гоҳо эса, газета устида ўйлаб, ёстиққа суяниб олар ва шу куйича кўзларини очиб ётарди ёки ўз отлиқ аскарлари ҳақида қизиқ-қизиқ воқиаларни айтиб берарди, унинг сўзларига қараганда, унинг отлиқ аскарлари қаҳрамондан-қаҳрамон, паҳлавондан-паҳлавон эди. Шундан кейин яна газета ўқишга бошларди. Шуниси ғалатики, унинг дам-бадам газетани йиғиштириб қўйиб, ўз мулоҳазаларини айтиши ва бошқа ҳикояларга ўтиб кетиши тингловчиларга халақит бермас, уларнинг хаёлини чалғитмас эди, балки, аксинча, ўқилган нарсанинг маъзини яхшилаб чақиб олишга ёрдамлашарди.

У ҳар кун кундузги овқат блан дори-дармон қилинадиган вақт орасида икки соат немис тилини ўрганиш блан шуғулланарди, сўзларни қайта-қайта такрорлар ва сўзлардан жумла тузарди, баъзан эса, бирдан ёт тилнинг маъносини ўйлаб қолиб, бундай дерди:

— Биласизми, йигитлар, жўжани немисча нима дейди? Кюхельхен. Ажойиб! Кюхельхен — кичкина, думалоққина, мўйдоргина бир жонивор дегани бўлади. Хўш, айтингчи, қўнғироқни нима дейди? Глөклинг. Ҳақиқатан жарангли сўз-а?

Бир кун Степан Иванович чидаялмасдан гапириб юборди:

— Уртоқ полковой комиссар, немис тилининг сизга нима кераклиги бор? Жонингизни койитиб нима қиласиз? Дармонингизни қуритмасангиз-чи...

Комиссар кекса солдатга айёрларча боқиб, деди:

— Э, соқоли тўкилмагур, рус кишиси учун шу ҳам турмуш бўптими? Хўш, Берлинга борганимиздан кейин немис хотинлари блан қайси тилда сўзлашаман? Сенингча чулчут тили блан сўзлашин керак бўладими? Лаббай?

Комиссарнинг койкасида ўтирган Степан Иванович, аскарларимиз ҳозирча Москва яқинида жанг қилаяпти, немис хотинларига етишга ҳали анча бор, деб қаттиқ эътироз қилмоқчи бўлган эди шекилли, лекин Комиссарнинг овозида қувноқ қатъият аломати борли-

тини пайқагач, солдат томоғини бир қириб олиб, жиддий қисфада деди:

Албатта чулчут тили блан сўзлашмаймизку-я, ammo лекин, ўртоқ комиссар, шундай контузия бўлиб қаттиқ шикаст топганингиз учун, ўзингизни аянг деялман-да.

Ляган отнинг энг аввал туёғи синади, деган гаини эшитганмисан? Яхши эмас бу гапинг, соқоли тўкилмагур!

Қасалларнинг ҳечқайсиси соқол қўймас эди. Комиссар эса ҳаммага «серсоқол, соқоли тўкилмагур» деб ном қўйган эди. Унинг бу гапидан ҳечким хафа бўлмас, балки хурсанд бўлар эди, ҳазиллашиб айтилган бу номдан ҳамманинг кўнгли роҳат топгандай бўларди.

Алексей кун бўйи Комиссарга зимдан разм солиб, ундаги туганмас бардамликнинг сирини билгуси келарди. Комиссарнинг қаттиқ азоб тортаётганлиги шубҳасиз эди. Агар у уйқуга кетиб, ўз ихтиёрини қўлдан бериб қўйса, дарҳол ихрашга тушиб, ҳартомонга тўлганар, тишларини гижирлатабошлар ва қалтираб юзлари буришиб кетарди. Афтидан, у шундай бўлишини билиб, кундуз кунлари ухламасликка ҳаракат қиларди ва бирон нарсага ўзини машгул қилиб ўтирарди. Уйгоқ бўлганида у ҳардоим вазмин ва осойишта эди, унинг ҳечбир ери оғримаётгандек кўринарди, врачлар унинг касал жойларига қўл тегизиб текшириб кўрганларида, улар блан шошмасдан сўзлашар ва ҳазиллашарди, лекин шундай пайтларда унинг қўли чойшабини гижимлаб олганлигидан ва лаблари атрофида маржон маржон бўлиб турган терлардангина унинг дарди исчоғлиқ оғир эканлигини ва у зўрға чидаб турганини пайқаш мумкин эди, холос. Бу одам энг оғир дардин қандай босаётганлигини, унда бунчалик гайрат, тешиклик, қувноқлик қаердан пайдо бўлишини Мерсьсен тушунамас эди. Алексейнинг буни билиб олишга ийшиқса иштиёқманд бўлишининг сабаби шу эдики, у боҳуш қиладиган дорини қанча кўп беришларига қарамай, кечалари ухлайолмас ва ба'зан тонг отаргача кўларини юммасдан, вой-войламаслик учун одеялни тишлаб чиқарди.

Врачлар кўриги вақтида маш'ум «ампутация» сўзи яна кўпроқ ва қат'ийроқ эшитилабошлади. Алексей даҳшатли куннинг тўхтовсиз яқинлашиб келаётганини сезгач, оёқлардан ажралиб яшашнинг фойдаси йўқ, деган қарорга келди.

5

Мана кутилган кун ҳам келди. Қасалларни кўриш вақтида Василий Васильевич Мересьевнинг қорайиб кетган, ҳечнарсани сезмайдиган бўлиб қолган товонларига қўл югуртириб кўргандан кейин, бирдан бошини кўтарди-да, Алексейнинг кўзларига тикка қараб: «Қесмоқ керак!» — деди. Рангги оқариб кетган учучи бирон нима дейишга улгурмасданоқ, профессор оташин ҳолатда яна: «Қесмоқ керак, вассалом, эшитдингми? Бўлмаса, ўзинг нобуд бўласан! Тушундингми? — деди.

У, ёрдамчиларига қарамасдан, бўлмадан чиқиб кетди. Палатани оғир сукунат босди. Мересьев кўзлари очиқ ҳолда тамом ҳайрат ичида ётарди. Унинг кўз олдидан инвалид кемачининг кўкариб кетган, хунуги чиққан чўлтоқ оёқлари хиралашиб ўтмоқда эди, унинг кўзига яна ўша кишининг сой бўйида ечиниб, маймундек, қўли блан эмаклаб, ҳўл қумлоқ устидан сургалиб сувга кираётганлиги кўринди.

— Лёша,— деб чақирди секингина Комиссар.

— Нима? — деди Алексей аранг товуш чиқариб.

— Шундай қилиш керак, Лёша.

Шу топда Мересьевнинг кўзига кемачи эмас, балки унинг ўзи чўлтоқ оёқлари блан сургалиб юргандай ва унинг севган қизи Оля ҳилпираган йўл-йўл кўйлак кийиб, қушчадай пириллаб, қуёшдай товланиб, гўзал бир қиёфада лабларини тишлаб қумлоқ устида унга тикилиб тургандай бўлиб кўринди. Шундай бўлади!— деди у хаёлида ва ёстиққа бошини тикиб, қалтираб ва а'зойи бадани титраб, говуш чиқармасдан зор-зор йиғлади. Ҳамманинг таб'и хира бўлди. Степан Иванович инқираб-синқираб койкадан тушди, халатини елкасига ёпиниб, ковушларини шалпиллатиб, каравотнинг

поисидан ушлаб, инқираб Мересьев ёнига борди, лекин Комиссар имлаб: қўй, йиғлаб олсин, халақит берма, деган ишорани қилди.

Дарҳақиқат, Алексей анча енгиллашди. У, тездан босилди ва ҳатто руҳи ҳам бирмунча очилди, одатда инсон узоқ вақт ўзини қийнаб келган масалани ниҳоят ҳал қилиб олганда ҳаминша ана шундай енгил тортиди. У, кечқурунга қадар индамасдан ётди. Кечқурунча санигарлар келиб уни операцияхонага кўтариб келишди. Бу оппоқ ялтираб турган хонада ҳам у бир сўз демади. Ҳатто унга юраги қаттиқ беҳуш қилишни кўгармаслигини, шунинг учун местный наркоз билан операция қилишга тўғри келишини айтганларида ҳам, у фақат бошини силкитиб қўйди. Операция вақтида у шўй ҳам демади, дод ҳам демади. Бу унча мураккаб бўлмаган ампутацияни ўзи бажарган ва шу вақтда ўз оқати а кўра сестралар ва ёрдамчиларини қаттиқ койиб олган Василий Васильевич ўз ассистентига бирпеча бор: қарачи, касал ўлиб қолган бўлмасин тагин, деб буюрди.

Сўнги аралайбонлаганларида офриқнинг аламини очиб бўлмас эди, лекин у чидади, чунки бундай оғир мишпақат ва аюбларга чидашга ўрганиб қолган эди. Ҳаттоки у, бу оқ халат кийиб беларига докадан ниҳоят тутиб олган кишилар унинг оёқ учларида нима қилиб юрганларининг фаҳмига ҳам тузукроқ бормади.

У, палатага келтириб ётқизилгандан кейин ҳушига келди ва энг аввал кўзи Клавдия Михайловнанинг серташвиш юзига тушди. Шуниси ғалатики у бўлган ишларнинг биттасини ҳам билмас эди, ва ҳатто ҳаминша, чеҳраси очиқ бўлган оппоққина Клавдия Михайловнанинг юзларида ташвиш ва изтироб аломатларини кўриб ҳайрон бўлди. Клавдия Михайловна унинг ҳушга келиб кўзларини очганини кўргач, гулдай очилиб кетди ва одеял тагидан секингина унинг қўлини сиқди.

— Офарин, мард йиғит экансиз! — деди-да, дарҳол томирини ушлади.

— «Нима қилаяпти бу қиз?» — деб ўйлади Алексей ва оёқлари энди илгаригига қараганда юқорироқдан

оғриётганини ва аввалгидай куйишиб, зирқираб оғримасдан, карахт ҳолда лўқиллаб оғриётганини, худди тиззалари пастидан ип блан қаттиқ тортиб боғлаб қўйилгандай сездди. Шу топда бирдан кўзи одеялнинг қатига тушиб, гавдаси қисқариб қолганини кўрди. Энди дарҳол эсига тушди: оппоқ ялтираб турган бўлма, жаҳл блан бақириб турган Василий Васильевич ва сирланган пақирнинг тақир-туқури хаёлига келди. «Дарров-а!» — деди у бўшашиб, таажжуб блан ва зўрға кулимсираб сестрага қараб деди:

— Мен калтароқ бўлиб қолибман, шекилли,— деди.

Кулимсираши худди лабларни буриб масхара қилаётганидек хунук бўлиб чиқди. Қлавдия Михайловна меҳрибонлик блан унинг сочларини тузатиб қўйди.

— Зарари йўқ, азизим, энди енгил бўлади.

— Тўғри, ҳақиқатан ҳам енгил. Неча килограм енгиллашдим экан?

— Қўйинг бундай гапларни, жоним, қўйинг бундай гапларни. Сиз мард йигит экансиз, ба'зи кишилар бақириб додлайди, ба'зиларини эса қайиш блан боғлаб, яна босиб ҳам турадилар, сиз эса «вой» ҳам демадингиз... Эй, уруш қурсин, уруш!

Шу пайтда палатанинг кечки ғира-шира қоронғилиги орасидан Комиссарнинг бақирган овози эшитилди:

— Нима қилиб сизлар у ерда аза очиб ўлтирибсизлар. Сестраҳон, мана бу хатларни унга олиб берингчи. Жуда бахтли одам экан у, ҳатто менинг ҳам ҳавасим келаяпти: бирданига шунча хат келипти-я!

Комиссар Мересьевга бир даста хат узатди. Бу унинг ўз полкидан келган хатлар эди. Бу хатлар бошқа-бошқа кунларда ёзилган бўлса ҳам, негадир ҳаммаси йиғилиб бир кунда келган. Мана ҳозир Алексей кесилган оёқлари блан чалқанча тушиб ётиб, бу дўстона мактубларни бирма-бир ўқиб чиқмоқда. Уларда серташвиш, хавф хатарларга тўла бўлган, лекин доимо ўзига жазб қилиб турадиган узоқ ҳаёт тўғрисида ёзилган. Алексей бўлса энди бундай ҳаётдан тамоман маҳрум бўлиб қолган. У, полкдан хабар қилинган

янгилликлар ва ўзи учун қимматли бўлган майда чўйда ноқиларни маза қилиб ўқиди. Унга ҳамми ноқиллар бир хилда қизиқ туюларди: корпусдан келган сиёсий ходимнинг полкнинг Қизил байроқ орденига тақдим қилинганлиги ҳақида лақиллаб айтиб қўйган ваши ҳам, Иванчукнинг бирданига икки мукофот олганлиги ҳам, Яшиннинг овга чиқиб отган қуёни негадир думсиз бўлиб чиққанлиги ҳам, назла тушиб лунжи шини аилиги учун Стёпа Ростов блан сестра Леночка ўрасидаги муҳаббатнинг бузилганлиги ҳам уни қивақтирарди. Бир зум унинг хаёли ўрмонлар ва кўллар орасида я йлашган аэродромга қараб учди, бу аэродромнинг ери гоҳ қаттиқ, гоҳ юмшоқ бўлганлиги учун учучилар уни доим сўкардилар, ҳозир эса Алексейнинг кўзига бу аэродром оламда ягона бир жой бўлиб кўринмоқда эди.

У, хатларга жуда берилиб кетиб, уларнинг қачон келишига ҳам қарамади ва Комиссарнинг Алексей томонига ишора қилиб сестрага кўз қисиб қўйганлигини ва унинг қулоғига пичирлаб: «Сизларнинг алдаб-сўлдаб ўтиришингиздан кўра, менинг чорам хийли тушукроқ» деганини ҳам пайқамасди. Комиссар шундай ноқил бўлишини олдан билиб, Алексейга келган хатларнинг бир қисмини яшириб қўйган эди ва Мересьев учун ян дақиқатли кун келганда, жонажон аэродромдан келган бу дўстона саломлар ва янгилликларни тошириб, унинг оғир аҳволини ва гам-кулфатини ешиллатишгирмоқчи бўлган эди,— Алексей эса Комиссарнинг бу ишидан мутлақо хабарсиз қолди. Комиссар кўпни кўрган кекса аскар эди. У, шошиб-пишиб бир парча қоғозга ёзилган бу хатларнинг кучи зўрлигини, баъзан улар фронтда ҳарқандай дори-дармон ва сухаридан ҳам азиз тутилишини биларди.

Андрей Дегтяренконинг ўзига ўхшаган қўпол ва оддий хати ичида, жингиладор майда ҳарфлар блан ёзилган ва жуда кўп хитоб аломатлари қўйган бир хат бор эди:

«Ўртоқ старший лейтенант! Ўз сўзингизда турмаслигингиз яхши эмас!!! Полкда жуда тез-тез йўқлаб турадилар ва: ростини айтсам, фақат сиз тўғрингизда

сўзлайдилар. Яқинда ўртоқ полк командири ошхонада айтдики, мана Алексей Мересьевга ҳақиқатан қойил қолмоқ керак!!! У бундай гапларни фақат энг сара кишилар ҳақида айтишини ўзингиз биласиз. Тезроқ келинг, сизни буерда кутиб туришипти!!! Ошхонада ишловчи катта Лёла сўрадики, у кишига айтиб қўй, энди келганларида ҳечбир гап-сўзсиз ҳаркун учтадан қуюқ овқат бераман, бунинг учун мени военторг ишдан бўшатиб юборса ҳам майли, дейди. Фақат сиз ўз сўзингизда турмаслигингиз яхши эмас!!! Бошқаларга хат ёзиб турдингиз-ку, менга бўлса битта ҳам хат ёзганингиз йўқ. Бу менга жуда алам қилади, шунинг учун сизга алоҳида хат ёзмадим, ўзингиз менга соғ-саломатлигингиз ва ҳол-аҳволингиздан, марҳамат қилиб, алоҳида хат ёзинг!..»

Бу қизиқ хат тагига «Метеорология сержанти» деган имзо қўйилган эди. Мересьев кулимсираб қўйди, лекин шу онда унинг назари: «Тезроқ келинг, сизни буерда кутиб туришипти» деган сўзларга тушди. Бу сўзларнинг таги чизилган эди. Алексей, худди бир муҳим ҳужжатни йўқотиб шошиб-пишиб чўнтақларини кавлаётган кишидек, бошини ёстиқдан кўтарди-да, ҳаяжон блан қўлини узатиб оёқлари турган ерни пайпаслаб кўрди. Қўли қуруқ тўшакдан бошқа нарсани тополмади.

Ана шу пайтдагина Алексей энг оғир жудоликка дучор бўлганини тамом пайқади. Энди у полкка, авиацияга, умуман фронтга асло қайтиб боролмайди. Энди у ҳечқачон самолётни ҳавога учиролмайди ва ҳаво жангига киролмайди, ҳечқачон! Энди у ўз севган ҳунаридан жудо бўлган, ўтирган жойидан қимирламайдиган, уйида ортиқча юк ва ҳаётда бефойда бир инвалид. Бу ҳолни тузатиб бўлмайди, то ўлгунча шу аҳволда қолиб кетади.

6

Операциядан кейин Алексей Мересьев шундай пайтларда бўладиган энг мудҳиш бир аҳволга тушиб қолди. У ўз хаёлига чўкиб кетди. У зорланмас, йиғла-

Мас ни қалтираб ҳаяжонга келмас эди. Фақат инда-
мисдин ётарди.

У, кун бўйи қимирламасдан чалқанчасига ётиб,
қўлирини шипда илон изидек эгри-бугри чўзилиб ёт-
гани билан ёриқдан сра узмас эди. Ўртоқлар у билан сўз-
лашмишларида, у, тўғри келса-келмаса ҳам, «ҳа»,
«Йўқ» деб жавоб берар ва яна индамай шипдаги хира
ёриққа тикилиб қоларди. Шипдаги дарз кетган бу
ёриқ чизиқ худди бир шикаст хат бўлиб, шу хатни
ўқиб ма'носини чақиб олабилса, гўё бутун дарди ши-
фо топадигандек бўлиб кўринарди. У, врачларнинг
буюрганларини сўзсиз бажарар, берилган дориларни
ўз вақтида исте'мол қилар, пешинлик овқатни иштаҳа-
сизлик билан зўр-базўр еб тамом қилар ва яна чалқан-
ча тушиб ётарди.

— Эй, серсоқол, нимани ўйлаяпсан? — деди Комис-
сар унга қичқириб.

Алексей, худди уни энди кўраётгандек, бошини
бирдан унинг томонига бурди.

— Нимани ўйлаяпсан дейман?

— Ҳечнимани.

Палатага Василий Васильевич кириб келди.

— Хўш, ўрмаловчи, тирикмисан? Аҳволлар қалай?
Баракалла, баракалла, додламадинг операцияда. Эн-
ди, оғайни, немислар томонидан ўн саккиз кун сурга-
либ, эмаклаб келганингга ишонаман. Мен ўз умримда
сенга ўхшаганларнинг қанчадан-қанчасини қўлимдан
ўтказдим, лекин сенинг жароҳатингга ўхшаган жаро-
ҳатни ҳозиргача кесганим йўқ эди.— Профессор қи-
зарган ва тирноқлари доридан ейилган ғадир-будур
қўлларини бир-бирига ишқалади.— Нега ҳўмраясан?
Уни мақтасалар, ҳўмраяди. Мен медицина хизмати
генерал-лейтенантман. Буюраман, қани — кулинсин!

Мересьев лабларини зўрға жилмайтириб кулимси-
рагандек бўлди ва: «Агар шундай бўлишини билсам,
сурғалиб овора бўлиб юрармидим. Тўппончада яна уч-
та ўқ бор эди-ку» — деб ўйлади.

Комиссар газетадан қизиқ бир ҳаво жангги тўғри-
сидаги хабарни ўқиди. Олтига қиручи самолётимиз
немисларнинг йигирма икки самолёти билан жанг

қилиб, саккизтасини уриб туширган ва биздан фақат бир самолёт нобуд бўлган. Комиссар бу хабарни шундай шавқ блан ўқидики, бу қаҳрамонликни унга таниш бўлмаган учучилар эмас, балки унинг отлиқ аскарлари қилгандай эди. Бу жангнинг қандай бўлганини тасаввур қилиш учун тортишганларида, ҳатто Кукушкин ҳам қизиб кетди. Алексей эса қулоқ солиб туриб: «Қандай бахтли кишилар экан улар! Ҳавода учиб жанг қилиб юришади, мен бўлсам энди сра ҳавога учолмайман» деб ўйларди.

Совет Информбюросининг ахборотлари тобора қисқача бўлиб бсрмоқда эди. Қизил Армия жанг майдонининг орқасида қаердадир зўр куч тўпланаётганлиги ва душманга янгидан зарба беришга тайёргарлик кўрилаётганлиги сезилиб турарди. Комиссар Степан Иванович блан бу зарба қаердан берилиши мумкинлигини ва бу зарбадан немисларнинг ҳоли нима бўлишини қизгин муҳокама қилди. Бирнеча кун илгари Алексей бундай мубоҳасаларни ўзи бошлаб берарди. Ҳозир эса у, бундай гапларга қулоқ солмасликка ҳаракат қиларди. У ҳам зўр воқиалар бўлаётганини пайқамоқда, зўр ва, балки, қат'ий жанглар яқинлашиб келаётганини сезмоқда эди. Лекин у, ўртоқлари ва ҳатто тез соғайиб келаётган Кукушкин ҳам бу жангларда иштирок қилишини, у эса тузалмас бир дардга йўлиқиб қолганидан энди ҳамиша мунғайиб орқа томонда ўлтиришни ўйлаганида, юраги эзилиб, жигари қон бўларди ва шунинг учун энди Комиссар газета ўқиса ёки урушдан гап очса, у, кўзим ҳам кўрмасин, қулогим ҳам эшитмасин, деб бошига одеялни тортиб юзини ёстиққа босиб оларди. Аммо: «Судралиб юришга яратилган учишга ярамайди» деган ибора негадир унинг миясидан сра кетмас эди.

Клавдия Михайловна бирнеча дона тол новдаси келтирди. Совуқ ва ҳарбий ҳолатда бўлган, ҳамма томони баррикадалар блан ўралган Москвага бу новдаларнинг қаердан келиб қолганлиги нома'лум эди. У, ҳарбир кишининг столига стаканга солиб биттадан новдача қўйиб чиқди. Думалоққина пўтанаклари оппоқ бўлиб турган қизил новдачалардан тоза кўкат

ҳиди шундай бурқиб келардики, гўё баҳорнинг ўзи қирқ иккинчи палатага кириб келгандай туюларди. Бугун ҳамманинг кўнгли хурсанд ва шод эди. Ҳатто доимо индамай ётадиган танкчи Гвоздев ҳам бинтлар орасидан гўлдираб бирнеча оғиз гапирди.

Алексей ётган жойида хаёл сурарди: Камишинда ариқчаларнинг лойқа суви лойдан билчираб ётган прогуарлар, қайроқчалари ялтираб турган тош йўллар ёнидан жилдираб оқмоқда, қуёшдан қизиган ернинг, тоза намнинг ва от тезагининг ҳиди думоққа урмоқда. Худди шундай кунда улар Оля блан бирга Волганинг баланд соҳилида турган эдилар ва одовига кўз етмайдиган дар'ё сатҳида, зўр сукунат ичида, қушчаларнинг чулдираб сайрашлари орасида, музлар равои ва тинч оқиб улар ёнидан ўтмоқда эди. Шу топда худди муз пастга қараб эмас, балки Оля блан у, устгани майда музлар қоплаган ва пишқириб оқаётган дар'ёнинг юқорисига қараб сузиб бораётгандек туюларди. Улар жимгина турар ва хаёлда келажакдаги бахт-саодатлирининг туганмас айшини сурардилар, ҳозир ана шу кеш Волги бўйида, эркин ўйнаб турган баҳор шабадасида уларга худди ҳаво камлик қилаётгандек эди. Энди бундай қоллар асло бўлмайди. Оля энди уни кўрганда юниси тескари қилиб кетади, юзини тескари қилиб кетмаганда ҳам, Алексей унинг илтифотини қабул қилолмайди-ку, шундай опшоққина, чиройлик, қомати келинган бир қизни чўлоқ-чўлтоқ бўлган ўзи блан ёнма-ён юргизишга ҳақлими у!.. Шу сабабли у сестрадан стол устидаги келишмаган баҳор нишонини олиб ташлашни сўради.

Тол повдаси унинг ёнидан олинди, лекин оғир хаёл миядан кетмади: оёқларимдан ажралганимни Оля биллиб қолса, нима деркин? Кетиб қолармикин, унутармикин, мени ўз ҳаёт дафтаридан ўчириб ташлармикин а? Алексейнинг бутун вужуди бу фикрга қарши чиқди: йўқ, у ундақа қизлардан эмас, у ташлаб кетмайди, юзини тескари ҳам бурмайди! Лекин буниси ундан ҳам ёмон. Алексейнинг хаёлига бундай бир гап келди: хўш, у, олижаноблик қилиб мен чўлоққа турмушга чиқади, шу ваядан у олий техника ма'лумоти

олиш орзусидан ҳам вoз кечади, ўзини, инвалид эрини, ким билади, балки болаларини ҳам боқмоқ учун рўзгор халтасини бўйнига илиб олиб, тинмай ишлайди.

Хўш, бундай илтифотни қабул қилишга унинг ҳаққи борми? Ахир, ҳали улар ўртасида ҳечқандай эрхотинлик муносабати йўқку, у фақаг унашиб қўйилган бир қиз, аммо ҳали унинг хотини бўлган эмас. Алексей у қизни астойдил севарди ва шунинг учун уни мушкул аҳволга солишга ҳаққи йўқлигини ўзига қат'ий қилиб, уларни бир-бирига боғлаб турган барча тугунларни ўзи кесиб ташлашга қарор қилди, у, қизни келажакдаги оғир аҳволдангина эмас, балки нима қилишини билмай довдираб юришдан ҳам халос қилиш учун бу тугунларни бирданига шартта кесиб ташлаш фикрига келди.

Лекин худди шу топда «Қамишин» деб тамға босилган хатлар келиб, бу қарор ва фикрларни бирдан чиппакка чиқариб юборди. Олянинг хатида қандайдир зўр яширин ташвиш аломатлари бор эди. Бошга тушган бахтсизликни худди олдиндан сезгандек, у, сен қандай ҳолда бўлсанг ҳам, мен ҳамиша сен блан бирга бўламан, менинг тириклигим фақат сен блан, бўш вақтларда доим сени ўйлайман ва сени ўйлаганимда ҳарбий ҳаётнинг оғирликлари, заводда ухламай ишлаб чиққан кечалар, бўш қолган кеча ва кунларда окоплар ва танк тўсадиган хандақ қазишлар ва, ростини айтганда, ба'зан очин-тўқин юришларнинг ҳаммаси енгиллашади. «Сўнгги марта юборган, тўнка устида ит блан ўтириб, кулимсираб тушган расмингни доим ўзим блан бирга олиб юраман. Уни мен оиймининг бозбандига (медальонига) солиб, кўкрагимга осиб юрибман. Аҳволим оғирлашган пайтларда бозбандни очиб суратингга қарайман... Шуни билгинки, биз бир-биримизни севар эканмиз, бизга ҳечнарса қўрқинчли эмас, мең бунга қат'ий ишонганман». У яна, онавр кейинги вақтларда жуда бетоқат бўлаётир, деб ёзган ва, кампирга тез-тез хат ёзиб тур, қайғули гаплар ёзиб уни ташвишлантирма, деб талаб қилган.

Илгарилари эл-юртдан келган хағларнинг ҳарбири бахт нишонаси ҳисобланиб, фронтда кечирилаётган

Бир кунларда жонга роҳат берарди, энди эса туғилган шаҳардан келган хатлар биринчи марта Алексейни кўради қилмади. Бу хатлар унинг кўнглига янгидан таниш сўзди ва шунда у бир хато қилиб қўйиб, сўнгра ўш бу хатосининг кўп азобини тортди, я'ни оёқларининг кесдилар, деб Қамишинга хат ёзишга унинг жур'ати етмади.

У, фақат бир кишига ўз бошига тушган кулфатни ва ўз там-ҳасратларини баён қилиб муфассал хат ёзди, у ҳам бўлса метеостанцияда ишловчи қиз эди. Алексей у қиз блан унча яхши таниш эмас эди ва шунинг учун у блан сўзлашиш унга енгил эди. У, ҳатто қизнинг исмини ҳам билмас эди, бинобарин, хатини: ИИС, фалон метеостанция, «Метеорология сержантига» тегсин, деб ёзиб юборди. У, фронтда хатини қадрига етишларини билар ва шундай ғалати адрес блан ёзилган бу хат ҳам охир бир кун ўз эгасини топади, деб ишонарди. Нафсламрини айтганда, унинг учун бунинг унчалик аҳамияти ҳам йўқ эди. Унинг тилаги: ўз хасратларини бирон кишига айтиб, юрагини бўшатиш эди, холос.

Госпитальда ҳамиша бир зайилда кечаётган кунларни Алексей Мересьев нохуш хаёллар блан ўтказмоқда эди. Гарчи унинг темирдек бақувват органиزمи усталлик блан қилинган ампутацияга бардош берган ва яралари тез тузалиб бораётган бўлса ҳам, лекин ўш анча ҳолдан кетиб қолган эди ва ҳарчанд дори-дармон қилинишига қарамай, кундан-кун озиб, дармонсизланиб бормоқда эди.

7

Шу кезларда далада баҳор ҳам авжи бошланган пайт эди.

Баҳор, иодоформ ҳидига тўлган қирқ иккинчи палати бўлмасига ҳам келиб кирди. Очиқ форточкалардан эриган қорнинг салқин ва рутубатли шабадаси уриб турар, чумчуқларнинг мастона чириллаши, трамвайларининг қайрилишда жаранглаган ва ғижиллаган овози, қорлари эриган асфальтда тарақ-туруқ боси-

лаётган оёқ товўшлари ва кечаси эса гармоннинг бир оҳангда варанглаб чиқадиган нағмаси эшитилмоқда эди. Баҳор ён томондаги деразага ҳам мўралаб боқди: дераза устида осилиб турган ва узунчоқ сарғич куртаклари дўппайиб турган терак шохчасига қуёш нур сочмоқда эди. Баҳор палатага тилла ранг сепкил доғларини олиб кирди; бу сепкил доғлари Клавдия Михайловнанинг чеҳраси очиқ юзларига ёйилиб, ўз жилвасини оламга ҳархил пудралар орасидан кўрсатган ва бояқиш сестрага кўп қайғу-аламлар етказган эди. Баҳор ўзининг келганлигини дераза тепасидаги тунука сарафаларга йирик томчиларини шитирлатиб уриш блан билдирмоқда эди.

Баҳор ҳамишагидек кўнгилларни юмшатиб, орзу-ҳавасларни уйғотмоқда эди.

— Эҳ, қани энди шу топда милтиқни қўлга олиб бирор тўқайга чиқсанг! Шу қалай бўлади, Степан Иванович, а?.. Тонг отар пайтда пана бир жойда пу-сиб ётсанг... жуда соз бўлади-да!.. Биласан-ку, тонг отар пайти, ҳаво аёз ва совуқ, сен эса қулоғингни диккайтириб ўтирасан, бир вақт қарабсанки: гил-гиллашиб ва қанотларини фафиллатиб учиб келаётир... Думларини ёзиб худди тепангга қўнади, орқасидан иккинчиси, сўнгра учинчиси келади...

Степан Иванович худди сўлакайи оқаётгандек зўр бериб пишиллаб нафас олади, Комиссар эса гапдан тинмайди:

— Сўнгра гулхан ёқиб ёнига плаш-палаткани ёза-сан, чой қайнатиб ичасан ва сўнгра баданни қизитиш учун чорақтани ўриб оласан, лаббай? Анча захмат тортиб машаққат чекканингдан кейин...

— Эҳ, нимасини айтасиз, ўртоқ полковой комиссар... Биласизми, бизнинг юртда шу топда нима ов қилинади? Балки ишонмассиз, чўртон балиқ ов қилинади, ё товба, эшитмаганмисиз? Ўзи жуда қизиқ иш; эрмакбозликка ўхшайди-ю, лекин фойдаси ҳам бор, албатта. Кўлларда муз эриб, ариқларда сув оқабошлагач, чўртон ўзини қирғоққа уради, четга чиқиб тухум қўйиб, бола очади. Сув тошиб қирғоқдаги ўт-ўланларни қоплайди. Чўртон ана шу ўтлар ичига ки-

риб олиб туҳум қўяди. Дар'ё бўйлаб бораберсанī,
униш ҳаржой ҳаржойда дўмпайиб ётганини кўрасан.
Миллиқдан қанқиллатиб қўйиб юборасан! Бир вақт
қарабсанки, овишг қопга сизмай қолипти. Худо урсин!
Ив'зан бундан ҳам...

Шундай қилиб овчиликдан гап бошланиб кетди.
Ган секин-секин фронт ишларига ўтди, дивизияда, ро-
тида ҳошир нима қилишаётган экан, қишда қурилган
ерўқилларнинг шилтаси чиқиб кетмадимикин, истех-
комлар нурамадимикин, Фарбда асфальтда юриб ўр-
ганишан немисга бу баҳор қандай бўлди экан, деб фикр
кўришлар эдилар.

Кўндузги овқатдан кейин чумчуқ боқиш бошланди.
Сри бекор ўлтирмайдиган ва озғингина тинмасак қўл-
лари блан доим бир нимага уришиб юрадиган Степан
Иванович овқатдан қолган нонушоқларни териб олиб
деразадан қушчаларга ташлаш одатини чиқарди. Бу
ни расм бўлиб қолди. Фақат нонушоқларини териб
ташламасдан, бўлак-бўлак нонларни тўғраб берадиган
ҳам бўлдилар. Шундай қилиб, Степан Иванович та'-
бири блан айтганда, бир гала чумчуққа ҳам озиқ-
ошқаг тайёрланадиган бўлди. Чумчуқчалар чувилла-
шиб катта бир қотган нонушоққа ёпишар, чийиллашиб
бир бирини чўқишар, сўнгра, дераза тагини нонушоқ-
лардан тозалаб бўлгач, терак шохига қўнишиб дам
олар ва патларини чўқиб қашингандан кейин, бирдани-
га париллаб учиб ўз ишларига кетардилар. Чумчуқлар-
нинг бу ишидан бутун палата жуда завқланарди. Чум-
чуқ боқиш кўнгил очиш учун бир эрмак бўлиб қолди.
Чумчуқлардан ба'зиларини танийдиган бўлдилар ва
ҳагто уларга лақаб ҳам қўйдилар. Чамаси, ёмон ва
жангирлик одати учун думидан ажралган думи юлиқ
ни гуллак чумчуққа палатадагилар айниқса қизиқиб
қарашарли Степан Иванович унга «Автоматчи» деб
лақиб қўйди.

Шуниши қизиқки, чумчуқларни чийиллатиб боқиш
доим индамай ётуши танкчини ҳам ҳаракатга солди.
Ливал у, Степан Ивановичнинг эгилиб, букилиб ва
қўлтиқ тиёққа таяниб, батареяга тармашиб деразага
чиқиниши ва форточкага қўл узатишига эмрайиб

фронтлар, унга ҳалок бўлган командирнинг пионер
и ҳам Қозоғистондан хат ёзган, у, бу қизнинг ис-
мини сра эсида тутолмас эди. У, бу хатларнинг ҳам-
масини янароқ блан ўқиб, ҳаммасига албатта жавоб
қайтарарди, шу блан бирга дарҳол тегишли идорага
хат ёзиб, фалон командирнинг хотинига ёрдам бериш-
ни илтимос қиларди, «Қуюшқондан чиққан» эрларни
бондлаб сўқиб хаг ёзарди, уй бошқармасига хат ёзиб,
фронтидаги азамат командирлардан фалон кишининг
оиласига печка қуриб берилмаса, ўзим бориб каллан-
ганини оламан, деб дўқ қиларди ва исми қийин бўлган-
нидан сра эсида тутолмайдиган қозоғистонли қизчани
руҳ шилидан иккинчи чоракда икки олгани учун койиб
ёзарди.

Степан Иванович ҳам фронт ва мамлакат ичкариси
блан тез-тез хат ёзишиб турарди. Степан Иванович ўзи
клуби моҳир снайперлар бўлган ўғилларидан ва колхоз-
да бригадир бўлиб ишловчи қизидан келган хатларни
хурсандлиги ичига сиғмай дарҳол ўқиб берарди, пала-
тадашларнинг ҳаммаси, касал боқучи аёллар, сестра
на ҳатто жиккак ва серзарда бир киши бўлган орди-
натор ҳам унинг оилавий аҳволидан ҳамиша хабардор
бўлиб турардилар. Қизидан келган хатда уй ичидан,
қовм-қариндошлар ва таниш-билишлардан кўпдан-
кўп дуойи салом айтилган ва колхоз янги қурилиш-
га яна одам юборган бўлса ҳам, хўжалик планлари-
нинг шунча процент ошириб бажарилганлиги хабар
қилинган.

Ҳатто одам ҳидини ёқтирмайдиган ва тамом дун'ё-
даги одамлар блан уришиғлиқдай бўлиб кўринган Ку-
кушкин ҳам Барнаул томонда туручи онасидан бир
хаг олди. У, сестранинг қўлидан хатни юлиб олди,
палатадаги одамлар ухлаб қолгандан кейин секин
хатни олиб ичида пичирлаб ўқиди. Шу пайтда унинг
ёқимсиз башарасида унга сра келишмайдиган зўр қу-
нонч аломати пайдо бўлди. У, фельдшер бўлиб иш-
ловчи кампир онасини жуда яхши кўрарди, лекин буни
очиқ айтишдан негадир уяларди ва шунинг учун она-
сига бўлган муҳаббатини сра билдирмасликка тира-
шарди.

Палатадагилар хурсанд бўлишиб хат ўқиган ва ажойиб янгиликлар тўғрисида қизгин суҳбатлашган чоқларда ёлғиз танкчининггина хафалиги ошар ва деворга ўгирилиб, бошига одеялни тортиб оларди: унинг хат ёзадиган кишиси йўқ эди. Палатага хатлар кўп келган сари, унинг кимсасиз ёлғизлик дарди тобора ошарди. Бир кун Клавдия Михайловна қандайдир зўр бир ҳаяжон блан кириб келди. У, Комиссарга қарамасликка тиришиб, шоша-пиша сўради:

— Хўш, бугун ким ўйинга тушади?

У, танкчининг койкасига қараб турар ва очиқ юзларида табассум аломатлари кўринарди. Ҳамма одатдан ташқари бир ҳол юз берганини сезабошлади. Палатадагилар нафасларини ичга ютиб жим қараб турардилар.

— Лейтенант Гвоздев, ўйинанг! Ҳа, нима бўлди сизга?

Гвоздев титраб кетиб, бирдан юзини буёққа ўгирди ва бинт остида кўзлари ялтираб кетди. (Мересьев унга қараб турарди). У, дарров ўзини тутиб олиб, босинқираган бир оҳангда хўрсиниб деди:

— Янглишдир. Нариги уйда тағин бир Гвоздев ётгандир.— Лекин унинг кўзлари жовдираб, сестра байроқ сингари баланд тутиб турган учта конвертга умидворлик блан боқарди.

— Йўқ, сизга. Мана қаранг: лейтенант Г. М. Гвоздевга тегсин деб ёзилган. Ҳаттоки: қирқ иккинчи палата ҳам дейилган. Хўш?

Бинт ўралган қўл одеял остидан бирдан отилиб чиқди. Лейтенант конвертни тишлари блан юлиб-юлиб очгунча қўли титраб турди. Гвоздевнинг кўзлари бинт остидан ялтираб кўринарди. Бу хатлар ғалати бўлиб чиқди. Бир университетнинг бир курсида ўқучи уч дугона қиз турли ёзув ва турли сўзлар блан деярлик бир мазмунда хат ёзганлар. Улар қаҳрамон танкчи лейтенант Гвоздевнинг ярадор бўлиб келиб Москвада ётганини эшитиб, у блан хат ёзишиб туриш маслаҳатини кўрибдилар. Улар, лейтенант, агар малол келмаса, бизга ўз соғлигингиздан хат ёзиб турсангиз, деб ёзибдилар. Улардан «Анюта» деб қўл қўйган бир қиз

Эди, гизли бирон нимадан ёрдам қилиш керак эмасми, вақти китоблар керак эмасми, агар бирор нарса керак бўлди, уилмасдан менга айтаберинг, деб ёзган.

Лефевант кун бўйи бу хатларни қўлдан қўймай, адрларини ўқиб, ёзувларини қаради. Шундай хатлар ёзилишини, албатта, у биларди, ҳатто ўзи ҳам бир вақтлар илаиниш бир қиз блан хат ёзишиб юрарди. Бу ёзишув унга блайрам куни берилган совға қўлқопнинг бошбармоғидан чиққан меҳрибонона хатдан кейин бошланган эди. Лекин сўнгра бу ёзишма ўз-ўзидан тўхтаб қолди, чунки кейин келган бир хатдан тўрт боласи блан тушган кекса бир аёлнинг сурати чиқиб, суратнинг орқасида ҳатиллашиб қизиқ сўзлар ёзилган эди. Лекин бу хатларда бошқа гап бор эди. Гвоздевни изтиробга солган ва ҳайратда қолдирган нарса шу эдики, бу хатлар кутилмаганда бирдан келиб қолган эди, бунинг устига медфак студент қизлари унинг жангда кўрсатган ишларини қаердан билганликлари кишини ажаблантирарди. Бунга бутун палата ва айниқса Комиссар жуда ҳайрон қолган эди. Лекин Мересьев Степан Иванович ва сестра блан ма'нодор қарашиб олгач, бу ишни Комиссар қилганини пайқади.

Нима бўлса ҳам ишқилиб иккинчи куни эрта блан Гвоздев Комиссардан қоғоз сўраб олди, ўзича ўнг қўлининг бармоқларидан бинтни ечди ва кечгача ўтириб хат юборган нотаниш қизларга жавоб ёзди, у жавоб ёзаркан, гоҳ ёзганини ўчираб ва ёғжимлаб ташларди ва қайтадан ёзарди.

Кейин қизларнинг иккитаси ёзмасдан қўйди, аммо гамхўр Анюта сра канда қилмай тез-тез ёзиб турди. Гвоздев кўнгли очик бир киши эди, шунинг учун палатадагиларнинг ҳаммаси ҳозир медфакнинг учинчи курсида нима бўлаётганидан хабардор эдилар, биологиянинг қизиқ фан эканлиги, органиканинг кишини зериктириши, профессорнинг овози ёқимли эканлиги, фалон доцентнинг ўз лекцияларини минггиллаб ўқиши, студентлар якшанбалигида юк ташучи трамвайларга қанча ўтин ортилганлиги, бир вақтда ҳам ўқиб, ҳам кўчма госпитальда ишлашнинг нечоғлик қийинлиги, ўқишда уқуви бўлмаган ва хусни-жамоли ҳам унча

ёқимли бўлмаган бир студент қизнинг «тайнозлиги» ҳозир ҳаммага ма'лум эди.

Гвоздев тилга кирибгина қолмади. У бутунлай очилиб кетди. Унинг касали ҳам тез тузалабошлади.

Кукушкиндан тахтакачни ешиб олдилар. Степан Иванович қўлтиқ таёқсиз юришни машқ қиладиган ва қоматини анча тик кўтариб юрадиган бўлиб қолди. У, энди кун бўйи дераза ёнида ўтириб, «эркин дун'ёда» нималар бўлаётганига назар соларди. Фақат Комиссар блан Мересьевнинг аҳволи кундан-кун оғирлашмоқда эди. Хусусан Комиссар жуда бўшашиб бормоқда эди. У энди эрталаблар ўз гимнастикасини қилолмайдиган бўлди. Унинг бадани кун сайин ёмон сарғайиб шишиб бормоқда эди, қўллари зўрға букилиб, энди на қалам, на қошиқ тутаоларди.

Касал боқучи аёллар эрталаб унинг бетини ювиб артиб қўяр ва қошиқ блан овқат егизар эдилар, шунинг учун зўрайган оғриқ эмас, балки ана шу ожизлик ва ўз ихтиёрича ҳечнима қилолмаслик уни азоблаб ҳолдан кетказаётгандай туюларди. Аммо у бундан руҳсизланмас эди. Кундузлари унинг йўғон овози ҳарқачонгидек тетик гулдирар, ҳарқачонгидек газеталардаги янгиликларни қизиқиб ўқир ва ҳаттоки немис тилини ўрганишни ҳам давом этдирарди. Степан Иванович унга симдан китоб қўядиган махсус пюпитр ясаб берди ва у китоб ўқиганда ёнига ўтириб китобнинг варағини ағдариб турди. Эрталаб ҳали янги газеталар келмасдан буруй Комиссар бугун қандай ахборот берилганини, радиодан қандай янгилик эшитдирилганлигини, об-ҳаво қандайлигини ва Москвада нима гап борлигини сестрадан секин суриштириб биларди. У, Василий Васильевичдан каравоти ёнига радио карнайи қурдириб беришни илтимос қилди.

Унинг жасади қанча бўшашиб кучдан кетган сари, руҳи тобора маҳкам ва бардам бўлиб бораётгандек туюларди. У, жуда кўп келадиган хатларни аввалгидек қизиқиб ўқир ва дам Кукушкинга, дам Гвоздевга айтиб ёздириб, уларга жавоб қайтарарди. Бир кун доридармондан кейин мудраб қолган Мересьев унинг бақирган товушидан уйғониб кетди.

— Тўралар!—деб бақирди у ғазаб блан. Унинг олдидаги сим шопитрга дивизия газетаси осиглиқ турарди, «қисмдан чиқарилмасин» деган буйруқ бўлишга қарамай, бу газетани дўстларидан бирови унга муштазам сурагда юбориб турарди.— Улар мудофаада стабериб қутириб кетишипти. Кравцов — бюрократ?! Армияда уччига чиққан бюрократ?! Гриша, ёз, ёз, бўл тез!

У, Гвоздевга айтиб туриб, армия Ҳарбий кенгаши а'зоси номига қаттиқ рапорт ёзди ва яхши, серҳаракат бир кишини ноҳақ сўккан «қалами юручилар»ни тийиб қўйишни илтимос қилди. Хатни сестрадан бериб юборгач, у яна узоқ вақтгача «найзабозлар»ни бошлаб сўкди. Бошини ёстиқда ҳатто қимирлатаолмайдиган бир кишидан жон куйдириб айтилган бундай сўзларни эшитиш ғалати туюларди.

Уша куни кечқурун яна бир қизиқ ҳодиса бўлди. Ҳамма жимжиг эди, ҳали чироғ ёқилмаган ва палата бурчакларига ғира-шира қоронғи тушмоқда эди. Степан Иванович дераза тагида ўгириб, дар'ё соҳилига қараб хаёл суларди. Дар'ёдан муз кесиб олмоқда эдилар. Олдиларига брезент фартук тутган бирнеча аёл мисрон блан музни тахта-тахта қилиб кесар ва сўнгра бу тахта музларни бир-икки уриш блан узун-узун парчаларга бўлиб, уларни чангак блан сувдан тортиб чиқарардилар. Муз парчалари қаторлашиб, тагдан кўкимтир, устидан сарғич товланиб ётарди. Дар'ё ёқасидаги йўлда от-аравалар бир-бирига боғланган ҳолда қатор тизилишиб турарди ва улар муз олинадиган ерга гўгрилаб қўйилган эди. Бошига қулоқчин кийган, тугмали чалвор ва пахталик тўн кийиб олиб, устидан камарици тортиб боғлаган ва болтаси камарига қадалган бир чол отларни етаклаб муз кесадиغان жойга олиб келди ва хотинлар чангак блан тортиб музларни ченаларга юклайбошладилар.

Хўжалик ишининг кўзини биладиган Степан Иванович бу одамларнинг колхоздан келиб ишлаётганини ва иш бетартиб ташкил этилганини билди. Кўп киши бир ерда тўпланиб бир-бирига халақит бермоқда эди. У, хўжалик ишига ошна бўлган миясида иш режасини

тузди. У, фикрида ўйлаб, ҳамма кишиларни учтадан қилиб группаларга бўлди ва ҳарбир группа алоҳида-алоҳида сувдан муз тортса, иш осон бўлади, деб ўйлади. У, фикран ҳарбир группага айрим участка ажратиб, уларга ялписига эмас, балки кесиб олган музнинг миқдорига қараб ҳақ тўлашни ма'қул кўрди. Анов юзлари ойтовоқдек қипқизил аёлга у учлик группалар ўртасида мусобақа бошлашни маслаҳат берган бўларди... У ана шундай хўжалик хаёлларига берилиб кетган эдики, отлардан бири муз ўйилган ерга бориш блан бирдан кейинги оёғи сирғаниб сувга тушиб кетганини дарров сезмай қолди. Чена отни сувга ётишга қўймас, дар'ё оқими эса уни муз тагига тортарди. Белига болта қадаб олган бояги чол беҳуда уриниб, дам ченанинг шотисидан ушлар, дам отнинг жиловидан тортарди.

— От ботди! — деб юборди Степан Иванович бутун палатага эшитдириб.

Комиссар кучи борича зўр уриб, оғриқдан а'зойи бадани кўкариб, тирсакларига таянди ва кўкрагини дераза такчўбига тираб ойнадан қаради.

— Бефаросат!..— деди у пичирлаб.— Шунинг ҳам фаҳмига бормайдими? Хомутбоғини... хомутбоғини кесиб ташласа-ку, отнинг ўзи чиқиб кетади... Оҳ, жониворни нобуд қилади.

Степан Иванович кучаниб деразага чиқишга уринарди. От сувга чўкди. Лойқа сув тўлқинланиб отнинг устидан ошар, \от эса жон аччиғи блан сувдан ирғимоқчи бўлар ва олдинги оёқларининг тақаси блан музни тиндари.

— Хомутбоғини кес дейман! — деб қичқирди Комиссар овози борича. Қошки дар'ёда турган чол унинг овозини эшитса!

— Эй, биродар, хомутбоғини кес! Болтани белингдан ол, хомутни кес, кес тезроқ! — деди қўлларини карнай қилиб Степан Иванович.

Чол худди осмондан гулдираган бу маслаҳатни эшитди. У болтани белидан олиб, қулочкашлаб икки марта урди-да, хомутбоғини узди. Ченадан бўшалган от дарҳол ирғиб муз устига чиқди ва муз уйдими ёни-

да туриб, совуқдан ялтираган қоринларини хурпайтириб итдек силкинди.

— Бу нима гап?— деган овоз эшитилди шу пайтда палатада.

Василий Васильевич халатининг тугмалари очилган ва бошида одатдаги оқ шапкачаси бўлмаган ҳолда эшик олдида турарди. У жаҳл блан сўкиниб ва ҳеч-бир важга қулоқ солмай, ер тепинабошлади. У, ҳаддан ошиб кетган палатадагиларни ҳайдаб юбормоқчи бўлди ва, чамаси, нима воқиа бўлганини билмасдан, сўкина-сўкина ҳарсиллаб чиқиб кетди. Бир пасдан сўнг Қлавдия Михайловна кўзлари ёшга тўлиб ҳовлиққанча палатага келиб кирди. Ҳозиргина у Василий Васильевичдан бопланиб таъзирини еган эди, аммо шу топда унинг кўзи Комиссарнинг ёстиқда кўкариб кўзлари юмиқ ҳолда мурда бўлиб ётган юзига тушиши блан югуриб унинг ёнига борди.

Кечқурун Комиссарнинг аҳволи оғирлашди. Унга камфара юбордилар ва кислород бердилар. У анчагача ҳушига келмади. Ҳушига келгач, у кислород солинган ёстиқни ушлаб тепасида турган Қлавдия Михайловнага кулимсираб ҳазиллашмоқчи бўлди:

— Хафа бўлманг, синглим. Мен дўзахга тушсам ҳам қайтиб келаман, аммо сизга у ердан шайтонларнинг сепкил доғини кеткизадиган дорисидан олиб келаман.

Бу зўр ва бақувват одамнинг касаллик блан қаттиқ олишиб кундан-кун бўшашиб, ҳолсизлашиб бораётганини кўрганда кишининг юраклари эзилиб кетарди.

8

Алексей Мересьев ҳам кундан-кун бўшашиб ҳолсизланиб бормоқда эди. У, ўз қайғу ҳасратларини ҳозир бирдан-бир ишониб айтадиган кишиси бўлган «Метеорология сержантига» ёзган яна бир хатида, эҳтимол, мен бу ердан энди соғ чиқмасам керак, шундай бўлгани ҳам тузукроқ, чунки оёқсиз учучи нима-ю, қанотсиз қуш нима,—икковининг фарқи йўқ, қанотсиз қуш ҳаёт кечириб, донини териб еб юради-ю, аммо ҳечқачон ҳавога учолмайди, шунинг учун мен қанотсиз

қуш бўлиб яшашни истамайман ва ҳатто ўлимимга ҳам розиман, кошки ўлим тезроққина келса эди, деб ёзди. Бундай хат, албатта, энг оғир туюлар эди: янаги сафарги хатларида қиз «ўртоқ старший лейтенантни» кўпдан бери яхши кўриб келганини, агар унинг бошига шундай кулфат тушмаганда, бу гапни унга ҳечқачон очиқ айтмаган бўлишини билдирди.

Ўз гапни ҳамавақт ўзи ма'қул топадиган Кукушкин заҳарханда блан бу хатнинг ма'носини шархлаган бўлди:

— Эрга теккиси келипти, ҳозир эрларнинг қадри баланд. Унга оёқ нима керак, аттестат блан кўпроқ пул келиб турса бўлди-да.

Лекин Алексей анов бир сафар тепаларидан ўқ ёғилиб турган вақтда қизнинг юзлари оқариб, унга маҳкам ёпишиб олганини эслади. У, қизда Кукушкин айтгандай мақсад йўқлигини биларди. Шунингдек у, ўз дард-аламларини очиқ айғиб ёзган хатларини ўқиганда қизнинг юраги эзилишини ҳам биларди. У ҳатто «Метеорология сержаңти»нинг номини билмасдан, унга ишониб ўз дард-ҳасратларини билдиришни давом эгдирди.

Комиссар ҳаркимнинг қулфи дилига калид тона биладую, аммо Алексей Мересьевнинг дилини очабилмади. Мересьев операция қилинган куннинг эртасигаёқ палатада «Пўлат қандай тобланди» деган китоб пайдо бўлди. Бу китоб баланд овоз блан ўқилабошланди. Бу ўқиш кимга қаратилганини Алексей пайқадди, лекин бу ҳам унинг кўнглига тасалли бўлмади! Павел Корчагинни у ешлигидан ҳурмат қиларди. Бу унинг севиқли қаҳрамонларидан бири эди. «Лекич Корчагин учучи эмас эди-ку,—деб ўйларди ҳозир Алексей.— «Ҳаво дарди» нималигини Корчагин билармиди, ахир? Островский тўшакда ётиб ўз китобларини ёзганида ҳамма эркаклар ва кўпгина хотин-қизлар урушда иштирок қилмас эди-ку, ҳозир эса ҳатто бурни оқиб турган болалар ҳам бўйлари етмаганидан эёқларининг тагига қути қўйиб ўқ ясамоқдалар».

Хулласки, бу сафар китобнинг унча катта та'сири бўлмади. Шундан кейин Комиссар бошқача йўл тутди.

У, гўё бирдан эсига келиб қолган бир қиёфада, икки оёги майиб бўлса ҳам, катта-катта жамоат ишларини бажарадиган бошқа бир одам тўғрисида ҳикоя бошлади. Дун'ёда бор нарсаларнинг ҳаммасига қизиқадиган Степан Иванович у одамнинг ишларига ҳайрон қолиб ўх-ўхлаб бош қимирлатарди. Шу пайтда ўз юртидаги бир қўли йўқ врач унинг эсига тушди, бу врач районда энг ўткир табобатчи бўлган, ҳатто от миниб юрган, бир қўли блан милтиқ отиб ов қилган ва у шундай уста мерган бўлганки, бир қўли блан отиб булбулнинг кўзини урган. Шунда Комиссар марҳум академик Вильямсни эсга олди. Комиссар уни аввалдан МТС ишлари блан билар экан. Гавдасининг ярми фалаж бўлиб қолган ва фақат бир қўли блан ишлайдиган бу одам институт ишларига раҳбарлик қилиш блан бирга яна кўп катта-катта ишларни ҳам бажарган.

Мересьев бу гапларга кулоқ соларкан, ўзича писқам уриб куларди: оёқ бўлмаса ҳам ўйлаш, сўзлаш, ёзиш, буюриш, даволаш, ҳатто ов қилиш мумкин, аммо у учучи-ку ахир, учучилик унга касб бўлиб қолган, у учучиликка ёшлигидан ишқивоз бўлган. Унинг учучилик даври энг болалик чоғида полиз қўриқлаб турган кундан бошланади. Шу кун у полиз ичида, қақраб қолган ерда барглари сўлиб олабула бўлиб думалаб ётган ва бутун Волгага донғи кетган тарвузлар орасида ўтирганида қўшқанотларини қуёшда ялтиратиб учиб бораётган кумушдек сўзанакни кўрган эди. Сўзанакчанг-тўзон кўтарилиб турган дашт устидан секин-секин сузиб, қаёққадир Сталинград томонига учиб кетган эди.

Шу пайтдан бошлаб учучи бўлиш орзу ҳаваси унинг кўнглидан маҳкам жой олди. У мактаб партасида ўтирганида, сўнгра токарь бўлиб ишлаган чоқларида ҳам фақат шуни орзу қилар ва шу тўғрида ўйларди. Тушлари, уйдагиларнинг бариси ухлаб ётган чоқларда, Алексей Ляпидевский блан бирга челюскинчиларни излаб топар ва қутқазар, Водопьянов блан бирга оғир самолётларни Шимолий кутбнинг най қамишлари орасидаги музликка қўндирар, Чкалов блан бирга ҳалигача одамзод оёғи тегмаган кутб орқали учиб Қўшма Штатларга йўл очарди.

Комсомол ташкилоти уни Узоқ Шарққа юборди. Тайгада у Амур бўйидаги Комсомольск шаҳарини— ёшлик шаҳарини қурди. Лекин тайгада ҳам унинг фикр-хаёли учуш, учучи бўлиш эди. Қуручилар орасидан у ўзига ўхшаш учучи бўлишни орзу қилиб юрган йигит ва қизларни топиб олди; улар ҳақиқатан ақлга сизмайдиغان бир иш қилдилар: я'ни ҳали фақат режаси тузилган бу шаҳарда ўз қўллари билан аэроклуб бино қилдилар. Қош қорайганда қурилиш тамоман туман ичида қолар, қуручилар эса баракларига кириб деразаларни бекитиб олар ва ҳавода ғужғон ўйнаб ғинғиллашиб юрган пашша ва чивинларни қочираш учун эшик олдиларида ҳўл шох-шаббаларни тутатиб қўярдилар. Худди ана шу пайтда, қуручилар кундузги ишдан кейин дам олаётган чоқда, Алексей бошчилигидаги аэроклубчилар пашша ва чивинлардан сақланиш учун баданларига керосин суртиб, бел, кирка, арраларини кўтариб ва портлатиш учун тол олиб тайгага чиқардилар. Улар дарахтларни арралаб, томирларни ковлаб, кундаларни портлатиб, ерларни текислар ва шу тариқа тайгадан жанг билан ер олиб аэродром учун майдон ҳозирлардилар. Шундай қилиб улар тўқайзор ичидан бирнеча километр ер текислаб, учуш майдони тайёрладилар.

Алексей ана шу аэродромдан биринчи марта машқ самолётида ҳавога учди ва ниҳоят ёшликдан бери юрагига тугиб келган муқаддас орзусига эришди.

Сўнгра у авиация мактабида ўқиб та'лим олди ва ундан кейин ўзи ҳам ёшларга та'лим берди. Уруш бошланганда ана шу мактабда инструктор бўлиб ишлар эди ва уруш бошланиши билан у, мактаб бошлиқларининг дўқ-пўписаларига қарамай, инструкторлик ишини қўйиб ҳаракатдаги армияга кетди. Унинг ҳаётидаги бутун тилаги, азми-жазми, ташвиш ва хурсандчилиги, истиқболдаги план ва режалари, ҳаёт йўлидаги барча ютуқ ва муваффақияти—бариси авиация билан чамбарчас боғланган эди...

Булар бўлса унга ҳадеб Вильямсдан гапирадилар!
— Сиз айтган Вильямс учучи эмас-ку,—деди Алексей ва юзини деворга ўгириб олди.

Лекин Комиссар калид топиб унинг дилини очиш ниятидан сра қайтмади. Бир кун Алексей одатдагидек бепарво мудраб ётганида, Комиссарнинг дўриллаган овозини эшитди:

— Лёша, менга қара: мана бу ерда сен тўғрингда ёзишпти.

Степан Иванович бир журнални Алексейга элтиб берди. Кичкина бир мақоланинг тевараги карандаш қалам блан чизиб қўйилган эди. Алексей чизилган ерга кўз югуртириб чиқиб ўз фамилиясини тополмади. Бу биричи жаҳон уруши вақтидаги рус учучилари ҳақида ёзилган мақола эди. Журнал саҳифасидан нотаниш ёш бир офицер Алексейга қараб турарди, унинг учлари жингалак қилиб буралган мўйловчалари ва қулоғи устига дол қўйиб кийган, пешонасида оқ тамғачаси бўлган пилоткаси бор эди.

— Ўқи, ўқи, худди сен учун ёзилган,— деди Комиссар.

Мересьев мақолани ўқиб чиқди. Мақолада рус ҳарбий учучиси поручик Валерьян Аркадьевич Карпович ҳақида ҳикоя қилинган эди. Поручик Карпович душман истеҳкомлари устидан учганида оёғига немисларнинг портловчи дум-дум ўқи тегиб ярадор бўлган. У, тилкаланган оёғи блан «Фарман» деган аэропланида фронт чизигидан учиб ўтиб ўз қисмига келиб қўнган. Унинг товонини кесиб ташлаганлар, лекин ёш офицер армиядан бўшаб кетишни истамаган. У ўзича ўйлаб оёғига протез ясаган. У тинмай мунтазам суратда гимнастика қилган, юришни машқ қилган ва шунинг орқасида уруш охирига келиб яна армияга кирган. У ҳарбий учучилар мактабида инспектор бўлиб ишлаган ва мақолада айтилишича, ба'зан ўз аэропланига тушиб ҳавога учидан ҳам қўрқмаган. У офицерлик ордени «георгий» блан мукофотланган ва рус ҳарбий авиациясида яхши хизматлар қилиб, охирида ҳалокатга йўлиқиб нобуд бўлган.

Мересьев мақолани икки-уч марта қайта-қайта ўқиб чиқди. Қотма ёш поручик суратда юзларида хорғин ирода аломати блан бироз зўраки бўлса ҳам, аммуумуман мардонавор жилмайиб турарди. Палатадаги-

ларнинг ҳаммаси жимгина ўтириб, кўз қири блан Алексейни кузатарди. У, бармоқлари блан сочларини тузатди ва кўзини мақоладан узмасдан қўли блан тумбочка тепасини пайпаслаб карандаш қаламни олди-да, мақолани секин айлантириб чизиб чиқди.

— Уқидингми? — деб сўради, Комиссар зуккоклик блан; Алексей индамасдан сатрларни ҳамон кўздан кечирмоқда эди.— Хўш, бунга нима дейсан энди?

— Аммо унинг фақат бир товони йўқ экан-да.

— Сен совет кишисисан-ку, ахир.

— У «Фарман» да учган экан-да. Шу ҳам самолёт бўлди-ми? Нима у, устма-уст қоқиб қўйган иккита қуруқ тахта-да. Қийин бўптими унда учиш? Уни учуриб бориш учун чаққонлик ҳам, эпчиллик ҳам керак бўлмайди.

— Аммо сен совет кишисисан-ку!—деди Комиссар такрорлаб. Алексей кўзини ҳали ҳам мақоладан узмасдан:

— Совет кишиси,—деди беихтиёр такрорлаб; сўнг-ра унинг оқарган юзларига қандайдир қизиллик югурди ва у ажойиб шод чеҳра блан атрофдагиларга қараб қўйди.

Кечаси Алексей журнални ёстиғи тагига тиқиб қўйди, журнални тиқатуриб ёшлик чоғи эсига тушди: ёшлигида у акалари блан уйдаги тахта супага чиқиб ётганда, онаси эски бахмал қўйлагидан тикиб берган бадбашара, калта қулоқ айиғини ҳам худди шундай қилиб ёстиғи тагига тиқиб ётарди. Шу нарса ҳозир эсига келгани учун ўзи кулиб юборди ва кулгусидан уй янграб кетди.

Кечаси у сра кўз юммади. Палатадагиларнинг ҳаммаси маст уйқуда эди. Гвоздев пружиналарни ғижирлатиб койкада ағнарди. Степан Иванович, худди ичак-чавоқлари узилаётгандек, чўзиб-чўзиб хуррак отарди. Комиссар ўрнида ба'зан секин қимирлаб, тишлари орасидан ихрарди. Аммо Алексейнинг қулоғига ҳечни-ма кирмас эди. У дам-бадам ёстиғи остидан журнални олиб жинчироқ ёруғида поручикнинг кулимсираб турган юзига қарарди. «Сенга қийин бўлган, лекин ҳар-қолда сен эплабсан,—деб ўйлади у.—Менга ўн марта

қийинроқ бўладию, аммо кўрасанки, мен ҳам қолишмайдиган бўламан».

Ярим кечаси бирдан Комиссарнинг нафаси чиқмай қолди. Алексей бошини кўтариб қаради: у ранги оқарган ҳолда, афғидан, нафас олмай жимжит ётмоқда эди. Учучи қўнғироқчани олиб қаттиқ силкитди. Соchlари тўзиган, юзлари ботган ҳолда Клавдия Михайловна югуриб келди. Бирнеча минутдан сўнг ординатор чақирилди. Томири ушлаб кўрилди, камфара юборилди, оғзига кислород резинкаси солинди. Бу ишлар бир соатча чўзилди ва ба'зан умид узилгандай туюлди. Ниҳоят Комиссар кўзини очиб Клавдия Михайловнага қаради ва салгина жилмайиб деди:

— Кечирасиз, мен сизни беҳуда овора қилдим. Дўзахга етиб боролмасдан ва сепкил дориси топилмасдан қайтиб келдим. Азизим, нима қиласиз энди, шу сепкиллар блан сатанг бўлиб юраверасиз, бошқа илож йўқ.

Бу ҳазилдан ҳамманинг кўнгли ором олгандай бўлди. Эман дарахтидек бақувват бўлган бу одам ана шундай бўронларга ҳам бардош бераоларди. Ординатор чиқиб кетди, касал боқучи аёллар ўрин-ўрнига тарқалишди, фақат Клавдия Михайловна Комиссарнинг каравоти четида ёнламасига ўтириб қолди. Қасаллар ухлашди, лекин Мересьев кўзлари юмуқ ҳолда ётиб, протезлар тўғрисида ўйлар ва самолётга чиққанда уларни оёқ босиб юргизадиган жойга лоақал қайиш блан боғлаб қўйиш мумкинлиги тўғрисида хаёл сурарди. Шу пайтда бир вақтлар, ҳали аэроклубда ўқиб юрган чоқларида граждaнлар уруши даврида учучи бўлган кекса инструктордан эшитган бир гап эсига тушди: инструктор унга оёқлари калта бўлган бир учучи пeдальларга қолип боғлаб оёғи тагини балад қилганини сўзлаб берган эди.

«Мен ҳам, биродар, сендан қолишмайдиган бўламан»—дерди у Карповичнинг суратига қараб. Алексейнинг миясида: «Учаман, учаман!» деган фикр жанранглаб турар ва уйқуни қочирарди. У кўзларини юмиб жим ётарди. Четдан қараганда, у уйқусида кулимсираб қаттиқ ухлаб ётипти, деб ўйлаш мумкин эди.

Шу вақтда унинг қулоғига гап товуши эшитилди ва бу гапларни у ҳаётининг энг оғир дақиқаларида бир-неча бор эслади.

— Хўш, нега шундай қиласиз, ахир? Жонингиз шундай оғриб турганда кулиш, ҳазиллашиш—жуда хавфли-ку. Шундай оғриқ азобини чекишингизни ўйлаганимда юрагим арзиқиб кетади. Алоҳида палатага ёғқизамиз деганда нега йўқ дедингиз?

Бу гапларни палата сестраси меҳрибон ва дўструй Клавдия Михайловна эмас, балки қандайдир жисм-сиз бир хотин айтаётгандек, эди. Хотин жон куйдириб ва норозилик билдириб гапирмоқда эди. Унинг овозидан қайғу надомат ва, балки, қайғудан ҳам каттароқ бир оҳанг эшитиларди. Мересьев кўзини очди. У жинчироқнинг хира ёруғида Комиссарнинг ёстиқда оқариб ва шишиб ётган юзини, меҳр блан жовдираб турган кўзларини ҳамда сестранинг латиф ва ифбатли рухсорини кўрди. Орқадан тушиб турган чироқ шу'ласида унинг ҳашам қўнғир сочлари барқ уриб товланарди ва Мересьев бу иши яхши эмаслигини билса ҳам, ундан кўзини узолмасди.

— Вой, сестраси тушмагурей! Кўз ёши ҳам бўлиб кетипти-ку! Балки, жиндак бром ичармиз? — деди Комиссар худди қиз болага гапирётгандай.

— Яна куласиз. Сиз қанақа одамсиз ўзингиз? Биласизми ахир даҳшат-ку бу ишингиз: йиғлаш керак бўлганда сиз нуқул куласиз, жонингиз қийналиб жигар бағрингиз пора-пора бўлаётган чоқда бошқаларни юпатмоқчи бўласиз. Азизим, жонгинам! Қўйинг бу ишингизни, қўйинг дейман, ўзингизни бироз аянг.

У бошини қуйи солиб товуш чиқармай узоқ йиғлади. Комиссар эса унинг халат остида қалтираётган озгин елкаларига қайғули ва меҳрибон назар блан қараб турарди:

— Вақт ўтди энди, азизим, вақт ўтди. Ўз шахсий ишларимга келганда мен ҳамиша жуда бепарволик қилиб вақтни ўтказиб юбордим, ҳамиша вақт йўқ, қўл тегмайди, дердим, энди эса вақтни тамоман ўтказиб юборибман, шекилли.

Комиссар уф тортди. Сестра бошини кўтариб, ёшга тўлган кўзлари блан унга қаттиқ тикилиб қаради. Комиссар кулимсираб яна бир уф тортди ва одатдагича юмшоқ ва салгина истеҳзо оҳанги блан сўзини давом этдирди:

— Қани қулоқ солинг, доно қиз, сизга бир воқиани айтиб берай. Ҳозир бирдан хотиримга келди. Бу воқиа аллақачонлар, граждандлар уруши вақтида Туркистонда бўлган эди. Хўш. Бир кун бир эскадрон отлиқ аскар босмачиларни қувиб борабериб катта бир чўлу биёбонга кириб қолди. Отларимиз Россия отлари бўлиб, қумлоқда юришга ўрганмаган эди ва шунинг учун таппа-таппа йиқилиб ўлабошлади. Бир вақт қарасак, ҳаммамиз пиёда аскар бўлиб қолибмиз. Хўш. Шундан кейин командир ўз қарорини айтди: юклар ташлансин ва фақат қурооллар олиниб катта шаҳарга қараб пиёда йўл олинсин. Катта шаҳаргача бир юз олтмиш километр келади, йўлда қуруқ қумдан бўлак нарса йўқ. Эшитаётибсизми, доно қиз? Йўл босиб бормоқдамиз, бир кун ўтди, икки кун ўтди, уч кун ўтди. Жазирама офтоб баданни куйдиради. Ичадиган сув йўқ. Ташналикдан оғизлар қақрайбошлади, ҳаво эса иссиқ қум аралаш юзга уради, оёқлар остида қум ғарчиллайди, тишлар орасида қум ғижирлайди, қум кўзга киради, томоқларга жойлашади, хулласки — ҳол қолмади. Киши қум ўркачига йиқилиб, юзини қумга босиб ётиб олади. Комиссаримиз эса Яков Павлович Володин эди. У кўринишда жиккаккина бир киши эди, ўзи интеллигент — тарихчи эди... Лекин чиниққан большевик эди. Ҳолига қаралса, энг аввал ўша йиқилиши керак эди, у эса бўшашмасдан қадам босади ва, ҳа, ҳа яқинлашиб қолдик, деб аскарларни жадаллатади ва ётиб олган киши тепасида тўппонча ўйнатиб: тур, отиб ташлайман,— дейди...

Тўрт кеча-кундуз юриб, шаҳарга ўн беш километрча қолганда одамларнинг дармони бутунлай қуриди. Маст кишидек довдираб, тентираб юрамиз, оёқ изларимиз ўқ еб ярадор бўлган жониворникидай эгри-бугри бўлиб қолади. Шу топда комиссаримиз бирдан ашула бошлаб юборди. Унинг овози паст ва ширасиз эди,

бошлаган ашуласи эса: «Чубарики, чубчики» деган эски солдатча бемаза ашула эди, ammo ҳамма унга қўшилиб кетди, ашула кўтарилди. Мен: «сафлан» деб команда бердим ва бир-икки-уч деб бордим, қарангки, шундан кейин қадам босиш енгиллашиб қолди.

Бу ашула тамом бўлгач, иккинчиси олинди, сўнгра учинчиси бошланди. Биласизми, синглим, оғизлар қақраб қолган шундай жазирама иссиқда-я! Билган ашулаларимизнинг ҳаммаси йўлда айтилди ва шундай қилиб манзилга етиб олдик, битта ҳам одамни қумда қолдирмадик... Ана шунақалар ҳам бўлади!

— Комиссар-чи? — деб сўради Клавдия Михайловна.

— Комиссарми? Ҳозир ҳам соғ-саломат юрипти. У ҳозир профессор, археолог. Тарихдан илгари бўлиб ўтган қандайдир бир шаҳарни ер тагидан қазиб олаётган эмиш. Тўғри, ўшандан кейин у овозидан ажралди. Хириллаб қолди. Унга овознинг ҳам нима кераги бор? Нима, Лемешев бўлармиди у... Хўш энди гап тамом, боринг энди, доно қиз, сизга отлиқ аскарларча сўз бериб айтаманки, энди бугунчалик ўлмасдан тураман.

Ниҳоят, Мересьев ором олиб қаттиқ ухлаб қолди. Умрида сра кўрмаган қумлоқ дашт-биебон, қақраб қонталаш бўлиб қолган оғизлар ва улардан чиқаётган ашула овозлари ҳамда Володин унинг тушига кирди, унинг тушида Володин негадир Комиссар Воробьевга ўхшаб кўринди.

Алексей кеч уйғонди, у уйғонган вақтда қуёш нурлари палата ўртасида алпоқ-чалпоқ бўлиб ётарди, бу, куннинг пешин бўлганлиги аломати эди. У нимадан-дир хурсанд бўлиб уйғонди. Тушданми. Қанақа туш... Кўзи журналга тушди, бу журнални уйқусида ҳам қўлида маҳкам сиқиб ётган эди. Поручик Қарпович ҳали ҳам журнал саҳифасидан кўкрак кериб мардонавор кулиб турмоқда эди. Мересьев авайлаб журнални тахлади ва Қарповичга кўз қисиб қўйди.

Аллақачонлар ювиниб, тараниб бўлган Комиссар кулимсираб Алексейга разм солиб турарди.

— Нима у блан бунча кўз қисилиб қолдинг? — деб сўради у гурур блан.

— Учадиган бўлдиқ,— деб жавоб берди Алексей.

— Хўш, қандай қилиб. Унинг фақат бир оёғи йўқ эди, сенинг бўлса иккала оёғинг ҳам йўқ.

— Мен совет кишиси, рус кишисиман-ку ахир! — деди Алексей.

Бу сўзни у шундай оҳанг блан айтдики, худди шу сўзга сиғиниб Қарповичдан албатта ўтиб кетаётгандек ва ҳавода учаётгандек эди.

Тушлик овқат вақтида у касал боқучи аёл келтирган овқатнинг ҳаммасини еб битирди ва еб бўлгач тақир бўшаб қолган товоқчаларга ҳайрон бўлиб қарали-да, яна овқат сўради: у шу пайтда асабий бир ҳолатда бўлиб, ғиринглаб ашула қилар, ҳуштак чалмоқчи бўлар ва баланд овоз чиқариб ўз-ўзи блан сўзлашарди. Профессор касалларни кўргани келганда, У Василий Васильевичнинг кайфи яхшилигидан фойдаланиб, унга тезроқ соғайиш учун нима қилиш кераклиги тўғрисида кўп саволлар берарди. Бунинг учун кўпроқ овқат ейиш ва кўпроқ ухлаш кераклигини билгач, у пешинлик овқат вақтида қуюқни икки товоқдан беришни сўрар ва котлетканинг тўртинчи бўлагини тиқилиб-тиқилиб зўрға ерди. Кундуз кунлари у бир ярим соатча кўзларини юмиб ётса ҳам ухлайолмас эди.

Бахт келса киши ўз-ўзи блан бўлиб қолади. Профессор келганда Алексей унга саволлар бера бериб жонига тегаркан, палатадагиларнинг э'тибори кўпроқ нимага жалб бўлганини пайқамасди. Василий Васильевич касалларни кўришга ҳамишагидек ўз вақтида, я'ни куёш шу'ласи кун бўйи палатада секин-секин жилиб паркет нақшларига тушган чоқда келди. Профессор сиртдан аввалги қиёфада эди, лекин ҳамманинг э'тибори унда қандайдир ички безовталиқ борлигига қаратилган эди ва бундай ҳол унинг фе'ли атворига тамоман ёт эди. У сўкинмас эди, одатдаги аччиқ сўзлари блан бақирмас эди, қизарган ва шишган кўзларининг бурчакларидаги томирчалар доим липиллаб турарди. Кечқурун у қовоқлари шишган, юзлари анча буришган ҳолда келди. Эшик тутқичида латгани унутиб қолдирган касал боқучи аёлга секингина танбиҳ

қилди, Комиссарнинг температураси ёзилган қоғозни олиб қаради, унга бошқа дори-дармон тайинлади, сўнгра ўзи сингари хомуш ва хаёли паришон ёрдамчилари блан индамай чиқиб кетди, эшикдан чиқатуриб остонага қоқилиб, йиқилиб тушишига сал қолди — одамлар қўлтиғидан суяб қолишди. Бу савлатли, хирилдоқ ва бақироқ одамга хушмуомалалик ва хомушлик сра ярашмас эди. Бу йўғон ва кўнгли очиқ одамни яхши кўриб қолган кишиларнинг ҳаммаси қандайдир ғалати бўлиб қолишди.

Эртаси куни эрталаб ҳамманарса аён бўлди: Василий Васильевичнинг бирдан-бир ўгли Ғарбий фронтда ҳалок бўлган, унинг исми ҳам Василий Васильевич экан, у ҳам медицина ходими бўлган, умидли ёш олим, отасининг гурури ва овунчоғи бўлган у. Профессорнинг келиш вақти яқинлашганда, госпитальдагиларнинг ҳаммаси, профессор бугун ҳам одатдагидек касалларни кўргани келадими-йўқми, деб хомуш кутиб туришарди. Қирқ иккинчи палатада полдаги кўёш шу'ласининг сезилар-сезилмас секин ҳаракатини кузатардилар. Ниҳоя, шу'ла бориб паркет нақшларига тушди — ҳамма бир-бирига қарашиб олишди: демак, келмайди. Аммо шу пайтда коридордан гурсиллаган таниш оёқ товуши ва у блан келаётган ёрдамчиларнинг тақир-туқир қадам босиши эшитилди. Профессорнинг авзои кечагидан кўра ҳатто анча тузук эди. Аммо лекин қаттиқ шамоллаган одамдек қовоқлари ва бурни шишган, кўзлари қизарган эди, териси кўчиб ғадир-будур бўлиб қолган қўллари эса, Комиссарнинг температураси ёзилган қоғозни столдан олганда, титрарди. Лекин у аввалгидек сергайрат ва ишчан эди, броқ бақириб сўкишлари йўқолган эди.

Ярадор ва касаллар, худди тил бириктиргандай, бир-бирларига сўз бермай бирон гап блан уни хурсанд қилишга тиришардилар. Бугун ҳамма ўз аҳволини тузук деб биларди. Ҳатто энг оғир касаллар ҳам ҳечни-мадан шикоят қилмадилар ва аҳволимиз яхши бўлиб бораётир, дедилар. Ҳаммалари бирдан, ҳатто бирмунча ошириб бўлса ҳам, госпитальдаги тартибни ва ҳархил дори-дармонларнинг дардга малҳамдек шифо бў-

лаётганлигини хўп мақташардилар. Бу дўст бир оила бўлиб, бошга тушган зўр қайғу уларни ана шундай бириктирган эди.

Василий Васильевич палаталарни айланиб чиққандан кейин, бугун эрталабдан бошлаб даволаш ишларининг бундай ривожга миниб кетганини кўриб ҳайратда қолди.

Ростдан ҳам ҳайратда қолдимикин? Балки у палатадагиларнинг сукут блан бундай соддаларча тил бириктирганларини пайқагандир ва агар пайқаган бўлса, балки, ўзининг давоси топилмайдиган оғир жароҳатининг аламини тортиши бирмунча енгиллашгандир.

9

Шарққа қараган дераза ёнидаги теракнинг осилиб турган шохчасидаги сарғич куртаклар очилиб, улардан ҳалқа-ҳалқа бўлиб лўппакдек қизғич баргчалар чиқди. Эрта блан бу баргчалар қуёшда товланар ва худди компресс қоғозидан кесиб ясаб қўйилганга ўхшарди. Улардан бурқсиб чучмалроқ янги ҳид тарқалар ва бу хушбўй ҳид очиқ дарчалардан кириб госпитальнинг димиққан ҳавосини тозаларди.

Степан Иванович боқиб семиртирган чумчуқлар жуда ҳам қутириб кетишди. Баҳор келиши блан туллаб янги дум чиқариб олган «Автоматчи» яна кўпроқ тинмасак ва урушқоқ бўлиб қолди. Эрта блан чумчуқлар дераза тепасида ғуж бўлиб олиб чандон чуғирлашардики, палатани тозалаб юрган касал боқучи аёл безори жон бўлганидан, валдираб-валдираб деразага чиқар ва бошини деразадан чиқариб қўлидаги латта блан уларни ҳайдарди.

Москва-рекадаги музлар эриб кетди. Дар'ё бироз пишқириб тошгандан кейин яна хонасига тушди ва пойтахтда сийраклашиб қолган автотранспортнинг ўрнини босган пароходлар, кемалар, дар'ё трамвайларига кенг бағрини очиб берди. Кукушкин ваҳима қилиб юрганига қарамай, қирқ иккинчи палатадан ҳечкимни тошқин олиб кетмади. Комиссардан бўлак, ҳамманинг аҳволи яхшиланиб бормоқда эди ва ҳозир гап фақат жавоб олиб кетиш устида борарди.

Палатадан биринчи бўлиб Степан Иванович кетди. Кетишидан бир кун илгари у, қувончи ичига сизмай, госпитальни айланиб юрди. У сра бир ерда ўтиролмасди. У, коридорда лақиллаб юрагини бўшатиб олгач, палатага келар, дераза тагида ўтириб, ноннинг юмшоқ жойидан олиб нимадир ясарди, сўнгра яна ўрнидан сапчиб туриб чиқиб кетарди. Фақат кеч тушиб қош қорайганда у жимгина келиб дераза тагига ўтиради ва оҳ-уҳ қилиб чуқур хаёл сурди Ҳозир даволаш вақти бўлганидан палатада уч киши қолган эди: Комиссар индамасдан Степан Ивановичга разм солиб ётарди, сўнгра, қандай бўлса ҳам ухлаш хаелида ётган Мересьев бор эди.

Ҳамма жимжит эди. Комиссар бирдан бошини Степан Иванович томонига буриб, секин овоз блан гап бошлади,— унинг сояси шафақдан қизариб турган дераза ойнасига тушиб турарди:

—...Шу топда қишлоқда қоронғи тушиб, ҳамма жой жимжит, сув сепгандай. Гўнган ссмирган нам ердан буғ чиқиб туради. Оғилда сигир типирчилайди, чунки унинг туғиш вақти яқинлашган. Кўклам... Аёллар ерларга гўнг солиб улгурдимикин? Уруғлик, отулов жой-жойидамикин?..

Мересьевга худди Степан Иванович кулиб турган Комиссарга ҳайрат блан эмас, балки хавотир блан қараб тургандек туюлди:

— Жодугармисиз дейман, ўртоқ полковой комиссар, бировнинг ўйлаганини дарров топиб оласиз-да... Тўғри, гўгри, аёллар, албатта, ишчан кишиларку-я, аммо лекин, ким билсин, аёллар у ерда бизсиз қандай қилишаёгган экан... Дарҳақиқат.

Ҳамма жим бўлди. Дар'ёда пароход қичқирди ва унинг овози тош соҳиллари орасида сувга таралиб кетди.

— Хўш, айтчи: уруш тез тамом бўладими?— деб сўради Степан Иванович негадир пичирлаб.— Пичанга ўроқ тушгунча тамом бўлармикин.

— Сенга нима? Сенинг урушадиган ёшинг эмас, сен ўз ихтиёринг блан кўнгилли бўлиб боргансан, урушгунча урушиб олдинг. Энди бориб рухсат сўра,

Жавоб беришад, бориб хотинларга командирлик қиласан, юртга ҳам ишчан киши керак, лаббай? Ма'қулми, серсоқол?

Комиссар меҳрибонларча кулимсираб кекса солдатга қаради. У ҳаяжон блан ҳовлиқиб дераза ёнидан тушди:

— Жавоб берадилар дейсизми? А? Мен ҳам шундай деб ўйлайман, жавоб берсалар керак. Комиссияга бориб айтсаммикин деб ўйлаб турибман ҳозир. Дарвоқи, уч урушни кўрдим, империалистлар урушида бўлдим, гражданлар урушини бошидан охиригача кечирдим, мана бунисига ҳам қатнашдим. Балки етар шунчаси, а? Хўш, нима маслаҳат берасан, ўртоқ полковой комиссар?

Алексей Мересьев чидаялмай, ётган жойидан туриб бақирди:

— Аризангга шундай деб ёз: жавоб беринглар, юртимга хотинлар олдига юборинглар, бошқалар урушиб мени немисдан ҳимоя қилсин, деб ёз!

Степан Иванович ҳижолат тортгандай бўлиб унга қаради, Комиссар эса жаҳл блан қошларини чимирди:

— Сенга нима маслаҳат бериш керак, Степан Иванович, юрагингдан сўра, юрагингдан, ана ўша русларга хос юрак сенга айгиб беради.

Эртаси Степан Ивановичга госпитальдан жавоб бердилар. У, ҳарбий кийимларини кийиб, хайрлашув учун палатага келди. Тоза ювилган, устидан камар тортиб боғланган ва битта ҳам букланган жойи бўлмаган ихчам гимнастёркада унинг кичкина қомати ўн беш йил чамаси ёшроқ кўринарди. Кўкрагида бўр блан тоза оқартирилган Қаҳрамонлик юлдузи, Ленин ордени, «Жасурлиги учун» медали ялтираб турарди. Халатни у плаш-палаткадай елкасига ташлаб олган эди. Ҳурпайиб турган халат унинг солдатлик шавкатини бекитмас эди. Степан Ивановичнинг бутун юриш-туруши, кирз этиги ҳам, ҳўллаб «бигиздай» қилиб юқорига бураб қўйган кичкина мўйлаби ҳам, худди 1914 йилги уруш вақтида рождество муносабати блан суратга олинган ботир рус аскарига ўхшарди.

Солдат палатадаги ҳарбир ўртоғи ёнига бориб, унинг унвонини айтиб хайрлашади ва хайрлашганда пошналарини бир-бирига шундай қарсиллатиб урардики, унга қараб кишининг завқи келарди.

У энг чеккада турган койка ёнига бориб, алоҳида бир мулозимат блан деди:

— Рухсат этинг хайрлашайлик, ўртоқ полковой комиссар.

— Хайр кўришгунча, Стёпа. Бахтинг ёр бўлсин,— деди Комиссар ва оғриғини босиб унга томон сал қўзгалди.

Солдат тиз чўкиб, унинг бўйнидан қучоқлади, улар русча одат блан елкани елкага қўйиб уч марта ўпишдилар.

— Тезроқ тузал, Семён Васильевич, худойим сени омон сақласин ва узоқ умр берсин, тилла одам экансан ўзинг! Отамиз ҳам бизларга шунча меҳрибонлик қилмагандир, умрим борича унутмайман сени,— деди солдат хўрсиниб.

— Боринг энди, Степан Иванович, боринг энди, унинг кўнглини бузманг, зарар қилади,— деди Клавдия Михайловна унинг қўлини туртиб.

— Сестрахон, қилган меҳрибонлигингиз ва ғамхўрлигингиз учун сизга ҳам раҳмат,— деди Степан Иванович Клавдия Михайловнага ҳурмат блан қараб ва бошини эгиб унга та'зим қилди.— Сиз бизнинг совет юртимизнинг малаги, фариштаси,— ана шу сизга айтадиган гапим...

У, бутунлай доврираб қолгандан яна нима дейишни билмай орқаси блан эшикка жилабошлади.

— Қаерга хат ёзиш керак сенга, Сибирьгами?— деб сўради Комиссар кулиб.

— Қаёққа бўларди, ўртоқ полковой комиссар! Солдатнинг жойи ма'лум, урушга ёзилади албатта,— деди Степан Иванович шошиб қолиб ва яна ҳаммага бош эгиб та'зим қилгач, кўздан ғойиб бўлди.

Палата бирдан жимжит ҳувиллаб қолди. Сўнгра, полклари, ўртоқлари, уларни кутиб турган жанговар ишлар ҳақида сўзлашдилар. Ҳамма соғайиб қолган эди, шунинг учун энди бу гаплар хаёл эмас, балки

амалда қилинадиган ишларга оид эди. Кукушкин энди коридорда юриб, сестралар блан тортишар, ярадорларни мазоқ қиларди, у ўз оёғи блан юрадиган касаллар блан аллақачон бирнеча бор сўкишиб ҳам олган эди. Танкчи Гвоздев ҳам энди ўрнидан туриб юрадиган бўлган эди, у коридордаги ойна олдида туриб, бинтлари олиб ташланган ва яралари тузалаётган юзига, бўйнига ва елкаларига узоқ қарарди. Анюта блан кўпроқ хат ёзишиб, унинг университетдаги ишларидан кўпроқ хабардор бўлган сари, у куйиб хунуги чиққан юзларига шунча безовта бўлиб қарарди. Қош қорайганда ёки қоронғироқ уйда унинг юзлари туззуккина, ҳатто чиройли бўлиб кўринарди: суроби келишган турқи, тик пешанаси, қангшари сал пасайиб турган кичкина бурни, госпитальда қўйган қисқагина қора мўйлабчаси, болаларникидай салгина чўччайиб туручи ҳақиқдай лаблари ўзига зеб бўлиб тушарди, аммо равшан ёруғликда қараганда юзлари ажир-бужир бўлиб, терилари тиришиб қолганлиги дарров билинарди. У, бирон нимадан ҳаяжонланиб қолган ёки сув шифохонасидан терлаб-пишиб келган вақтларда бу ажир-бужир доғлар уни жуда ҳам хунук қилиб кўрсатарди ва шундай пайтларда ойнага қараганида у йиғлагундек бўларди.

— Хўш, нега қовоғинг солиниб қолди? Кинога артист бўлиб бормоқчимисан ёки? Анави қизинг ҳақиқатан ақлли қиз бўлса, бунингдан қўрқмайди, агар қўрқса, демак аҳмоқ қиз экан, ундақалар жаҳаннамдан нарига кетаберсин. Жўнайберсин хоҳлаган ерига ундақалар, яхшироғини топиб оларсан,— деб юпатарди уни Мересьев.

— Хотинларнинг ҳаммаси аҳмоқ,— деди Кукушкин.

— Сизнинг онангиз ҳамми?— деб сўради Комиссар; бутун палатада у фақат Кукушкинни «сизлаб» гапирарди.

Вазминлик блан берилган бу савол лейтенантга қандай та'сир қилганини тасвирлаш қийин. Кукушкин ўзини койкага ташлади, унинг кўзлари ўтдек ёнар ва юзлари чойшаб сурупидан ҳам баттарроқ оқариб кетган эди.

— Ана кўрдийгизми, демак дун'ёда яхши хотинлар ҳам бўлар экан, — деди Комиссар юмшоқроқ оҳангда. Хўш, нега Гришанинг омади бўлмасин? Турмушда, йигитлар, шундақа воқиалар ҳам бўлади: умид қилган етар муродга, ҳасад қилган қолур уятга.

Хулласки, бутун палатага жон кирди. Фақат Комиссарнинг аҳволи борган сари оғирлашмоқда эди. У морфий ва камфара блангина жон сақлаб турарди ва буларнинг та'сиридан ба'зан кеча-кундузлари блан ўрнида сапчиб, безовталаниб ярим ҳушсиз ётарди. Степан Иванович кетгач, у айниқса бўшашиб қолди. Мересьев керак вақтда ёрдам бериши учун ўз койкасини Комиссарга яқинроқ қўйишни сўради. Унинг Комиссарга бўлган меҳри-муҳаббати тобора ошмоқда эди.

Оёқсиз кечириладиган турмуш бошқаларнинг турмушидан беқиёс даражада оғир ва мушкул бўлишини Алексей тушунарди, шунинг учун ҳам у, ҳечнимага қарамай чин ҳаёт кечираётган ва ўзининг дармонсизлигига қарамай одамларни магнит сингари ўзига жазб қилаётган бу одамга беихтиёр интиларди. Эндиликда комиссар жуда камдан-кам ҳушга келиб кўзини очадиган бўлган эди, лекин ҳуши жойида бўлган пайтларда у аввалгидек хушчақчақ бўларди.

Бир кун кеч пайтда госпитальда оёқ товушлари тиниб, унинг хоналарида оғир сукунат чўккан ва палаталардан аҳ'ён-аҳ'ёнда касалларнинг ихраши, хуррак отиши ва алаксыраши сал-пал эшитилиб турган бир чоқда коридорда гурсиллаб келаётган таниш оёқ товуши эшитилди. Мересьев ойнавонлик эшикдан қора тўсилган лампалардан тушиб турган хира ёруғликда бутун коридорни, коридорнинг энг нариги чеккасида стол ёнида сра битмайдиган кўйлагини тўқиб ўтирган навбатчи сестранинг гавдасини кўриб турарди. Коридор охирида Василий Васильевичнинг узун гавдаси кўринди. У, қўлларини орқасига қилиб секин-секин юриб келмоқда эди. У яқин келиши блан сестра ирғиб ўридан турмоқчи бўлган эди, лекин у ма'юс бир қиёфада қўлини силтаб унинг ёнидан ўтиб кетди. Халатининг тугмалари очиқ бўлиб, бошида шапкачаси йўқ эди ва қалин оқ сочлари пешонасига тушиб турарди.

Махсус андаза блан ясаладигай протезларининг лойиҳасини Комиссарга баён қилиб турган Мересьев:

— Вася келаяпти,— деди унга секин шивирлаб.

Василий Васильевич қоқниб кетиб, қўли блан деворга суяниб қолди, сўнгра ўзича пинғиллаб, девордан қўлини олди ва қирқ иккинчи палатага кирди. У палата ўртасида тўхтаб, бир нимани эслагандай пешонасини уқалайбошлади. Ундан спирт ҳиди келиб турарди.

— Қани ўтиринг, Василий Васильевич, қоронғида ҳасратлашамиз,— деди Комиссар.

Профессор оёқларини судраб, зўрға қадам босиб унинг каравоти ёнига борди ва ўтириши блан пружиналар эгилиб ғарчиллаб кетди. Утиргач у, чеккаларини уқалаб қўйди. Илгарилар ҳам у касалларни кўргани келганда Комиссарнинг ёнида туриб қолиб, урушининг бориши тўғрисида сўзлашарди. У, касаллар орасида Комиссарни алоҳида бир киши деб биларди, шунинг учун унинг бугун кечаси кириб келиши ҳечбир галати туюлмас эди. Лекин Мересьев негадир, улар ўртасида алоҳида бир гап бўлиши керак, бу гапга бошқа киши аралашмаслиги керак, деб ўйлади. У кўзларини юмиб ўзини уйқуга солди.

- Бугун йигирма тўққизинчи апрель. Унинг туғилган куни. Унинг ёши ўттиз олтига тўлди, йўқ, тўлган бўлар эди,— деди профессор секин товуш чиқариб.

Комиссар шишиб кетган йўғон қўлини зўр машаққат блан одеял остидан чиқарди-да, Василий Васильевич қўли устига қўйди. Шу пайтда ақлга сирмайдиган воқиа юз берди: профессор йиғлаб юборди. Бу йўғон, бақувват ва иродаси маҳкам одамнинг йиғлашини кўриш-тоқат қилиб бўлмайдиган бир ҳол эди. Алексей беихтиёр бошини ичига тортиб, одеялга ўранди.

— Кетиш олдидан у менинг олдимга келди. Халқ лашкарига ёзилдим, деди ва ишларини кимга топширай деб сўради. У шу ерда, ўз ёнимда ишлар эди. Мен турган жойимда данг қотиб, ҳатто унга бақариб юборибман. Медицина кандидати бўлган талантли олимнинг винтовка кўтариши негалазим бўлганини мен сра тушунмадим. Лекин у менга айтди, ҳамма сўзлари

эсимда, у менга айтдики: «Ота, медицина кандидатї ҳам винтовка кўтариши лозим бўлган вақтлар бўлади». У шу гапни айтди-ю, яна: «Ишларни кимга топширай?» — деб сўради. Мен шу пайтда телефон трубкасини олиб бир оғиз гапирганимда, ҳечнима бўлмас эди, биласизми, ҳечнима бўлмас эди! Ахир, у шу ерда ўз ёнимда бир бўлимни бошқариб госпитальда ишлаб турган эди... Тўғрими гапим?

Василий Васильевич жим бўлди. Унинг ҳансираб оғир нафас олаётгани эшитилиб турарди.

— ... Қўйинг, азизим, қўйинг, қўлингизни олинг, қимирлаганда жонингиз қандай оғришини мен билман... Шундай, тун бўйи нима қилишни ўйлаб чиқдим. Биласизми, менга шу вақтда бир нарса маълум эди, яна бир одамнинг ўғли бор эди,— биласизми мен ким тўғрисида гапираяпман,— ўғли офицер эди, уруш бошланган кунларда унинг шу ўғли ҳалок бўлди. Хўш, биласизми, унинг отаси нима қилди? У фронтга иккинчи ўғлини юборди, юборганда ҳам, энг хавфли ҳарбий ишга юборди, я'ни қиручи самолётга учучи қилиб юборди... Ушанда мен шу одам тўғрисида ўйлаганимда, ўз фикрим ўзимга уят бўлиб туюлди, шундан кейин телефон ҳам қилмай қўйдим...

— Ҳозир энди ачинаяпсизми?

— Йўқ. Ажабо, шундай қилса ачиниш бўлармиши? Мен юраман, юрган йўлимда ўйлайман: наҳотки мен ўзимнинг ягона ўғлимнинг қотили бўлсам-а? Ахир, ҳозир у шу ерда, ўз ёнимда бўларди, биз икковлашиб мамлакат учун кўп фойдали ишлар қилган бўлардик. Ахир, яшнаб келаётган чин истеъдод эгаси эди. У агар ўша вақт телефон қилганимда... у ҳозир совет медицинасининг ифтихори бўлиб қоларди.

— Телефон қилмаганингизга ачинаяпсизми энди?

— Сиз нима деяпсиз ўзингиз? Эҳ, ҳа... Билмайман, билмайман.

— Агар ҳозир шуларнинг ҳаммаси қайтадан такрорланганда, сиз бошқача иш тутган бўлардингизми?

Орага сукунат чўкди. Ухлаб ётган касалларнинг пишиллаб нафас олиши эшитилиб турарди. Қаравот бир оҳангда ғижирларди, афтидан, чуқур хаёлга бот-

ган профессор ўзини ағдан-баққа ташлаб турмоқда эди,— яна буг блан иситиладиган печкада сувни эг шилл-шилл томиб тургани эшитиларди.

— Хўш, нима қилардингиз?— деб сўради Комиссар ва унинг овозида битмас-туганмас илиқ меҳрибонлик борлиги сезилиб турарди.

— Билмайман... Сизнинг саволингизга дарҳол жавоб бериш қийин. Билмадим, лекин агар бордию, шуларнинг ҳаммаси қайтадан такрорланганда мен, балки, худди шундай қилган бўлар эдим. Мен бошқа оталардан ортиқ ҳам, лекин кам ҳам эмасман... Жуда даҳшатли нарса экан бу уруш...

— Билингки, қора хат келганда бошқа оталарнинг қайғуси сизникидан кам бўлмаган эди. Йўқ, кам бўлмаган эди.

Василий Васильевич узоқ вақтгача индамасдан ўтирди. У нимани ўйлаётган эди, шундай оғир дақиқада унинг ажин босган тик пешонаси тагидаги миясида қандай хаёллар ўрмалаётган эди.

— Рост, гапингиз тўғри, унинг қайғуси ҳам кам эмас эди, аммо ҳар ҳолда у иккинчи ўғлини юборди... Раҳмат, азизим, раҳмат, дўстим, дўстим! Эҳ! Нимасини айтасиз...

У ўрнидан туриб койка ёнида тўхтади-да, Комиссарнинг қўлини секин авайлаб ўрнига олиб қўйди ва устидаги одеялни тўғрилаб қўйиб, индамай палатадан чиқиб кетди.

Кечаси Комиссарнинг аҳволи оғирлашди. У, ҳушидан кетиб ётар, гоҳ койка устида ағдан баққа тўлғониб, тишларини гижирлатар ва баланд-баланд ихрарди, гоҳ бирдан нафаси ўчиб, қўл-оёқлари шалпайиб қоларди ва ҳамма уни, тамом бўлди, деб ўйларди. Унинг аҳволи жуда оғирлашган эди, шунинг учун, ўғли ўлгандан кейин ҳувиллаб қолган катта ҳовлидан госпитальга кўчиб келиб, ҳозир кичкина кабинетда клеёнкалик девон устида ётиб юрган Василий Васильевич Комиссарни бошқа касаллардан парда блан тўсиб қўйишни буюрди. Одатда касални «эллигинчи палата»га юбориш олдидан шундай қилинарди ва бу маълум эди.

Комиссарга камфара ва кислород бериб юрак теппини бироз тузатгандан кейин навбатчи врач блан Василий Васильевич кечанинг қолган қисмида ухлаб олиш учун чиқиб кетишди, парда орқасида касал ёнида фақат Клавдия Михайловна қолди, у жуда безовта бўлиб, кўзларидан ёш томиб турарди. Мересьев ҳам ухламасдан: «Наҳотки шу блан тамом бўлса-я!» деб ўйлаб ётарди. Комиссар эса жон азобида эди. У тўлғонар, алаксираб, ихраб, қисташ блан қандайдир бир сўзни тугилиб-тутилиб такрорларди, Мересьев унинг истагини пайқагандай бўлди:

— Пить, пить, да пить же*!

Клавдия Михайловна пардадан чиқиб, қўли қалтираб стаканга сув қўйди.

Лекин касал сувни ичмади, стакан бекордан-бекорга тишларга тегиб тиқирлади ва сув чайқалиб ёстиққа тўкилди. Комиссар эса ҳамон қистаб гоҳ илтимос қилиб, гоҳ талаб қилиб, гоҳ буйруқ қилиб, ўша бир сўзни ҳа деб такрорларди. Мересьев бу сўз «пить» эмас, балки «жить» эканини, бу қудратли одамнинг бутун вужуди ҳозир ҳушсиз ҳолда ўлимга қарши фар'ёд уриб ис'ён қилаётганини дарҳол тушунди.

Сўнгра Комиссар жим бўлиб, кўзларини очди.

— Худога шукур-эй!— деди пичирлаб Клавдия Михайловна ва енгил нафас олиб пардани йиғабошлади.

— Олманг, қўйинг,— деди Комиссар уни тўхта-тиб.— Олманг, синглим, шундай ўтирганимиз яхши, кейин йиғлаш ҳам керак эмас, сизнинг кўз ёшингизсиз ҳам дун'ёнинг шилтаси чиқиб кетган... Совет юртининг малаги, нима бўлди сизга! Аттанг, аттанг, малакларни ҳатто сизга ўхшаган малакларни ҳам фақат нариги... томонга кетаётганинда учратасан киши.

10

Алексей ғалати бир ҳолатни кечирмоқда эди.

Машқ қилиш йўли блан оёқсиз учини ўрганиш ва яна илгаригидек уста учучи бўлиш мумкинлигига

---

* Сув, сув, сув дейман!

ишпонч ҳосил қилган пайтдан бошлаб у ҳаётга ва ишга иштиёқ блан қизиқиб қарайдиган бўлиб қолган эди.

Ҳозир унинг бирдан-бир мақсади: қиручи самолётда учучилик касбига қайтиб бориш эди. Оёқлари майиб бўлганда у қандай ақлга сиғмайдиган шиддат-шижоат блан ўз кишилари томонига сургалиб келган бўлса, ҳозир ҳам бу мақсадига эришмоқ учун худди шундай шиддат-шижоат блан ҳаракат қилмоқда эди. У, ёшлик чоқларидаёқ ҳаёт кечириш йўлини пухта ўйлашга ўрганиб қолганлигидан, бу мақсадга қимматли фурсатни бой бермасдан, мумкин қадар тезроқ эришмоқ учун энг аввал нима қилиш лозимлигини пухта аниқлади. Демак у шундай хулосага келди: биринчидан, тезроқ соғайиб олиш, оч қолган вақтларда йўқотган соғлиги ва кучини тезроқ қайтариш, бунинг учун кўпроқ овқат ейиш ва ухлаш; иккинчидан, энг муҳим ва энг қийин вазифа шуки, болдирдан кесиб ташланган оёқларини ишга солиб бақувват ва чаққон ҳаракат этадиган қилиш, сўнгра протезлар келгандан кейин уларни оёқларга қадаб олиб, самолётни бошқариш учун қилинадиган ҳаракатларнинг ҳаммасини машқ қилиб бориш.

Оёқсиз кишининг ҳатто оддийгина юриши ҳам осон иш эмас. Мересьев бўлса самолёт учирини, тағин қиручи самолётни учирини орзу қилиб юрипти. Бунинг учун эса, айниқса ҳарбир секунднинг юздан бири ҳисобга олинадиган ва ҳаракатлар ўз-ўзидан бир-бири блан мослашиб кетиши лозим бўлган ҳаво жанги пайтида оёқлар қўлдан тезроқ, чаққонроқ ва моҳирроқ ишламоғи лозим. Бунинг учун машқни шундай ўрнига етказмоқ керакки, чўлтоқ тиззага қадаб қўйилган ёғочлар блан оёқ териси бу нозик ишни худди соғ оёқлардек бажараолсин.

Учучилик техникасидан хабардор бўлган ҳарбир кишига бу иш ақлга сиғмайдиган бир нарса бўлиб кўринарди. Лекин Алексей ҳозир буни инсон қўлидан келадиган бир иш деб биларди, бас шундай экан, мен бу ишнинг уддасидан чиқаман, деб аҳд қилган эди. Шундан кейин Алексей ўз режасини амалга оширишга киришди. У, врачларнинг айтганларини жуда ихлос

блан бажарар ва берилган дори-дармонларнинг ҳаммасини исте'мол қилиб борарди. У, овқатни кўп ер ва, гарчи иштаҳаси бўлмаса ҳам ҳамиша қўшимча овқат талаб қиларди. Нима бўлса ҳам у, ўзини белгиланган соатларда ухлашга мажбур қиларди ва ҳатто, серҳаракатлик ва ишсеварлик хулқи узоқ вақтгача қаршилик кўрсатишига қарамай, пешинлик овқатдан кейин ухлашни одат қилиб олган эди.

Ўзингни овқат ейишга, ухлашга, дори-дармон ичишга мажбур қилиш қийин эмас. Лекин гимнастикага келганда иш чатоқроқ эди. Мересьев илгарилари қилиб юрган ҳаракатлар қондаси оёғидан ажралиб койкада ўтиручи киши учун ярамас эди. У ўз гимнастика қондасини ўйлаб чиқарди: У, икки қўлини ёнларига тираб пастга эгилар, юқори кўтарилар, гавдасини бурар, суяклари қисирлаб кетгунча бошини буриб, соатлаб гимнастика қиларди. Палатадаги ўртоқлари уни мазақ қилиб кулишардилар. Кукушкин унга гоҳ ака-ука Знаменскийлар, гоҳ Лядумег номини бериб, гоҳида бошқа машҳур югуручилар исми блан атаб уни масхара қиларди. Кукушкин гимнастикани ўлгудек ёмон кўрарди, уни госпитальдаги бемазагарчиликлар намунаси деб ҳисобларди ва Алексей гимнастика қилабошлаган пайтларда, одатда, у жаҳли блан пўнғиллаб коридорга чиқиб кетарди.

Алексейнинг оёқларидан бинтлар ечиб олингач, у койка устида яйраб ҳаракат қиладиган бўлди ва гимнастика машқини мураккаблаштирди. У чўлоқ оёқларини каравотнинг поясига суқиб, қўлларини белига тираб, пастга эгилар бошини юқори кўтарарди ва ҳар сафар аста-аста «та'зим» қилиш сонини ошириб боғарди. Сўнгра у оёқлари учун бир сидра гимнастика машқи ўйлаб чиқарди. У чалқанчасига ётиб олиб, оёқларини навбатма-навбат гоҳ ўзига тортиб букарди, гоҳ олдинга узатиб чўзиб юборарди. У, бу ҳаракатни биринчи марта қилиб кўрганида, олдида жуда катта, балки, енгиб бўлмайдиган қийинчиликлар турганини дарров пайқади. У, чўлтоқ оёқларини ҳаракат қилдирганда қаттиқ зирқираб оғрирди. Ҳаракатлар кўрқоқлик блан нотўғри қилинарди. Масалан, қаноти ёки думи

пи́каст ега́н са́молётда учи́ш қа́ндай қи́йин бў́лса, бу́ ҳара́катларни мо́слаштири́ш ҳам шу́ндай қи́йин эди. Мересьев беихтиёр ўзини самолёт блан таққослаб кўрган одамзоднинг жуда мо́слаштириб ясалган гавдаси унда бузилганлигини пайқади ва гарчи гавдаси ҳали бутун ва баққуват бўлсада, ҳар ҳолда ҳечқачон ёшилик чоқларида ўрганган ҳаракатларидек мос бўлолмас эди.

Гимнастика қилганда оёқлари қаттиқ оғриси ҳам аммо Мересьев оёқлари учун гимнастика минутларини кун сайин ошириб юборди. Гимнастика қилган пайтларда кўзларидан беихтиёр ёш чиқиб кетар ва дод деб юбормаслик учун лабларни маҳкам тишлашга тўғри келарди. Лекин у гимнастикага ўзини мажбур қилди, дастлаб ҳар куни биттадан, сўнгра иккитадан ҳаракат қилиб, ҳар сафар вақтни кўпайтириб борди. Ҳарбир гимнастика ҳаракатидан кейин у ёстиққа ётиб олар ва: яна шу ҳаракатларни қилаолармикинман, деб ўйларди. Лекин вақти соати келгач, ишлар жўнашиб кетди ва ўзи ҳам гимнастикага элашиб қолди. Кечқурунлари у сонлари ва болдирларининг мускулларини ушлаб кўрарди ва қўлига аввалгидек юмшоқ гўшт эмас, балки қадимгидек чандир мускул тегарди.

Мересьевнинг бутун фикри-зикри оёқларида эди: Ба'зан эсидан чиқиб қолиб, товонлари оғриётгандек туюларди, шу вақтда у вазиятини ўзгартирганда, товонларининг йўқлиги дарҳол эсига келарди. Асабларнинг қандайдир бузилиши орқасида оёқларнинг кесилган қисмлари узоқ вақтгача гавда блан бирга яшагандек бўлиб туюлар, бирдан қичиб қолар ва намгарлик бўлганда зирқирар ва ҳатто оғрирди. У оёғи тўғрисида шу қадар кўп ўйлардики, кўпинча тушида ўзини соғ ва чопиб юрган кўрарди. Тушида гоҳ бирдан тревога бўлиб қолиб, жони борича югуриб самолёт ёнига борар ва боратуриб бир сакраб қанот устига чиқиб олар, то Юра мотордан чехолни олгунча кабинага ўтириб олиб, оёқлари блан рульларни босиб кўрарди. Гоҳида эса Оля блан қўлма-қўл ушлашиб, чаманзор саҳрода югуришар, оёқ яланг чопишиб, нам ва илиқ ердан баҳра

олишарди Бу ҳол кўнгилга жуда хуш ёқарди, аммо уйқусидан уйғониб оёқларини йўқ кўргач, жуда алам қиларди!

Алексей шундай тушлар кўргандан кейин ба'зан руҳан эзиларди. Унинг хаёлига: бекордан-бекор ўзингни қийнаб юрибсан, камишинли гўзал қиз блан ҳечқачон саҳрода оёқяланг югуролмаганинг сингари, самолётда ҳам ҳечқачон учолмайсан, деган фикр келабошлади. Камишинли қиз блан кўришмаганига қанча кўп вақт ўтаборса, у қиз унга шу қадар яқинроқ ва матлуброқ бўларди.

Оля блан муносабат тутишдан Алексей хурсанд эмас эди. Клавдия Михайловна ҳар ҳафта деярлик уни «ўйинга тушишга» я'ни койка устида ликиллашга мажбур қиларди ва ўзи чапак чалиб турарди, сўнгра мактаб боласининг хатидек катта-катта қилиб териб ёзилган конвертни чиқариб берарди. Бу хатлар тобора муфассаллашиб, илиқлашиб бормоқда эди, гўё эндигина бошланган, сўнгра уруш орқасида узилиб қолган ёш муҳаббат энди Оля учун борган сара стук бўлиб қуюқлашмоқда эди. Алексей бу сатрларни зўр ташвиш блан оқ уриб ўқиркан, шундай мазмун блан жавоб қайтаришга ўзини ҳақли эмас деб биларди.

Улар ёшликда Камишин шаҳаридаги ёғоч-тахта заводи ҳузуридаги фабрик- завод та'лими мактабида бирга ўқишган мактабдош ўртоқ бўлиб, бир-бирларига кўнгил қўйишган ва бу кўнгил қўйишни катталарга тақлид қилиб муҳаббат деб аташган ва сўнгра бир-биридан олти-етти йил ажрашиб кетишган болалар эди. Дастлаб қиз механика техникумига ўқишга кетди. У ўқишдан қайтиб келиб заводда механик бўлиб ишлайбошлаганда, Алексей шаҳарда йўқ эди. У учучилик мактабида ўқимоқда эди. Улар уруш бошланишидан сал бурунроқ учрашган эдилар. Бу учрашувни Алексей ҳам, қиз ҳам сра хаёлига келтирмаган эди, улар ҳатто бир-бирларининг эсига ҳам келмаган эди, чунки орадан кўп вақт ўтиб кетган эди. Лекин баҳор кунларидан бирида кечқурун Алексей онасини қаёққадир кузатиб шаҳар кўчасидан бормоқда эди, шу пайт-

да уларнинг олдида бир қиз ўтиб кетаберди, Алексей ҳам унга э'тибор бермади, фақат унинг келишган оёқларига кўзи тушиб қолди.

— Нега саломлашмадинг, ёки унутдингми, ахир Оли-ку у,— деди онаси ва қизнинг фамилиясини айтди.

Алексей орқасига бурилиб қаради. Қиз ҳам бурилиб уларнинг орқасидан қараб турарди. Улар бир-бирларини қараниб қолдилар ва Алексей юраги шув этиб кетганини сизди. У, онасини ташлаб, югурганча қиз турган ерга борди,— қиз тротуарда қуруқ бир теракча танида турарди.

— Сенми? — деди Алексей ҳайрат блан ва унинг бошдан оёғигача шундай қаттиқ разм солиб қарадики, гўё унинг олдида узоқ бир юртдан келган ва қандай бўлиб бу қоронғу, одамсиз, баҳор ёғингарчилигидан шилтаси чиқиб ётган кўчага тушиб қолган гўзал ва ажиб бир нарса турарди.

Қиз ҳам таажжуб блан ва ҳатто ишонмагандек:

— Алёшамисан? — деб сўради.

Улар олти ёки етти йиллик жудоликдан кейин энди биринчи марта бир-бирларига қарамоқда эдилар. Алексей олдида қомати келишган, гавдаси нозиккина, юзлари лўппигина, икки рухсори ёнида олтиндай сепкил дошалари салгина сочилган қўғирчоқдай бир қиз турарди. Қиз порлаб турган катта-катта кўзлари блан, ингичка қошларини сал учириб унга қарарди. Бу нозик, дириллама, латофатли қизда аввалги кулча юзлилик, гавдаси қўзиқориндек думалоқ, бақувват ва қўполроқ ёшликдан камроқ асар кўринарди. Улар фабрик-завод та'лими мактабида кейинги учрашиб юрган йилларда бу қиз ана шундай эди, у ўша вақтларда отасининг эски пиджагини кийиб олиб, енгларини шимариб кеккайиб юрарди.

Алексей онасини ҳам эсидан чиқариб, ҳайрат ва завқ блан қизга қараб турарди, унга худди шу ўтган олти ёки етти йил мобайнида бу қизни сра унутмагандек ва шу учрашувни ҳаминша қумсаб юргандек туюлмоқда эди.

— Мана қандай бўлибсан энди! — деди у ниҳоят.

— Қандай бўлибман? — деб сўради қиз йўғонроқ жаранглаган товуш блан; унинг овози ҳам мактабдаги вақтидагидан бошқача эди.

Бурчакдан шамол эсиб теракчанинг баргсиз шохчаларини шилдиратди, қизнинг келишган оёқларини ёпиб турган юбкасини ҳилпиратди. Қиз соддача табиий назокат блан юбкасини босиб, қақиллаб кулдида, ерга чўнқайди.

— Мана қандай бўлибсан! — деди Алексей яна ва энди ўз завқини яширолмади.

— Қанақа бўлибман ахир, қанақа? — деди қиз кулиб.

Она икки ёшга пича қараб турди-да, сўнгра ма'юсона кулимсираб, ўз йўлига кетди. Улар ҳали ҳам шу ерда туришиб, бир-бирларига термулиб қарашар ва бир-бирларига сўз бермай: «ҳа, эсингдами», «ҳа, биласанми», «ҳозир қаерда», «ҳозир нима» деб сўз талашардилар.

Улар шу куйда жилмасдан турабердилар. Сўнгра Оля Алексейга атрофдаги уйларнинг печак гул ва арча дарахтчалари орасидаги деразаларидан уларга қизиқиб қараб турган кишиларни кўрсатди.

— Вақтинг борми? Юр, Волга бўйига борамиз,— деди қиз ва улар қўлма-қўл ушлашиб (улар ёшлик чоқларида шундай қилмаган эдилар), дун'ёда бор нарсаларнинг ҳаммасини унутиб, дар'ё бўйидаги баланд тепаликка чиқдилар. Пишқириб тошаётган ва музлари шовуллаб оқаётган Волга бу ердан барала кўриниб турарди.

Шу пайтдан бошлаб она ўз фарзандини уйда камдан-кам кўрадиган бўлди. Қийим танламайдиган Алексей бирдан олифталikka зеб бериб қолди: у ҳар куни шимларини дазмоллайди, ҳарбийча калта камзилининг тугмаларини бўр блан тозалайди, учучилик қуббача тамғаси қадалган тепаси оқ шапкасини чемодандан олиб қўяди, кунда соқолини қиради, кечқурунлар эса, ўзини ойнага солиб қарагач, ишдан қайтган Оляни кутиб олиш учун завод йўлига чиқади. Кундуз кунлари ҳам қаёққадир кетиб қолар, хаёли паришон бўлиб юрар ва берилган саволга қовушиқсиз жавоб қайта-

изтироб аломати кўринар эди. Якка тахтадан жиддий қиёфада шошинқираган эркаклар ва ҳаяжонга тушиб йиғлаган хотинлар Оля блан Алексей ёнидан индамай ўтди. Икки ёш нима гаплигига тушунмай, сакраб қайиққа тушдилар ва Аркаша амаки уларнинг хурсанд юзига боқмай, деди:

— Уруш... Бугун радиода ўртоқ Молотов сўзлади.

— Уруш? Ким блан? — деди Алексей ва ҳатто сакраб скамейкага чиқди.

— Ким блан бўларди, яна ўша ла'нати герман блан-да, — деб жавоб берди Аркаша амаки жаҳл блан эшакни босиб. — Одамлар аллақачон военкоматларга кетишди... Сафарбарлик бошланди.

Алексей уйга кирмасдан даладан тўғри ҳарбий комиссариатга борди. У, кечаси соат 12.40 да кетадиган поезд блан тайинланган авиация қисмига жўнаб кетди, кетиш олдидан чамадонини олиш учун уйга кириб чиқишга зўрға улгурди ва ҳатто Оля блан ҳам хайрлашаолмади.

Улар бир-бирларига кам хат ёзишардилар, лекин бунинг сабаби уларнинг бир-биридан кўнгли совуши ва бир-бирини унутабошлаши эмас эди. Йўқ, қизнинг мактаб боласиникидек катта-катта қилиб ёзган хатларини у зориқиб кутар ва ундан келган хатларни ҳамиша чўнтагида олиб юриб, вақтни холи топганда қайта-қайта олиб ўқирди. Бу хатларни у кўкракларига босар ва ўрмондан-ўрмонга кўчиб юрган энг оғир кунларда шу хатларга боқарди. Лекин икки ёш ўртасидаги муносабат тўсатдан, нома'лум бир паллада узилди: улар ўз хатларида бир-бирлари блан худди эски қадрдон таниш ва дўстлардек сўзлашардилар ва бунга бошқа бирон каттароқ нарсани қўшиб гапиришдан қўрқардилар, шундай қилиб айтилмай қолган гаплар шундайича юракда қолиб борарди.

Мана энди Алексей госпитальга келгандан кейин Олядан келаётган хатларни ўқиган сари тобора кўпроқ ҳайрон бўларди; қиз бирдан гапни ўзи бошлаб берди, у ҳозир ёзаётган хатларида тортинмасдан очиқ қилиб, соғинганини айтарди, ўша куни Аркаша амакининг бевақт келганлигини айтиб афсусларди, бошинг-

га қандай мушкул иш тушса ҳам бу ерда сонга ҳамиша мададкор бўладиган киши борлигини унутма, бошқа юртларда юраркансан, бу ерда туғилган жойинг борлигини ва урушдан қайтиб тўғри шу ерга келишингни эсингда тут, деб илтимос қиларди. Гўё бу хатларни бошқа бир янги Оля ёзаётгандек эди. У, Олянинг суратини олиб қараган чоқларида: шамол туриб қолса, бу қиз гулдор кўйлаги блан бирга худди қамиш тўзғонининг саллачасидек учиб кетади, деб ўйларди. Бу хатлар юрагида севгиси жўш урган, ўз ёрини соғинган ва унинг келишини интизор бўлиб кутаётган меҳрибон бир хотиннинг хатларига ўхшарди. Бу ҳол Алексейни ҳам хурсанд қилар, ҳам изтиробга соларди, лекин хурсандлиги хоҳишга боғлиқ эмас эди, изтиробга тушишининг сабаби шу эдики, Алексей бундай севгига ўзини ҳақсиз деб билар ва юрак сирларининг бундай очиқ айтилишига ўзини номуносиб кўрарди. Ахир, у ўз вақтида, мен ҳозир илгариги қорачадан келган бўзбола йигит эмасман, ҳозир Аркаша амакига ўхшаган оёқлари йўқ инвалидман, деб ёзишга жур'ат қилолмаган эди-ку. Онасини мусибатга қўйишдан кўрқиб ҳақиқатни тўғри айтиб ёзишга жур'ат этолмаган Алексей эндиликда ўз хатларида Оляни алдаб юришга мажбур бўлган эди ва Оляни алдайман деб ўзи кундан-кунга чалкашиб мушкул бир аҳволга тушмоқда эди.

Қамишиндан келаётган хатларнинг Алексейда қарама-қарши туйғулар туғдиришнинг, я'ни уни ҳам қувонтириб, ҳам қайғуга солиб, ҳам умидвор қилиб, ҳам ташвишга солиб боришининг сабаби шу эди,—бу хатлар бир томондан унинг руҳини кўтарар, иккинчи томондан эса руҳини эзарди. Бир кун у ёлғондан хат ёзмоқчи бўлиб яна алланималарни ўйлаган эди, броқ, у ёлғонни дундиrolмасди, шунинг учун Оляга ёзган жавоблари қисқача, қуруқ гаплардан иборат бўларди.

«Метеорология сержантига» хат ёзиш осонроқ эди. У, соддагина бир қиз эди, лекин ўзи фидокор ва ҳалол эди. Алексей операциядан кейин жуда руҳи тушиб қолган пайтда кимга бўлмасин ҳасратини ёзмоқчи бўлиб, у қизга катта ва қайғули бир хат ёзган эди. Орадан кўп ўтмай, бир дафтар қоғозга худди устига кўкнор

донаси сепилган тешик кулчадай гажак ҳарфлар блан ёзилган, ҳамма ерини хитоб аломатлари босган ва тўкилган кўз ёшларининг доғлари қолган жавоб хат олган эди. Қиз ёзган эдики, агар ҳарбий интизом йўл қўйганда ҳозир ҳамма ишни ташлаб ёнингга борардим ва касалингга қарашиб, дардингга шерик бўлардим. Қиз ундан кўпроқ хат ёзишни илтижо қилган эди. Қизнинг қовушиқсиз хатларида шу қадар болаларча содда ошиқона сўзлар бор эдики, уларни ўқиб Алексейни ғам босарди ва ана у вақтда бу қиз Алексейга Олядан келган хатларни берганида, У Оляни турмушга чиққан ҳамширам деб айтгани учун энди ўз-ўзини койирди. Бундай кишини алдаш ярамас эди. Шунинг учун у, сержант қизга тўғрилиқ блан очиқ хат ёзиб, Камишин да қаллиғи борлигини ва ўз бошига тушган мусибат тўғрисида онаси блан Оляга ҳақиқатни айтиб ёзишга жур'ат қилолмаганини билдирди.

«Метеорология сержантининг» жавоби ўша вақтларнинг сур'атига кўра ақлга сиғмайдиган тезлик блан келди. Қиз ёзган эдики, бу хатни полкимизга келиб қолган бир майор, ҳарбий мухбирдан бериб юбордим, бу майор менга хушомад қилиб юрди, лекин ўзи хушчақчақ ва келишган йигит бўлса ҳам, мен, албатта, унга илтифот қилмадим. Қизнинг аччиғи чиқиб хафа бўлганлиги, лекин сир бой бермасликка тиришганлиги, броқ чидаялмасдан сирни билдириб қўйишга сал қолганлиги хатдан кўриниб турарди. Қиз ундан, ўша вақтда тўғриси айтмадингиз, деб ўпкалагандай бўлиб, бундан кейин мени ўз дўстингиз деб билгайсиз, деб сўраган эди. Хатнинг охирида сиёҳ блан эмас, қарандаш қалам блан ёзилган эдики, «ўртоқ старший лейтенант» шуни билиб қўйингки, мен сизнинг қалин дўстингизман. Агар бордию Камишиндаги қиз сизга бевафолик қилса, (мамлакат ичидаги хотин-қизларнинг нималар қилиб юрганини биламан) ёки сўзидан қайтса, ёки оёқларингиз майиб бўлганини билиб сиздан чўчиса, ўша вақтда камина «метеорология сержантини» унутмасангиз бўлгани, лекин фақат илтимосим шуки, менга хат ёзганингизда ҳамавақт тўғриси айтиб ёзинг. Алексейга берилган хат ёнида ихчам

қилиб тикилган бир халтача совға ҳам бор эди, халтачада Алексейнинг ўзи нишона қилиб қўйган парашютдан қилинган бирнеча дастрўмолча, ўртасига учаётган самолёт расми солинган тамаки халта, тароқ, «Магнолия» одеколони ва бир бўлак атр совун солинган эди. Алексей ўшандай қийинчилик кунларда бу нарсалар солдат қизлар учун нечоғлик қимматли ва азиз эканлигини биларди. У, бирор байрам муносабати блан уларнинг қўлига тушиб қолган бу совун блан одеколони улар илгариги тинч турмушларини эслаб, муқаддас тумордай сақлашларини биларди. У, бу совғаларнинг қадрини биларди ва уларни тумбочкаси устига ёйиб қўяркан, ҳам қувонар, ҳам уяларди.

Энди у бутун ғайратини ишга солиб майиб оёқларини жаҳду-жадал блан машқ қилдирар ва яна ҳавода учиб урушишни орзу қиларкан, ўзидаги келишмаган икки кўнгилликни сезмоқда эди. Оляга бўлган муҳаббати кундан-кун ошиб бораётган бир вақтда унга ёлғон хатлар ёзиб, кўнглидаги гапларни айтмасликка мажбур бўлганига ва ҳатто номини ҳам билмаган бошқа бир қиз блан сир беришиб юрганига энди ўзи ҳам чандон пушаймон эди.

Лекин у, орзумга етиб, яна сафга қайтсам ва куч йиғиб илгаригидек бардам бўлиб олсам, Оля блан яна муҳаббатдан сўз очаман, деб ўз-ўзига тантанали сўз берди. У, бу мақсадига эришиш учун яна жаҳду жадал блан ҳаракатини давом этдирди.

11

Комиссар биринчи май куни вафот қилди.

Бу воқиа қандайдир сезилмасдан рўй берди. Комиссар эрта блан ювиниб-тараниб бўлгач, унинг соқолини олаётган сартарош хотиндан ҳавонинг яхши-ёмонлигини, байрам куни Москванинг кўриниши қандайлигини хўп сўраб олди, кўчалардаги баррикадалар йиғиштириб олинаётганини эшитиб хурсанд бўлди. Шундай гўзал баҳор кунда намойиш бўлмаслигини эшитиб анча хафа бўлди, байрам муносабати блан янгидан қаҳрамонлик қилиб сепкилларига пудра суртиб чиққан

Клавдия Михайловнага бироз ҳазиллашди. Ўз аҳволини анча яхшиланганини сезди, ва ҳаммада: балки энди тузалиб қолар, деган умид туғилди.

Анча вақт илгари, у газета ўқийолмайдиган бўлиб қолган пайтдан бошлаб, унинг койкаси ёнига қулоққа қўйиб эшитадиган радио карнайчалари ўрнатган эдилар. Радио техникадан оз-моз хабари бўлган Гвоздев карнайчаларнинг нималаринидир тузатиб қўйди, шундан кейин улар бутун палатага эшитдириб баланд бақирадиган ва ашула қиладиган бўлди. Уша кунларда овози бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган диктор соат 9 да Мудофаа Халқ Комиссарининг буйруғини ўқиб эшитдирди. Ҳамма ҳечбир сўзни қолдирмаслик учун нафасини ютиб, деворга осилиб турган иккита думалоқ қора карнайчага бўйинини чўзиб тингларди. «Улуғ Лениннинг енгилмас байроғи остида ғалаба сари, олға!» деган сўзлар эшитилаётганда ҳам палатада ҳамма дамани чиқармай жим турарди.

— Уртоқ полковой комиссар, менга мана бу масалани тушунтириб берсангиз... — деб сўз бошлади-да Кукушкин ва даҳшат блан бирдан бақириб: — Уртоқ Комиссар!— деб юборди.

Ҳамма бирдан қаради. Комиссар шипга қандайдир бир нуқтага тикилиб, жиддий вазиятда каравотда чўзилиб ётарди, унинг озиб ва оқариб кетган юзларида салобат, осойишталик ва ҳашамат ифодаси бор эди.

Кукушкин Комиссарнинг каравоти олдига тиз чўкиб:

— Улди! У-л-ди!— деб бақирди.

Қасал боқучи аёллар шошиб қолиб дам ичкарига, дам ташқарига югуришар, сестралар йўл-йўлакай халатларининг тугмасини солиб чопишарди, ординатор ҳам югурганича етиб келди. Дилозор ва ноаҳил лейтенант Константин Кукушкин ҳечкимга қарамай, болалардек юзини одеялга босиб, бурни пирқиллаб, елкалари ва бутун гавдаси титраб Комиссар кўкрагида ҳўнграб йиғларди...

Шу куни кечқурун бўшаб қолган қирқ иккинчи палатага янги ярадорни келтирдилар. Бу пойтахтни ҳаводан ҳимоя қилучи дивизияда қиручи самолёт учучиси

бўлган Павел Иванович Стручков эди. Немислар байрам куни Москвага ҳаводан қаттиқ ҳужум қилмоқчи бўлган. Уларнинг бирнеча тўпга бўлиниб ҳужум қилиб келаётган самолётлари Подсолнечная райони атрофида қуршаб олинди ва қаттиқ жангдан кейин тормор қилиниб тўзитиб юборилди ва фақат бир «юнкерс» қуршовни ёриб ўтди ва баланд кўтарилиб пойтахтга йўл тутди. Унинг экипажи байрамни мотамга айлантириш учун, чамаси нима қилиб бўлса ҳам, топшириқни бажаришга аҳд қилганга ўхшарди. Стручков ҳавода тўс-тўполон жанг бўлаётган пайтдаёқ бу «юнкерс»нинг орадан чиқиб кетганини кўриб, дарҳол унинг изига тушган эди. У, ўша вақтларда қиручи авиациямизга янги куч бўлиб кираётган энг яхши совет самолётларидан бирида учган эди. У, олти километр баландликда, Москва атрофидаги боғзорлар устида немисга етиб олди ва усталик блан унинг дум томонига ўтди-да, нишонга олиб гашеткани босди. Пулемётдан одатдаги тариллаган таниш овоз чиқмаганини кўриб ҳайрон бўлди. Спусковой механизм ишламас эди.

Немис сал олдинда бормоқда эди. Стручков унинг кетига тушиб, немис бомбардимончи аэропланини орқадан ҳимоя қиладиган икки пулемётдан ўзини сақлаш учун унинг думи паррагига пана бўлиб борарди. Май эртасининг тиниқ ҳавосида тутун чиқиб турган катта-катта ҳаво тўсиқлари орасидан Москва кўринадан бошлади. Стручков аҳд қилди. Тасмачаларини ечиб қулоқчинни орқасига туширди ва ўзи бутун мускулларини тараф қилиб, худди немис устига ташланишга тайёрланаётгандек, мушшайиб олди. У, ўз самолётининг юришини немис бомбардимончиси юришига тўғрилаб, нишонга олди. Бир пасда улар худди кўзга кўринмайдиган ип блан яқинроқ қилиб бир-бирига улангандек, кетма-кет бўлиб олишди. Стручков «юнкерс»нинг ялтираб турган қопқоғи ичида ўтириб, унинг ҳар бир маневрини кузатиб, паррак орқасидаги самолёт қанотининг сал кўринишини пойлаб турган немис башня отучисининг кўзларини аниқ кўрди. У, немис жаҳл блан бошидан шлёмини олиб ташлаганини ва ҳатто унинг паға-паға бўлиб пешонасига тушиб турган узун

қўнғир сочларини ҳам кўриб турди. Йирик калибрли қўш пулемётнинг қора тумшуқлари Стручков томонига қаттиқ тикилиб, худди жони бордек, қимирлаб пойлаб турарди. Шу топда Стручков ўзини кўкрагига тўппонча тираб турган ўғрининг қўлига тушган қуролсиз кишидек ҳис қилди. У ҳам ўғри қўлига тушган қуролсиз дадил кишилар шундай кезларда қиладиган ишни қилди. У, ердаги одамлар сингари муштини кўтариб эмас, балки самолётини илгари силжитиб ва унинг ялтираб турган тумшуғини немис бомбардимончисининг думи паррагига тўғрилаб, душманга ўзи ҳамла қилди.

У ҳатто қарсиллаган товушни ҳам эшитмади. Шу онда у даҳшатли зарбдан учиб кетиб, ҳавода муаллақ ошиб тушаётганини сездди. Ер унинг бош устида айланар ва кўкимтир тусда жилваланиб унга қараб вишиллаб келмоқда эди. Шу вақтда у парашют халқасини очиб юборди. Парашютда беҳуш осилиб тушиш олди-дан думи узиқ «юнкерс»нинг катта сигарага ўхшаган гавдаси куз шамоли учирган қоғоз парчасидек айланиб-айланиб орқасидан тушиб келаётганини кўз қири блан кўриб қолди. Парашютда ҳолсиз чайқалиб келаётган Стручков бир уйнинг томига гурсиллаб урилди ва Москва яқинидаги байрам тусига кирган бир кўчага йиқилиб тушди. Бу кўча аҳолиси унинг ўз самолётини душман бомбардимончи аэропланига боплаб элтиб урганини пастдан кўриб турган эди. Улар Стручковни кўтариб яқин бир уйга киргиздилар. Теварак-атрофдаги кўчалардан шундай одам тўлиб келдики, чақириб келтирилган врач эшик зинапоясига зўрға йўл очиб чиқди. Учучи томга келиб урилган вақтда тиззаларининг кўзлари шикаст еганлиги маълум бўлди.

Шундан кейин майор Стручковнинг қаҳрамонона иши махсус «Сўнгги хабар» қилиниб радиодан берилди. Москва совети раисининг ўзи келиб уни пойтахтнинг энг яхши госпиталига кузатиб борди. Стручков палатага келтирилгандан кейин, унинг орқасидан санитар аёллар гулдасталарни, мева солинган қоғоз ўрамларини ва конфет солинган қутичаларни кўтариб келдилар, булар москвалиларнинг ташаккур изҳор этиб унга юборган совғалари эди.

У, хушчақчақ, дарров элашиб кетадиган бир одам эди. У, палата эшигидан кириши блан касаллардан, госпиталларингда «қорин тўяр» ишлари қалай, одамни қаттиқ тутишмайдими, сестраларнинг тузукроқлари борми, деб сўраб кетди. Унинг оёқларини ечиб то қайтадан бинтлаганларича у Клавдия Михайловнага воен-торг ҳақида доимо айтиладиган латифани айтиб берди ва без бўлиб олиб сестранинг қадди-қомати, ҳусни-жамолини мақтаб кетди. Сестра чиқиб кетаётганда, Стручков унинг орқасидан кўз қисиб қўйди.

— Бинойигина экан. Қаттиқроққа ўхшайди-а? Қаҳру ғазаб блан ҳаммангизнинг юрагингизни олиб қўйган бўлса керак? Қўяберинг, бўш келманг асло. Нима, сизларга тактикани та'лим бермаганларми? Қўлга кирмайдиган истеҳком бўлмагани сингари, қўлга кирмайдиган хотин ҳам йўқ, — деди у ва қаҳқаҳлаб кулди.

Унинг қилиқлари бу госпитальда бир йилдан бери ётган кишининг қилиқларига ўхшарди. У, палатадагиларнинг ҳаммаси блан дарҳол «сен-сенлаб» сўзлайбошлади ва бурнини қоқиш керак бўлганда, тортинмайнетмай дарров Мересьевнинг тумбочкаси устидан «метеорология сержанти» парашют шойисидан бино қўйиб тикиб юборган ва бурчагига ўз нишонасини солган дастрўмолчани олиб муширди.

— Нозанин юборганми? — деди у Алексейга кўз қисиб ва дастрўмолчани ёстиғи тагига тикиб қўйди. — Ошнам, сенга етади, агар етмаса, нозанининг тагин тикиб юборади. Бундоқ нарсаларни қилиш — унга фақат роҳат.

Унинг офтобда куйган юзлари қизариб турса-да, ўзи ёш эмас эди. Чаккалари ва кўз олдиларини ўргумчак оёқларидек ажин босган эди ва ҳамма юриш-туриши, гаплари эски солдатга ўхшарди, я'ни нарса солиб юрадиган қопчаси қаерда турса ва совун қутиси блан тиш чўткаси қайси юз-қўл ювадиган идиш ёнига қўйилса, ўша ерни ўз уйим деб ҳисоблайдиган киши қабилдан эди. У келиши блан палата кулги ва шовқинга тўлди, лекин унинг бу ишидан ҳечким хафа бўлмасди ва ҳамма уни жуда эски танишдек кўрарди. Янги келган бу ўртоқ ҳамманинг кўнглига ёқди, лекин

Унинг хотин зотига ўч бўлиши Мересьевга ёқмади, зотан, майорнинг ўзи ҳам бу сирини яширмас ва бу тўғрида жуда кўп гапирарди.

Эртаси кун Комиссарни кўмиш маросими бўлди.

Мересьев, Күкушкин, Гвоздев ҳовлига қарайдиган дераза тагида ўтириб, тўп аравасига қўшилган отлар тўп остига қўйиладиган ғилдиракларни ичкарига тортиб кирганини, ҳарбий оркестр музика асбобларини офтобда ялтиратиб тўпланишиб турганини ва бир ҳарбий қисм саф тортиб келганини қараб турардилар. Клавдия Михайловна келиб, касалларни дераза тагидан ҳайдади. У, ҳамишагидек хомуш ва серҳаракат эди, лекин Мересьев унинг овози бузилиб қалтирайдиган ва иққиллайдиган бўлиб қолганини сизди. Шу пайтда музикачилар ҳовли юзида мотам маршини чалишди. Сестра оқариб, термометр қўлидан тушиб кетди ва бир томчи симоб ялтираб паркет полига думалади. Клавдия Михайловна қўллари блан юзини беки-тиб палатадан югуриб чиқди.

— Нима бўлди унга? Ёки севган кишиси эдими—... — деди Стручков оғир музика товуши келаётган дераза томонига боши блан имлаб.

Унинг саволига ҳечким жавоб бермади.

Ҳаммалари деразага осилиб кўчага қарадилар, тўп ғилдираклари устига қўйилган қизил тобут секин-секин дарвозадан чиқарилмоқда эди. Комиссарнинг жасади кўкат ва гулга ботиб ётарди. Унинг кетидан саккиз-тача орденини ёстиқ устига қатор тизиб кўтариб боришарди. Қандайдир генераллар эса бошларини қуйи солиб бормоқда эдилар. Улар орасида генерал шинели кийган, лекин негадир бошида шапкаси бўлмаган Василий Васильевич ҳам бор эди. Орқароқда, ҳамманинг кетида ва майда-майда шаҳдам қадам ташлаб келаётган жангчилар олдида сочлари оддийча тараб қўйилган ва оқ ҳалат кийган Клавдия Михайловна, афтидан олдида ҳечнимани кўрмасдан, туртиниб-суртиниб бормоқда эди. Дарвозадан чиққанда кимдир унинг елкасига пальтони ёпди. У юриб бораберди, йўлда пальто елкасидан сирғаниб ерга тушди ва жангчилар иккиёққа айрилиб пальтони босмасдан ўтдилар.

— Йигитлар, кимни кўмишаяпти?— деб сўради майор.

У ҳам деразага ёпишиб чиқмоққа уринди, лекин тахтакач боғланиб гипсга солинган оёқлари халақит бергани учун чиқолмади.

Кўмиш маросимининг қатнашчилари узоқлашдилар. Музиканинг гулдираган хазин товуши энди йироқдан, дар'ё юзига тарқалиб, уй деворлари орасидан аранг эшитилмоқда эди. Чўлоқ қоровул хотин дарвозадан чиқиб от тезакларини ҳокандозга супуриб олди ва қайтиб кириб темир дарвозани тақирлатиб ёпди, қирқ иккинчи палатадагилар эса ҳали ҳам дераза ёнида туриб, Комиссар блан охирги марта видо'лашмоқда эди.

— Кимни кўмишаяпти, ахир? Хўш? Нега ҳаммаларинг ёғочдек серрайиб қолдинг? — деб сўради тоқат қилолмай майор; у ҳали ҳам деразага чиқмоқчи бўлиб уринаётган эди. Қонстантин Кукушкин охири унга ма'юс, бўғиқ, қалтироқ ва хўрсинган товуш блан жавоб берди:

— Чин инсонни кўмишаяпти... Большевикни кўмишаяпти.

Мересьев ҳам бу сўзни хотирига олди: чин инсонни. Комиссарга бундан яхшироқ сифат топиб бўлмас, балки, Алексейнинг ҳам, худди ҳозир охирги марта видо'лашаётган одам сингари, чин инсон бўлгуси келди.

12

Комиссар ўлгандан кейин қирқ иккинчи палатанинг ҳаёт тарзи тамоман ўзгарди.

Госпитальларнинг палаталарида ба'зи-ба'зида чўкадиган оғир сукунат вақтида ҳамма бир-бири блан сўзламай-нетмай бирдан қора хаёлга ботади ва ҳаммани гам босади. Қирқ иккинчи палатада шундай пайтлар бўлганда самимий сўзлар блан кўнгилларни очиб, гам-ғуссани тарқатадиган киши энди йўқ эди. Руҳи тушган Гвоздсвни ҳазил гаплар блан руҳлантирадиган, Мересьевга маслаҳат берадиган ва валдирвоқи Кукушкинни ранжитмасдан усталик блан тийиб қўядиган

киши энди йўқ эди. Хулқи-атвори ҳарҳил бўлган бу кишиларни ўз жозибасига тортиб жамбаст қиладиган жозоба маркази барҳам топди.

Лекин бу нарса ҳозир унчалик керак ҳам эмас эди. Даволаш ишлари ва кунларнинг ўтиб бориши блан ҳамма нарса ўзгариб борди. Ҳамма тезлик блан соғаймоқда эди. Соғайиб госпитальдан кетиш куни яқинлашган сари, улар ўз дардларини камроқ ўйлардилар. Улар госпитальдан чиққандан кейин қандай ишлар қилишларини, ўз ҳарбий қисмларига борганда қандай кутиб олишларини ва олдиларида қандай вазифалар турганини кўпроқ ўйлар эдилар. Урганиб қолган ҳарбий ишни соғинган бу кишиларнинг ҳаммасини қўли қичимоқда эди, ҳамманинг истаги янги ҳужумга етиб бориш эди, гарчи янги ҳужум тўғрисида ёзилмаса ҳам ва гапирилмаса ҳам, ҳар ҳолда у ҳаводан сезилиб тургандай эди: Фронтда бирдан жимжит бўлиб қолишидан худди момоқалди роқ бугун-эрта чақнаб кетаётгандек туюларди.

Госпитальдан ҳарбий ишга қайтиб бориш ҳарбий киши учун оддий бир иш. Фақат Алексей Мересьев учун бу нарса бир муаммо эди: у маҳорат қозониш ва машқ қилиш йўли блан оёқларининг йўқлигини билдирмасликни удалай оладими, у яна қайтиб бориб қиручи самолёт кабинасига ўлтира оладими? У шу мақсадга эришмоқ учун тобора тиришиб зўр бермоқда эди. У секин-секин минутларни ортдириб, оёқларини машқ қилдириш ва умумий гимнастика қилиш вақтини эртаюкечда икки соатгача олиб борди. Лекин бу ҳам унга камдек кўринарди. У кундузги овқатдан кейин ҳам гимнастика қилабошлади. Унга кўз қирини ташлаб кулги блан кузатиб турган майор Стручков ҳар сафар э'лон қилиб дерди:

— Гражданлар, энди табиатнинг сирини тамоша қилинг: Сибирь ўрмонларида нусхаси топилмайдиган улуғ шаман Алексей Мересьев ҳозир сизларга ўз ўйинини кўрсатади.

Дарҳақиқат, Алексей зўр бериб, кучаниб гимнастика ҳаракатларини қиларкан, унинг қилиқлари худди шаманга ўхшарди. Унинг сурункасига ҳа деб қимирла-

шига, бир муқомда ҳар томонга бурйлишига, қўллари ва бўйнини ликиллашиб астойдил муқом қилишига қараб туриш қийин эди, шунинг учун унинг ўз оёғи блан юраоладиган ўртоқлари шу вақтда каридорга чиқиб кетар, юраолмайдиган Стручков эса койкасида ётиб, бошига одеялни тортиб ўзини уйқуга соларди: Палатадагиларнинг ҳечбири оёқсиз учишга ишонмас эди, албатта, броқ ўртоқлари бўлмиш Алексейнинг бундай жаҳду жадал блан ҳаракат қилишига ҳаммалари ҳурмат блан қарар ва ҳазилкашлик блан буни ундан яширмоқчи бўлсалар-да, балки, ҳатто ичларида унга қойил ҳам қолардилар.

Майор Стручков тиззаларининг кўзларидаги шикастлар аввал ўйлаганларидан жиддийроқ эканлиги ма'лум бўлди. Уларнинг битиши жуда секинлик блан бормоқда эди, оёқлари ҳали тахтакачада бўлса ҳам уларнинг соғайишига ҳечбир шубҳа йўқ эди, шундай бўлса ҳам майор уни шунча ташвишга қўйган «бетамиз тиззаларни» авра-астар қилиб сўккани-сўккан эди. Шундай вайсаб сўкишлари бора-бора тажангликка айланиб кетди. Бирон арзимас нарса учун у ҳечким ва ҳечнима қолмасдан сўкабошларди. Шу пайтда бирон киши уни эпақага келтирмоқчи бўлса, у одамни уриб юборишдан ҳам қайтмас эди. Шундай вақтларда ўртоқлари индамай чиқишиб кетар, унинг ўз та'бири блан айтганда, у «ҳамма ўқларини отиб тамом қилгунча» унга ҳечким тегмас эди ва урушда бузилган асаблари қалтирашдан тўхтаб, яна аввалги хушчақчақлиги бошлангандан кейингина улар киришиб келардилар.

Стручков тобора ашаддийлашиб бораётган бундай тажанглигига сабаб қилиб шуни кўрсатардики, менга ҳеч кун беришмайди, ҳатто халога бориб секингина чекишга ҳам қўйишмайди, оёқларни бинтлашга олиб бораётганларида операцияхонада ишловчи сариқ қиз блан кўз қисишиб танишган эдим, энди шу қиз блан коридорда учрашгани ҳам қўйишмайди. Унинг бу гаплари, балки, бирмунча тўғридир, лекин Мересьевнинг сезишича, майорнинг тажанглиги Москва устида самолётларнинг учишини кўрганда, ёки газета ва радиодан бирон қизиқ ҳаво жангги тўғрисида ва бирон таниш

учучининг муваффақияти тўғрисида хабар эшитганда кўзир эди. Бу ҳол Мересьевнинг ўзини ҳам ҳаяжонга келтириб, табиатини хира қиларди. Лекин у ҳозир ҳам сир бой бермасдан, ўзини Стручков блан таққослаб кўриб, ич-ичидан қувонарди. У, оз-моз бўлса ҳам ўзим айтган «чин инсон» қиёфасига яқинлашабошладим, деб ўйларди.

Майор Стручков эски одатини давом этдирди: у кўп овқат ер, салгина нарсага қаҳқаҳа отиб кулар, кўпроқ гапи хотинлар тўғрисида бўларди, шу блан бирга у хотинларга, ҳам муҳаббат блан, ҳам нафрат блан қарарди. Негадир у мамлакат ичкарасидаги хотинларни айниқса кўпроқ ёмонлаб гапирарди.

Мересьев Стручковнинг бу гапларига тоқат қилиб туролмасди. Стручков хотин-қизлар тўғрисида гапирганда, Алексейнинг кўз олдига ҳамиша Оля ёки метеорология станциясидаги анов шўх солдат қиз келарди. Аэродромда хизмат қилучи батальон старшинаси жуда шилқимлик қилиб ёпишганда, қиз уни винтовка қўндоғи блан уриб будкадан ағдариб ташлаганлиги ва жаҳл устида отиб ташлашига сал қолганлиги тўғрисида полкда сўзлаб юрардилар. Алексей майор Стручков ана шуларга туҳмат қилаётир, деб ўйларди. Бир кун майор яна хотин-қизлардан гап очиб, охирида тажанилик блан: «уларнинг ҳаммаси шунақа», улардан истаганини «ҳаш-паш» дегунча қўлга олиш мумкин деганда, Мересьев чидаб туролмади ва жағлари оғригунча тишини тишга босиб:

— Истаганингними?— деб сўради.

— Истаганини,— деди майор бепарволик блан.

Шу пайтда Клавдия Михайловна палатага келиб кирди ва кириши блан касалларнинг юзларидаги изтироб аломатини кўриб ҳайрон бўлди.

У, беихтиёр қўл юбориб, дуррача тагидаги сочларини тузатаркан:

— Нима гап? — деб сўради.

— Ағдан-бағдан гаплашиб, лақиллашиб ўтириб-миз-да, сестрахон, бизнинг ишимиз шундақа, чоллардек лақиллашиб ўтирамиз,— деди майор оғзининг таноби қочиб илжайган ҳолда.

Сестра чиқиб кетгач, Мересёев сўради:

— Буни ҳамми?

— Ҳа нима, унинг зуваласи бошқамиди?

— Клавдия Михайловнани орага қўшмаларинг,— деди Гвоздев жиддий қиёфада.— Ана шу ерда ётган кекса бир киши уни, совет юртининг малаги, деган эди.

— Хўш, қани ким гаров ўйнайди?— деди майор.

— Гаров?— деб бақирди Мересёев қора кўзларини ўйнатиб,— Нимадан ўйнамоқчисан ўзинг.

— Масалан дейлик, тўппонча ўқидан, эски замондаги офицерлар шундақа қилишаркан: сен ютсанг, менга отасан, мен ютсам, сенга отаман,— деб кулди Стручков ва ҳамма гапни ҳазилга айлантирмоқчи бўлди.

— Ҳали шундан гаров ўйнамоқчимисан? Совет командирлари эканлигини унутдингми? Агар гапинг тўри бўлиб чиқса, менинг башарамга туфлашинг мумкин.— Алексей Стручковга қаттиқ хўмрайди.— Лекин қараб тур, тағин ўзим башарангга туфлаб қўймай.

— Гаров ўинамасанг, ўйнама. Жуда кўпиришиб кетдинг. Ол-а. Шунга шунчами... Мен сизга айтсам йигитлар, шу қиз учун отагўри қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, мен сизга шундай ҳам исбот қилиб бераман.

Шу кундан бошлаб Стручков Клавдия Михайловнага ҳархил хушомадлар қиладиган ва латифалар айтадиган бўлиб қолди. У латифа айтишга жуда уста эди. Учучилар ўз ҳарбий саргузаштларини бегона кишиларга ҳа деб айтабермайдилар, лекин Стручков ёзилмаган ана шу қоидани бузиб, ўз ҳаётнда ҳақиқатан бўлиб ўтган ҳархил қизиқ-қизиқ ва катта-катта воқиаларни унга ҳикоя қилиб берар ва ҳатто оҳ-воҳ қилиб, оилавий турмушидан ялчимаганлигини, қоқ боши блан ғариб ва ёлғиз бўлиб қолганлигини сўз орасига қистириб ўтарди, ҳолбуки палатадагиларнинг ҳаммаси унинг бўйдоқлигини ва оилавий турмушида ҳечқандай можара бўлмаганини билишарди.

Клавдия Михайловна уни бошқалардан ўзгача кўриб, кўп бўлмаса ҳам, ба'зи-ба'зида келиб унинг койкасига ўтирар ва унинг жанг мушкулотлари ҳақидаги ҳикояларини тингларди, шу орада Стручков гўё бил-

магаңдек бўлиб унинг қўлини ушлаб тўриб гапирарди, у ҳам қўлини тортмас эди. Мересьевнинг ғазаби тўшиб қони қайнарди. Палатадагиларнинг ҳаммаси Стручковдан дарғазаб эди. Стручков эса, худди улар блан ҳақиқатан гаров ўйнаган кишидек қилиқ қиларди. Унга, бу ярамас қилиғингни ташла, деб қаттиқ танбиҳ ҳам қилишди. Палатадагилар, бу ишга жиддий аралашмасак бўлмайди, шекилли деб турган пайтларда, ишнинг ўзи бирдан чаппасига айланиб кетди.

Бир кун кечқурун Клавдия Михайловна навбати келиб дежурлик қилиб турганида бироз лақиллашиб ўтириш учун қирқ иккинчи палатага кирди. Шундай меҳрибонлиги учун ярадорлар уни айниқса ҳурмат қилардилар. Майор бир ҳикоя бошлади ва сестра унинг койкаси ёнига бориб ўтирди. Нима воқиа бўлганини ҳечким пайқамай қолди. Сестранинг бирдан сапчиб турганини эшитиб ҳаммалари ўша томонга қарашди. Сестра ғазаб блан қорамтир қошларини чимириб, юзлари қизариб-бўзариб Стручковга қараб турарди. Стручков эса уялганидан ва ҳотто қўрққанидан нима қилишини билмас эди.

— Уртоқ майор, агар сиз касал ва мен сестра бўлмаганимизда, башарангизга тарсаки блан қўйиб юборардим.

— Нима бўлди сизга, Клавдия Михайловна, менинг кўнглимда шундақа нарса асли йўқ эди... Ол-а, шунга шунчами...

— Шунга шунчами эмиш?— деди сестра; у ҳозир унга ғазаб блан эмас, нафрат блан қарарди.— Хўш, мен блан сизнинг бошқа гапирадиган гапимиз йўқ. Эшитдингизми? Уртоқларингиз олдида сиздан сўрайманки, бундан кейин менга фақат иш блан, тиббий ёрдам керак бўлган вақтлардагина мурожаат қиласиз. Хайр, яхши ётиб, яхши туринг, ўртоқлар.

У ғайри оддий юриш блан оғир-оғир қадам ташлаб чиқиб кетди. Афтидан, у бутун кучи блан ўзини босишга ҳаракат қилмоқда эди.

Палатадагиларнинг ҳаммаси бир пас жим туришди. Сўнгра Алексейнинг ғолибона заҳархандаси эшитилди ва ҳамма майорга юзланди:

— Хўш, энди ҳолинг қалай?

Мересьев кўзларини порлатиб хушмуомала блан сўради:

— Ўртоқ майор, башарангизга туфлашга ҳозир рухсат этасизми ёки кейинроқми?

Стручков ўйланиб ўлтирмоқда эди. Броқ, у бўш келмади ва лекин бироз пасайиб деди:

— Ҳмм, шундақа. Атака қайтарилди. Майли, зиёни йўқ, тагин бир атака қилиб кўрамиз.

То кечгача у индамасдан ётиб, ниманидир секингина хуштак блан кўйга солар ва ба'зан ўз фикрини ма'қуллаб баланд овоз блан: «Ҳмм, шундақа...» деб кўярди.

Шу воқиа бўлгандан кейин орадан кўп ўтмай, Константин Кукушкин соғайиб, госпитальдан кетишга рухсат олди. У, кетиш вақтида на ачинди, на афсусланди, хайрлашаётганда фақат, медицина жуда ҳам жонимга тегди, деди. У, қўл учи блан бепарво хайрлашди-да, фақат Мересьев блан сестрага, онамдан хат келса, албатта полкка менга юборинглар, хатни эҳтиёт қилинглар, йўқотиб қўйманглар, деб қайта-қайта таъинлади.

— Бориб қандай жойлашганингни ва қандай кутиб олганларини ёз,— деди Мересьев хайрлашатуриб.

— Мен сенга нима ёзардим? Сенинг мен блан нима ишинг бор? Қоғоз қоралаб мен сенга хат-пат ёзиб ўтирмайман, барибир, хатимга жавоб қайтармайсан.

— Хўп, ўзинг биласан.

Бу гапни Кукушкин эшитмаган бўлса керак. У, орқасига қарамасдан палатадан чиқиб кетмоқда эди. У, госпиталь эшикларидан ҳам ҳечёққа қарамай чиқиб кетди ва госпитал қоидасига кўра шундай пайтларда палатадагиларнинг ҳаммаси ўртоғини кузатиб қолиши учун дераза остида тўпланишини яхши билса ҳам, индамасдан дар'ё бўйидан ўтиб муюлишда кўздан гоёиб бўлди.

Броқ, Алексейга у ҳарҳолда хат ёзди ва хат ҳам анча тез келди. Хатдаги гаплар қуруқроқ бўлиб, кўпроқ иш тўғрисида эди. Ўзи тўғрисида у фақат, менинг келишимдан полкдагилар хурсанд бўлишганга ўхшай-

ди, деб ёзгану, аммо шу ондаёқ, кейинги жаънларда кўп талафот берилган, шунинг учун, тажрибаси катта-роқ киши келиб қолса, бунда ҳамма хурсанд бўлишади, деб писанд қилиб қўйган. У, ўлган ва ярадор бўлган ўртоқларнинг фамилияларини кўрсатгандан кейин, сени ҳозир ҳам йўқлашиб турадилар, ҳозир подполковник унвонини олган полк командири сенинг зўр бериб гимнастика қилаётганини ва авиацияга қайтиб келиш ниятинг борлигини эшитиб: «Мересьев қайтиб келади. У ўз айтганини қилмасдан қўймайди» деди. Штаб бошлиғи унинг бу сўзига: бўлмаганини бўлдириш мумкин эмас, деганда, командир унга, Мересьев ҳамма нарсани бўлдиради, деб жавоб берди, деган гапларни ёзган. Алексей «метеорология сержанти» тўғрисида ҳам бирнеча оғиз сўз ёзилганини кўриб, ҳайрон қолди. Кукушкин бундай деб ёзган эди: ҳалиги сержант сени сўрай бериб тинкамни қуритди, сўнгра жонимга текканидан унга: налево кругом, марш... деб юбордим. Кукушкин хатининг охирида ёзганки, қисмга келган куним икки марта учиб кўрдим, оёқларим бутунлай тузалиб қолипти. Яқинда полк «Ла-5» деган янги самолётларда учади, бу самолётлар яқинда келади ва қабул қилиш вақтида уларда учиб кўрган Андрей Дегтяренко, бу самолётлар олдида немисларники шалаги чиққан аравага ўхшайди, деди.

13

Ёз фасли бошланди. Қирқ иккинчи палатага ёз яна ўша теракча орасидан мўралади. Теракчанинг барглари ҳозир қотиб, ялтироқ бўлиб қолган эди. Барглар худди бир-бири блан пичирлашаётгандек шилдирашар ва кечқурунлари кўчадан урган чанг-тўзон блан қорайиб кўринарди. Терак шохчасида ҳалқача-халқача бўлиб турган кучалалар аллақачон кўк мунчоққа ўхшаб қолган эди ва ҳозир улар ёрилиб, орасидан попукдек лўппакчалар чиқмоқда эди. Кун пешин бўлиб ҳаво қизиган чоқда теракнинг бу иссиқ лўппакчалари тўзгиб Москвага таралади, ойналардан уриб палаталарга кирарди, қизилроқ тусда товланиб эшик устида керилиб

ётарди ва иссиқ шамол учириб уларни палата бурчакларига қамарди.

Бир кун қуёш нурларидан сарғич товланиб турган шабадали ёз эртасида Клавдия Михайловна темир кўз ойнакларини ип блан боғлаб қўйган кексароқ бир кишини мағрур бир қиёфада бошлаб келди, оҳори кўплигидан шарақлаб турган янги оқ халат бу кекса устанинг афти-ангорини сра ўзгартирмаган эди. Унинг қўлида оқ латтага ўроғлиқ бир нарса бор эди, у, тугунни Мересьев койкаси олдида ерга қўйди-да, уни худди фокусчи сингари жиддий қиёфада авайлаб очабошлади. Қўли остларида кўн ғичирларди, палатани ошланган бир нарсанинг чучмал, ўткир ва аччиқ ҳиди босди.

Чолнинг тугуни ичидан бир жуфт ғарчиллаб турган сариг протез чиқди. Улар жуда келиштириб ясалган ва андазаси соз қилиб олинган эди. Устанинг деярлик бутун ғурури ва фахри бўлган бу протезларнинг учига давлат ишхонасида тикилган янгигина сариг бошмоқлар кийгизилган эди. Бошмоқлар шундай ярашиб тушган эдики, худди жонли оёқларга кийилгандек тасаввур қолдирарди.

Уста ўзи ясаган бу нарсаларга кўз ойнаги тепасидан суюниб қараркан:

— Устидан калош кийиб олу, сўнгра подшо тахлити бўлиб юрабер,—деди.— Буни Василий Васильевичнинг ўзи буюрган: Зуев, шундай протез ясагинки, оёқдан ҳам яхши бўлсин, деди. Мана Зуев ясаб келтирди, олинг, марҳамат! Подшолар киядиган хилидан!

Мересьев ўз сун'ий оёқларини кўраркан, юраги орқасига тортиб кетди, хурпайди, баданига муз югурди. Лекин протезларни тезроқ кийиб олиб, ўз боши блан мустақил юриш истаги бошқа фикрларнинг ҳаммасини енгди. У, чўлтоқ оёқларини одеял остидан чиқариб, чолни тезроқ ўлчаб кўришга қистади. Лекин ўз сўзига қараганда «омон-омон замон»да пойгада отдан йиқирилиб оёғини синдирган «катта бир князь»га протез ясаб берган кекса протезчи устага бундай қистов ёқмади. У, ўзи ясаган мато'ига фахри зўр бўлганидан, уни эгасига топшириш маросимини кўпроқ чўзишни истарди.

Уста протезларни енги блан артди, кўн устидаги кичкина доғни тирноғи блан қириб кеткизди, ўша доғ теккан жойни оғзига яқинлаштириб пуфлади, оқ халатнинг этаги блан уни артди, сўнгра протезларни полга қўйди, латтани секин ўраб чўнтагига солди.

Мересьев каравотда ўтириб оёқларини ликиллатдида:

— Чол, бўлсангчи тезроқ,— деди.

Шу топда у ўзини гўё бегона бир киши тусмол қилиб, яланг чўлтоқ оёқларига разм солиб қаради ва оёқларидан мамнун бўлди. Оёқлари ноиложликдан ҳаракатсиз ётган кишининг оёқларидек хом семиз эмас, балки миҳдек бақувват эди, қорамтир териси тагидан мускуллари бўртиб ўйнаб турарди, улар сра чўлтоқ оёққа ўхшамас эди, худди тез ва кўп юрадиган кишининг оёқларидек соппа-соғ бўлиб кўринарди.

— Олиб кел, олиб кел деб қистайберма кўп! Шошган қиз эрга ёлчимас,— деб тўнғиллади чол. — Василий Васильевич менга айтди, Зуев, шу протезларни жуда ғалати қилиб ясаб берасан, деди, шундай боплаб ясаки, номинг чиқсин, деди, лейтенант оёқлари бўлмаса ҳам самолётда учишга ҳозирланиб юрибди, деди. Мана биз таппа-тайёр қилиб келдик, мана олинг, марҳамат қилиб, бундақа протезлар блан юриш уёқда турсин, лисапетда пириллаб гашт қилиб юрса ҳам бўлади, ойнмчалар блан капалакдек гир айланиб танцага тушса ҳам бўлади... Қулинг ўргулсин қилиб ясалганда ўзиям.

Чол Алексейнинг ўнг оёғининг чўлтоқ еридан тутиб протезнинг юмшоқ мовут қўйилган кўнжигга тикди ва тасмалари блан оёғини қаттиқ тортиб боғлади. Сўнгра ўзи бир оз орқага тисарилиб разм солиб қаради ва тили блан «чўлп» эткизиб қўйди.

— Қулинг ўргулсин этикча бўлибди-да ўзиям!.. Безовта қилмаяптими? Ана шуниси бор-да!.. Зуевдан яхши уста Москвада йўқ деса бўлади. Зуевнинг қўллари қўл эмас, тилла.

У, иккинчи протезни ҳам чаққонлик блан кийгизди ва тасмаларини ўтказиб бўлар-бўлмас, Мересьев бирдан сакраб койкадан полга тушди. Тақирлаган товуш

эшитилди, Мересьев оғриқнинг зўридан шу ердаёқ кавот ёнига бўйи баравари гурсиллаб ағдарилиб тушди.

Кекса уста ангрыйиб ҳайрон қолганидан кўз ойнаклари пешонасига чиқди. Ўз суфоришчисидан у бундай шошқолоқликни кутмаган эди. Мересьев ботинкалик сун'ий оёқларини иккиёққа тарвайтириб, мўнгсиб, ўксиб полда чўзилиб ётарди. Кўзларида ҳайрат, ранж ва қўрқинч аломати кўринарди.

Наҳотки унинг умиди пучга чиқса-я?

Клавдия Михайловна қўлини қўлига шалпиллатиб урдида, унга ташланди. Улар кекса уста блан бирга Алексейни кўтариб койкага ўтқазишди. У руҳсизланиб, бўшашиб ўтирар ва юзларида ғамгинлик аломати кўринарди.

— Э-э-э, биродар азиз, бундақа қилиш ярамайди, асло ярамайди,— деб валдираб кетди уста.— Қаранг-а, унга худди бутун оёқ ясаб қўйгандай сакраб тушипти, тағин. Қовоқ солиб ўтиришнинг фойдаси йўқ, азиз дўстим, энди сенинг ишинг шундақа бўладики, ҳаммасини бошқатдан бошлайсан. Ҳозир сен ўзингни жангчи деб ўйлама, сен ҳозир чақалоққа ўхшаган бир нарса, тетапоя қилиб юрадиган вақтинг, аввал қўлтиқ таёқ блан юришни ўрган, сўнгра деворни ушлаб юрадиган бўласан. Ундан кейин кичкина таёқ ушлаб юрасан. Буни бирдан эмас, аста-секин бўлади, сен бўлсанг, бирданига ўзингни осмондан ташламоқчи бўласан!.. Оёқларинг яхши бўлса ҳам, ҳар ҳолда ўз оёқларингдек эмас, отанг блан онанг ясаган оёқларни энди сенга ҳечким ясаб бермайди, азиз дўстим.

Ноқулай сакрашдан оёқлар зирқирамоқда эди. Лекин Мересьев протезларни ҳозир синаб кўришни талаб қилди. Унга қалайдан ясалган енгилгина қўлтиқ таёқ келтириб бердилар. Алексей уларни қўлтиқларига тираб, секингина қимирлаб койкадан турди ва оёқларини ерга босди. Ҳақиқатан ҳам у ҳозир юрабилмайдиган ва ўзича юрсам юриб кетаман деб талпинадиган, лекин унга мадад бериб турган девордан қўлларини узишдан қўрқадиган чақалоққа ўхшарди. Биринчи марта юришга ҳозирланган чақалоқни онаси ёки бувиси қўлтиғи тагидан рўмол ўтказиб ушлаб юргани сингари

Мересьевни ҳам Клавдия Михайловна блан кекса ўста икки томондан авайлаб ушлашиб юришди. Мересьев бир жойда тикка туриб, оёқларининг протез қадалган ерлари ҳали ўрганмагани учун зирқираб оғриётганини сезаркан, энг аввал қўлтиқ таёқнинг биттасини кўтариб қўйди, сўнгра иккинчисини кўтариб қўйди-да, гавдасининг бутун оғирлигини уларга ташлаб, бирин-кетин оёқларини кўтариб босди. Протезнинг кўнлари ғажир-ғужир қилди, полга бўм-бўм қилиб урилган икки овоз чиқди.

— Хайрият, хайрият,—деди кекса уста.

Мересьев эҳтиёт бўлиб яна бирнеча қадам босди, лекин бу қадамларни босишда у шунча қийналдики, эшик олдига бориб келгунча, худди оғир бир юкии бешинчи қаватга кўтариб чиқаргандек бўлди. У, каравот олдига келибоқ ўзини кўкраги блан унинг устига ташлади, ҳаммаери терга ботиб, орқасига ағдарилишга ҳам ҳоли бўлмади.

— Хўш, қандай экан протезлар? Ана шундақа, дун'ёда уста Зуев борлиги учун худога шукур қил,—деб чолларча мақтанди уста ва секин-секин тасмаларни ечиб, Алексейнинг ҳали ўрганмагандан шишган оёқларини астагина бўшатди.—Бундақа оёқлар блан ҳавога учиш уёқда турсин, ҳатто худой таолонинг арши а'лосига етиш ҳам мумкин. Ўзи ҳам ясалганда қулинг ўргилсин қилиб!

— Раҳмат, раҳмат, бобо, жуда соз ясабсан,—деди Алексей икқираб.

Уста худди нимадир сўрашга ботинолмай ёки ўзи бирор сўроқ кутаётгандай бир жойда депсиниб индамай турмоқда эди.

— Ундай бўлса, хайр. Омон-эсон кийиб юр,—деди у; ҳафсаласи пир бўлгандай бир уф тортди-да, сўнгра секин-секин эшикка қараб юрди.

— Ҳой, уста,—деб чақирди уни Стручков,—ма, буни ол, «шоҳларга муносиб» протезлар ясаганинг шарафига арақ олиб ичарсан,—деди ва чолнинг қўлига бир ҳовуч йирик қоғоз пул қистирди.

— Хўп, раҳмат, раҳмат,—деди чол хурсанд бўлиб,—шундай пайтларда арақ ичмай бўладими.—У,

пулларни орқа чўнтагига солмоқчи бўлиб халатнинг этаklarини косибнинг коржомасидек қайириб олди.— Раҳмат, арақ ичамиз бу пулга, протезлар ҳам жондек қилиб ясалганда, ахир. Василий Васильевич менга айтдики, Зуев, бу махсус буюртма, расво қилма лекин хўш, Зуев ҳечвақт кўра-билатуриб расво қиладими. Хонаси келганда, сиз Василий Васильевичга рапорт бериб, устанинг ишидан хурсандмиз, деб қўйинг.

Шундан кейин чол та'зим қилиб, нималарнидир гудурлаб чиқиб кетди. Мересьев эса каравот ёнида турган янги оёқларига қараб ётарди. У, қараган сари бу янги оёқларнинг усталик блан ясалиши ҳам, келишган андазаси ҳам ва енгиллиги ҳам унга кўпроқ ёқарди: иссапет миниб юрса ҳам, капалакдай айланиб таниага тушса ҳам бўлади, самолётга тушиб учса ҳам, худой таолонинг арши а'лосига чиқса ҳам бўлади. «Ҳаммасини қиламан, шуларнинг ҳаммасини албатта қиламан» деб ўйлади у.

Шу кун у, Оляга хурсандлик блан ёзилган катта хат юборди ва бу хатида: самолётларни қабул қилиш ишини тамомлаётирман, бошлиқлар арзимни қабул қилиб, балки, кузла ёки, ҳеч бўлмаса, қишда мени бу хафагазак орқа томондан олиб фронтга, ўз полкимга юборсалар керак, деган умидим бор, у ерда ўртоқларим мени йўқлаб кутишиб турипти, деб ёзди. Бу хат унинг оёқлари майиб бўлгандан кейин қувноқлик блан ёзган биринчи хати эди. У ўз қаллиғига, ҳаммаша фикри-хаёлим сенда, ҳаммаша сени соғинаман, деб ёзган эди. Сўнгра у, юраги унча дов бермай, урушдан кейин балки учрашармиз ва агар сен фикрингдан қайтмасанг балки бирга турармиз, деб ёзди. Бу хатни у бирнеча бор қайта-қайта ўқиб чиқди-да, сўнгра бир уф тортиб, охириг сатрларини яхшилаб ўчириб ташлади.

Броқ, «метеорология сержантига» ёзилган хат жуда ўткир ва хуш мазмун эди. Бу хатда шу кунги ҳангамалар чиройли қилиб тасвирланган, подшоҳ-император ҳам умрида киймаган протезларнинг мақтови келтирилган эди ва ўзининг бу протезларда энг аввал қандай қилиб юрганлиги, сергап кекса устанинг гапира-

бериб кулоқ мияни қоқиб берганлиги ва лисапетга мишиб юришга ҳам, капалакдай айланиб танцага тушишга ҳам, «арши а'лога» чиқишга ҳам орзумандлиги муфассал ёзилган эди. «Шундай қилиб, менинг полкка етиб боришимни кутинг ва унутманг, комендантга айгингки, янги ерга кўчганда албатта менга жой ажратиб қўйсин» деб ёзди Мересьев ва кўз қири блан полда ётган протезларга қараб қўйди. Протезлар чўзилиб ётарди, худди биров каравот тагига бекиниб, янги сариг ботинка кийган оёқларини кенг тарвайтириб ётгандек кўринарди. Алексей уёқ-буёққа қараб, ҳечким унга بازار солмаётганига ишонгандан кейин, муздек ғажир кўнни қўли блан силаб-сийпалаб қўйди.

Қирқ иккинчи палатада «шоҳона протезлар»нинг пайдо бўлганлиги тез кунда яна бир жойда муҳокама қилинди: у ҳам бўлса, Москва Давлат Университети медицина факультетининг учинчи курсида эди. Шу курснинг ўша вақтларда аксариятини ташкил қилган хотин-қизлар қисми қирқ иккинчи палатадаги воқиялардан Анюта орқали жуда яхши хабардор эди. Анюта хабарлашиб турадиган кишисидан жуда хурсанд эди ва, аттангки, лейтенант Гвоздевнинг ошкора қилмаслик шарти блан юборган хатларининг ба'зи ўринлари баланд овоз блан ўқиб эшитиларди, ба'зан эса, хатларнинг сир сақланадиган айрим жойлари ташланиб, қолган ҳаммаси ошкора ўқиб чиқиларди. Сўз тўғри келганда айтиб ўтиш керакки, бу хатларнинг сони кўпайган сари уларнинг сир сақланадиган жойлари ҳам тобора кўпайиб бормоқда эди.

Учинчи курсдаги медициначиларнинг Аюта бошлиқ ҳаммаси қаҳрамонлик кўрсатган Гриша Гвоздевга меҳру муҳаббат блан қарарди, дилозор Константин Кукушкинни ёмон кўришарди, Совет снайпери Степан Ивановични Толстойнинг Платон Каратаевига ўхшатарди. Мересьев ўзини тетик ва бардам тутганлиги учун унга қойил қолишиб, офарин ўқишарди. Комиссарнинг вафот этганини ўз бошларига тушган мусибат деб билишарди, чунки Гвоздевнинг унинг ҳақида қувончи ичига сиғмай айтган гапларидан улар Комиссарнинг кимлигини яхши билган ва уни чинакам севган

эдилар. Бу азамат ва хушчақчақ одамнинг ҳаёт ипи узилганлиги тўғрисидаги хатни ўқиганларида кўпларининг кўзларидан ёшлар оқди.

Госпиталь блан университет орасида бориб келадиган хатлар тобора кўпаябошлади. Икки ёш ўша кунларда жуда секин юрадиган почтадан қаноагланмасди. Гвоздев бир хатида Комиссарнинг, йироқ юлдузларнинг шу'ласи қанча вақтда ерга келиб етса, ҳозир хатлар ҳам эгасига бориб етгунча шунча вақт ўтади. Хат ёзган киши ўлиб кетса ҳам, унинг хати йўлда узоқ вақт юриб эгасига бориб тегади-да, қачонлар ўлиб кетган хат ёзган кишининг ҳаётидан сўзлайди, деган гапларини келтирган эди. Чаққон ва серҳаракат Анюта мукамалроқ алоқа воситаларини излайбошлади ва бу воситани топди: икки жойда, я'ни ҳам университет шифохонасида, ҳам Василий Васильевич госпиталида ишлайдиган кекса бир сестрани топди

Шу кундан бошлаб университет қирқ иккинчи палатада бўлган воқналарни иккинчи куни, кўп деганда учинчи куни биладиган ва улар ҳақида ўз фикрини тез айтадиган бўлиб қолди. «Шоҳона протезлар» пайдо бўлиши муносабати блан университет ошхонасида, Мерсьев учаоладими-йўқми, деган мунозара кетди. Бу қизгин музокарага қатнашган ҳар икки томон ҳам учучига меҳр-муҳаббат блан қарарди. Ноумид кишилар қиручи самолётни бошқариш қийинлигини сўзлаб: йўқ учаолмайди, дер эдилар. Умидли кишилар эса душман орасидан чиқиб ярим ой давомида ўрмонлар ва ботқоқлардан эмаклаб ўтган ва, худо билсин, неча километр йўл босган бир киши учун имкондан ташқари ҳеч нарса йўқ деб ҳисоблардилар. Умидли кишилар ўз далилларининг исботи учун тарихдан ва китоблардан мисоллар келтирардилар.

Анюта бу мунозараларга қатнашмади. Унга нома'лум учучининг протезлари уни унча қизиқтирмасди. Онда-сонда бўш бўлган вақтларида у, Гриша Гвоздевга бўлган муносабатини ўйларди, бу муносабат унга тобора мураккаблашиб бораётгандек бўлиб туюлмоқда эди. Бошда у, шунча фожиаларни бошидан кечирган командирнинг кўрсатган қаҳрамонлигини эши-

тиб; бошқа ҳечбир мақсадни ўйламасдан, қайғусини енгиллаштириш тилагида унга хат ёзган эди. Сўнгра, уларнинг ғойбона танишлиги маҳкамланаборган сари Ваган уруши қаҳрамонининг мавҳум сиймоси ўрнини чинакам бир йигит келиб босди ва бу йигит борган сари кўпроқ Аютани ўзига қизиқтирабошлади. Ундан хат келмай қолган вақтларда Аюта безовталанадиган ва соғинадиган бўлиб қолганини сизди. Бу янгилик уни қувонтирар ва чўчитарди. Нима бало, севиб қолдимикин? Ажабо, бир марта ҳам афтини кўрмаган, хатто овозини ҳам эшитмаган бир кишини фақат хат орқали севиш мумкинми? Танқчининг хатларида сирли гаплар тобора кўпаймоқда эди ва бу гапларни қиз блан бир курсда ўқучиларнинг билиши мумкин эмас эди. Бир кун Гвоздевнинг ўзи унга, «ғойбона муҳаббат туйғуси» менга ҳам та'сир қилаётганга ўхшайди, деб ёзганидан кейин Аюта ошиқ бўлиб қолганига ишонди, бу, мактабда ўқиб юрган вақтларидаги болалик ишқи эмас, балки ҳақиқий ишқ эди. Агар хат келмай қолса, ҳаётида ма'но йўқдай туюларди ва тоқатсизлик блан хат келишини кутарди.

Шундай қилиб, улар бир-бирларини кўрмасдан, муҳаббат изҳор этишдилар. Шундан кейин Гвоздев галати бир ҳолга тушиб қолди. У зарда блан хат ёзадиган, хатларида аччиқ-чучук гаплар ва очиқ айтилмаган фикрлар кўп учрайдиган бўлди. Сўнгра у, эс-ҳушини йиғиб олгач, қизга хат ёзиб, бир-биримизни кўрмасдан муҳаббат изҳор қилишимиз яхши бўлмади, куйгандан кейин афти-башарамнинг қандай хунуги чиқиб кетганини, балки, сиз тасаввур қилмассиз, ҳозир мен сизга юборган эски суратимга сра ўхшамайман, деди ва, мен сизни алдамоқчи эмасман, шунинг учун ўз кўзимиз блан бир-биримизни кўриб кимлигимизни билгунча, ишқ-муҳаббат тўғрисида хат ёзишмай турсак, деб сўради.

Қиз аввал довдираб қолди, сўнгра қўрқиб кетди. Чўнтагидан суратни олиб қаради. Икки чеккаси сал туртиб чиққан турқи келишган, қирра буруни ўзига ярашган, мўйловчалари сабза уриб турган ва лаблари нозикдан келган ёш бир йигит унга қараб турарди. Қиз

суратга боқиб турди-да: «Ҳозир-чи? Ҳозир қанақасан, жонгинам, бахтсизликка учраган азизим»—деди пичирлаб. Қиз медицинадан хабардор бўлгани учун, куйгандан кейин ёмон, чуқур доғлар қолишини ва бу доғлар тузалмаслигини биларди. Шу пайтда негадир унинг хаёлига анатомия музейида кўрган одам калласининг ясама бужур сурати келди. Унинг юзларини чўзиқ-чўзиқ кўкимтир доғлар ва учи қизил риханақлар босиб ётарди, лаблари қийшиқ ва кемтик, қошлари пахмайган ва киприксиз кўзларининг милклари қипқизил бўлиб турган эди. Борди-ю, у ҳам шундай бўлиб қолган бўлса? Қиз чўчиб, ҳатто оқариб кетди, лекин шу ондаёқ ўз ичида ўзини жерқиб ташлади... Хўш, шундай бўлиб қолса, нима қилипти! У, ёниб турган танк ичида туриб душманга қарши курашган, у менинг эркимни, ўқиш, илм олиш ҳуқуқимни, менинг номусим ва ҳаётимни ҳимоя қилган. У қаҳрамон, урушда ўзини бир-неча марта хавф-хатарга урган, ҳозир яна жанг қилиш ва ўз ҳаётини яна хавф-хатарга солиш учун қайтиб боришга отланаяпти. Хўш, мен-чи? Уруш учун мен нима қилдим? Окоплар қазиганим, томда қоровул бўлиб турганим ва ҳозир кўчма госпитальда ишлаб турганимми? Менинг бу ишларимнинг ҳаммаси унинг қилган ишлари олдида урвоқ ҳам бўлмайди-ку, ахир?! Қиз хаёлига келган бояги доғ босган хунук башарани беихтиёр миясидан ҳайдаб: «фақат ана шундай ёмон фикрларни ўйлаганим учун ҳам мен бу йигитга муносиб бўлолмайман» деди ўзини жерқиб.

Қиз ўтириб унга жуда хушмуомала блан катта бир хат ёзди. Бу хат шу вақтгача ёзган хатлари ичида энг назокатли ва энг муфассал хат эди. Қизнинг ҳалиги иккиланишлари тўғрисида Гвоздев ҳечнима билмас эди, албатта. Ташвишланиб ўтирган Гриша ўз хатига жавобан шундай яхши хат олгандан кейин, уни узоқ термулиб ўқиди ва қайта-қайта ўқиб чиқди, хатнинг мазмунидан ҳатто Стручковни ҳам хабардор қилди. Стручков эса, унинг сўзларига диққат блан қулоқ солиб туриб, деди:

— Бўш келма, танкчи. Эй, дўстим, «башараси қийшиқ бўлсину, ақли бўлсин» деган бундақа гапларнинг

ийилгани қачон эди? Бундақа гапларга учма. Ҳозир, дўстим, айниқса ҳозирги вақтда эрларнинг қадри жуда ошиб кетган.

Ма'лумки, бундай таги йўқ гаплар блан Гвоздев хотиржам бўлолмасди. Соғайиб госпитальдан кетиши яқинлашган сари, у тез-тез ойнага қарарди, гоҳ узоқдан туриб, ўзига юзаки назар ташларди, гоҳ ажир-бужир юзларини ойнага жуда яқинлаштириб, пўсти тушган ва доғ қолган ерларни соатлаб силаб текисларди.

Унинг илтимосига кўра, Клавдия Михайловна унга нудра блан юзга суртадиган крем сотиб олиб келтириб берди. У дарҳол уна-эллик блан юзларидаги доғларни ёпиб бўлмаслигини билди. Броқ шундай бўлса ҳам, кечаси ҳамма ухлагандан кейин, секингина ҳалохонага бориб, юзларидаги қизил доғларни узоқ ишқаларди, нудра сепиб яна ишқаларди, сўнгра умидворлик блан ойнага қарарди. Йироқдан қараганда у қадди-қомати келишган, елкалари кенг, беллари хипча, оёқлари роздай, «мана ман» деган йигит бўлиб кўринарди. Яқиндан-чи! Яқиндан қараганда, юзлари ва бўйинларидаги қизил доғлар, териларининг ажир-бужир бўлиб ётиши унинг ҳафсаласини пир қиларди. Уни бирдан даҳшат босиб ўйланиб қоларди: қиз бир кун кўриб қолса-я? Бирдан юраги чиқиб кетар, бирдан менга қараб, юзларини тескари бурарда, елкаларини қисиб кетаберар. Ёки бундан ҳам ҳунукроқ бир ҳол рўй бериши мумкин: чунончи, қиз адаб юзасидан у блан бир-икки соат гаплашиб ўтиради-да, сўнгра бирон расмана совуқроқ гапни айтиб, хайр, деб кетаберади. Худди шу воқиаларнинг ҳаммаси амалда бўлиб ўтганидек, Гвоздев хафаликдан ҳаяжонланиб, ранги оқарабошлади.

Шу вақтда у халатининг чўнтагидан суратни олдида, унга тикилиб қаради: кўзлари олдида пешонаси баланд, юмшоққина барра сочлари орқага таралган, чинакам русча бурни сал қалинроқ туртиб чиққан ва болаларча лаблари нозикдан келган тўлиқ бир қиз турарди. Юқори лабида билинар-билинемас кичкина бир холи бор эди. Қовоқлари салгина бўртиб турган сариғ ёки мовий кўзлари очиқ ва гўзал юзларига қўшилиб, танти ва ҳалоллик блан Гвоздевга боқарди.

У, қизнинг суратига тикилиб қараркан, худди унга савол бераётгандек: «Ўзинг қанақасан? Қани айтчи, башарамни кўриб қўрқиб қочиб кетмайсанми? Хунуги чиққан афт-ангоримни кўриб индамасдан туришга юрагинг чидайолармикин?» дерди.

Шу вақт ундан нарироқда, коридор ёнида қўлтиқ таёқларини тақиллатиб, протезларини ғажирлатиб старший лейтенант Мересьев чарчамасдан бир муқомда ҳаракат қилиб нари-бери юрмоқда эди. У, йигирма марталаб уёқ-буёққа юриб ўтди. У, ўзича қандайдир бир программа тузиб олиб, эрталаб ва кечқурунлари юришдан ўзига дарс берарди ва кун сайин юриш сзатини ошириб борарди.

«Ажойиб йигит бу!— деб ўйлади Гвоздев.—Тириш-қоқ, айтганини қилмасдан қўймайдиган бир киши. Одамда ҳам шу қадар зўр ирода бўлар экан-а! Бир ҳафта ичида қўлтиқ таёқ блан тез ва чаққон юришни ўрганиб олди. Бошқалар ойларча юриб зўрға ўрганади. Кеча носилка блан олиб боришга унамасдан, давохонага ўзи зинапоядан тушиб борди. Қайтишда ҳам ўзи зинапояга чиқди. Кўзларидан тирқираб ёш чиқиб турипти-ю, лекин у юқори кўтарилаяпти. Ҳатто у, ёрдам беришга борган санитаркани жеркиб ташлади. Ўз кучи блан тепага чиқиб олгандан кейин бирам чехраси очилиб кетдики! Худди Эльбрус тоғига чиққандай бўлди».

Гвоздев ойнадан четлашиб, Мересьевнинг орқасидан қараб турди: у оёқлари ва қўлтиқ таёқларини кўтариб-босиб юрмоқда эди. Унинг тез-тез йўрғалашига қара-я! Унинг юзлари қанда йякши, қандай келишган! Қоши ёнидан кесиб ўтган кичкинагина доғ ҳусинини заррача бузмапти, балки ҳуснига ҳусн бўлиб тушипти. Менинг юзларим ҳам шундай бўлганда эди ҳозир. Оёқларнинг аҳамияти йўқ, оёқлар кўзга кўринмайди, у, албатта, юришни ҳам, учишни ҳам ўрганиб олади. Лекин юзнинг мана бундақа ажир-бужир бўлгани ёмон, худди шайтонлар маст бўлишиб кечаси юзнинг устида нохат туйганга ўхшайди...

... Алексей Мересьев кечки дарс ҳисобидан коридор ёнида йигирма уч марта қатнагач, бутун гавдаси ҳориб

чирқираётганини, сонлари шйшйб ачйшаётганини ва қултиқ таёқ зарбидан қўлтиқларининг осги куйишиб өриётганини сизди. У ойна олдида турган Гвоздев сиздан ўтатуриб, унга кўз қисиб қўйди: нега бояқиш юзларини бунча қийнайди бу тентак! Албатта, энди у кинога артист бўлмайди, аммо танкчиликни қойил қилди... Юз ёмон бўлса нима қилипти, бош блан қўлоқ омон бўлса — бас-да. Аммо лекин бундақа чўлтоқ оёқлар эмас, чинакам оёқлар бўлгани тузук; нима шу ҳам, шулар ҳам оёқ бўптими, ҳа деб оғриб куйишгани куйишган, протезлар кўндан эмас, балки қизитилган темирдан ясалганга ўхшайди.

Тўқ, тўқ, ғарч-ғурч. Тўқ, тўқ, ғарч-ғурч.

Старший лейтенант Мересьев лабларини тишлаб ва ёш чиқармасликка тиришганидан кўзлари ачишиб, коридорда зўрға йигирма тўққиз марта қатнаб, бир кунлик дарсини тамом қилди.

14

Григорий Гвоздев июнь ойининг ўрталарида госпитальдан чиқди.

Шундан бир кун ёки икки кун бурун улар Алексей блан яхшилаб сўзлашиб олдилар ва икковлари ҳам бахтсизликка учраганликлари, ҳамда икковларининг ҳам шахсий ишлари бирхилда ишқал бўлганлиги учун, улар ҳатто ичдан қувонгандай бўлдилар. Шундай кезларда дилкашлик қилиш расм бўлиб қолгани сингари, улар сир яширмасдан бир-бирларига нимадан хавфсирашларини сўзлаб бердилар, ҳарқайсиларининг юрагида мадда бўлиб ётган ҳасратларини ёздилар, чунки иззатнафслари ўз шубҳаларини бировга айтишга ҳозиргача йўл бермай келган эди. Улар таниш қизларининг суратларини бир-бирларига кўрсатдилар.

Алексейнинг уриниб эскириб ва қорайиб қолган ўрганчик фото аппарати бор эди. Улар Оля блан Волганинг нариги томонидаги чаман очилиб ётган кўкаламзорда кўкатлар устида оёқ яланг чопишиб юрган ҳув ана у июнь ойининг тиниқ ва очиқ бир кунда у,

Оляни суратга олган эди. Қиз бола сингари озғингина Оля гулдор кўйлаги блан кўкат устида оёқларини тагига йиғиб, оқ гуллар орасида ўтирган эди, терилган гуллар тиззалари устида сочилиб ётарди ва ўзи ҳам тонг шабнамида чўмилган оқ гулдек оппоққина ва озодагина эди. У, гулларни ушлаб тураркан, ўйланқираб бошини бир томонга сал эгган эди, кўзлари катта-катта очилган ҳолда жовдираб турарди, гўё у, дун'ёнинг ҳашамати ва ноз-не'матларини биринчи марта кўраётган эди.

Танкчи Олянинг суратига қараб туриб, бошингга кулфат тушганда бундай қиз бевафолик қилиб ташлаб кетмайди, деди. Хўп, ташлаб кетса кетаберсин, демак, сохт-сумматига ишониб бўлмас экан, шундай бўлса, ташлаб кетгани ҳам тузукроқ, демак асли ўзининг таги паст экан, ундақа таги паст киши блан турмуш қуриш мумкинми, ахир!

Анютанинг турқи ҳам Алексейга ёқди. Боягина Гвоздев ўз дардини унга қандай ҳикоя қилиб берган бўлса, Алексей ҳам ўзи пайқамасдан, худди шу гапларни ўз сўзи блан унга бирма-бир айтиб берди. Бу оддийгина суҳбат, ма'лумки, уларнинг шахсий ишларига ҳечбир янгилик киргизмади, лекин икковлари ҳам ҳасратлашиб, юракларини анча бўшатиб олдилар, худди эски маддалари ёрилгандай анча енгиллашдилар.

Икковлари бундай бир шарт қилишдилар: Гвоздев Анюта блан бирга госпитальдан чиқиб, (Анюта телефон қилиб Гвоздев чиқадиган кун келишини ва'да қилган эди) ва у блан бирга палатанинг деразалари ёнидан ўтди, Алексей шу ондаёқ бу қиздан олган таас-суротини хатга ёзиб Гвоздевга беради. Гвоздев ҳам уни Анюта қандай кутиб олганини, куйиб хунуги чиққан юзига қандай қараганини ва умуман муносабатлари қандай бўлганини дўстига ёзиб юборишни ва'да қилди. Шу топда Мересьев бир гапни ўйлаб юрагига тугиб қўйди: агар Гришанинг ишлари жўнгина жўнашиб кетса, у ҳам ўзи тўғрисида ҳамма воқияни айтиб дарҳол Оляга хат ёзади, фақат ҳали ҳам тўшакда ётган бемор онасига бу воқияни билдириб, уни мусибатга солмасликка қиздан сўз олади.

Шунинг учун уларнинг иккови ҳам танкчига қачон рухсат берилишини юраклари дукиллаб кутмоқда эдилар. Зориқиб кутаберганларидан кечаси ухламай чиқдилар, кечаси икковлари коридорга чиқишди, Гвоздев ойна олдида туриб юзидаги доғларини яна бир марта бошлаб ишқалади, Мересьев бўлса, товуш чиқармаслик учун қўлтиқ таёқларининг учларига латта боғлаб, яна бир марта юришни машқ қилди.

Эрта блан соат ўнда Клавдия Михайловна айёрларча кулимсираб, Гвоздевга, сизни олиб кетгани келишди, деди. У, шамол учиргандай койкадан ирғиб турди. Қипқизариб кетганидан, юзларидаги доғлар яна яққолроқ кўринди, у тез-тез нарсаларни йиғабошлади.

Сестра унинг шошиб-пишиб йиғинаётганига қараб туриб, кулимсираб деди:

— Тузуккина қиз экан, ўзи ҳам оғиргина кўринади.

— Жиддий айтаяпсизми? Сизга ма'қул бўлдими? Йўқ, тўғриси айтинг, ҳақиқатан яхши қизми? — деди Гриша ва шошганидан хайрлашишни ҳам унутиб югуриб чиқиб кетди.

— Ёш бола! — деди пўнғиллаб майор Стручков. — Бунлақалар пашша тутишга ҳам ишқивоз бўлишади.

Тиниб-тинчиб ўтирмайдиган бу одам кейинги кунларда ўзгарабошлади. У камгап бўлиб қолди, ҳечбир сабабсиз тез-тез жаҳли чиқадиган бўлди, у ҳозир койкада туриб ўтирадиган бўлганлигидан, икки қўлини жағига тираб, кун бўйи деразага қараб ўтирар ва бирон гап сўралса, жавоб ҳам бермас эди.

Палатадагиларнинг ҳаммаси — тумшайиб қолган майор ҳам, Мересьев ҳам, янги келган икки ярадор ҳам — бошларини деразадан чиқариб, Гвоздевнинг кўчага чиқишини кутардилар. Кун иссиқ эди. Осмонда теварак-четлари олтиндай ялтираб қизариб турган барра булутлар дамба-дам шаклини ўзгартиб тез сузарди. Шу пайтда дар'ё устида бир парча қора булут пайдо бўлиб, қуёшда ялтираган ёмғир йирик томчиларини йўл-йўлакай сийрақкина сепкилайбошлади. Дар'ё қирғоғидаги гранит тошлар ёмғирдан ялтирар ва худди пардоз берганга ўхшарди, асфальт устини қорамтир мрамардек доғлар қоплади ва улардан чиройли бўлиб

буғ кўтарилди, шу топда бошингнī дерāзадан чиқариб бу ёқимли ёмғирга тутгинг келарди.

— Келяпти, — деди секингина Мересьев.

Эман ёғочидан ясалган пастдаги оғир эшик секинлаб очилди. Эшикдан икки киши чиқди: бири тўлиққина бир қиз бўлиб, бош кийимсиз эди, сочлари оддийгина тараб йиғиб қўйилган эди, эгнида оқ кўйлакча ва қора юбка бор эди; иккинчиси ёш ҳарбий киши эди, Алексей унинг танкчи Гриша эканлигини дарров пайқамади. Ҳарбий киши бир қўлида чемодан ушлаб, иккинчи қўли устига шинелини ташлаган ҳолда қушдек енгил ва шағдам қадам ташлаб борарди ва унинг юришига қараб кишининг завқи келарди. Эҳтимол, ўз кучини синаб кўрмоқчи бўлиб ва яйраб юрадиган бўлганига хурсанд бўлиб, у ҳатто эшик зинапоясидан югуриб эмас, балки чаққонлик блан сирғониб тушдида, ҳамроҳининг қўлтиғидан олди, улар олтиндай товланиб йирик-йирик томчилаб сийрак ёғаётган ёмғир остида дар'ё бўйидан юриб, палата деразасига яқинлашдилар.

Алексей уларга қараб тураркан, қувончи ичига сикмасди: демак, ишлар муваффақиятли, қизнинг чеҳраси бундай очиқ, юзлари бундай соддагина дилбар бўлиши бежиз эмас. Бундақа қиз юз ўгириб кетмайди. Шундай, шундай, инсон бошига кулфат тушганда, бундай қизлар ундан юз ўгириб кетмайди.

Улар дераза тўғрисида келиб тўхтади ва бошларини кўтариб юқорига қаради. Икки ёш дар'ё бўйида ёмғирдан ялтираб турган тош деворнинг панжаралари остида ёмғир томчилари кам сачрайдиган сал қуруқроқ ерда турардилар. Шу пайтда Алексей танкчининг юзларида саросималик ва безовталиқ аломатини кўрди, унинг ёнида турган ва ҳақиқатан суратидагидай келишган Анята эса ниманидир ўйланқираб, ташвечсланиб тургандай эди. Унинг қўли танкчи қўли устида омонат тургандай кўринарди ва туриши ҳам худди ҳозир қўлини тортиб олиб қочиб кетадигандай безовта ва мужмал эди.

Икки ёш қўлларини юқорига силкитиб ва зўраки кулимсираб дар'ё бўйидан юриб кетишди ва муюлиш-

да кўздан ғойиб бўлишди. Палатадагиларнинг ҳаммаси индамасдан жой-жойига бориб ўтирди.

— Гвоздичнинг иши пачавага ўхшайди,— деди майор ва коридордан Клавдия Михайловнанинг оёқ шарпасини эшитиб, сесканиб кетди ва дарҳол юзини деразага ўгирди.

Алексей қолган кунни безовталиқ блан ўтказди. Кечқурун у ҳатто юриш машқини ҳам қилмади, ҳаммадан бурун чўзилиб ётиб олди, лекин палатадагилар ухлаб қолганидан кейин ҳам унинг койкасининг пружиналари узоқ вақтгача қаттиқ ғичирлаб турди.

Эртаси кун эрталаб сестра эшикдан кириши блан у, менга хат йўқми, деб сўради. Хат йўқ эди. У, бўшашиб ювинди ва бўшашиб овқат еди. Лекин у бугун одатдагидан кўпроқ юришни машқ қилди, кеча дадиллик қилмагани учун ўз-ўзини жазолаб, бажарилмаган кечаги норма ҳисобидан ўн беш марта ошиқ қатнади. Қутилмаган бу муваффақият уни ҳамма ташвишларни унутишга мажбур қилди. У, қўлтиқ таёқлар блан, ўзини унга чарчатмай, бемалол юриши мумкинлигини исбот қилди. Масалан, коридорнинг эллик метр узунлигига қатнов сонини қўшиб қирқ бешга кўпайтирса, икки минг икки юз эллик метр ёки икки километру чорак бўлади. Офицерлар ошхонаси блан аэродром ўртасидаги масофа ҳам тахминан шунча келарди. У, ўзи юрган бу йўлни хаёлида чамалаб кўрди, бу йўл бузилиб ётган эски қишлоқ черкови ёнидан, немислар ўт қўйган ва чолдевор бўлиб ўтдан қорайган дераза ромлари мунгғайиб йўлга қараб турган мактаб олдидан ўтиб, бензин ташучи машиналар устига арча шохлари ташланиб пана қилиб қўйилган ўрмонча орқали командирнинг ертўласи ёнидан борарди, сўнгра «метеорология сержанти» хариталар ва схемаларни қўйиб ҳалол ишлайдиган будка ёнидан ўтиб кетарди. Анча йўл, азбаройи худо, анча йўл-да!

Мересьев ҳар кунлик юриш машқини эрта блан ва кечқурун йигирма учтадан қатнов шарти блан қирқ олтига етказишга, эртадан бошлаб эрта бланги бардамликда қўлтиқ таёқсиз юриб кўришга аҳд қилди. Бу аҳд унинг миясидан ҳархил қора хаёлларни ҳайдаб,

руҳини кўтарди ва уни ишчанлик йўлига солди. Кечқўрун у шундай гайратга кириб юришни машқ қилдики, ҳаш-паш дегунча ўттиз марта қатнаб қўйганини ўзи ҳам деярлик сезмай қолди. Худди шу пайтда кийим иллучи хотин уни тўхтатиб, қўлига хат тутқизди. У, тенасига: «Старший лейтенант Мересьевнинг ўз қўлига тегсин» деб ёзилган кичкина конвертни олди. «Ўз қўлига» деган сўзнинг таги чизиб қўйилган эди ва бу иш, Алексейга ёқмади. Хатнинг тепасида ҳам «Фақат хат олучига» деб ёзилиб, унинг таги ҳам чизилган эди.

Алексей деразага суяниб конвертни очди ва Гвоздев томонидан кечаси вокзалда ёзилган бу узун мактубни ўқиди, ўқиган сари унинг юзлари тундлашиб борарди. Гвоздев ёзганки, Анята ҳақиқатан ўз ўйлаганимиздек бўлиб чиқди. Москвада ундан чиройлироқ қиз бўлмаса керак, мени у ўз гуғишганидек кугиб олди, шундан кейин у яна кўпроқ менга ёқди.

«... Лекин ҳаммаси ўзимиз гаплашгандек бўлиб чиқди. Ўзи яхшигина қиз. У менга бир сўз ҳам айтмади ва ҳатто ҳечнарсани сезмагандай бўлиб кўринди. Ҳаммаси яхшиликча борди. Аммо мен кўр эмасман-ку, қурғур бу башарам уни чўчитганини кўриб турибман. Гўё ҳечнимани кўрмагандек бўлиб ўтирган эдим, бир вақт қарасам, у менга разм солиб қараяпти: фақат шунисини сезиб қолдим: у ё ўзидан-ўзи уялди, ё уни даҳшат босди, ёки менга ачинди шекилли... У мени университетига олиб борди. Қайта, бормаганим тузук эди. Студент қизлар мени ўраб олиб зеҳн солишди... Биласанми нима гап, улар бизларнинг ҳаммамизни билишар экан, Анята бизлар тўғримиздаги гапларнинг ҳаммасини уларга айтиб берган экан... Разм солиб турсам, Анята уларга гуноҳкор кишидай қараб, шундай барзангини бошлаб келганим учун кечирасизлар, дегандай бўлди. Энг қизиғи шундаки; Алёша, қиз сра сир бой бермасдан, мендан айланиб-ўргилиб юради, ширин муомала билан тинмасдан афдан-бафдан гапиради, гапирмай қолса бир нарсадан қўрққандай, сра гапдан тўхтамайди. Сўнгра унинг уйига бордик. У бир ўзи турар экан, ота-оналари уруш вақтида бошқа юртга кўчиб кетишган экан, оиласи му'табар оилага ўхшайди.

Олдимга чой-нон қўйди, ўзи бўлса чойнакда менинг аксимни кўриб ҳа деб уф тортади. Хулласки ўйлаб қарасам, тўғри келмайди, баҳридан ўтдим! Мен унга фалон-фалон деб тўппа-тўғриси айтдим. «Билиб турибман, афт-ангорим сизга ёқмаяпти. Зарари йўқ, тўғри қиласиз, мен бунни тушунаман ва хафа бўлмайман» дедим. У кўз ёши қилди. Мен унга: «Йиғламанг, сиз келишган қиз, ҳарбир киши сизни севади, нима қиласиз ўз жонингизни қийнаб» дедим. Сўнгра мен унга айтдим: «Мана энди менинг қандайлигимни кўрдингиз, ҳуснимни тамоша қилдингиз, ўзингиз энди яхшилаб ўйлаб кўринг, мен ҳарбий қисмга бораман, адресимни юбораман, мабодо фикрингиздан айнамасангиз, хат ёзарсиз». У эса: «Йўқ, йўқ, бунингиз нимаси» деб йиғлади. Шу пайтда қандайдир аҳмоқона ҳаво тревогаси бўлди, у чиқиб кетди, мен ғала-ғовирдан фойдаланиб ура қочдим ва тўғри офицерлар полкига бордим. Бориб киришим блан қисмга юборадиган бўлди. Жуда соз бўлди. Поезд паттаси чўнтагда, чиқиб кетаяпман Фақат шуниси борки, Алёша, менинг у қизга муҳаббатим яна кўпроқ ошди, бундан кейин уни кўрмасдан қандай яшар эканман—билмайман».

Алексей дўстидан келган хатни ўқиди ва унинг кўзига ўз истиқболи кўрингандай бўлди. Балки, унинг олдида ҳам худди шундай бир ҳодиса тургандир. Йўқ. Оля унинг кўкрагидан итармайди, ундан юзини тескари қилиб кетмайди, йўқ, у ҳам шундай мардонавор туриб жон фидо қилишни истайди, йиғлаб туриб табасум қилади, кўнглидаги ғашликни босади.

— Йўқ, йўқ. Керак эмас! Керак эмас!— деди Алексей баланд овоз блан.

У тез-тез чўлоқланиб палатага борди, стол ёнига ўтириб, бир ўтиришда Оляга ағдан-бағдан қилиб қисқагина, совуқроқ хат ёзди. У ҳақиқатни айтиб ёзишга ботинолмади. Бемор ётган онага тағин бир ғам юклашни истамади. У, Оляга ёздики, мен орамиздаги муносабат тўғрисида кўп ўйладим, мени кутиш сизга, балки, оғир туюлаётгандир. Уруш яна қанча вақтгача давом қиларкан? Ёшлик чоғлари бўлса ўтиб кетмоқда. Уруш шундай бир нарсаки, кутишнинг оқибати пуч бўлиб

чиқиши ҳам мумкин. Мен урушда бирдан ўлиб қолишим мумкин, у вақтда сиз менга ҳатто хотин бўлмасдан туриб бева қоласиз, ёки ундан баттарроқ бир воқиа бўлиши, я'ни мен майиб бўлиб қолишим мумкин, у вақтда сизга инвалидга турмушга чиқишга тўғри келади. Нима кераги бор шундай қилишни? Йўқ, сиз ёшлик чоғингизни ўтказманг ва мени тезроқ хотирингиздан чиқаринг. Сиз менинг хатимга жавоб ҳам бермаслигингиз мумкин, мен хафа бўлмайман. Мен сизнинг ҳолингизни тушунаман, шунисига чидаш ҳам жуда оғир. Шундай қилсак, яхшироқ бўлади.

Хатдан ўт чиқиб қўлларни куйдиргандек эди. У, хатни ўқиб кўрмасдан конвертга солди, тез-тез чўлоқланиб чиқди-да, хатни коридорда қайноқ сув солиб қўйилган ялтироқ «улкан бак» орқасида осилиб турган кўк қутига солди.

Палатага қайтиб келгач, у яна стол ёнига ўтирди. Ўз ҳасратларини кимга ёзмоғи керак? Онасига ёзиш мумкин эмас. Гвоздевларми? У, албатта, тушунар эди, хўш, уни ҳозир қаердан топиб бўлади, сон-саногий йўқ фронт йўлларининг қайсибиридан уни излаб топасан, киши. Полкка ёзиш керакмикин? Аммо у ерда ўз ҳарбий ишлари блан машғул бўлиб юрган бахтли кишиларнинг у блан қандай иши бўлсин! Ҳа топди кимга ёзиш кераклигини! «Метеорология сержантига!» У, ўтириб ёзабошлади, қалам ҳам тез юришиб кетди, дўстнинг елкасига бош қўйиб йиғлагандек ҳасратларни қоғозга тўкиш ҳам осон бўлиб қолди. Лекин жумласини ёзиб тамом қилмай, бирдан ўйланиб қолди ва жаҳли блан қоғозни ғижимлаб ёзганларини йиртиб ташлади.

— «Сўз азобидан кўра даҳшатлироқ азоб йўқ» — деди Стручков истеҳзо блан; у бу сўзларни қўлидаги хатдан олиб айтган эди.

Стручков Гвоздевнинг хатини қўлида ушлаб койкада ўтирарди. Эҳтимол, бу хатни у, ўз одатича сўрамай-нетмай Алексей тумбочкасидан олиб ўқиб чиққан бўлса керак.

— Нима бу, ҳаммага бугун жин тегиб қолди?.. Гвоздев ҳам қипқизил жинни-да! Бир қиз сал қово-

ғини солганига ҳам шунча ғам чекишми!.. Қарамазовлар сингари бунинг ҳам ҳасратидан чанг чиқадиған бўлипти... Хатингни олиб ўқиганимга хафа бўлмайсанми? Биз фронтчилар орасида бир-биримиздан яширадиган сир бўлармиди?

Алексей хафа бўлмади. У ўйлаб ўтирмоқда эди. Балки, эрта почтальонни пойлаб туриб, хатни унинг қўлидан қайтариб олишга тўғри келар?

Алексей бу кеча безовталиқ блан ухлади ва алақчалақ тушлар кўриб чиқди: бир вақт қараса, тушида қор уюми босган аэродромни ва ким ясаганлиги номаълум бўлган ҳамда оёқлари ўрнига қуш панжалари кўйилган «Ла-5» самолётини кўрипти; гўё кабинага техника раҳбари Юра кириб олипти-да, киргандан кейин «Алексей учганича учиб олди», энди учиш навбати меники, депги; бир вақт қараса, Михайла бобо оқ кўйлак кийиб ва иштонлари ҳўл бўлиб, Алексейни похол устида бир даста барг блан уриб буғляпти ва кулиб: тўй олдидан буғланиб, чўмилиб олса, увол бўлмайди, деяпти. Сўнгра, саҳар пайтига келиб Оля тушига кирди. У тўнкарилган қайиқ устида, офтобда қорайган бақувват оёқларини сувга солиб, енгилгина, нозиккина бўлиб ва гулдек очилиб ўтирипти, у офтобдан сақланиш учун кафтини кўзлари устига соябон қилиб, Алексейни ўзига имлаб чақираётган эмиш; Алексей эса унга қараб сузиб бормоқчи бўлармиш-у, лекин сувнинг пишқириб турган кучли оқими уни қирғоқдан, қиздан орқага сурармиш. У қўллари, оёқлари ва ҳамма мускулларини зўр бериб ишга солиб, сузиб қизга тобора яқинлашиб бориб, шамол унинг сочларини тараб турганини офтобда қорайган оёқларида сув томчилари ялтираб турганини кўрган эмиш...

Шу вақтда у уйқусидан шодланиб ва чехраси очилиб уйғонди. Уйғонгандан кейин яна кўзларини юмиб узоқ ётди ва яна ухлаб гушида кўрган яхши нарсаларни қайтадан кўришга ҳаракат қилди. Лекин фақат болалиқ чоғида шундай ҳол бўлиши мумкин. Тушида кўрган нозик ва қуёшда қорайган қизнинг образи унинг чехрасини бирдан очиб юборди. Майор айганидек, ўйлаб ўлтирмасдан, табиатни хира қилмасдан,

достоевскийчиликни авж олдирмасдан, қизга қараб сузиш керак, оқимга қарши сузиш керак, нима бўлса ҳам сузиб илгариламоқ керак ва бутун кучни йиғиб сузмоқ керак-ку, маррага етмоқ керак. Хўш, хат-чи? У, хат қутиси олдига бориб почтальонни пойлаб турмоқчи бўлдию, сўнгра қўлини силтаб: қўй, кетаберсин борадиган жойига, деди. Севги чин бўлса, бундай хатлар уни чўчитмайди. У ҳозир севгининг чинлигига, уни қувноқлик ва ғамгинлик блан, соғ ва касаллик блан ва бошқа ҳоллар блан кутаётганларига ишонди-да, ўз куч-қуввати бардамлашиб кетганини сизди.

Эрта блан у қўлтиқ таёқсиз юриб кўрди. Аввал секин каравотдан тушди. Ўрнидан турди. Оёқларини кериб ва қўллари блан мувозанат сақлашга уриниб тикка турди. Сўнгра қўллари блан деворни ушлаб, бир қадам босди. Протезнинг кўни ёғирлаб кетди. Гавдаси бир томонга оға бошлаган эди, дарров қўли блан мувозанатга келтирди. Девордан қўлларини узмасдан яна бир қадам босди. У, бу тахлитда юриш қийин эканлигини ҳечвақт хаёлига келтирмаган эди. У, ёшболалик чоқларида ёғоч оёқларда юришни ўрганган эди. У ёғоч оёқлар устига чиқиб, ўзини девордан суриб юборарди. То икки-уч қадам юргунча бир томонга қийшайиб кетарди, шу вақтда ўзини ерга ташлаб сакраб-сакраб кетарди, ёғоч оёқлар эса, кўчанинг четларида чанг босиб ётган ажриқлар устида ётарди. Ёғоч оёқларда юриш осон эди, улардан ерга сакраб тушиш мумкин эди. Протезлардан сакраб тушиб бўлмайди. У, учинчи қадамни қўяман деганда, бир томонга оғиб кетиб оёғи қайрилди ва гурсиллаб муккаси блан полга йиқилди.

У юриш машқини касалларни кабинетларга олиб кетиб дори-дармон қиладиган вақтда белгилаган эди. Ҳечкимни ёрдамга чақирмай ўзи девор ёнига сурғалиб борди ва деворга суяниб секин-секин ўрнидан турди, оғриётган биқинини ушлаб кўрди, дарров қизарабошлаган тирсагидаги шишга қаради ва тишларини тишига қўйиб яна девордан сурилиб бир қадам илгари босди. Ҳозир у, афтидан, сир нимадалигини билиб олди. Унинг сун'ий оёқлари илгариги ўз оёқларидек ҳарқа-

ёққа эгса эгилаберадиган эмас эди. У, бу оёқларининг хусусиятини билмаган ва юрганда оғирлигини товондан оёқ учига ташлаб, сўнгра иккинчи қадам қўйганда гавда оғирлигини иккинчи оёқ учига ташлаб юришни ўрганмаган эди. Ниҳоят, оёқ босганда тўғри босмай, балки оёқ учларини икки томонга қаратиб юриш керак эди, чунки шундай қилганда, юриш вақтида гавда маҳкам турадиган бўлади.

Бу ишларнинг ҳаммаси чақалоқликдан эндигина ўсаётган вақтларда, бола онасининг назорати остида тетапоя бўлиб юрган чоқларда қилинади. Бу одат бутун умр бўйи эсдан чиқмайди ва табиий бир ҳаракат бўлиб қоларди. Одам протезлар кийиб, гавдасининг табиий боғланиши ўзгаргандан кейин, ёшликда ўрганилган ҳаракат ёрдам бермайди, балки, аксинча, юришни қийинлаштиради. Шунинг учун янгича юришни одат қиламан деб, эскича юриш одатини енгмоққа тўғри келади. Оёғи йўқ кишиларнинг кўпи, ўзларида ирода кучи тополмай, то қариганларича ёшликдаги чаққон юриш одатини ўрганиб ололмайдилар. Ҳолбуки уни янгидан ўрганиш жуда осон.

Мересьевнинг зуваласи пишиқ эди. У, айтганини қилмасдан қўймас эди. У, хатоларини билиб олгандан кейин, девордан ўзини суриб юборди ва сун'ий оёғининг учини бир томонга қаратиб, товонини босди, сўнгра гавдасининг оғирлигини оёқ учига кўчирди. Протез қаттиқ ғажирлаб кетди. Гавдасининг оғирлиги оёқ учига кўчгач, Алексей иккинчи оёғини ердан узиб илгари босди. Товони гурсиллаб полга тегди. Энди у қўллари блан мувозанат сақлаб уйнинг ўртасида турар ва яна қадам босишга юраги дов бермас эди. У шу куйича довдираб турар, мувозанатини сақлай олмас эди, шу пайтда бурни теварагида муздек тер чиққанини сезди.

У шу ҳолда турганда Василий Васильевич кириб келди. У, эшик олдида бир пас туриб, Мересьевга разм солгач, келиб унинг қўлтиғидан олди.

— Балли, ўрмаловчи! Хўш, нега бир ўзинг тентираб юрибсан, нега сестрани, санитарни чақирмайсан? Инсоннинг ғурури тутгандан кейин... Хўп, майли,

ҳарбир ишнинг боши қийин, ҳозир сен энг қийиндан ўтдинг.

Сўнгги вақтда Василий Васильевични энг катта бир медицина идорасининг бошлиғи қилиб тайинлаган эдилар. Бу катта иш унинг кўп вақтини олар эди. Шунинг учун унга госпитальдан бўшашга тўғри келган эди. Лекин ҳозир госпитальнинг бошлиқлари бошқа кишилар бўлса-да, Василий Васильевич илгаригидек унинг отаси ҳисобланарди ва ҳар кун келиб палаталарга кирар, вақти бўлса, қасалларни кўриб маслаҳатлар берарди, лекин ўғли ўлгандан кейин у илгаригидек қувноқлигини ва тинмай қойиб юришини ташлаган эди, энди у ҳечкимга бақирмас, ҳечкимни сўкмас эди, уни яқиндан таниган кишилар буни, тез қаришлик аломати деб билардилар.

— Қани, Мересьев, келинг бирга машқ қиламиз юришни,— деди у ва ўзи блан бирга келганларга қараб:— Сизлар ишингизга бораберинг, боринг, бу ерда ҳечким цирк ўйини кўрсатаётгани йўқ... Қасалларни менсиз ўзларинг кўриб чиқинг,— деди. — Хўш, йигитча, қани бошладик, бир... мени маҳкамроқ ушласангиз-чи, нимадан уяласиз! Ушланг, мен генералман, сўзимни тингламоқ керак. Хўп, икки, ана шундай. Энди ўнг оёқни. Соз. Чап оёқни. Жуда соз!

Машҳур медицина арбоби одам боласига юришни ўргатаркан, гўё худо билсин, медицина соҳасида худди қандайдир катта бир тажрибани қилгандек қўлларни қўлларига ишқаларди. Лекин унинг характери шундақа эди: ҳамма нарсага қизиқарди. Бирон ишга киришгундай бўлса, бутун жон-дили блан, бутун ғайрати ва шижоати блан уни бажарарди. У, Мересьевни палата айланасидан юриб боришга мажбур қилди. У, жуда чарчаб стулга ўтиргандан кейин, Василий Васильевич ўз стулини унинг ёнига қўйиб ўтирди.

— Хўп, учиш қандай бўлади энди—хўш, учамизми? Балли, балли! Ҳозир, отам, уруш шундақа бўлиб қолди, қўли узилиб тушган кишилар ротани атакага бошлаб боришаяпти, қаттиқ ярадор бўлганлар пулемётдан отаяпти, кўкраги блан дотларни тўсаяпти... фақат

ўлганларгина урушга қатнашмайди,— чол ма'юсланиб уф тортиб қўйди.— Дарвоқи', улар ҳам ўз шуҳрати блан урушга қатнашаяпти... Хўп... хўш, йигитча, қани бошладик.

Мересьев иккинчи марта палатани айланиб чиқиб, дам олишга ўтиргач, профессор бирдан Гвоздевнинг койкасини кўрсатиб, сўради:

— Бу ерда ётган танкчи қани? Соғайиб кетиб қолдими?

Мересьев, у соғайиб, урушга кетди, фақат шуниси ёмон бўлдики, унинг юзи, айниқса юзининг пастки томони куйгандан кейин жуда хунук бўлиб қолди, энди уни тузатиб бўлмайди, деди.

— Ундан дарров хат келдими? Ҳафсаласи шундақа пир бўлиптими, қизлар севмаптими? Унга айтинг, соқол-мўйлов қўйсин, гапим жиддий. Шундай қилса, кўзга кўриниб номи ҳам чиқади, бу ҳол қизларга жуда ёқиб қолиши мумкин!

Ҳарсиллаб келган сестра эшикдан бошини суқиб, Совнаркомдан телефонга чақираётирлар, деди. Василий Васильевич шишган, терилари ғадир-будир бўлиб турган кўкимтир қўлларини тиззаларига тираб, гавдасини зўрға тиклаб секин ўрнидан турди. Кейинги бир-неча ҳафта ичида унинг нечоғлик дармондан кетиб қолганлиги жуда яққол билинабошлаган эди. У эшик олдига боргач, орқасига қараб деди:

— Унга, ҳалиги дўстингизга албатта шундай деб ёзинг, Василий Васильевич сенга соқол қўйишни буюрди, денг. Бу энг синалган чора! Хотин-қизлар орасида жуда доврўқ қозонадиган бўлади!

Кечқурун шифохонанинг эски бир хизматчиси қўлда тутиб юрадиган бир таёқ келтирди, бу қайрағочдан ясалган, дастаси дандондан қилиниб, устига қандайдир хат ўйилган қадимги ва чиройли таёқ эди.

— Профессор Василий Васильевич бериб юбордилар, ўзлари тутиб юрадиган хассаларини сизга ин'ом қилдилар. Сизни, таёқ тутиб юрсин, дедилар.

Бу ёз кечасида госпитальда ҳамма зерикиб қолган эди. Шунинг учун қирқ иккинчи палатага кетма-кет тамошачилар келабошлади. Унг, сўл томонда ва ҳатто

юқори қаватда ётган қўшнилар профессор ин'ом қилган таёқни кўришга келишди. Таёқ ҳақиқатан яхши эди.

15

Фронлда момоқалдироқ олдидан бўладиган жимжитлик чўзилиб кетди. Ахборотларда ҳар жой-ҳар жойда бўлиб ўтган жанглар ва разведкачиларнинг қидиришлари қайд қилинарди. Ярадорлар камайиб қолди. Госпиталь бошлиқлари қирқ иккинчи палатани бироз бўшатиб, унда фақат икки койка қолдиришди— ўнг томонда Мересьев койкаси, чап томонда, дар'ёга қараган дераза ёнига майор Стручков койкаси қўйилди.

Разведкачиларнинг қидиришлари бўлди! Мересьев блан Стручков тажриба кўрган аскарлар эдилар, шунинг учун улар: бу зўр жимжитлик қанча узоққа чўзилса, момоқалдироқнинг шунча қаттиқроқ ва кучлироқ гулдирашини билар эдилар.

Бир кун ахборотда фронтнинг жануб томондаги участкалардан бирида Совет Иттифоқининг Қаҳрамони снайпер Степан Ивушкиннинг йигирма беш немисни ўлдирганлиги ва шу блан у икки юзга яқин душмани йўқ қилганлиги хабар қилинди. Гвоздевдан хат келди. У, қаерда, нима қилиб юришини ёзмаган, албатта. Аммо яна илгариги командирим Павел Алексеевич Ротмистров хўжалигига тушдим, турмушим яхши, бу ерда гилос жуда кўп, ҳаммамиз гилос еб юрибмиз, деган ва Алексейдан агар шу хатни олсанг, Анютага бир энлик хат ёзиб юбор, деб сўраган. У айтганки, мен ҳам унга хат ёзиб туришман-у, лекин бу хатларим бориб тегадими-йўқми, билмайман, чунки биз ҳамвақт маршдамиз ва турадиган ўрнимиз муқим эмас.

Ҳарбий кишига ҳатто ёр-дўстлар ҳақида ёзилган шу икки хабарчадан момоқалдироқ жанубнинг бирон ерида гулдираши равшан бўлди. Албатта, Алексей Анютага ҳам хат ёзган ва Гвоздевга ҳам профессорнинг соқол қўйиш тўғрисидаги маслаҳатини билдирган эди, лекин у, Гвоздев ҳозир зўр бериб жангларга тайёргарлик кўраётганини, бўладиган бу жанглар жуда сермашаққат бўлиши блан бирга ҳарбир аскарнинг юрагига катта далда беришини, шунинг учун Гвоздевининг ҳозир

соқол-поқолга қарамаслигини ва, балки, Ашота блан ҳам иши бўлмаслигини биларди.

Қирқ иккинчи палатага яна бир хуш хабар келди. Майор Павел Иванович Стручковга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилганлиги ҳақидаги фармон э'лон қилинди. Лекин бу зўр қувонч ҳам майорга жуда узоқ далда бўлмади. У яна қош-қовоғини солиб ўтирадиган бўлди. «Қурғур шу тиззаларининг кўзи» сабабидан у шундай дол-зарб пайтда бу ерда ётипти. Хафақонлиги учун бошқа сабаб ҳам бор эди, бу сабабни у қаттиқ яшириб келарди ва буни Алексей тўсатдан пайқаб қолган эди.

Ҳозир Алексей бутун куч ва иродасини бир мақсадга, я'ни юришни ўрганишга сарф қилиб юргани учун теварак-атрофида нима бўлаётганини унча пайқамасди. У ҳар кун учун қаттиқ график тузиб олган эди. Ҳар куни уч соатдан — эрта блан бир соат, кундуз бир соат, кечқурун бир соат-протезлар блан коридорда юришни машқ қиларди. Авваллари кенг коридорда протезларини бир мақомда ғарчиллатиб доимо палата эшиклари ёнидан уёқ-буёққа липиллаб ўтиб юручи кўк халатли фигура касалларнинг ғашини келтирарди. Сўнгра унга шундай ўрганиб қолдиларки, агар шу липиллаб ўтиб турадиган фигурани кўрмай қолсалар, вақт-соат қанча бўлганлигини ҳам биямас эдилар. Бир кун Мересьев тумов касали бўлиб қолганда, қўшни палаталардан қирқ иккинчи палатага чопарлар келиб, оёғи йўқ лейтенантга нима бўлганини сўраб кетишди.

Алексей эрталаблар бадан тарбия қилиб бўлгандан сўнг, столга ўтириб, самолёт ҳайдаш учун оёқларини машқ қилдирарди. Ба'зан у ҳолдан кетиб қолгунча машқ қилганидан, қулоқлари жаранглаб, кўзлари тиниб, боши айланиб қоларди. Шундай пайтларда у қўл-бет ювадиган идиш олдига бориб, бошини ҳўллар ва тезроқ ўзига келиб гимнастика блан юриш машқини ўз вақтида қилиш учун бироз чўзилиб ётарди.

Бу сафар у, боши айланиб қолганидан, олдидаги ҳечнарсани кўрмас эди, шунинг учун эшикни пайпаслаб топди-да, секин келиб койкасига ўтирди. Шундан кейингина унинг қулоғига таниш кишининг товуши

эшитилабошлади — бири Клавдия Михайловнанинг товуши бўлиб, у бироз истеҳзо блан вазмин сўзламоқда эди; иккинчиси майор Стручковнинг товуши бўлиб, у қаттиқ-қаттиқ ва жаҳл блан гапирмоқда эди. Улар гапга қизиқиб кетганларидан Мересьевнинг келиб кирганини ҳам сезмаган эдилар.

— Ахир, гапимга тушунасизми, ё йўқми, мен сизга жиддий айтаяпман! Қулоғингизга гап кирадими-йўқми? Сиз хотин зотиданми, ёки хотин зотидан эмасми?

— Албатта, хотин зотидан-ку, аммо қулогимга ҳеч-нарсаси кирмайди, бу тўғрида сиз жиддий сўзлайолмай-сиз ҳам. Бундақа жиддий гапларингизни менга кераги ҳам йўқ.

Стручков тутақиб кетди. Худди у бошқаларнинг жанжалини босаётгандай, бутун палатага қаттиқ бақирди:

— Мен сизни севган бўлсам, нима қилай, ахир! Буни сезмайдиган хотин, хотин эмас, қуруқ тўнка! Тушундингизми энди? — деди у ва юзиши ўгириб бармоқлари блан дераза ойнасини чертабошлади.

Клавдия Михайловна тажрибали медицина сестраси бўлганидан, секингина ва сездирмасдан юриб эшикка борди.

— Тўхтаг, қаёққа бораяпсиз? Хўш, менга нима жавоб берасиз?

— Бу ер бу тўғрида сўзлашадиган ўрин эмас, ҳозир вақти ҳам эмас. Мен ҳозир ишдаман.

— Нега мунча ноз қиласиз? Нега мени мунча қийнай-сиз? Жавоб бериб кетинг, — деди майор; унинг товушидан хўрсиниш оҳанги сезиларди.

Клавдия Михайловна эшик олдида тўхтади. Унинг келишган қоматидан тушган соя хира коридорда жилваланди. Мересьев бу камгап ва ёши ҳам анчага бориб қолган сестранинг хотинлик жозибаси ҳам кучли бўлишини ва бировларни шайдо қилишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Сестра бошини сал орқага ирғитиб, мрамор тош устида турган ҳайкалдек майорга қараб турарди.

— Хўш, мен сизга жавоб бераман. Мен сизни севмайман ва, эҳтимол, ҳечқачон севмасам керак.

У чиқиб кетди. Майор ўзини каравотга ташлаб, бошини ёстиққа буркади. Стручковнинг кейинги кунлардаги телбанамолиги, сержаҳллиги, асабийлиги ва сестра келган чоқларда бирдан фе'ли бузилиб, ғазаби тошиб кетишининг сабаблари Мересьевга энди аён бўлди.

У, балки, ҳақиқатан ҳам ошиқ бўлгандир. Алексей майорга ачинди ва шу блан бирга хурсанд ҳам бўлди. Майор ўрнидан тургандан кейин, Алексейнинг ҳазилкашлиги тутиб кетди:

— Энди башарангизга тупиришга рухсат этасизми, ўртоқ майор?

Бу гапнинг оқибати шундай бўлишини билганда, Алексей бу гапни ҳатто ҳазиллашиб ҳам айтмаган бўлур эди. Майор югуриб унинг койкаси олдига келди-да, жуда хунук бир товуш блан бақирди:

— Мана, тупир! Тупир, дейман, ҳаққинг бор тупиришга. Тупиришга арзийдиган иш бўлди. Йўқми, тупирмайсанми?.. Энди мен нима қиламан-а? Айт, нима қиламан энди мен, айт, ўргат,— сен ҳамма гапимизни эшитдинг-ку...

У койкага ўтириб, бошини икки қўли блан сиқиб, тебранарди.

— Сен, балки, буни эрмакбозлик деб ўйларсан, эрмакбозлик деб! Мен эса жиддий гапирдим, мен у тентак қизга уйланишни таклиф қилдим!

Кечқурун Клавдия Михайловна дори-дармон қилиш учун палатага келди. У, ҳамишагидек хомуш, хушмуомала ва вазмин эди. У, майорга ҳам жилмайиб қаради-ю, аммо бироз ҳайронлик блан хавфсираб турди. Стручков дераза ёнида ўтириб, жаҳли блан тирноқларини тишларди. Клавдия Михайловна чиқиб кетиб, оёқ шарпаси коридордан эшитилгандан кейин, майор унинг орқасидан ҳўмайиб, ҳайрат блан қараб қолди:

— «Совет юртининг малаги»... Қайси аҳмоқ бу лақабни қўйди унга, у халат кийган бир албасти-ку!..

Госпиталь идорасида ишловчи озғин ва кекса бир сестра келди.

— Алексей Мересьев юраоладиган касалми?— деб сўради у.

— Чопиб юрадиган,— деди дўнғиллаб Стручков.

— Мен бу ерга ҳазилкашлик қилишга келганим йўқ,— деди сестра жиддий товуш блан.— Старший лейтенант Алексей Мересьевни телефонга чақириша-пти.

Майор жаҳли чиққан сестра томонига кўз қисиб кўяркан:

— Қизми чақираётган? — деб сўради кулиб.

Сестранинг ғазаби тошди ва жадал қадам ташлаб палатадан чиқаркан:

— Мен унинг паспортига қараганим йўқ,— деди.

Мересьев койкадан ирғиб турди. Қўлтаёғини шахдам-шахдам босиб, сестрадан ўтди ва ҳақиқатан коридордан чопиб кетди. У қарийб бир ойдан бери Олядан жавоб кутарди ва унинг миясига, борди-ю, Оля келган бўлса-я? деган беҳуда фикр келди. Бундай бўлиши мумкин эмас эди: шундай маҳалда Сталинград ёнидан Москвага келиш осон бўптими! Бунинг устига Оля қандай қилиб уни излаб госпитальга келиши мумкин, чунки у, Оляга, Москвада эмас, балки шаҳар ёнидаги бир ҳарбий ташкилотда ишляпман, деб ёзган эди-ку. Лекин шу пайтда Мересьев му'жизага ишонди, ҳатто ўзи ҳам сезмасдан югуриб кетди, протезда биринчи марта чинакам югуриши ҳам шу эди, у онда-сонла қўлидаги таёққа таяниб, ҳар томонга чайқалиб югурарди ва протезлари ғирч-ғирч қилиб борарди.

Телефон трубкасидан жаранглаган, ёқимли товуш эшитилди, лекин у мутлақо нотаниш бир товуш эди. Ундан: қирқ иккинчи палатадаги старший лейтенант Алексей Петрович Мересьев сизми?—деб сўрашди телефондан. У, бу саволга гўё уни хафа қиладиган бир нарса бордай, трубкага жаҳли блан қичқириб:

— Ҳа!— деди.

Трубкадаги товуш бир пас жим қолди. Сўнгра, безовта қилганим учун кечирасиз, деган совуқроқ товуш келди.

— Мен Анна Грибова. Сизнинг дўстингиз лейтенант Гвоздевнинг таниши бўламан. Сиз мени танимайсиз,— деди қиз; у, қўпол жавобдан хафаланиб, мажбуран гапираётгандай эди.

Лекин Мересьев трубкани икки қўли билан ушлаб овози борича қичқирмоқда эди:

— Анютамисиз? Уша Аниютами? Йўқ, мен сизни яхши биламан, жуда яхши биламан! Гриша менга...

— Узи қаерда, нима бўлди унга? Тўсатдан гойиб бўлиб қолди. Тревога бўлиб, мен уйдан чиққан эдим. Мен санпост эдим. Қайтиб келсам, ҳечким йўқ, хат ҳам, адрес ҳам қолдирмапти. Мен ҳечнимага тушуинмай қолдим, қаёқда юрипти у, нега чиқиб кетипти, нима бўлди унга... Азизим Алёша, кечирасиз отингизни тутиб гапирганим учун; мен ҳам сизни яхши биламан, мен жуда ташвишда қолдим: қаёқда қолди у, нега бундай тўсатдан...

Алексейнинг кўнгли очилди. У, дўсти учун хурсанд бўлди. Демак, у тентак янглишган, ўзидан ҳадиксираган. Ҳақиқатан ҳам Қарамазовлар хилидан. Демак, урушда майиб, чўлоқ бўлсанг, чин виждони бор қизлар бундан чўчимас экан. Демак, мен ҳам, мен ҳам умид қилсам бўлар экан, демак, мени ҳам шундай ташвишланиб излар эканлар. У, бўғилиб трубкада гапираётганда, шу фикрлар яшиндай унинг миясига урилди.

— Аниюта! Ҳамма иш жойида, Аниюта! Хунук онглашилмовчилик бўлипти. У соғ-саломат, уруш майдо-нида жанг қилиб юрипти. Шундай, албатта! Полевая почта 42531—В. У соқол қўйиб ўстириб юрипти, Аниюта, худо ҳаққи, масалан... масалан ҳалиги... масалан... партизанларнинг соқолидай ҳашам соқол қўйипти. Соқол унга жуда ярашади.

Аниюта соқолни ма'қул кўрмади. Уни ортиқча нарса деб ҳисоблади. Бу гапдан яна кўпроқ хурсанд бўлган Мересьев, агар шундай бўлса, Гриша уни бир пасда қириб ташлайди, аммо ҳамма унга соқол жуда ярашади, дейишади.

Хулласки, улар дўстлашиб трубкани илдилар, Алексей госпитальдан кетиш олдидан унга албатта телефон қилмоқчи бўлди. Алексей палатага қайтиб келгач, телефонга югуриб бормоқчи бўлиб югуролмагани эсига тушди. Протезларнинг ерга қаттиқ урилишидан унинг тамом бадани зирқираб оғрир эди. Майли, зарари йўқ, бугун бўлмаса, эртага, эрта бўлмаса,

индин, ишқилиб бир югуриб чопиши бор-ку! Ҳаммаси жойида бўлади! У, янгидан чопишга ҳам, учишига ҳам, жанг қилишига ҳам шубҳа қилмасди, у ичида юз қасам ичиб, биринчи марта ҳаво жангига қатнашиб, биринчи немис самолётини уриб туширганимдан кейин, ҳамма воқияни айтиб Оляга хат ёзаман, майли, нима бўлса бўлар, деб ўзига сўз берди.

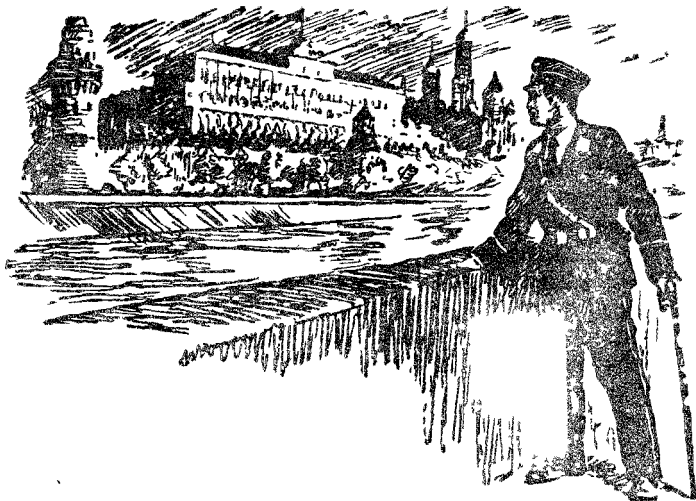

Учили

БУЛИМ

1

1942 йил ёз фаслининг қоқ ўртасида Москвадаги II-нчи госпитальнинг оғир дуб эшикларидан бақувваи қора таёққа суяниб чорпаҳлу бир йигит чиқди. Унинг эғнида ҳарбий учучилар киядиган френч ва почалари солинган ҳарбийча шим бор эди, ёқасидаги мовий ранг петлицаларда старший лейтенанг унвонини билдиручи учтадан кубик тақилган эди. Оқ халат кийган бир хотин уни кузатиб борарди. Биринчи жаҳон уруши вақтларида шафқат ҳамширалари бошига танғиб юрадиган ва ўртасига қизил крест тамғаси солинган дуррача бу хотиннинг иссиқ ва ёқимли юзига бир қадар гурур ифодасини бериб турарди. Улар эшик олдидаги майдончада тўхтадилар. У учучи қуёшдан оқарган пилоткасини бошидан олди ва сестранинг қўлларини

ўхшовсиз бир тарзда ўшлаб лабларига яқин қелтирди, сестра эса унинг бошини икки кафти орасига олиб пешонасидан ўпти. Сўнгра йигит лапанглаб зинаподан тез-тез тушди ва орқасига қарамай, дар'ё бўйидаги асфальт йўлдан, госпитальнинг узун биноси ёнидан юриб кетди.

Кўк сариқ, малларанг пижамалар кийган ярадорлар деразалардан унга қўлларини, қўл таёқларини ва қўлтиқ таёқларини силкитар, бақириб нималарнидир гапирар ва ҳартурли маслаҳатлар берардилар. У ҳам уларга қўлини силкитиб борарди, лекин унинг бу улкан кулранг бинодан мумкин қадар тезроқ узоқлашишга ҳаракат қилаётганлиги ва ўз ҳаяжонини билдирмаслик учун деразаларга қарамасликка уринаётганлиги сезилиб турарди. У қўл таёғига енгилгина суяниб, ғалати бир тарзда, диконглаб-диконглаб тўғри юриб кетмоқда эди. Агар ҳарбир қадам босганида ғирчиллаган товуш эшитилмаганда, бу қадди-қомати келишган, миқти ва серҳаракат кишининг икки оёғи йўқлиги ҳечкимнинг хаёлига ҳам келмас эди.

Алексей Мересьевни госпитальдан кейин яхшилаб даволаниш учун Москва яқинида бўлган Ҳарбий Ҳаво кучлари санаториясига юборган эдилар. Майор Стручков ҳам ўша ерга жўнаётган эди. Уларни олиб кетмоқ учун санаториядан машина юборилган эди. Брок Мересьев госпиталь бошлиқларини, Москвада қариндошларим бор уларни кўрмасдан кетолмайман, деб ишонтирди. У, буюм халтасини Стручковга қолдириб, гостиницадан пиёда кетди ва электричка поездни блан кечқурун санаторияга етиб боришга ва'да қилди.

Москвада унинг қариндошлари йўқ эди. Лекин унинг пойтахтни жуда кўргиси келган эди, аммо ғалағовир оломон ичида туртиниб-суртиниб юришга ва бу блан мустақил юраолиш кучини синаб кўришга тоқати бўлмади. У, Анютага телефон қилиб, агар имкониятингиз бўлса соат ўниккиларда учрашсак, деб илтимос қилди. Хўш, қаерда? Қаерда, ахир?.. Масала, Пушкин ҳайкали ёнида учрашсак ҳам бўлар... Шундан кейин у икки томони гранит тошлар блан ўралган ва зилол

суви қуёшда жим-жимā товланиб турган улуғвор дар'ё бўйдан ёқалаб борар ва ҳиди қандайдир таниш бўлган хушёқим, илиқ ёз ҳавосидан кўкрагини тўлдириб нафас оларди.

Теварак-атроф бирам яхши, бирам гўзал!

Хотин-қизларнинг ҳаммаси унга чиройли бўлиб кўринарди, кўмкўк дарахтларнинг яшиллиги товланиб ақлни қочирарди. Ҳаво бирам тоза эдики, ундан худди маст бўлгандай бош айланарди, у шундай тиниқ эдики, ҳамманарса кўз олдида жилваланарди, қўл узатса, худди у ҳечқачон ўзини кўрмаган Кремльнинг кунгирадор кўҳна деворларига, Буюк Иван гумбазига, дар'ё устида камалак бўлиб вазмин чўзилиб турган кўприкнинг улкан соявонли дарвозасига етгудек бўларди. Шаҳар тепасини қоплаб олган, кишини хумор қилдирадиган ёқимли ширин ҳид ёшлик чоғларини эслатарди. Қаёқдан пайдо бўлди экан бу ҳид? Нега унинг юраги мунча типирлаб тепиб қолди ва нега бирдан онаси хотирига келди? Хотирига келганда ҳам онасининг ҳозирги, озғин кампирлик чоғи эмас, балки анов вақтлардаги қомати баланд ва келишган, сочлари барқ уриб турган чоғи хотирига келди. Ахир, у онаси блан бир марта ҳам Москвада бўлмаган эди-ку.

Ҳозиргача Мерссьев пойтахтни газета ва журналларда кўрган суратлардан, ўқиган китобларидан, Москвага бориб келган одамларнинг ҳикояларидан, кўҳна курант соатнинг ярим кечаси радио карнайи орқали бутун дун'ёга эшитилучи данғиллаган чўзиқ товушидан ва намоёнларнинг турли мақомда янграб эшитиладиган ғала-ғовир ва ҳайқириқларидан билар эди. Мана энди шу пойтахт ёз қуёшининг жазирама тиниқ нурларига кўмилиб, кенг бағрини очиб, гўзал бир манзара блан унинг кўз олдида жилваланмоқда.

Алексей Кремль ёнидан юриб бўм-бўш дар'ё бўйдан ўтди, муздек харсанг тош девори ёнида бироз дам олиб, дар'ёнинг камалакдек ранго-ранг чўзилиб товланиб турган ва тош девор тагига шипиллаб урилаётган қорамтир сувига бир пас қараб турди, сўнгра аста-аста юриб Қизил майдонга чиқабошлади. Лип дарахт-

Ўхшовсиз бир тарзда ўшлаб лабларига яқин қелтирди, сестра эса унинг бошини икки кафти орасига олиб пешонасидан ўпти. Сўнгра йигит лапанглаб зинапоядан тез-тез тушди ва орқасига қарамай, дар'ё бўйидаги асфальт йўлдан, госпитальнинг узун бинноси ёнидан юриб кетди.

Кўк сариқ, малларанг пижамалар кийган ярадорлар деразалардан унга қўлларини, қўл таёқларини ва қўлтиқ таёқларини силкитар, бақриб нималарнидир гапирар ва ҳартурли маслаҳатлар берардилар. У ҳам уларга қўлини силкитиб борарди, лекин унинг бу улкан кулранг бинодан мумкин қадар тезроқ узоқлашишга ҳаракат қилаётганлиги ва ўз ҳаяжонини билдирмаслик учун деразаларга қарамасликка уринаётганлиги сезилиб турарди. У қўл таёғига енгилгина суяниб, ғалати бир тарзда, диконглаб-диконглаб тўғри юриб кетмоқда эди. Агар ҳарбир қадам босганида ғирчиллаган товуш эшитилмаганда, бу қадди-қомати келишган, миқти ва серҳаракат кишининг икки оёғи йўқлиги ҳечкимнинг хаёлига ҳам келмас эди.

Алексей Мересьевни госпитальдан кейин яхшилаб даволаниш учун Москва яқинида бўлган Ҳарбий Ҳаво кучлари санаториясига юборган эдилар. Майор Стручков ҳам ўша ерга жўнаётган эди. Уларни олиб кетмоқ учун санаториядан машина юборилган эди. Брок Мересьев госпиталь бошлиқларини, Москвада қариндошларим бор уларни кўрмасдан кетолмайман, деб ишонтирди. У, буюм халтасини Стручковга қолдириб, гостиницадан пиёда кетди ва электричка поезди блан кечқурун санаторияга етиб боришга ва'да қилди.

Москвада унинг қариндошлари йўқ эди. Лекин унинг пойтахтни жуда кўргиси келган эди, аммо ғалағовир оломон ичида туртиниб-суртиниб юришга ва бу блан мустақил юраолиш кучини синаб кўришга тоқати бўлмади. У, Анютага телефон қилиб, агар имкониятингиз бўлса соат ўниккиларда учрашсак, деб илтимос қилди. Хўш, қаерда? Қаерда, ахир?.. Масалан, Пушкин ҳайкали ёнида учрашсак ҳам бўлар.. Шундан кейин у икки томони гранит тошлар блан ўралган ва зилул

суви қуёшда жим-жима товла^ниб турган улугвор дар'е буйидан ёқалаб борар ва ҳиди қандайдир таниш бўлган хушёқим, илиқ ёз ҳавосидан кўкрагини тўлдириб нафас оларди.

Теварак-атроф бирам яхши, бирам гўзал!

Хотин-қизларнинг ҳаммаси унга чиройли бўлиб кўринарди, кўмкўк дарахтларнинг яшиллиги товланиб ақлни қочирарди. Ҳаво бирам тоза эдики, ундан худди маст бўлгандай бош айланарди, у шундай тиниқ эдики, ҳамманарса кўз олдида жилваланарди, қўл узатса, худди у ҳечқачон ўзини кўрмаган Кремльнинг кунгиратор кўҳна деворларига, Буюк Иван гумбазига, дар'е устида камалак бўлиб вазмин чўзилиб турган кўприкнинг улкан соявоили дарвозасига етгудек бўларди. Шаҳар тепасини қоплаб олган, кишини хумор қилдирадиган ёқимли ширин ҳид ёшлик чоғларини эслатарди. Қаёқдан пайдо бўлди экан бу ҳид? Нега унинг юраги мунча типирлаб тепиб қолди ва нега бирдан онаси хотирига келди? Хотирига келганда ҳам онасининг ҳозирги, озғин кампирлик чоғи эмас, балки анов вақтлардаги қомати баланд ва келишган, сочлари барқ уриб турган чоғи хотирига келди. Ахир, у онаси блан бир марта ҳам Москвада бўлмаган эди-ку.

Ҳозиргача Мерссьев пойтахтни газета ва журналларда кўрган суратлардан, ўқиган китобларидан, Москвага бориб келган одамларнинг ҳикояларидан, кўҳна курант соатнинг ярим кечаси радио карнайи орқали бутун дун'ёга эшитилучи данғиллаган чўзиқ товушидан ва намойишларнинг турли мақомда янграб эшитиладиган ғала-ғовир ва ҳайқириқларидан билар эди. Мана энди шу пойтахт ёз қуёшининг жазирама тиниқ нурларига кўмилиб, кенг бағрини очиб, гўзал бир манзара блан унинг кўз олдида жилваланмоқда.

Алексей Кремль ёнидан юриб бўм-бўш дар'е буйидан ўтди, муздек харсанг тош девори ёнида бироз дам олиб, дар'енинг камалакдек ранго-ранг чўзилиб товланиб турган ва тош девор тагига шипиллаб урилаётган қорамтир сувига бир пас қараб турди, сўнгра аста-аста юриб Қизил майдонга чиқабошлади. Лип дарахт-

лари гуллаган эди. Кўча ва майдонларнинг асфальти ўртасида, оддийгина чучук ҳид тарқатиб дум-думалоқ бўлиб сарғайиб турган чамандагуллар орасида асаларилар тинмасдан ғунғуллашарди, улар йўловчи машиналарнинг гудокларига ҳам, трамвайларнинг тақиртуқур ва гижиллашига ҳам, қизиб кетган асфальт устида нефть ҳиди тарқатиб жимирлаб турган иссиқ саробга ҳам асло парво қилишмас эди.

Мана қандай гўзал экан бу Москва!

Госпитальда сурункасига тўрт ой ётиб чиққан Алексей Москванинг ёзги хашаматини кўриб жуда ҳайратда қолди ва шунинг учун ҳам у, пойтахтнинг ҳарбий формага ўраниб, учучилар айтганидек, ҳарбир минутда душман блан олишишга шайланиб, биринчи номер вазиятида турганини дарҳол пайқамади. Кўприк ёнидаги катта кўча бесўнақай баррикада блан тўсилган эди, я'ни йўгон ғўлалар чаппа-роста қўйилиб, ўртасига қум тўлдирилган эди; кўприкнинг тўрт бурчагида тўрт амбразурали бетон дотлар, ёш боланинг стол устида унутиб қолдирган ўйинчоқ қутичалари сингари. квадрат тарзида чўққайиб турарди. Қизил майдоннинг ялтираб турган кулранг тошлари устида уйлар, чаманзорлар ва хиёбонлар ясалиб турли ранглар блан бўялган эди. Горький кўчасидаги магазинларнинг деразаларига қум солинган қоғлар қўйилган эди. Кўчаларнинг бошида ҳам рельслар бир-бирига уланиб чиллак қилиб ясалган темир тўсиқлар занг босиб турарди, улар ҳам ўз эрки блан иш қиладиган болалар томонидан ясалган ва сўнгра унутиб қолдирилган ўйинчоқларга ўхшар эди. Фронтдан бу ерга келган ва илгари Москванинг қандайлигини билмаган ҳарбий кишига буларнинг ҳаммаси дарровгина кўзига чалинабермас эди. Фақат ба'зи уйлар ва деворларнинг ҳархил тусда ғалати қилиб бўялганлиги кишини ажаблантирарди, улар худди футуристлар томонидан чизилган бема'ни расмларга ўхшарди. Бундан ташқари, йўловчиларга деворлардан, витриналардан қараб турган ва худди Маяковский ше'рлари саҳифаларидан узилиб кўчага чиққандек бўлиб турган «ТАСС ОКНОЛАРИ» ҳам ғалати кўринарди.

Юрабериб жуда ҳам чарчаб қолган Мересьев протезларини ғарчиллатиб ва энди қўл таёғига оғир суяниб, Горький кўчасидан юқорилашиб бораркан, ҳартомонга кўз югуртириб, бомбадан ўйилган чуқурларни, шикастланган, бузилган уйларни, девор ёриқларини, чилпарчин бўлган деразаларни ҳайрат блан изларди. У, энг ғарб томонда жойлашган ҳарбий аэродромлардан бирида турганида, ҳар кеча деярлик немис бомбардимончи самолётлари тўда-тўда бўлишиб, кетма-кет шарққа қараб учиб ўтишини ертўла ичида эшитиб ўтирарди. Душман самолётларининг бир тўдаси йироққа кетиб товуши ўчай деганда, иккинчи тўдаси пайдо бўларди ва шундай қилиб, ба'зан ҳавода тун бўйи гулдирак овози тинмасдан эшитилиб чиқарди. Буни кўрган учучилар: фриц Москвага ҳужум қилишга бораётир, дер эдилар. Шундай вақтларда улар Москва устида ҳозир қандай қиёмат жанг бўлаётганини ўйлар эдилар.

Мана шунинг учун ҳам Мересьев ҳозир ҳарбий Москвага разм солиб қараркан, душман ҳужумлари вақтида ташланган бомбаларнинг изларини қидирар, лекин уларни топаолмас эди. Асфальт кўчалар тегилис ҳолича турарди, уйлар эса ҳечбир шикаст кўрмагандек бир тегисда қаторлашиб кетган эди. Деразаларнинг ойналарига ғарчи қогоз тасмалари чиллак қилиб ёпиштириб қўйилган бўлса-да, уларнинг кўпи бутун эди. Лекин фронт яқин эди, бу ҳол аҳолининг юзларидаги ташвиш аломатларидан ҳам сезилиб турарди. Бу ердаги аҳолининг ярми ҳарбийлар бўлиб, этиклари чанг босган, юзларидан тер оқиб, гимнастёркалари елкаларига ёпишган ҳолда буюм халталарини орқаларига осиб юришарди. Худди шу пайтда бир тор кўчадан бир қатор чанг босган юк автомобильлари куёш нурига чўмилган катта кўчага чиқди, уларнинг қанотлари пачақланган ва кабина ойналарига ўқ тегиб илма-тешик бўлиб кетган эди. Ҳамма ерларини чанг босган ва плаш-палаткаларини елкаларига илиб олган жангчилар автомобильларнинг шалоқ тахталари устида ўтириб, ҳар томонга қизиқиб қарардилар. Юк автомобильлари троллейбуслар, енгил автомобильлар,

трамвайларни қўйиб ўтиб кетар ва дўшман шў атроф-да яқин турганини эслатгандай ҳаракат қиларди. Мересьев юк машиналарининг орқасидан узоқ тикилиб қолди. Шу тобда ана шу чанг босган машина устига сакраб чиқиб олса-ку, кечқурунгача фронтга, ўз аэродромига етиб олган бўлар эди! У, Дегтяренко блан бирга турган ертўласини кўз олдига келтирди, ундаги арча қозикларига ўрнатилган сўричалар, қора ёғ ҳамда снаряд гильзасидан ясалган лампадаги бензиннинг аччиқ ҳиди, эрта блан қизиётган моторларнинг гулдираган товушлари ва қарағайларнинг бошлари устида тун-кун тинмасдан шилдираб туриши хаёлига келди. Бу ертўла роҳат қилиб ўтирадиган тинчгина, ҳақиқий уйдек туюларди! Намлиги, ерининг балчиқлиги учун ва пашшалари узлуксиз гингиллаб безорижон қилгани учун учучилар доимо сўкиб юрадиган бу ботқоқ ерга қани энди тезроқ етиб олса!

Пушкин ҳайкали ёнига Алексей зўрға етиб борди. Йўлда у икки қўлини таёғига тираб ва гўё саноат моллари сотиладиган магазинларнинг чанг босган ветриналарига қўйилган қандайдир кераксиз нарсаларга қарагандай бўлиб, бирнеча бор дам олди. Ҳайкал яқинида турган ва қуёшдан исиган кўк скамейкага бориб ўтирди, йўқ, ўтирмади, балки ўзини унга ташлаб, зирқираб оғриётган, шишган ва қайишдан зада бўлган оёқларини узатиб олди. Лекин чарчаганига қарамай, кайфи жуда чоғ эди. Бугунги очиқ кун жуда чиройли бўлиб кўринарди! Энг чеккадаги уйнинг бурчагида тиккайиб турган тош аёл устидан чўзилиб кетган осмоннинг поёни йўқ эди. Ёқимли майин шабада гуллаб турган лип дарахтларининг тоза ва чучук ҳидини бульвар ёнидан суриб ўтарди. Трамвайлар тўхтовсиз жаранглаб ва тақирлаб борар, ҳайкал тагидаги чанг-тўзони чиқиб турган иссиқ қумда гуж бўлишиб ўтирган, рангпар, озгин ёш москвали болалар қийқириб хандон отиб кулишардилар. Ундан сал нарироқда, бульварнинг ўртасида, арқон тортиб қўйилган майдондан нарида аэростатнинг улкан чўзиқ гавдаси кумушдек товланар ва уни гимнастёркаларини шинам қилиб кийган икки қиз қоровулларди. Урушга хизмат қиладиган

ана шу асбоб Мересьевга Москва осмонини кечаси қўриқлайдиган посбон бўлиб эмас, балки ҳайвонот босидан қочиб бу ерга келган ва ҳозир бульварда гуллаб ётган дарахтлар салқинида мудраб ётган улкан ва ювош бир йиртқичга ўхшаб кўринарди.

Мересьев кўзларини қисиб, жилмайган юзини офтобга тутди.

Ғуж бўлишчиб ўтирган болалар аввал Алексейга эътибор беришмади. Улар қирқ иккинчи палата деразаси остида ғужғон ўйнайдиган чумчуқларга ўхшар эди. Алексей болаларнинг қувноқ чулдираши ичида ҳузур қилиб ўтириб, бутун вужуди блан қуёшдан иссиқ нур эмар ва кўча ғовир-ғувирларидан ором оларди. Шу топда оёқ яланг бир бола шеригидан қочмоқчи бўлиб, Алексейнинг узатилган оёқларига қоқилиб кетди ва ағдарилиб қум устига йиқилди.

Боланинг думалоқ юзи бирдан буришиб, ҳозир йиғлайдигандек бўлиб кўринди, сўнгра унинг юзида қўрқув ва ташвиш аломати пайдо бўлди. Бола бақириб юборди ва Алексейга хавотир блан кўз ташлаб, ўзини четга олди. Қолган болалар дув тўпланишиб уни ўртага олдилар ва кўз қири блан учучига қараб узоқ чулдирашдилар. Сўнгра секин-секин юриб, қўрқа-писа унинг яқинига келабошладилар.

Уз фикр-хаёлига ғарқ бўлган Алексей бу воқиялардан бутунлай хабарсиз эди. Унинг кўзи ҳайрат ва хавотир блан унга тикилиб турган болаларга тушгандан кейингина, уларнинг гапи кулоғига кирабошлади.

— Гапингнинг бариси ёлғон, Витамин! Ҳар кун кўриб юрадиган учучиларимиздан, старший лейтенант — деди ёши ўнларда бўлган ориқ бир бола жиддий қиёфада.

— Улай ёлғон бўлса шу гапим, пионер бўлмай,— ёғочдан! Чинакам оёқлар эмас, ёғочдан! — деб қасам ичди думалоқ юзли Витамин.

Мересьевнинг юрагига бирнима санчилгандай бўлди. Уни бирдан ғам босди ва кўз олди қоронғилашди. У бошини юқори кўтарди, болалар унинг кўзларидан

қўрқиб, орқага чигандилар, лекин улар учучининг оёқларидан кўз узмас эдилар. Ёлғончисан дегани учун жаҳли чиққан Витамин ориқ бола блан тортиша кетди:

— Хўп, бўлмаса, ўзидан бориб сўрайми? Мени қўрқади деб ўйлайсанми? Қани кел, гаров ўйнаймиз!

Витамин болалар тўпидан чиқиб, «Автоматчи» чумчуқдай кўзлари олазирак бўлиб, ёнламасига секин-секин қадам босиб, Мересьев олдига келаберди.

У, чопиш ўйинида маррада югуришга чоғланиб турган кишидек ола-зирак бўлиб тураркан, деди:

— Старший лейтенант амаки... Амакижон, оёқларингиз чинакамми ёки ёғочданми? Сиз инвалидми?

Чумчуққа ўхшаган бу бола, шу пайтда, учучининг кўзлари ёшга тўлганини кўриб қолди. Агар Мересьев шу топда ўрнидан ирғиб туриб, унга бақирганда, қўлидаги олтин ёзувли таёғини ҳамла қилиб унинг орқасидан қувлаганда ҳам, болага мунча қаттиқ таъсир қилмас эди. Бола «инвалид» деган сўзни айтиб, қорачадан келган бу ҳарбий кишини қаттиқ ранжитганини ақл блан эмас, балки чумчуқдек сезгир юраги блан сизди. Бола орқага чиганиб, жимжит турган шерикларига бориб қўшилди, гуж бўлиб турган болалар худди асал ва мўм ҳиди келиб турган хушбўй ҳавога қоришиб кетгандай бир пастда кўздан ғойиб бўлди.

Кимдир унинг отини тутиб чақирди. У ирғиб ўрнидан турди. Унинг олдида Анюта турган эди. У, қизнинг суратидан тусмоллаб дарров таниди. Аммо қизнинг ҳозирги туриши суратига ўхшаш чиройли эмас эди. Унинг юзи оқарган ва ҳорғин бир қиёфада эди, ярим ҳарбийча кийинган эди — эгнида гимнастёрка ва оёғида эгиги бор эди. Соchlари тепасида эски пилотка букланиб турарди. Лекин унинг қовоқлари сал туртиб чиққан ферўза кўзлари Мересьевга жовдираб илиқ боқарди, унинг қарашлари шундай дўстона эдики, бу номаълум қиз гўё эскидан таниш бўлган ва бир ҳовлида ўсиб улғайгандек бўлиб кўринарди.

Бир пасгина улар индамасдан бир-бирларига разм солиб туришдилар.

— Мен сизни бутунлай бошқача хаёл қилган эдим.

— Хўш, масалан, қанақа? — деди Мересьев, у ҳозир юзида зоҳир бўлган бироз беўхшов кулгини кетказишга ожизлик қилаётгандек ҳис қилди...

— Қанақа деб айтсам бўларкин, мен сизни сумбати қаҳрамонлардек, бўйи узун, масалан айтайлик, икки чеккаси бўртиб чиққан, албатта бўртиб чиққан деб хаёл қилган эдим... Сиз тўғрингизда менга Гриша жуда кўп гапларни айтиб ёзган эди!

— Сизнинг Гришангиз ҳақиқатан ҳам қаҳрамон, — деди Алексей унинг сўзини бўлиб ва қизнинг чеҳраси очилиб кетганини кўргач, «сизнинг» сўзини яна қаттиқроқ та'кидлаб гапини давом этдирди: — Сизнинг Гриша чиндан ҳам одамохун. Мени қўяберинг, аммо у, сизнинг Гриша, ҳақиқатан уни қаҳрамон деса бўлади, ўзи тўғрисида у сизга, балки, ҳечнима айтмагандир...

— Биласизми, Алёша... Сизни Алёша деб атасам бўладими? Мен унинг хатларига шундай ўрганиб қолибманки... Москвада бошқа ишингиз йўқми? Йўқ? Бўлмаса, бизникига борамиз, мен дежурнилимни тамомладим, энди бир кеча-кундуз вақтим бўш. Юринг, кетдик! Уйда арағим ҳам бор. Сиз арақ ичишни яхши кўрасизми? Мен сизга арақ қуюб бераман.

Шу пайтда Алексейнинг кўзига узоқ хаёл орасидан майор Стручковнинг қиёфаси кўринди, у, Алексейга муғомбирларча кўз қисиб: мана кўрдингми, уйда ёлғиз ўзи туради, арағи бор, ол-а! — дегандай бўларди. Лекин Стручков бундай гаплари блан жуда шарманда бўлган эди, шунинг учун Алексей унга энди сариқ чақалик ҳам ишонмас эди. Кечгача ҳали анча вақт бор эди, улар бульварни сайр қилишиб, эски қадрдон дўстлардек, шод-хандон лақиллашиб юрдилар. Алексей уруш бошларида Гвоздевнинг бошига қандай мусибат тушганини ҳикоя қилиб берганида, қиз ўзини зўрға тутиб, лабларини тишлаб борарди, бу ҳол Алексейга ёқиб тушарди. Алексей Гвоздевнинг бошидан кечирган ҳарбий воқияларини тасвирларкан, қизнинг мовий кўзлари унга ялтираб қаради. Қиз ундан жуда фахрла-

нарди! У қизариб, унинг тўғрисида ҳамон янги-янги нарсаларни сўраб, ҳаммасини батафсил билгиси келарди! Гвоздев сўрамай-нетмай унга ўзининг пул аттестатини юборганини айтиб жаҳли чиқарди! Хўш, унинг бирдан чиқиб кетиб қолгани нимаси? Бир оғиз гапирмасдан, бир эллик хат қолдирмасдан, адресини бермасдан кетиптию қолипти. Бу ҳарбий сирми? Бир кишининг хайрлашмасдан кетиб қолиши ва сўнгра хат ёзмаслиги қанақа ҳарбий сир бўлсин?

— Айтгандай, сиз телефонда унинг соқол қўйиб ўстираётганини нега бунча та'кидлаб гапирдингиз? — деб сўради Анюта ва Алексейга синамоқчи бўлиб кўз ташлади.

— Шундай, ёлгондан айтган эдим, Бекорчи гап,— деди Мересьев гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб.

— Йўқ, йўқ, айтасиз. Қўймайман, айгасиз. Ёки бу ҳам ҳарбий сирми?

— Бунда қанақа ҳарбий сир бўлсин! Шунчаки бизнинг профессоримиз Василий Васильевич унга... қизларнинг кўзига... ҳа, бир қизнинг кўзига яхшироқ кўриниш учун шундай қилишни маслаҳат берган эди.

— Ҳа, шундай денг, мен энди ҳаммасига тушунаман. Шундай денг!

Анютанинг қиёфаси бирдан тундлашиб, афт-башараси буришди, сал бўртиб чиққан мовий кўзларидаги чироқлар гўё сўнгандай бўлди, сўнгра бирдан ранги оқарди, пешонасида ва кўзлари пастида худди игна блан қазилгандек майда ажинлар пайдо бўлди. Қизнинг бутун гавдаси, эғнидаги эски гимнастёркаси ва қўнғир майин сочлари устидаги офтобдан рангги кетган пилоткаси блан бирга, Алексейга жуда чарчаб қолдан тойгандек бўлиб туюлди. Қизнинг кичкинагина ҳақиқдай оғзи, унинг атрофида билинар-билинемас сабза уриб турган майингина мўйловчалари, юқори лаби устида майда нуқтадек қорайиб турган холи унинг ҳали жуда ёш эканлигидан, ёши жуда нари борса йигирмага етганлигидан дарак берарди.

Москвада ба'зан шундай бўладики, кенг кўча бўйлаб чиройли уйлар тагидан бораберасан, бориб-бориб, сўнгра бу кўчадан ўн қадамча бир томонга бурила-

сан,— шунда олдиндән эски, дүмалоқ бир уй чиқади, унинг пойдевори ер блан текисланиб қолган, эскилигидан қорайиб кетган кичкина дераза ойналари хира бир тусда кўринади. Анюта ҳам худди ана шундай уйда турарди. Улар мушук ва керосин ҳиди келиб турган тор зинапоядан иккинчи қаватга чиқдилар. Қиз калид блан эшикни очди. Улар икки эшик орасида салқин жойда турган, озиқ-овқат солинган халтачалар, идиш товоқлар устидан хатлаб ўтиб, қоронғи ва бўш ошхонага кирдилар, ундан ўтиб парда тўсилган бир даҳлизчага кириб, кичик бир эшикка дуч келдилар. Рўпарадаги эшикдан озғингина бир кампир бошини чиқарди.

— Анна Даниловна, унда сизга хат бор,— деди кампир ва икки ёшга мароқ блан кўз ташлагач, ўзини ичкари олди.

Анютанинг отаси ўқитучи эди. У ишлайдиган институт орқа томонга (тылга) кўчиб кетганда, Анютанинг ота-онаси ҳам бирга кўчиб кетишган эди. Мебель магазинига ўхшаган ва эски стул ва столлари, жавон ва диванлари полотно жилтлар блан ўралган иккита кичкина хона Анюта қарамоғида қолган эди. Мебельлардан, эскириб ва сарғайиб қолган дарпардалардан, деворга осилган ҳархил сурат ва расмлардан, пианино устида турган ҳайкалчалар ва чинни идишлардан рутубат ҳиди бурқиб турар ва бу нарсаларга қарамай қўйилганлиги кўриниб турар эди.

— Кечирасиз, мен казарма ҳолатидаман, госпитальдан тўғри университетга бораман, бу ерга эса ҳар замонда бир келиб хабар олиб кетаман,— деди қизариб Анюта ва шошиб-пишиб столдаги дастурхонни ҳархил ахлат-пахлати блан тортиб олди. Қиз ташқарига чиқди ва қайтиб келиб дастурхон ёзди, унинг четларини тортиб текислади.

— Агар бир амаллаб уйга келмоқчи бўлсанг, шундай чарчайсанки, диванчага зўрға бориб ечинмай ётиб оласан. Бундай вақтда уйни йиғиштириш, тозалаш қайда дейсиз!

Бирнеча минутдан кейин электр чойнак вижиллай-бошлади. Стол устида қирраларининг сири кетган гул-

дор эски чашкалар ялтирар эди. Чинни равон устида юпқа кесилган қора ноъ гурарди, қантдоннинг тагида жуда майда-майда ушатилган қант бўлакчалари кўри-нарди. Утган асрдан қолган жун попукли жилт остида чой дам еб, хушбўй ҳид тарқатар ва урушдан бурунги даврларни эслатарди, стол ўртасида эса кўкимтир ялтираб бир шиша ва унинг икки томонида қоровул бўлиб иккита юпқагина рюмкача турарди.

Мересьев бахмал қопланган чуқур креслога ўтқи-зилган эди. Ипак блан тикилган ва креслонинг ўтира-диган, суянадиган ўринларига чандиб қадаб қўйил-ган шолча кўк бахмал орасидан чиқиб турган похолларни бекитишга ожизлик қиларди. Лекин у жуда юмшоқ бўлиб, кишини ҳар томондан ўраб бағри-га босарди, Алексей унга ўтириши блан шишган ва ўт чиқаётган оёқларини роҳат қилиб чўзиб олди.

Анюта унинг ёнидаги кичкина ўриндиққа ўтирди ва қиз боладек унинг бошдан оёғигача кўз югуртириб чиқ-қач, яна Гвоздев тўғрисида саволлар берабошлади. Сўнгра у бирдан сакраб ўрнидан турди-да, ўзини ко-йиб, Алексейни стол томонига тортиб келди.

— Арақдан ичарсиз, балки, а? Гриша айтган эдики, танқчилар... албатта учучилар ҳам...

Қиз рюмкага қуйиб Алексей олдига қўйди. Уйга тушган оппоқ қуёш нурларида арақ кўкимтир товла-нарди. Арақ ҳиди узоқ ўрмондаги аэродромни, ундаги командирлар ошхонасини ва овқат олдида берила-диган «ёнилғи нормаси» устида бўладиган хушчақчақ говир-ғувурларни эслатарди. Алексей иккинчи рюмка-нинг бўш турганини кўриб сўради:

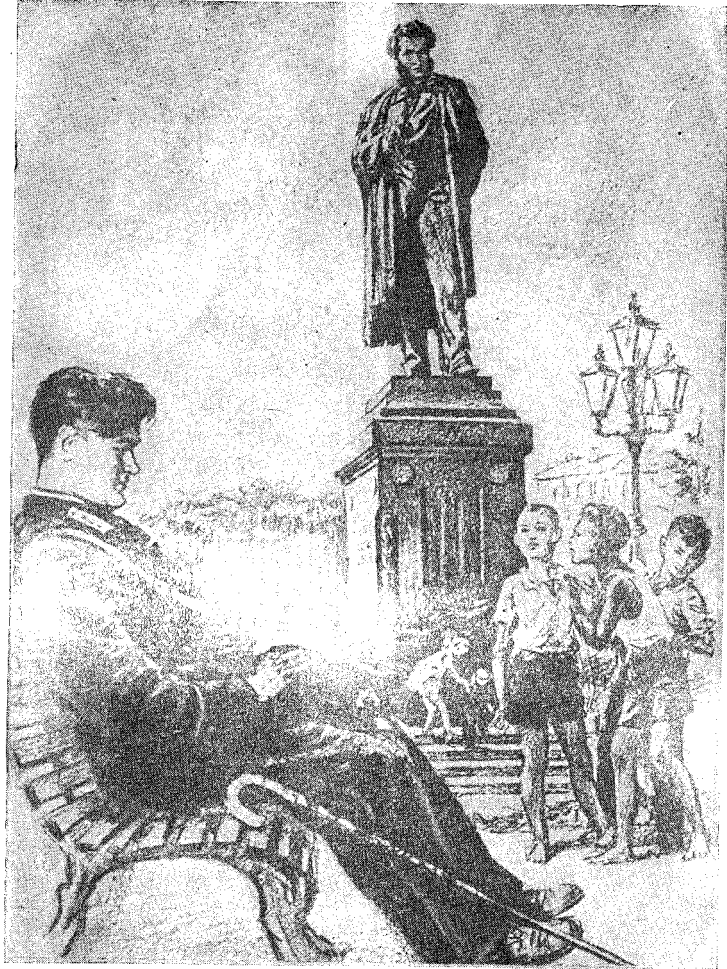
— Сизчи?

— Мен ичмайман,— деди Анюта.

— Унинг учун, Гриша учун ҳам ичмайсизми?

Қиз табассум блан индамай ўзига ҳам қўйди, нозик рюмкани кўтариб ўйланқираб Алексей блан уриш-тирди.

— Унинг омади учун,— деди қиз қат'ият блан ва рюмкани шартта кўтариб оғзига қўйди, лекин шуон-даёқ тиқилиб йўталакетди ва қизариб зўрға нафас ола-бошлади.

Мересьев ичиб одатланмаганидан боши айланаётганини, баданига иссиқ ва роҳат кирганини сезди. У яна қуйди. Анюта йўқ ишорасини билдириб бошини қаттиқ қимирлатди:

— Йўқ, йўқ, мен сра ичмайман, ўзингиз кўрдингиз-ку.

— Менинг омадим учун-чи? — деди Алексей—Анюта, менга омад қанчалик кераклигини агар билсангиз эди!

Қиз унга қандайдир жиддий бир қиёфада қараб қўйди-да, рюмкани кўтарди, очиқ чехра блан унга бош силкигди, унинг қўлини ва билагини астагина сиқиб қўйди ва яна ичди. Нафаси бўғилиб зўрға йўталди.

— Бу нима қилганим?!.. Бир кечаю-кундуз дежурлик қилишдан кейин-а? Фақат сиз учун ичдим Алёша. Ахир сиз... сиз тўғрингизда Гриша менга кўп нарсани ёзган... Мен сизга жуда катта омад тилайман! Сизнинг омадингиз албатта келади, эшитаяпсизми, албатта келади!— Қиз қақиллаб кулди.—Нега ҳечнарсга емай-сиз? Олинг, нондан енг. Уялманг, тагин ноним бор. Бу кечаги нон, бугунгисини ҳали олганим йўқ,— деди қиз табассум блан ва сирдек юпқа кесилган нонни чинни равончаси блан унинг олдига суриб қўйди.— Олинг, нондан енг, олинг, қизиқ одам экансиз-ку, бўлмаса, масг бўлиб қоласиз, унда нима бўлади ҳолингиз?

Алексей тўғралган нонни равончаси блан ўзидан нарига суриб қўйди ва Анютанинг ферўза кўзларига, кичкинагина оғзига ва ҳақиқ лабларига кўз солди.

— Агар мен сизни ҳозир ўпиб олсам, нима қилган бўлар эдингиз — деб сўради у бўғиқ товуш блан.

Қиз чўчиб унга қаради,— у, афтидан дарҳол ҳушига келиб қолди, унга ғазаб блан эмас, балки синов ва хафсаласизлик назари блан қаради, киши, ҳозиргина йироқдан ялтираб, турган ва унинг хаёлига қимматли тошдек туюлган синиқ ойна парчаларига худди шундай назар блан қарайди.

— Эҳтимол, сизни қувиб юборган бўлар эдим ва Гришага хат ёзиб, сен одамни яхши ажратмас экансан деб ёзар эдим,— деди қиз совуқ бир оҳангда ва

яна нонни унинг олдига суриб қўйди.— Нондан енг, маст бўлиб қолибсиз.

Мересьев очилиб кетди:

— Бу гапни тўғри айтдингиз, сизга раҳмат бунинг учун, ақлли қиз! Бутун Қизил Армия номидан раҳмат сизга! Мен Гришага хат ёзиб, сен одамни жуда ҳам яхши ажратар экансан, дейман.

Улар соат учларгача лақиллашиб ўтирдилар, уйга қия тушиб турган тўзонли қуёш шу'ласи девор томонига оғабошлади. Поездга чиқадиган вақт эди. Алексей қулай кўк креслодан негадир ғамгинлик блан турди, унинг френчига бир тутам сомон похоли ёпишиб қолган эди. Анюта уни кузатиб борди. Улар қўлни-қўлга ўтқазиб бормоқда эдилар. Алексей дамини олгандан кейин энди шундай шағдам қадам ташлаб борардики, буни кўрган қиз ҳайрон бўлиб ўйланиб қолди: ажиб, Гриша, дўстимнинг оёқлари йўқ, деб ҳазиллашмадимикин. Анюта Алексейга кўчма госпиталь ҳақида сўзлаб берди, у бошқа медик қизлар блан бирга шу госпитальда ишлаб, ярадорларни оғир ва енгилларга ажратар экан, ҳозир уларнинг иши жуда қийинлашиб қолган, чунки, ҳар куни жануб томондан бирнеча эшелон ярадорлар келиб турган, келучи бу ярадорлар шундай ажойиб одамлар эканки, оғриқ ва азобни мардонавор кечирадиган матонатли кишилар экан. Қиз бирдан ўз сўзини ўзи бўлиб, Алексейдан, сўради:

— Ростдан ҳам Гриша соқол қўйиб юриптими?— деди у ва бироз индамай ўйланиб тургач, секин товуш блан қўшиб қўйди:— Мен ҳаммасини тушундим. Сизни ўз отамдай билиб тўппа-тўғриси айтиман: унинг юзидаги доғларга ва ғадир-будурларга қараш аввалда ҳақиқатан ҳам оғир туюлади. Йўқ, оғир эмас, ундай демоқчи эмасман, бироз кўрқинчлироқ, йўқ бундай ҳам эмас, кўрқинчли эмас, ундақа демоқчи ҳам эмасман... Қандай дейишимни ҳам билмайман. Сиз менинг фикримга тушундингизми? Бу ҳол, балки, яхши эмасдир, аммо начора? Лекин қочиб кетиш, мендан қочиш — тентаклик, товба, қип-қизил тентак экан-ку у! Агар сиз унга хат ёзсангиз, айтингки, унинг бу ишидан мен жуда хафаман.

Вокзалнинг каттакон биносї деярлик бўш эди. Унда бирнеча ҳарбийлар бор эди, улар ба'зан иш блан ҳар томонга югуришар, ба'зан девор ёнидаги скамейкаларда, буюм халталари устида ва полда чордона қуриб шидмай ўтиришардилар, уларнинг ҳаммасининг юзида қандайдир ташвиш аломати бўлиб, қовоқлари солинган ва ҳаммалари бир фикрни ўйлаётгандек эди. Бир вақтлар бу йўл Ғарбий Европа блан алоқа боғлаш учун хизмат қиларди. Ҳозир эса Ғарбга борадиган бу йўлни душман Москвадан саксон километр нарида кесиб қўйган эди, шунинг учун поездлар фақат тўғри келган вақтда шаҳар атрофида қатнарди, холос. Фақат ҳарбий поездлар юрарди, бу поездларга тушган ҳарбий кишилар икки соат ичида пойтахтдан тўғри ўз дивизияларининг мудофаада турган ерига етиб борар эдилар; электричка поездлар ҳам ҳар ярим соатда шаҳар атрофида ишчиларни ва сут-қатиқ, мева-чева, кўзиқорин ва сабзавот кўтарган деҳқон хотин-қизларни платформага келтириб тушириб турарди. Улар говур-ғувур блан бир пасда вокзал биносини тўлдирар ва шу ондаёқ майдонликка чиқиб кетишарди, вокзалда яна фақат фронтчиларнинг ўзи қоларди.

Уртадаги залнинг деворида совет-герман фронтининг катта харитаси шифтгача осилган турарди. Ҳарбий форма кийган, юзлари ойтовоқдек қип-қизил бир қиз шоти устига чиқиб, бир қўлида Совинформбюронинг янги ахбороти босилган газетани тутган ҳолда, харитага булавкалар блан шнур қадаб фронт чизигини кўрсатмоқда эди.

Хаританинг пастида шнур ўнг томонга қараб қатиқ бурилиб кетган эди. Немислар жанубда ҳужум қилмоқда эди. Улар Изюм-Барвенково дарвозаларига ёриб кирган эдилар. Мамлакат ичкарасига тикка ёриб келаётган олтинчи немис армияси Дон дар'ёсига яқинлашмоқда эди. Бояги қиз шнурни Донга яқинроқ қадаб қўйди. Унинг яқинида Волга йўғон илон изидек эланг-беланг бўлиб кетган эди, унинг устида думалоқ доира шаклида Сталинград ва ундан сал юқорида кичкина нуқта бўлиб Камишин шаҳари турарди. Донга яқинлашиб келган душман қўшини Волгага қараб интилаёт-

ганлиги ва тарихий шаҳар бўлган Сталинградга яқинлашиб қолганлиги равшан сезилиб турарди. Қизнинг оёғи тагидаги шоти теварагини ғуж ўраб олган халойиқ қаттиқ сукунат блан қизнинг булавка қадаётган йўғон қўлларига қараб турарди.

— Зўр бериб тумшуқ суқиб келаяпти ит... Қаранг-а, қандай босиб келаётир!— деди ғазаб блан бир ёш солдат; унинг ҳамма ерини тер босган эди ва эғнидаги янги шинелининг ҳали қати бузилмаган эди ва танида ҳурпайиб турган эди.

Мўйловларига оқ кирган ва бошида эски, ёғи чиққан шапка кийган бир темир йўлчи бўйнини эғиб солдатга олайиб қаради:

— Босиб келаяпти дейсанми? Хўш, сен уни нега босиб келишга қўясан. Сен ундан қочиб, яшириниб юрганингдан кейин албатта босиб келади-да. Жангара полвонлар! Душманни она-Волганинг худди бўйинга етиб келишигача қўйиб беришди-я,— унинг товушида дард ва алам оҳанги бор эди, у худди катта бир гуноҳ иш қилиб қўйган ўғлини койиб тургандек эди.

Жангчи гуноҳкорларча уёқ-буёққа аланглаб қаради ва янги шинелини елкаларига кўтариб қўйиб, оломон ичидан суғирилиб чиқабошлади.

— Урушганимизча хўп урушдик,— деди кимдир уф тортиб, сўнгра у бошини қимирлатиб,— эҳ,— деб қўйди.

— Уни сўкишдан нима чиқади?.. Унинг гуноҳи нима? Улардан озмунчаси жанг майдонида жонини фидо қилдими? Унинг қандай қилиб босиб келаётганини эшитиб турибмиз, Европанинг ҳаммаси деярлик танклари ва тўп-тўпхонаси блан босириб келаяпти уларни бирданига тўхтатиб бўладими — деди бир чол киши жангчининг ёнига тушиб; афтидан у қишлоқ ўқитучисига ёки фельдшерга ўхшар эди. — Агар яхшилаб ўйлаб қаралса, сиз блан биз Москвада тирик ва эркин юрганимиз учун шу жангчининг оёғига бош уришимиз керак. Немис бир ҳафта ичида не-не мамлакатларни танклари блан поймол қилиб ташлади, ахир! Биз бўлсак бир йилдан ошиқ вақтдан бери жанг қилиб келаяпмиз, жанг қилишимиз ҳам чакки эмас, уларни бошлаб дўппаслаяпмиз ва қанчадан-қанчасини

дўппаслаб ерга ётқизиб қўйдик. Бутун дунё келиб ана шу жангчининг оёғига бош урса арзийди, сиз бўлсангиз. «Қочасан, яширанасан» дейсиз.

— Биламан, биламан, менга ташвиқотингни қилма, худо ҳақи! Ақл ҳаммасига етади-ку; аммо кишининг юрак бағри эзилади ва танда жон қийналади, тарс ёрилиб кетгандай бўлади,—деди қовоғини солиб темир йўлчи.— Ахир немис бизнинг еримизни босиб келаяпти ва уйларимизни вайрон қилаяпти...

— У ҳам ўша ердами? — деб сўради Анюта, қўли блан жанубни кўрсатиб.

— Ўша ерда. Қиз ҳам ўша ерда,—деб жавоб берди Алексей.

Алексей Волганинг кўк ҳалқаси ёнида, Сталинграддан юқориқоқда «Камишин» деб ёзилган кичкина доирачани кўрди. Унинг учун бу оддий бир жуғрофий нуқта эмас эди. Бу, теварак-атрофидаги кўчаларида кўкатлар ўсган, теракларнинг чанг босган, ялтироқ барглари шилдираб турган, тевараги панжара блан ўраб олинган сабзавот майдончаларидан шивит, қачиничларнинг ҳиди тўзон аралаш думоққа уриб турган, полизларнинг қора ва қоқ кесаклари орасида ола-була тарвузлари думалаб ётган кўкаламзор бир шаҳар эди, унда дашт-сахродан эсган шабада ўт-ўланларнинг ўткир ҳидини думоққа келтириб урарди, дарёнинг жим-жимадор оқиши яққол кўриниб турарди, ана шу шаҳарда қадди-қомати келишган, шаҳлокўз ва қорамтир қиз ҳамда сочларига оқ тушган ва инқираб-синқираб юрган она яшарди...

— Улар ҳам ўша ерда,—деб такрорлади у.

2

Электричка поезд ғилдираklarини тез-тез тақирлатиб ва жаҳл блан чинқириб, Москва атрофига жадал югурмоқда эди. Алексей Мересьев дераза ёнида ўтирган эди, соявони кенг шляпа кийган, олтин қирра кўзойнагини қора ип блан бойлаб олган ва соқоли қирилган бир чол башара киши уни вагон деворига сиқиб

ўтирарди. Чол газётага ихчам ўралган ва устидан ип блан боғланган дарахт бутайдиган чопқи, темир курак ва паншахани икки тиззаси орасига қўйиб бормоқда эди.

Уша даҳшатли кунларда ҳамманинг фикри-зикри урушда бўлганидек, бу чолнинг ҳам ўй ва хаёли урушда эди. У қотма кафтини Мересьевнинг бурни олдида қаттиқ силкитиб, тил бириктириб иш кўрадиган кишилардек, унинг қулоғига шивирларди:

— Сиз менинг ҳарбий кийимда бўлмаганлигимга қараманг, мен уруш планимизнинг тагини жуда яхши билдим, бу план душманни Волга атрофидаги дашт-саҳроларга алдаб келтириш, хўш, унинг ўз коммуникацияларини жуда чўздириш, я'ни ҳозирги замон та'бири блан айтганда, уни орқа таянчидан ажратиш, сўнгра мана бу томондан, ғарб ва шимолдан унинг коммуникацияларини шартга-шартга кесиб ташлаб, уни бирёқлик қилишга мўлжалланган.— Хўш... Бу жуда ақлли иш. Ахир, бизга қарши фақат Гитлернинг ўзи урушаётгани йўқ-ку. У қамчи зарбаси блан Европани бизнинг устимизга ёпираётир. Ахир, биз олти мамлакат армияси блан яккама-якка жанг қилиб турибмиз. Яккама-якка олишаяпмиз. Бунинг қусурини ҳеч бўлмаганда, лоақал мамлакатимизнинг кенглиги ҳисобидан чиқаришимиз керак-да, хўш. Ягона оқилона чора ана шу. Ахир, иттифоқчиларимиздан бирон гап чиқадиганга ўхшамайдику... Лаббай? Сиз қандай ўйлайсиз?

— Мен ўйлайманки, сиз бекорчи гапларни айтаяпсиз. Ватан тупроғи қусур чиқаручилар учун жуда қимматлик қилади,—деб жавоб берди қовоғини солган ҳолда Мересьев; шу вақтда унинг кўз ўнгида негадир қишда сургалиб ўтган бўм-бўш қишлоқнинг култепалари кўринди.

Лекин чол оғзидан тамаки ва арпа кофеси ҳидини бурқситиб Алексейга вайсагани-вайсаган эди.

Алексей деразадан бошини чиқарди. У, юзини тўзон аралаш эсаётган иссиқ шамолга тутди. У, поезд ёнидан тез ўтиб кетаётган платформаларга ва уларнинг кўк панжараларига, дераза ва эшикларига тахта қоқиб қўйилган чиройли дўкончаларга, кўмкўк дарахтлар

орасидан мўралаб турган боқчаларга, қўриб қолган ариқчалар ёнида кўмкўк кўлмак бўлиб ётган ҳовузчаларга, ботаётган қуёш шуласида, ингнабарг дарахтлар орасида, қаҳрабодек олтинланиб турган қарағайларнинг мўм шамдай тиккайган таналарига, ўрмон орқасидан кечки пайтда кўкимтир товланиб кўринаётган узоқларга энтикиб қараб борарди.

— ... Йўқ, мана сиз ҳарбий кишисиз, сиз айтиб беринг: яхшими шундай бўлиши? Фашизм блан яккама-якка олишаётганимизга мана бир йилдан ошиб кетди-ку? Хўш, иттифоқчиларимиз қани, иккинчи фронт қани? Сиз мана бундай бир манзарани кўз олдингизга келтиринг. Бирон ёмон воқиа бўлишини хаёлга келтирмасдан, пешонасидан тер тўкиб ишлаётган кишига ўғрилар ҳужум қилди. У киши ҳам бўш келмай, ўғрилар блан муштлашишга киришди ва муштлашмоқда. А'зою баданидан қон оқишига қарамай, муштлашиб, кўлига тушган нарса блан солмоқда. У ёлғиз, ўғрилар эса кўп, улар қуроолланган, улар бу кишини аллақачон каллак қилиб қўйишди. Хўш. Бу манзарани кўриб турган кўшнилар эса, ўз уйлари ёнида туриб унга хайрихоҳлик билдирадилар: балли, шаввоз, жуда шаввоз киши экан-ку! Ўғрининг жазоси ана шу, аяма, урабер!—дейдилар. Улар ўғридан қутилишга ёрдам бериш ўрнига, унга майда-чуйда тошларни ва темир-терсақларни узатиб: ма, булар блан қаттиқроқ ур, дейдилар ва ўзлари эса бир чеккада турадилар. Хўш, хўш, иттифоқчилар ҳозир ана шундай қилаётирлар... Пассажирлар...

Мересьев қизиқиб чолга қаради. Ҳозир кўп киши улар томонига қараб турган эди, лиқ тўла вагоннинг ҳар томонидан овозлар эшитилабошлади:

— Гапнинг тўғриси-да. Яккама-якка урушияпмиз Иккинчи фронт қаёқда қолди?

— Майли, худо хоҳласа, бир ўзимиз уддалаб қўямиз, ҳаммасини тайёрлаб қўйганимиздан кейин, иккинчи фронт ҳам тайёрга ҳозир бўлиб қолади.

Поезд боғзор бир платформа ёнида тўхтади. Вагонга бирнеча ярадор чиқди, уларнинг эғнида пижама, кўлларида таёқ, қоғозга ўроғлиқ мева ва семечка бор

эди. Афтидан улар согайиб келучилар учун бўлган бирон госпитальдан бу ердаги бозорга келган эдилар. Чол ирғиб ўрнидан турди.

— Утиринг, биродар, ўтиринг,— деди у ва оёғи бинтланган, қўлтиқ таёқли сариқ йигитни қўярда-қўймай ўз ўрнига ўтқизди.— Майли, майли, ўтираберинг бемалол, мен ҳозир тушаман.

Чол дабдурустан ўроқ ва паншахаларини кўтариб ҳатто эшикка ҳам юзланди. Сут сотучи аёллар ярадорларга жой бўшатиб бермоқ учун бир-бирларига сиқилабошладилар. Алексей орқа томондан хотин кишининг койиб турган овозини эшитди:

— Уялмайди ҳам бу киши. Ёнида майиб аскар зўрға энгашиб турипти, жуда сиқиб қўйишипти бечорани, у бўлса соппасоғ бўлатуриб, парво қилмай ўтирипти. Гўё у ўзини дуо ўқитиб ўқ ўтмайдиган қилиб қўйгандай, тагин ўзи командир, учучи!

Алексей ўзига ёпишмайдиган бу қаттиқ гапдан тутақиб келди. Унинг бурун тешиклари тез-тез керилиб ёпилаберди. Лекин бирдан чехраси очилиб, ўрнидан ирғиб турди-да:

— Утир, биродар,— деди.

Ярадор довдираб қолиб, орқага чиғанди:

— Йўғе, ўртоқ старший лейтенант! Бемалол ўтираберинг; мен тикка тураман. Яқин қолди, яна икки остановка қолди!

— Утир, дейман!— деб бақирди Мересьев унга: шу тобда унинг қувноқлик, шўхлик ҳисси қўзғаган эди.

У вагон деворига суяниб, икки қўли блан таёғига тираниб тураберди. У кулимсираб турарди. Катак рўмол блан ўралиб олган кампир ўз хатосини тушунди, шекилли.

— Эй халойиқ! Яқиндаги бировинг анов таёққа таяниб турган командирга ўрин берсангиз-чи. Уялмай-сизми? Ҳой, шляпа кийган хотин, менга қара, бировга уруш-у, сенга роҳатижонми, ўтиришингга қара-я!...! Уртоқ командир, келинг менинг ўрнимга ўтиринг! Ҳой, орани бўшатиб командирга йўл берсангиз-чи, худо ҳақи!

Алексей ўзини эшитмасликка солди. Унинг тугёг қилаётган қувноқлиги энди сўнабошлаган эди. Шу нақтда проводник хотин у борадиган станцияни айтди ва поезд ҳам секинлашабошлади. Алексей оломон орасидан чиқиб борар экан, эшик олдида яна бояги кўзойнакли чолга дуч келди. Чол, эски танишлардек, унга кўз қисиб қўйди.

— Қандай деб ўйлайсиз, ҳар ҳолда иккинчи фронтни очишармикин? — деб сўради секин овоз чиқариб чол.

— Очишмаса очишмасин, шундай ҳам ўзимиз уддалаймиз,— деб жавоб берди Алексей тахта перронга тушатуриб.

Гилдиракларини шақирлатиб ва гудогини бақиртириб жўнаган поезд муйилишда бекинди, унинг орқасидан сийраккина чанг чўзилиб қолди. Бирнеча пассажир қолган платформани шом пайтининг хушбўй сукунати чулғаб олди. Урушдан илгари бу ер жуда яхши ва тинч бир жой бўлган бўлса керак. Платформани зич ўраб олган қарағайларнинг учлари бир мақомда шилдираб, ором берарди. Эҳтимол, бундан бир йил бурун ана шундай гўзал кечаларда гулдор кўйлақлар кийиб ясанган хотин-қизлар, қувноқ болалар, қуёшда қорайган эркаклар поездлардан тушиб, шаҳардан олиб келган турли таомларни ва боғдорларга совға учун олиб келган виноларини кўтарган ҳолда ана шу йўл ва йўлақларга тарқалишиб, ўрмонзорлар орқали боғларга борган бўлсалар керак. Ҳозир эса поезддан тушиб қолган бирнеча пассажир, чопқи, белкурак, паншаха ва сабзавотчиликка керак бўладиган бошқа асбобларни кўтариб, тез-тез қадам ташлаб платформадан тушди ва ўз ташвишига ботган ўрмонга қараб жадал юриб кетишди. Фақат Мересьев ўз таёғи блан сайр қилиб юрган кишига ўхшаб кўринарди, у ёз кечининг гўзал лигига қараб, тамоша қиларди, кўкрагани тўлдириб нафас олар ва қарағайлар орасидан ўтиб баданига иссиққина тегаётган қуёш нурларидан кўзини юмарди.

Москвада унга йўлни батафсил тушунтирган эдилар. У тажриба кўрган ҳарбий киши бўлганидан, бироз

мўлжал блан санаторияга борадиган йўлни дарров аниқлаб олди. Санатория станциядан ўн минутлик йўл бўлиб, осойиштагина турган кичик бир кўл бўйида жойлашган эди. Бир вақтлар, революциядан илгари, бир рус миллионери Москва яқинида ҳечкимда бўлмаган ёзги қаср солишга аҳд қилган. У, архитекторга: мен пулни аямайман, лекин қаср фақат жуда ҳам ғалати бўлиши керак, деган. Архитектор хўжайиннинг дидини бажо келтирмоқчи бўлиб, кўл бўйида ғиштдан жуда каттакон ғалати бир қаср бино қилган, унга панжарадор торгина деразалар қурган, қуббадор минорачалар, зинапоялар, кирадиган ва чиқадиган эшиклар қурган, томларининг тепасида осмонга чўзилиб кетган гумбазлар ясаган. Теварак-четида қамиш-қиёқлар ўсган кўл бўйида ола-була нақшлар блан ясалган бу бино кенг ва эркин рус манзарасига ярашмайдиган бир ҳол бўлиб тушган эди. Манзара эса гўзал эди! Барглари ни шилдиратиб турган бўйдор чиройли мирзатерак ойнадек ялтираб турган сув ичидан ўз жилвасини кўрсатарди. Мавж уриб турган кўкатлар орасидан ундамунда қайин дарахтларининг таналари оқариб кўринарди. Эски буталарнинг кўкимтир халқаси кенг кунгирали доира шаклида кўлни ўраб олган эди. Ана шуларнинг ҳаммаси осойиштагина ялтираб турган муздек кўкимтир сувнинг зилол ойнасида ўз аксини кўрсатарди.

А'ло зиёфатлари блан бутун Россияга донг кўтарган бу ернинг хўжайининикида кўп машҳур рассомлар узоқ вақт туриб, бу жойнинг манзарасини тўлиқ ҳолича ёки унинг айрим бўлаklarини чизиб жуда кўп суратлар яратган ва улуг рус табиатининг қудратли ва камтар гўзаллигидан намуналар кўрсатган эдилар.

Худди ана шу қасрда Ишчи-Деҳқон Қизил Армияси ҳарбий-ҳаво кучларининг санаторияси жойлашган эди. Тинчлик вақтида бу ерда учучилар хотинлари блан бирга, ба'зан эса бутун оилалари блан турар эдилар. Уруш вақтида эса уларни госпитальдан кейин яхшилаб даволаниш учун бу ерга юборардилар. Алексей санаторияга теварак-четида қайин дарахтлари ўтқазилган кенг ва айланма асфальт йўл блан эмас, балки стан-

циядан ўрмонзор орқали тўғри қўл бўйига чиқадиган сўқмоқ йўлдан юриб борди. У, ҳечкимга сездирмасдан, орқа томондан кириб бориб, кўча дарвозаси олдида усти одамга лиқ тўла икки автобусни ғовур-ғувур ўраб олишган катта оломон орасига кириб кетди.

Алексей бу одамлар ўртасидаги гап-сўзлардан, хайр-хўшлардан, омон-эсонлик тилаб қолишлардан санаториядан тўғри фронтга кетаётган учучиларни кузатаётганликларини пайқади. Кетучиларнинг кайфлари чоғ, руҳлари баланд эди, улар гўё ҳарбир булут парчаси орасидан ажал уруғи сочиладиган жойга эмас, балки ўзларининг тинчгина турган гарнизонларига жўнаб кетаётгандек эдилар; кузатучилар юзида сабрсизлик ва ғамгинлик аломати кўринарди. Бунинг сабабини Алексей билар эди. Жануб томонда бошланган катта янги жангни эшитганида унинг ўзи ҳам худди шундай қаттиқ энтиккан эди. Фронтда воқиалар авж олиб, вазият оғирлашган сари бу интилиш зўрайиб борарди. Қачонки ҳарбийлар орасида, гарчи ҳали секинлик ва эҳтиётлик блан бўлса-да, «Сталинград» сўзи тилга олинабошлагач, бу интилиш ични тимда-лайдиган ғуссага айланиб кетди ва госпитальдаги мажбурий бекорчилик жуда жонга тегабошлади.

Хашамроқ машиналарнинг ойналаридан кетучиларнинг қорайган ва изтиробга тушган юзлари кўриниб турарди. Сочларининг бирмунчаси тўкилиб тоз бўлиб қолган, йўл-йўл пижама кийган, пакана чўлоқ арманни — ҳаммага маълум ва машҳур бўлган, дам олучилардан ҳарбир тўдаси ичида албатта бўладиган аскиябоз ва қизиқчилардан бири бўлган ана шу киши — автобуслар атрофида чўлоқланиб юрар ва кетучиларидан бири блан қўлидаги таёғини силкитиб хайрлашарди:

— Ҳой, осмондаги фрицларга дуою салом айтиб қўйинглар! Федя! Сенга ой нуридан ванна олишни тамом қилишга қўймаганлари учун улар блан яхшилаб муштлаш. Федя, Федя! Совет аскарига эй нуридан ванна олишга қўймаслик, одамгарчилик эмаслигини уларга осмонда бошлаб кўрсатиб қўй!

Боши думалоқ, пешанасида узунчоқ катта доғи бўлган қора бир йигит—Федя бошини ойнадан чиқариб, санаториянинг ой нури берадиган комитети хотиржам бўлсин, деб бақирди.

Оломон ичида ва автобусда қаттиқ кулги кўтарилди. Шу кулги остида машина юриб кетди ва секин юриб эшикка чиқди.

— Овларинг барор олсин! Оқ йўл бўлсин!— деган овозлар эшитилди оломон ичидан.

— Федя, Федя! Полевая почтангнинг номерини тезроқ юбор! Зиночка юрагингни пакетга солиб заказной қилиб қайтариб юборади!..

Автобуслар хиёбон муйилишида кўздан ғойиб бўлди. Шафақдан қизарган чанг-тўзон босилди. Халат ва йўл-йўл пижама кийган дам олучилар секин-секин паркка тарқалишди. Мересьев санатория ичкарасига кирди, кириши блан кийим иладиган қозиқларда осилиб турган кўк жиякли шапкаларга, полда думалаб ётган соққаларга, волейбол коптовларига, крокета болғачаларига ва теннис ракеткаларига кўзи тушди. Эски бир чўлоқ киши уни идорага бошлаб борди. Яқинроқдан қараганда у кишининг қиёфаси жиддий ва кўзлари чиройли, сузук эканлиги маълум бўлди. Боратуриб у ўзини санатория ой нури комитетининг раиси деб ҳазиллашиб таништирди ва, медицинанинг исботига кўра ой нуридан ванна олиш ҳарқандай ярани даволаш учун энг яхши чорадир, бу масалада мен ҳечқандай тартибсизликка ва ўзбошимчаликка йўл қўймайман, кечки сайр учун нарядларни ўзим ёзиб бераман, деди. Ҳазил гап унинг оғзидан тўхтовсиз чиқарди. Лекин кўзлари ҳарҳолда илгаригидек жиддий бўлиб, қаршисидаги кишига разм блан қарарди.

Идорада Мересьевни оқ халат кийган бир қиз кутиб олди, қизнинг сочлари сарғич товланиб шундай ялтирардики, гўё унинг боши кучли аланга ичида қолгандек кўринарди.

— Мересьевми? — деб сўради қиз қат'ият блан ва ўқиб турган китобини бир четга қўйди. — Мересьев Алексей Петровичми? — Қиз ишончсиз назар блан учучининг бош-оёғига қаради. — Сиз мени калака

қилаяпсизми? Мана бу ерда «Мересъев, старший лейтенант, Н-нчи госпитальдан, оёқлари йўқ» деб ёзилган, сиз эса...

Алексей эндигина қизнинг ҳамма сариқ хотинларда бўладиган оппоққина кулча юзига қаради, унинг юзи хурпайиб турган сариқ сочлари орасида кўмилган эди. Нозиккина терисидан очиқ пушти ранг қон сиртга тепиб турарди. У, бойқушнинг кўзларидек думдумалоқ ва ўйноқи кўзларини жовдиратиб, қувноқ бир таажжуб блан Алексейга қаради.

— Нима бўлса ҳам мен Алексей Мересъевман, мана қогозим ҳам бор... Сизнинг отингиз Лелями?

— Йўқ, қаердан ўйлаб чиқардингиз буни. Менинг отим Зина. Оёғингиздагилар протезми дейман?—Қиз Алексейнинг оёқларига ишонмаслик блан қаради.

— Ҳа, билдим! Федя юрагини берган Зиночка сиз экансиз-да.

— Бу гапни сизга майор Бурназян айтдимиз? Дарров-а! Жуда ёмон кўраманда шу Бурназяшкани! Ҳаммани масхара қилиб юргани-юрган. Хўш, Федяга танца қилишни ўргатган бўлсам нима қилипти? Шунини ҳам гап қилиб юрганига қаранг!

— Энди танца қилишни менга ўргатасиз, хўпми? Бурназян менга ой нуридан ванна олишга путёвка ёзиб беришни ва'да қилди.

Қиз яна кўпроқ таажжубланиб Алексейга қарарди:

— Нима, танца қиламан дейсизми? Қайси оёқлар блан? Сиз ҳам хийлигина борга ўхшайсиз, сиз ҳам ҳаммани масхара қилиб юрасиз шекилли.

Шу вақтда майор Стручков югуриб келиб қолди ва Алексейни қучоқлаб бағрига босди:

— Зиночка, гаплашганимиз эсингиздан чиқмасин: старший лейтенантни мен турган хонага юборасиз.

Бир госпитальда бирга узоқ ётган кишилар, сўнгра худди ака-укадек учрашадилар. Алексей майорни кўриб жуда хурсанд бўлди, уни гўё бирнеча йил кўрмагандек эди. Стручковнинг буюм халтаси аллақачон бу санаториядан ўрин олган эди ва у ўзини бунда ўз уйидагидек ҳис қилиб, ҳаммани таниб олган эди ва бошқалар ҳам уни танлаб олган эдилар. Бир кеча-кундуз

ичида у ба'зи бировлар блан дўстлашиб, ба'зи бировлар блан уришиб ҳам олган эди.

Улар жойлашган хонанинг деразалари паркка қарарди. Бу паркнинг бир тўп тикка чўзилиб кетган қарағайлари, бир-бири блан чирмашиб кетган черника ниҳоллари ва пальма дарахти сингари япалоқ барглари чиройли бўлиб силкиниб турган ва мевалари фақат бир гужум бўлиб турган милаш дарахтчаси уйга келиб туташган эди. Кечки овқатдан кейин Алексей дарҳол қаравотга чиқиб кечқурунги шабнамдан муздек бўлиб қолган чойшаблар устида чўзилиб ётиши блан ухлаб қолди.

Бу кечаси у алоқ-чалоқ тушлар кўриб чиқди. Кўкимтир товланиб турган қор ва ой. Бир-бирига чатишиб кетган қалин ўрмон уни қоплаб олган, у бу чакалакзордан чиқиб олишга тиришади, лекин қор оёқларини ердан уздирмайди. Алексей бошига қандайдир мудҳиш бир кулфат тушишини сезиб азобланади, оёқлари эса қор ичида музлаб қолган, уларни тортиб олишга мадори йўқ. У инграб ёнига ағдарилади ва кўзига энди ўрмон эмас, аэродром кўринади. Бўйи узун техника раҳбари Юра қаноти йўқ, юмшоқ ғалати бир самолётнинг кабинасида ўтирипти. У қўлини силкийди, кулади ва тиккасига ҳавога учади. Михайла бобо Алексейни икки кўлига кўтариб, худди чақалоққа гапирётгандек унга: «Қўй уни, майли кетаверсин, биз маза қилиб чўмиламиз, иссиққина бугда баданни юмшатиб, оппоққина, озодагина бўлиб оламиз» дейди. Лекин у Алексейни иссиқ тахтанинг устига эмас, қор устига келтириб қўяди, Алексей ўрнидан турмоққа ҳаракат қилади, лекин туролмайди: ер уни ўзига қаттиқ тортади. Йўқ, уни тортаётган ер эмас эди, балки айиқ иссиқ ва оғир гавдаси блан унинг устига ташланиб, бўғмоқда, таталамоқда ва ғурилламоқда эди. Учучилар тушган автобуслар ёнидан ўтиб кетмоқда, лекин ўйин-кулги блан ойнадан қараб бораётган бу кишилар Алексейни кўрмадилар. Алексей бақриб уларни ёрдамга чақирмоқчи, уларга қараб югурмоқчи ёки қўли блан ишора қилмоқчи бўлади-ю, лекин биттасини ҳам қилолмайди. Оғзи очилади-ю, лекин товуши ичида қолади. Алексей димиқиб бўғилабошлайди, юраги тепишдан тўхтаётга-

нини б̄сади, у бор кучи блан охирги марта з̄р уриб к̄ради, негадир к̄з олдида Зиночканинг кулиб турган юзи, ўтдек ёниб турган сочлари, ўйнаб турган к̄злари к̄ринади.

Алексей з̄р бир ҳаяжон ичида уйғонади. Жимжитлик. Бурнини сал-сал пиқиллатиб майор ухламоқда. Ойнинг ойнадан ч̄зилиб кирган оппоқ шу'ласи пол устида ялпайиб ётарди. Ўтмишнинг бу даҳшатли кунларининг суратлари нима сабабдан унинг к̄з олдига келди экан? Алексей у кунларни деярлик ҳечвақт эсига олмас эди ва олганда ҳам уларнинг ҳаммаси унинг ўзига худди хаёлий эртақдек бўлиб туюларди. Бир мақомда секин-секин эшитилаётган шилдираган овоз, уйқудаги инғир-синғирлар блан қўшилиб, кечанинг хушбўй салқин шабадаси блан ой ёруғида ялтираб турган кенг очиқ деразага урмоқда эди. Бу шилдираган овоз гоҳ кўтарилар, гоҳ пасаяр, гоҳ жуда секинлашиб шовирлаб қоларди. Бу дераза орқасидаги чакалакзорнинг шовур-шувурлари эди.

Учучи каравотда ўтириб, қарағайларнинг сирли шилдирашига узоқ қулоқ солиб тургандан кейин, худди миясини чулғаган беҳуда хаёлларни ҳайдагандек, бошини қаттиқ силкитди, унинг яна ғайрати илгаригидек тўлиб-тошиб кайфини кўтарди. Санаторияда у йигирма саккиз кун туриши керак. Шундан кейин унинг урушга қатнашиш-қатнашмаслиги, ҳавога учиш-учмаслиги ёки трамвайда унга доимо ўрин бўшатиб бериб, хайрихоҳлик назари блан қараб юришлари ҳал қилинади. Демак, узоқ ва шу блан бирга қисқа бўлиб кўринган бу йигирма саккиз куннинг ҳар миноти чин инсон бўлиш учун курашувдан иборат бўлмоғи лозим.

Алексей ойнинг хира ёруғида ва майорнинг хуррак товушлари остида каравотда ўтирар экан, машқ қилиш планини тузди. Бу планга у эрта блан ва кечқурун гимнастика қилишни, юриш, югуришни, оёқларини махсус ўргатишни киритди ва хусусан Зиночка блан гаплашган вақтида унинг миясига келган ва ясама оёқларини ҳартомонлама ўргатишга ёрдам қиладиган фикр уни айниқса кўпроқ ўзига тортди.

У танцани ўрганишга аҳд қилди.

Август ойининг тинч ва тиниқ кунларидан бири, табиатда бор нарсаларнинг ҳаммаси ялтираб ва гулгун товланиб туради, аммо иссиқ ҳавода қандайдир сокин ва ма'юс сўлғинлик аломати ҳали унга билинар-билинимас сезилиб турипти, ана шу пайтда, бутазорлар орасидан майингина шилдираб эгри-бугри оқаётган бир ариқча бўйидаги кичкина қумлоқда бирнеча учучи қуёш нурида ясланиб ётарди.

Улар жазирама иссиқдан сулайиб, сукунат блан мудраб ётган эдилар ва ҳаттоки тиниб-тинчимайдиган Бурназян ҳам ярадор бўлгандан кейин нотўғри битиб қолган майиб оёғини иссиқ қумга кўмиб индамай ётарди. Уларнинг ётган ўрни паналикда бўлиб, сербарг бир ёнғоқ дарахти уларни чет кишилар кўзидан бекитиб турарди, лекин уларга сувлоқ устидаги нишабликка гушиб борадиган ва кўкатзор ичидан ўтадиган сўқмоқ йўл барала кўриниб турарди. Ўз оёғи блан озора бўлиб ўтирган Бурназян худди ана шу йўлда ажойиб бир манзарани кўриб ҳайратда қолди.

Кеча келган янги дам олучи йўл-йўл пи-жама чалворини кийган ва оёқларидаги ботинкаси блан кўйлак-сиз ҳолда дарахтлар орасидан чиқди. У уёқ-буёққа қараб ҳечкимни кўрмагач, тирсакларини икки биқинига тираб бирдан ғалати бир тарзда сакраб-сакраб чопакетди. У, икки юз метр чамаси югургач, қадамга ўтди ва а'зойи баданини тер босиб ҳансираб юрабошлади. У, нафасини рослаб олгандан кейин яна югурди. Унинг бадани чоптирилган отнинг сағринидай ялтирарди. Бурназян боши блан имлаб ўртоқларига чопучи кишини кўрсатди. Улар бутазорлар орасидан унга қараб турдилар. Унинг учун қийин бўлмаган бу югуриш машқидан у ҳарсиллаб қолган эди, оғриқнинг зўридан ҳарзамон-ҳарзамонда юзи буришиб, инграб-инграб қўярди, лекин ҳамон чопгани чопган эди.

Бурназян ниҳоят чидаб туролмади-да:

— Эй, оғайни! Знаменскийларнинг довруғи сенга ором бермаётганга ўхшайди, шекилли? — деди

Чопқир киши тўхтади. Ҳорғинлик ва оғриқ аломати унинг юзидан тамом кетгандек бўлди. У бепарволик билан буталар орасига қарадида, саволга жавоб бермай, ғалати бир юриш билан сандирақлаб ўрмон ичига кириб кетди.

— Қанақа бу от ўйинчиси экан? Жинни-пинни бўлиптими? — деб сўради Бурназян ҳайрат билан.

Ҳозиргина мудроқдан кўзини очган майор Стручков тушунтирди:

— Унинг оёқлари йўқ. Протезлар кийиб машқ қилиб юрипти, у яна қиручи авиацияга қайтиб бормоқчи.

Сукут қилишиб ётган бу кишилар устидан худди совуқ сув қуюлгандай бўлди. Улар бирдан ўринларидан туриб сўзлашақетдилар. Улар ғалати юришидан бўлак ҳечнарсасини пайқамаган ҳалиги йигитнинг оёқлари йўқлигини эшитиб данг қотиб қолган эдилар. Унинг оёқлари бўлмаса ҳам қиручи самолётда учиб фикри борлиги бу кишиларга бемаъни, ақлга сиғмайдиган ва ҳатто беадабликдан иборат бир фикр бўлиб кўрипти. Арзимаган нарсалар учун, масалан, қўлдаги икки бармоқнинг узилганлиги, асабларнинг бузилганлиги ёки оёқ товонларининг япалоқ бўлганлиги учун авиация хизматидан бўшатиб юбориш каби ҳоллар уларнинг эсларига тушди. Ҳатто уруш вақтида ҳам учучининг соғ бўлишига бошқа хил аскарларнинг соғлигига нисбатан ҳаммиша ғоят катта талаб қўйилар эди. Айниқса, қиручи самолёт каби нозик ва серҳаракаат машинани протезлар билан бошқариш мутлақо имконсиз бўлиб кўринарди.

Ҳаммаларининг фикри бир бўлиб, Мересьевнинг бу хаёли пуч, деган қарорга келишди. Лекин оёқсиз кишининг бу қадар шиддат билан ўз орзусига етишга аҳд қилганлиги уларни кўпроқ қизиқтирган эди.

— Сенинг дўстинг ашаддий бир тентак ёки улуғ бир кишидир,— деди мунозарани яқунлаб Бурназян,— унинг бошқача бўлиши мумкин эмас.

Оёқлари йўқ бир киши келганлиги ва унинг қиручи самолётда учиб орзу қилиб юрганлиги тўғрисидаги хабар бир пасда бутун санаторияга тарқалди. Кундузги овқат вақтигача ҳамманинг эътибори Алексейга

қаратилган эди. Аммо унинг ўзи бу э'тиборни сезма-
гандек бўлиб кўринарди. Унинг овқат вақтида ёнидаги
кишилар блан сўзлашиб қоқолаб кулганини, иштаха
блан кўп овқат еганини, овқат ташучи қизларга одат
бўйича қилинадиган хушомадларни беками-кўст ўрин-
латиб келганлигини, паркда таниш шериклари блан
крокет ўйнашни ўрганишни ва ҳатто волейбол майдон-
часида тўп отиб юрганини кўрган, билган ва эшитган
кишилар секин-секин унинг оқсоқланиб юришдан
бўлак ҳечбир одатдан ташқари нарсани сезмас эдилар!
У жуда оддий бир киши эди. Ҳамма унга ўрганиб қол-
ган эди ва шунинг учун энди уни кузатиб юриш одат-
лари ҳам тарк қилинган эди.

Алексей санаторияга келган кунининг эртасига кеч-
қурунроқ идорага Зиночка ёнига борди. У овқат вақ-
тида берилган ва қоғозга ўралган пирожнийни такал-
луф блан қизга узатди ва индамасдан стол ёнига
ўтирди-да, ундан:

— Қани ва'дангизни қачон бажарасиз?—деб сўради.

Қиз ингичка камон қошларини учираркан:

— Қайси ва'дамни? — деб сўради.

— Зиночка, сиз менга танца қилишни ўргатаман
деб ва'да берган эдингиз.

— Аммо лекин... — деб э'тироз қилабошлаган эди
қиз, броқ Алексей унинг сўзини бўлди:

— Менга айтишдики, сиз танца ўргатишга жуда
уста экансиз, шунақа ўргатар экансизки, ҳатто оёғи
йўқлар ҳам сизнинг олдингизда ўйинга тушиб кетар
экан, оёғи борлар эса оёғидан ажралиш уёқда турсин,
ҳаттоки Федя сингари бошини ҳам йўқотиб қўяр экан.
Келинг энди бошлаб юборайлик, вақтни бекорга ўтказ-
масдан.

Янги келган бу киши қизга жуда ёқиб қолди. Оёқ-
лари бўлмаса ҳам танца қилишни ўргат!—дейди. Нега
ўргатмаслик керак? У жуда келишган йигит, қорама-
ғиз, қорача териси орасидан икки юзи бир текисда
қизариб турипти, сочлари чиройлик бўлиб мавж уриб
турипти. Юриши соғ кишидай, кўзлари эса ўсмоқчилаб
қарайди, лекин қандайдир ўйноқланиб туради ва бал-
ки бироз ғамгин кўринади. Танца қилиш Зиночканинг

ҳаётида кўп ўрин тутган. У танца қилишни ҳақиқатан ҳам севар эди ва унга уста эди... Йўқ, Мересьев тузук йигит!

Қисқаси, қиз рози бўлди. У, танца қилишни бутун Сокольниковига машҳур бўлган Боб Гороховдан ўрганганлигини, Бобнинг ўзи ҳам бутун Москвага донг чиқарган машҳур танца устаси Поль Судаковскийнинг энг яхши шогирди ва мухлиси эканлигини, Судаковский ҳозир қандайдир ҳарбий академияларда ва ҳаттоки Ташқи Ишлар Министрлиги клубида танцадан дарс беришини ҳикоя қилди: мен, деди қиз, бу улуг зотлардан катта-катта солонларда қилинадиган қадимги танцаларнинг энг яхшиларини ўрганиб олганман ва сизни ҳам албатта шундай ўргатаман-у, аммо ақлим унча бовар қилмайди, чинакам оёқлари йўқ бўлган кишига қандай қилиб танца ўргатиш мумкин бўларкин. У, Алексейнинг олдига ҳарҳолда қаттиқ шартлар қўйди: нима десам, бажарасиз, зиҳн қўйиб ўрганасиз, менга ошиқ бўлмасликка ҳаракат қиласиз — бу иш дарсга халақит беради — хусусан: бошқа йигитлар мени танца қилишга таклиф этганда, рашк қилмайсиз, чунки бир киши блан ҳа деб танца қилаберсанг ҳам тез вақт ичида малакани йўқотиб қўйиш мумкин ва умуман бундай қилш кишини зериктириб қўяди.

Мересьев шартларни сўзсиз қабул қилди. Зиночка оловдек ёниб турган сочларини силкитиб, келишган нозик оёқларини эпчиллик блан ҳаракат қилдириб, шу ернинг ўзидаёқ, биринчи «па»ни кўрсатди. Бир вақтлар Мересьев, Қамишиндаги кичкина боғда ўт ўчириш командасининг оркестри «русча» ва қадимги танцалар мақомини чалганда, жуда яхши ўйнарди. У, чолғининг муқомини пайқашга сезгир эди ва шунинг учун бу қувноқ фанни моҳирлик блан тез билиб оларди. Энди унинг қийинчилиги шунда эдики, танца қилганда жонли, истаган томонга бурса бўладиган, серҳаракат оёқлар блан эмас, балки кўндан ясашиб болдирларига қайиш блан боғлаб қўйилган ясама оёқлар блан чаққон ва уста ҳаракат қилиши лозим эди. Оғир ва даққи прогезларни болдирларининг ҳаракатига ўргатмоқ учун гоаят зўр куч-қувват ва ирода керак эди.

Ниҳоят, ясама оёқларини ўзига бўйсундириб олди. Салон танцасининг мушкул техникаси бўлган, Поль Судаковский томонидан назарияга айлантирилган, «глиссада», «парад», «змейка», «точка» деган ҳашамдор ва оҳангдор терминлар блан аталиб муқаддас ном олган бу ўйиннинг ҳарбир ҳаракатини ўрганганда, унинг қувончи ичига сиғмас эди. Ҳарбир янги «па» ни ўрганганда, у ёш боладек қувонарди. Уни ўрганиб олгандан кейин хурсандлигидан гир-гир айланар ёки ўз муаллимасини кўтариб ҳавога ирғитарди. Лекин турли муқомда депсиниб қилинадиган бу огир ҳаракатлар унинг жонини қандай азоблаётганини ва бу фанга у не-не машаққатлар блан эришаётганлигини ҳечким ва ҳатто муаллимаси ҳам пайқамас эди. Ба'зан у кўзидан чиққан ёшларни юзидаги тер аралаш шартга сидириб ташлаганини ҳечким сезмай қоларди.

Бир сафар у жуда ҳориган, дармони қурнган ҳолда, лекин қувноқ бир қиёфада ўз хонасига келиб кираркан, дераза олдида ўйланқираб, ботаётган қуёшнинг дарахтлар учига тушиб турган сарғич нурларига қараб турган майор Стручковга тантана блан деди:

— Танца қилишни ўрганаёпман!

Майор индамади.

— Албатта ўрганиб оламан!— деди Мересьев ва хурсандлик блан протезларини ечиб ташлаб, қайишнинг сиқишидан шишган оёқларини зўр бериб қашлай-бошлади.

Стручков бурилиб қарамади, у хўрсиниб йиғлаётгандек ғалати бир товуш чиқарди ва унинг елкалари ҳам шу топда буришиб кетди. Алексей индамасдан одеял тагига кириб олди. Майорга қизиқ бир ҳодиса бўлганга ўхшарди. Ёши анчага бориб қолган, хотин-қизларга уятсизларча қилган муомиласи ва уларга нисбатан ҳазиллашиб ёмон гапларни айтгани учун яқиндагина палатадагиларни кулгига солган ва ғазаблантирган бу киши худди бешинчи синфда ўқийдиган ёш боладек ошиқ-шайдо бўлиб қолган эди, лекин афсуски, бу ошиқликнинг таги унга пуч бўлиб кўринмоқда эди. У, ҳар куни бирнеча бор санатория идорасига кириб Москвага Клавдия Михайловнага теле-

фон қиларди. Москвага борадиган ҳарбир кишидан, гулдасталар, мевалар, шоколад, қисқа ва узун хатлар бериб юборарди ва унга таниш конвертни келтириб топширганларида қувониб ҳазилкашликка тушиб кетарди.

Қизнинг эса уни танигуси ҳам келмас эди, умидвор ҳам қилмас эди ва ҳатто унга ачинмас эди. У, мен бошқа кишини яхши кўраман, севганим ҳозир йўқ, ўлган, сиз, майор, мени ўз ҳолимга қўйинг, унутинг, бекорга чиқимдор бўлиб ва вақтни бекорга ўтказиб овора бўлиб юрманг, деб ўртоқларча маслаҳат бериб ёзган эди. Ана шу қуруқ сўзлар блан дўстона маслаҳат бериб ёзилган, аммо ишқ-муҳаббатда ҳақорат бўлиб туюладиган хат майорни ғазабга келтирган эди.

Алексей одеялга ўралиб, дипломатларча сукунат блан индамай ётиб олган эди. Майор бирдан дераза ёнидан ирғиб туриб, унинг елкасидан туртиб қулоғига бақирабошлади:

— Хўш, айтчи, нима керак у қизга? Нима, мен далада унмай қолган кўкатми? Ҳечкимни йўқ ғарибми? Оғзи-бурним қийшиқми, қари чол бўлиб қолибманми, ёки латга-луттаманми? Унинг ўрнида бошқа қиз бўлганида... Эҳ, нимасини айтасан энди!

У креслога ташланиб, бошини икки кафти орасига олиб шундай бир ларзонга келдики, ҳатто кресло ғижирлаб кетди.

— Ахир у хотин зотидан-ку! У менинг аҳволимни тушуниши керак эди, ҳеч бўлмаса илтифот қилиши керак эди. Ахир уни, у шайтон қизни, бир киши шунча севган экан, унга шу қадар муҳаббат қўйган экан, бир ҳисобини қилиш керак-да!.. Эҳ, Лёшка, Лёшка! Сен уни, ана у мақтаб юрган кишингизни билардинг... Хўш, айтчи: унинг нимаси мендан яхши, унинг нимаси бу қизнинг юрагини ўзига бу қадар жазб қилиб олипти? Нима, унинг ақли зўр, ҳусни ортиқми? Нима қилипти у киши қаҳрамон бўлиб?

Алексейнинг хотирига комиссар Воробьев, унинг оқ чойшаб устида ётган йўғон ва шишиқ гавдаси, унинг ёнида доимо қайғи-ҳасрат чекиб йиғлаб-сиқтаб ўтирган хотин кишининг ғамгин сиймоси ва қизил аскар-

ларнинг дашт-биёбонда қандай қилиб юрганлари тўғрисида бехосдан айтилган ҳикоя келди.

— Майор, у ч и н инсон эди, большевик эди. Қошки мен блан сен ҳам ўшандай бўлсак эди.

4

Санаторияда: оёғи йўқ учучи... танцага берилиб кетипти, деган хабар тарқалди ва бу хабар кўп кишига бема'ни бўлиб туюлди.

Зиночка идорадаги ишларини тамом қилган чоқда, шогирд уни коридорда кутиб турарди. У, қўлида бир даста гул, шоколад ёки овқатдан олиб қолган апельсинни тутиб, муаллимасини кутиб оларди. Зиночка сипоҳ бир қиёфада унга қўл узатар ва улар биргаликда ёз палласида бўш турадиган залга борардилар! Уқишга қунт қўйган шогирд илгарироқ келиб, ҳархил ўйинлар ўйналадиган столларни девор томонга суриб қўйган эди. Зиночка назокат блан унга янги фигура кўрсатарди. Учучи, нозик ва келишган оёқларнинг пол устида қилаётган «вензель» ҳаракатларига қовоқларини солиб жиддий қараб турарди. Сўнгра қиз жиддий қиёфага кирди ва чапак чалиб санайбошлади:

— Бир, икки, уч, бир, икки, уч, глиссад ўннга... Бир, икки, уч, бир, икки, уч, глиссад сўлга... Айланинг. Балли! Бир, икки, уч, бир, икки, уч... Энди икковлашиб змейка қиламиз.

Бу қизни, эҳтимол, оёқсиз бир кишига танца ўргатиш каби шу вақтгача тарихда кўрилмаган ва балки Боб Гровховга ҳам, ҳаттоки Поль Судаковскийга ҳам асло тўғри келмаган бир масалани ҳал қилиш кўпроқ қизиқтиргандир. Эҳтимол, бу қизга унинг қорамағиздан келган, қора соч, кўзлари «ўйноқи» шогирди ёқиб қолгандир, аммо буларнинг иккаласи ҳам уни қизиқтирганлиги ҳақиқатга яқин эди; қандай бўлмасин, у ўзининг ҳамма бўш вақтини ва бутун жону дилини ўқитиш-ўргатишга берган эди.

Кечқурунлар, одамлар сувга чўмилиб, волейбол ва бошқа ўйинлар ўйнаб қайтганларидан кейин, санаториядаги энг серзавқ ўйин танца бўларди. Алексей ҳеч

бир тойпанмай бу кечаларда қатнашар, танцанинг ҳамма қондасини ўрлига келтириб ўйнар ва ҳечбир танца кечасидан қолмас эди. Ҳозир унинг муаллимаси ҳам унга шундай жуда қаттиқ шартлар қўйганига кўп мартабалар пушаймон қилган эди. Баян чалинар, жуфт-жуфт кишилар ўртада муқом қилишарди. Мересьев қизиб кетиб ва ҳаяжон ичида кўзларини ялтиратиб, танцанинг ҳамма қондаларини — глиссаларни, змейкаларни, поворот ва точкаларни эпчиллик блан бажарар ва сочлари оловдек ёниб турган нозик ва гўзал қизини ҳечбир машаққатсиз равон олиб юргандек кўринарди. Аммо ҳар замонда бир кўздан ғойиб бўладиган бу эпчил танчачининг ба'зан эшикка чиқиб нима қилиб келишини ҳечким хаёлига ҳам келтирмас эди.

У ҳар замонда бир қизариб, кулимсираб, дастрў-молчасини бесўнақай елпиб кўчага чиқар эди, аммо остонадан чиқиб ўрмон ва кеча қоронғилиги ичига киргандан кейин юзидаги табассум йўқолиб, унинг ўрнини буришган юз ва лаблар оларди. У, зинапоя панжарасини ушлаб сандирақлаб, инқираб настига тушар ва шабнамдан ҳўл бўлган кўкат устига ўзини ташлар ва ҳали иссиғи кетмаган нам ерга бағрини босиб олиб, қайишлар блан боғланган ва зўриққан оёқларининг зирқираб оғришига чидолмай йиғларди.

Қайишларни бўшатиб оёқларига дам беради. Сўнг-ра яна протезларни боғлаб олар ва оқсоқланиб, тез-тез юриб уй томонга кетарди. У сездирмасдан сёкин залга кирарди, унда чарчамас инвалид баянини чалиб турган бўларди. Алексей кириши блан уни кўзлари блан оломон ичидан излаб турган Зиночка ёнига келиб, садафдек текис ва оппоқ тишларини ялтиратиб турарди. Яна бу иккала ёш, эпчил ва бир бирига ярашиб тушган жуфт даврага кирарди. Зиночка, мени якка қолдириб кетдинг деб унга та'на қиларди. У шўхлик блан ҳазиллашиб, гапни бошқаёққа бурарди. Улар бошқалардан ҳечбир қолишмасдан танца қилардилар.

Оғир танца машқлари ўз натижаларини кўрсата-бошлаган эди. Алексей протезларнинг сўнгини тобора камроқ сезадиган бўлди. Улар гўё унинг болдирларига ўз оёқларидек ўрнашиб кетган эди.

Алексей хурсанд эди. Лекин унинг фақат бир нарса безовта қиларди, у ҳам бўлса: Олядан хат йўқлиги эди. Гвоздевнинг муҳаббат бобида омади юрмагандан кейин у ҳам Оляга хат ёзиб юборганига ҳозир бир ойдан ошган эди. Энди бу хати ўзига энг мудҳиш ва ҳеч бўлмаганда тамоман бема'ни бир хат бўлиб кўринмоқда эди. Хатга жавоб йўқ эди. Ҳар эрта у гимнастика ва югуришдан кейин,— у ҳар куни югуриш маррасини юз қадамдан ошириб борарди,— идорага кириб, келган хатлар солиб қўйиладиган қутини қарарди. Бошқа хоналарга қараганда «М» хонасида хат ҳаминиша кўпроқ бўларди. Лекин у бу хонадаги бир даста хатни олиб, қайта-қайта ағдариб чиқса ҳам ҳечнима тополмасди.

Аммо бир куни танца қилиб турган чоғида танцахонанинг деразасидан Бурназяннинг қора сочли боши кўриниб қолди. Унинг бир қўлида таёғи, иккинчи қўлида эса бир хат бор эди. Бурназян унга бирор гап айтаман дегунча, Алексей унинг қўлидан мактаб болалариникидек йирик ва думалоқ ҳарфлар блан ёзилган конвертни тортиб олиб, ура қочиб кетди, Бурназян ҳайрон бўлиб дераза олдида, муаллима эса жаҳли чиқиб танцахона ўртасида қолаверди.

— Зиночка, ҳозирги замоннинг йигитлари... ана шунақада,— деди Бурназян ғийбатчи кампирлардек бидирлаб.— Уларга ишонманг, яхши қиз, авлиёларнинг мозоридаги жин-ажиналардан ҳазар қилгандек, улардан ҳазар қилинг. Қўйинг уни, яхшиси мени ўртага қолинг,— деди-да қўлидаги таёғини уй ичига ташлаб деразага ёпишиб чиқабошлади. Зиночка ҳали ҳам ҳайрон бўлиб ғамгин бир қиёфада турган эди.

Алексей бўлса, кўпдан бери орзу қилиб юрган хатни қўлида ушлаб худди биров унинг орқасидан қувиб буду-шудини тортиб оладигандек ҳадиксираб кўлга қараб тез чопиб бормоқда эди. У, юлиниб-гимдаланиб қамишлар орасидан ўтди-да, баланд ўт-ўланлар блан тамом ўралган пана бир ерда қумлоқда турган дўнгалак тош устига ўтирди ва қўли қалтираб ушлаб турган қимматли хатнинг уёқ-буёғига кўз ташлади. Нима ёзилган экан бунда? Унинг ичида қандай жазо ҳукми бор экан? Конвертғижимланиб, хатлари ўчиб

қолган эди. У, ўз эгасини тополмай мамлакатда кўп сарсон-саргардон бўлиб юрган бўлса керак. Алексей авайлаб конвертнинг бир четини очдида, дарҳол хатнинг охирига кўз ташлади. Унда: «Жоним, сени ўпиб: Оля» деб ёзилган эди. Юрагининг уриши босилди. Энди анча тинчланиб олгандан кейин, дафтар бетларига ёзилган хатни тиззаси устига қўйиб қатларини очди. Хат негадир лойга булганган ва устига шам ёғлари томган эди. Саришта-саранжоми ҳамиша жойида бўлган бу Оляга нима бўлди экан? Шу топда у ўқиган сўзларидан юраги орзиқиб кетди ва юзида ғурур ҳамда ташвиш аломатлари пайдо бўлди. Ма'лум бўлдики, Оля бир ой илгари заводдач кетган экан ва ҳозир бир даштликда туриб, Қамишин хотин-қизлари блан танкка қарши хандақлар қазиётган экан ва «номи ҳаммамиз учун азиз бўлган катта бир шаҳар» (хатда шундай деб ёзилган эди) атрофида тўсиқлар қуришаётган экан. Хатнинг ҳечбир жойида Сталинград деган сўз йўқ эди. Аммо қизнинг у шаҳар тўғрисида бу қадар жон куйдириб, муҳаббат блан, ташвиш ва умид блан ёзишларидан гап Сталинград устида бораётганлиги очиқ-ойдин билиниб турган эди.

Оля ёзган эдики, биз ўз ихтиёримиз блан кўнгилли бўлиб келган мингларча кишилар бу даштликда бел, кирка, замбил-галтаклар блан тун-кун ишлаб ер қазиётирмиз, тупроқ ташиётирмиз, истеҳкомлар қураётирмиз. Хат баланд руҳ блан ёзилган эди ва фақат ундаги ба'зи сўзлардан улар бу даштликда анчагина қийинчилик блан ишлаётганликлари аранг сезиларди. Оля, афтидан, ўз фикри-зикрини банд қилган ишлари тўғрисида тамом ёзиб бўлгандан кейингина, унинг саволига жавоб берганга ўхшарди. У жаҳл блан ёзган эдики, кейинги хатингни ана шу ерда, «окоплар ичида» олдим, лекин бу хат менга ҳақорат бўлиб туюлди, агарда сен кишининг асабларини жуда бузадиган урушда бўлмаганинда, бу ҳақоратингни сра кечирмас эдим. У яна бундай деб ёзган эди:

«Азизим, ўлимдан қўрқадиган муҳаббат ҳам муҳаббат бўлиптими? Бундай муҳаббат йўқ, жонгинам агар бўлганда ҳам, менингча, ундай муҳаббат сариқ чақага

арзимаиди. Мана мен ҳозир бир ҳафтадан бери ювинмасдан юрипман, чолвор, ботинка кийиб юрипман, ботинкаларнинг учидан бармоқларим чиқиб юрипти. Офтобда куйиб шундай қорайиб кетганманки, баданнинг пўсти палахса-палахса бўлиб тушиб, таги бўртиб-бўртиб кўкариб қолмоқда. Агарда мен ҳозирги чарчоқ, ифлос, буришган ва хунук ҳолимча сенинг ёнингга борганимда, сен мени кўкрагимдан итариб қувармидинг ёки сўкармидинг? Тентаксан, тентаксан! Нима воқиёга учрасанг ҳам келабер; шуни билки, мен ҳамиша ва ҳарқандай бўлса ҳам сени кутганим кутган... Сенинг тўғрингда кўп ўйлайман ва сени тез-тез тушимда кўриб тураман. Шуни билиб қўйки, мен тирик эканман, танимда жоним бор экан, сенинг борадиган жойинг, кутадиган кишинг ҳамиша бўлади ва қандай аҳволда келсанг ҳам кутиб олади... Хатингда ёзбсанки, урушда мен бирон ҳодисага учраб қолишим мумкин деб. Борди-ю, мен «окопларда» юрганимда бирон бахтсиз ҳодисага йўлиқиб қолсам ёки майибчўлоқ бўлиб қолсам, хўш сен мендан юз ўғирармидинг. Эсингдами, фабрика- завод шогирдлиги мактабида ўқиб юрганимизда алгебра масалаларини ўрин олмоштириш усули блан ҳал қилганларимиз? Ҳозир ҳам сен мени ўзинг ўрнига қўйиб бир ўйлаб кўр. Ана шундай сўзларни ёзганинг учун кейин ўзинг ҳам уялиб қоласан...».

Мересьев хатга қараб узоқ ўтирди. Қуёш қорамтир сувда аксини жимиралатиб ёнмоқда, қамишлар шилдираб туради, бахмалдек кўк чигирткалар секин учиб бутоқдан-бутоққа қўнишади. Югурдак қўнғизчалар ингичка ва узун оёқлари блан қамиш илдизлари устидан сувда юриб, орқасидан жим-жима из қолдириб кетади. Кичкина бир тўлқин келиб қумлоқ сўҳилининг четини секин ялаб кетади.

«Бу қандай гап бўлди? — деб ўйларди Алексей. — Қаромати борми, ўйлаб топиш исте'доди борми?». «Юрак сезгир бўлади» — деган эди бир вақт онаси. Ёки окоп қазишнинг оғир ишлари қизни допо қилиб қўйдимикин ва шунинг учун у айтишга ботинолмаган нарсани сезгиси блан пайқадимикин? У хатни яна бир

қайта ўқиб чиқди. Йўқ, бекорчи гап, ҳечқанақа к̄аро-
мат йўқ, қайдан келди бу гап менга! Шунчаки у менинг
сўзларимга жавоб ёзган-да. Лекин жавобни ҳам бо-
лапти!

Алексей бир уф тортиб, секин-секин ечинди, кийими-
ни тош устига қўйди. У ҳамиша шу ерда чўмиларди, бу
қамишлар блан ўралган пана қумлоқ ва нишаб жойни
фақат ўзи биларди. Протезларини ечиб қўйди ва секин
тошдан сирғаниб сувга тушди, чўлтоқ оёқлари блан
қақтиқ қумда тикка юриш қанча азоб берса ҳам у
чидарди, аммо сра эмакламас эди. Сувнинг совугидан
бадани жимирлаб кўлга кирди ва сувга шўнғиди. У,
қирғоқдан юзиб бориб чалқанчасига ағдарилди ва шу
куйи қотиб қолди. У поёнсиз мовий осмонга қараб
ётарди. Теварак чети олтинланиб турган тўда-тўда
булутлар бир-бирини итаришиб юрмоқда эди. Ёнига
бурилгач, қирғоққа кўзи тушди, қирғоқнинг акси сувга
тушиб, унинг кўкатлари, барглари ва бутоқлари сувда
яққол кўриниб турарди. Шу вақтда бирдан кўзига Оля
кўриниб кетди, у худди дўнгалак тош устида ўтирган-
дай эди ва у худди тушида кўргандай бир қиёфада
ўтирарди. Қиз гулдор кўйлагида, оёқларини узатиб
ўтирипти. Лекин оёқлари сувга тегмайди. Икки чўлтоқ
оёқ сув бетида кўринмай шалпилларди: Алексей мушти
блан сувни уриб бу хаёлни ўзидан ҳайдади. Йўқ, Оля
айтган ўрин олмоштириш усули унга ёрдам бермади!

5

Жанубда вазият мушкуллашди. Газеталар Дон
бўйидаги жанглар тўғрисида ёзмай қўйган эдилар.
Иттифоқо Совинформбюро ахборотида Дон орқасидаги
станицаларнинг номи кўриниб қолди. Бу станицалар
Волгага, Сталинградга борадиган йўллар устида эди.
Бу жойларни билмаган кишилар учун бу номларнинг
нималиги унча билинмас эди. Броқ шу ерларда ўсиб
катта бўлган Алексей Дон бўйидаги истеҳкомлар лини-
яси ёрилиб ўтилгани ва уруш Сталинградга қараб
бораётганини дарров тушунди.

Сталинград! Бу сўз ҳали ахборотда айтилмаса-да,
аммо у ҳамманинг оғзида эди. Бу шаҳарнинг номини

1942 йилнинг кузида ташвиш ва ҳаяжон блан тилга олабошладилар. Бу шаҳар тўғрисида худди энг яқин бир киши жуда қаттиқ хавф-хатар остида қолгандек сўзлар эдилар. Бу умумий ташвиш Мересьев учун яна бирмунча ортиқ эди, чунки Оля ўша ерда, ўша шаҳар ёнидаги бир даштликда эди, ким билсин, у қандай машаққатлар ва синовларни бошидан кечирав! У энди Оляга ҳар кун хат ёзиб турадиган бўлди. Лекин қандайдир полевая почта адресига ёзиб юборилган бу хатлардан нима фойда чиқар эди? Ҳамма шошиб-пишиб чекинаётган ва Волга бўйидаги саҳроларда катта жанглар қизиб кетган бир пайтда бу хатлар эгасига бориб тегармикин?

Учучилар санаторияси худди чўп тикилган чумоли уясидек галаёнга келди. Ҳархил ўйинлар: шашка, шахмат, волейбол, городки ва фронтда доимий бўладиган «козёл» ўйинлари йиғиштириб қўйилди. Кўл бўйидаги буталар орасида яшириниб карта ўйнайдиган картабозлар ҳам ўз «очко»ларини йиғиштириб қўйдилар. Мияга ҳечнима кирмас эди. Туришдан бир соат илгари, соат еттида радио орқали бериладиган ахборотни эшитиш учун ҳаттоки энг дангасалар ҳам ўринларидан туриб келадиган бўлди. Ахборотнинг жанг эпизодлари кўрсатилган қисмида учучиларнинг қаҳрамонлиги тўғрисидаги гапларни эшитганда улар тумшайиб, ҳафаланиб юрар, сестраларига инжиқлик қилишар, тартиб интизомдан ва овқатдан зорланишар эдилар, шундай қизғин жанг бўлиб турган вақтда уларнинг Сталинград саҳролари устида жанг қилмасдан, бу ерда, офтобда, ўрмон соясида, ойнадай ялтираб турган кўл бўйида ўйнашиб юрганлари учун гўё санатория ма'мурияти айбдор эди. Ниҳоят бўлмади, дам олучилар: дам олиб бўлдик, энди бизни ҳаракатдаги қисмларга юбораберсинлар, деб арз қилишди.

Кечқурун ВВС (Ҳарбий Ҳаво Кучлари) танлаш бўлимининг комиссияси келди. Чанг-тўзон босган машина ичидан ёқаларида медицина хизмати петлицаси таққан бирнеча командир тушди. Машина олдидан қўлини орқалиққа тираб йўгон бир киши тушди. У ҳарбий ҳаво кучлари орасида машҳур бўлган ва оталарча муноса-

бати учун ҳамма учучилар яхши кўрадиган, биринчи даражали ҳарбий врач унвонига эга бўлган доктор Мировольский эди. Кечки овқатдан кейин, комиссия эрта бландан бошлаб сиҳати тузукроқларни ва отпус-кадан келиб муддатдан илгари тездан қисмга етиб боришни истовчиларни танлашга киришади, деб э'лон қилинди.

Шу куни Мересьев саҳар пайти ўрнидан туриб, одатдаги машқларини қилмасдан, тўғри ўрмонга борди ва то нонушта вақтигача шу ерда тентираб юрди. У ҳечнима емади ва овқатингизни емасдан шундайгина қолдирибсиз, деган овқат ташучи қизга кўрс муомала қилди. Стручков унга: нега сўкасан у қизни, у сенга яхшилиқдан бўлак ҳечнарсани раво кўрмайдику, деганда, у ўрнидан ирғиб туриб ошхонадан чиқиб кетди. Қоридорда деворда осилиб турган Совинформбюро ахбороти ёнида Зина турарди. Алексей ёнидан ўтиб бораёганида қиз ўзини кўрмасликка солди ва жаҳл блан елкасини қисиб қўйди. Аммо Алексей ҳақиқатан қизни кўрмасдан ўтиб кетган эди, лекин қиз хафаланиб йиғламсираб уни чақирди. Алексей жаҳл блан бошини бурди:

— Хўш, нима гапингиз бор? Нима керак?

— Ўртоқ старший лейтенант, нега сиз... — деди қиз секин товуш чиқариб; шу тобда у шундай қизариб кетдики, юзининг рангги сочларининг рангги блан қўшилиб кетгандай бўлди.

Алексей дарров ўзига келиб, эс-ҳушини йиғиб олди.

— Бугун менинг тақдирим ҳал қилинади, — деди ʋ бўғиқ товуш блан. — Қани, омад тилаб бир қўлимни сиқиб қўйинг...

У ҳамишагидан яна кўпроқ оқсоқланиб ўз уйига кирди ва устидан эшикни бекитиб олди.

Комиссия залда ўринлашди. Соғлиқни текширади-ган асбобларнинг ҳаммаси — спирометрлар, силомерлар, кўз қувватини текшириш учун қўлланиладиган таблицалар шу ерга келтирилди. Санаториядагиларнинг ҳаммаси, муддатидан илгари кетучилар, я'ни дам случиларнинг ҳаммаси деярлик қўшни бинода тўплани-

шиб, узун очередыга тизилдилар. Лекин Зиночка келиб ҳаммаларига қачон келиш вақти соат ва минутлари блан кўрсатилган билет бериб чиқди ва энди тарқалиб кетишни сўради. Биринчи бўлиб бирнеча киши комиссиядан ўтгандан кейин тузук қарашар экан ва жуда ҳам инжиқлиқ қилишмас экан, деган овоза тарқалиб кетди. Қизиқ гап, Волга бўйида қизиб кетган жуда катта жанг янги-янги кучларни талаб қилаётган бир чокда комиссия инжиқлик қилмас эмиш! Алексей ғишт девор устида оёқларини ликиллашиб ўтирарди ва бирон киши эшикдан чиқса, гўё жуда ҳам қизиқмаган кишидек сўрарди:

— Хўш, нима гап?

Эшикдан чиққан киши гимнастёрка тугмаларини солиб ёки камарини тортиб келаркан, қувноқлик блан жавоб берарди:

— Урушга борадиган бўлдик.

Мересьевдан олдин Бурназян кирди. У эшик ёнига таёғини қўйиб ичкари кираркан, ўзини тетик тутишга, уёқ-буёққа чайқалмасликка ва чўлоқланмасликка тиришди. Комиссия уни узоқ сақлади. Охири очиқ деразадан Алексей қулоғига жаҳл блан айтилган сўзлар чалинабошлади. Сўнгра эшикдан терга ботган Бурназян чиқди. У, Алексейга бир ўшқириб қаради-да, сўнгра индамай чўлоқланиб паркка кетди:

— Бюрократлар, орқа томонда юручи каламушлар! Авиацияни биладими улар? Нима, мен оёқ ўйинига борармидим? Бир оёғим калта эмиш... Ла'нати клистирлар, шприцлар!

Алексейнинг юраги шув этиб кетди. Аммо у шағдам қадам босиб қувноқ бир қиёфада кулиб ичкари кирди. Комиссия а'золари катта бир стол ёнида ўтиришарди. Уйнинг ўртасида биринчи даражали ҳарбий врач Мировольский қорнини дўппайтириб тикка турарди. Ён томонда, бир столча ёнида шахсий делоларни олдига қўйиб Зиночка ўтирарди, у эғнидаги охорлик оппоққина ҳалати, олтиндай товланиб, дока-дуррача орасидан силкиниб турган сочлари блан жуда чиройли бўлиб кўринарди. Қиз Алексейнинг «дело» сини унга узатди ва узататуриб секин қўлини сиқди.

— Қани, яхши йигит,— деди врач кўзини қисиб,— гимнастёркани ечинг.

Мересьевнинг бу қадар спорт блан шуғулланиб, офтобда қорайиши бежиз эмас экан. Врач унинг миқтидек баданига завқ блан қарарди, унинг қора териси орасидан ҳарбир мушаги туртиб турарди.

— Сиздан Довуд пайғамбарни ясаса бўларкан,— деди комиссия а'золаридан бири билимдонлигини кўрсатиб.

Мересьев ҳамма синовлардан осонлик блан ўтди. Ҳаммаси жойида эди. Қўлининг ишлаши, ўпкаси, қон босими ва асаблари ўрнида эди. Энг охирида у куч синайдиган крафттаппаратнинг пўлат дастасини жўрттага тушириб юбориб бузиб қўйди.

— Учучими? — деб сўради врач хурсандлик блан ва креслога ўтириб «старший лейтенант А. П. Мересьевнинг шахсий делоси» бурчагига резолюция қўйишга ҳозирланди.

— Учучи.

— Қиручими?

— Қиручи.

— Хўп, боринг, қираберинг. У ерда ҳозир сиздақа кишилар жуда ҳам керак!.. Ҳа, айтгандай, госпитальда нима учун ётдингиз.

Мересьев ўйланқираб қолди, ҳамма иш ҳозир чипакка чиқиб кетиши мумкиндек туюлди, лекин врач шу топда унинг шахсий делосини ўқиб, очиқ япалоқ юзларида ҳайронлик аломати пайдо бўлиб ўтирган эди.

— Оёқлари ампутация қилинган... Қанақа гап бу? Янглиш ёзилганмикин? Хўш, нега индамайсиз!

— Йўқ, янглиш эмас,— худди дорга осилаётган кишидек жуда паст ва жуда секин товуш чиқариб жавоб берди, Алексей.

Врач ва бутун комиссия а'золари бу бақувват, чаққон йигитга гумонсираб ва ҳайрон бўлиб тикилиб турардилар.

— Шимингизнинг почаларини кўтаринг!—деб буюрди врач тоқатсизлик блан.

Алексей оқариб кетди. Унинг кўзлари жовдираб

Зиночкага қаради, у секин шимини кўтарди ва кўн протезлари блан стол олдида қотиб турди.

— Ахир, сиз биродар нега бизнинг бошимизни қотириб ўтирипсиз? Қанча вақтни бекорга олдингиз? Оёқларингиз бўлмаса ҳам авиацияга боришни ўйлар экансиз-да? — деди ниҳоят врач.

— Ўйламайман: бораман! — деди Алексей; унинг кўзлари ўжар ялтираб турарди.

— Сиз ақлдан озибсиз! Оёқларингиз бўлмаса ҳам-а?

— Ҳа, оёқларим бўлмаса ҳам бораман ва учаман,— деб жавоб берди Мересьев, энди юмшоқ товуш блан; у эски бичимдаги учучилик френчининг чўнтагини кавлаб, журналдан кесиб олинган ва соз қилиб тахлаб қўйилган варақни чиқариб кўрсатди.— Мана қаранг, мана бу киши бир оёғи бўлмаса ҳам учган экан, нега мен учолмас эканман, икки оёғим бўлмаса ҳам?

Врач мақолани ўқиб, учучига ҳайрон ва ҳурмат назари блан қаради.

— Аммо бунинг учун жуда кўп машқ қилиш керак. Кўрдингизми, у ўн йил машқ қилипти. Протезларни худди оёқлар сингари ҳаракат қилдиришни ўрганмоқ керак,— деди врач юмшаб.

Шунда Алексейга кутилмаган ҳолда мадад келди: Зиночка ўз столчаси орқасидан силкиниб турди-да икки қўлини кўкрагига қўйди ва қизариб кетганидан икки чеккасидан маржондек терлар чиқди. У врачга қараб, дудуқланиб деди:

— Ўртоқ биринчи даражали ҳарбий врач, сиз унинг қандай танца қилишини кўрсангиз эди! Соғлардан ҳам яхшироқ танца қилади. Ростини айтаётипти, ишонинг!

— Нима, танца қилади? Қанақа шайтон бунинг ўзи? — деди врач елкасини қисиб ва комиссия а'золари блан очиқ қиёфада кўз уриштириб олди.

Алексей қувониб, Зиночка айтган фикрини қувватлади:

— Сиз «ҳа» деб ҳам «йўқ» деб ҳам ёзманг. Бугун кечқурун бизнинг танцамизга келинг. Ушанда сиз менинг учаолишимга ишонасиз.

Мересьев эшикка боратуриб, ойнадан комиссия а'золарининг нима тўғрисидадир қизгин гапиришганларини кўриб қолди.

Пешинлик овқат олдидан Зиночка Алексейни излаб паркнинг бир бўш жойидан топди. У айтдики, сиз чиқиб кетганингиздан кейин комиссия а'золари сиз тўғрингизда яна узоқ сўзлашди ва врач: Мересьев бошқа хил одам, балки, у ҳақиқатан учиши ҳам мумкин. Рус кишисининг қўлидан нима иш келмайди дейсиз! — деди. Комиссия а'золаридан бири бу гапга э'тироз билдириб, авиация тарихида бундай воқиа бўлгани йўқ, деган гапни айтди. Врач эса унга жавобан: авиация тарихида кўп нарсалар бўлмаган, ана шу урушда совет кишилари унинг тарихида кўп нарсаларни ўргатиб қолдирадилар, деди.

Танлаб олинган кўнгиллиларни Ҳаракагдаги Армияга юборишдан бир кеча олдин (уларнинг сони икки юзтача эди) санаторияда кенг программа блан катта танца уюштирилди. Москвадан юк автомобиллига тушиб бир тўда музикачилар келди. Музика овозлари уй ва эшикларни ларзага келтириб янгради. Учучилар терга ботиб ва чарчашни билмай хўп ўйинга тушдилар. Улар орасида қувноқ, серҳаракат, чаққон Мересьев олтин соч қизи блан танца қилди. Уларнинг танчасига ҳечким тенг келолмасди.

Биринчи даражали ҳарбий врач Мировольский очиқ дераза ёнида олдига бир кружка пиво қўйиб ўтирар ва кўзини Мересьевдан ва унинг олов сочли шеригидан узмас эди. У медик эди, бунинг устига, у ҳарбий медик эди. У, протезларнинг жонли оёқлардан қандай фарқ қилишини сон-саноқсиз мисоллардан биларди.

Ҳозир эса, у нозик ва гўзал бир қиз блан пириллаб танца қилаётган қора ва бақувват учучига назар солиб тураркан, буларнинг ҳаммаси унга қандайдир уста кўз бўёқчиликдек бўлиб кўринарди. Энг охирда, Алексей қўлни-қўлга, тиззага, юзга ва сонга уриб турли муқомда чалинган қарсақлар остида ўртага тушиб «бариня» ўйинини ўйнаб бергандан кейин, орани ёриб Мировольский ёнига келди, у ҳурмат блан Алексейнинг қўлини сиқди. Мересьев индамасдан турса ҳам, лекин унинг

врачга қаттиқ тикилиб турган кўзлари ялиниб жавоб талаб қиларди.

— Биласизки, менинг тўғридан-тўғри сизни қисмга юборишга ҳаққим йўқ, лекин мен сиз тўғрингизда ўз фикримни ёзиб кадрлар бошқармасига юбораман. Мен тегишли машқ қилгандан кейин сизни учишингиз мумкинлигини билдираман. Хулласки, ҳарвақт сиз мени ўзингизга тарафдор деб билинг,— деб жавоб берди врач.

Врач санатория бошлиғи (у ҳам тажрибали ҳарбий врач эди) блан қўл ушлашиб ва ҳайратда қолишиб залдан чиқишди. Улар ухлаш олдидан яна узоқ вақт папирос чекишиб ўтирдилар ва совет кишиси бирон ишни қилишга астойдил бел боғласа, қилмасдан қўймаслиги тўғрисида яна узоқ муҳокама қилишдилар...

Пастда ҳали ҳам музика янграб турган эди ва танца қилаётганларнинг ердаги соялари деразаларга тушиб турган хира ёруғлик орасидан кўринмоқда эди. Худди шу вақтда Алексей Мересьев юқорида ваннахонада оёқларини совуқ сувга солиб ва лабини қаттиқ тишлаб ўтирган эди,— ваннахонани устидан маҳкам ёлиб олган эди. У оғриқнинг зўридан ҳушини йўқотмасдан ўзини зўрға тутиб турди, протезларнинг қаттиқ ҳаракати натижасида пайдо бўлган қонталаш кўкимтир қадоқларини ва чақадек яраларини сувга ҳўллаб ўтирган эди.

Бир соатдн кейин майор Стручков уйга келиб кирганда, Мересьев ювиниб, тозариб бўлгач, ойна олдида жингалак ҳўл сочларини тарамоқда эди.

— Сени у ерда Зиночка излаб юрипти. Қетиш олдидан у блан бироз сайр қилсанг бўларди. Ачинади киши бу қизчага.

— Юр, бирга борамиз, Павел Иванович, қани юр, ниманг кетади? — деб ёлворабошлади Мересьев.

Унга жон куйдириб танца ўргатган бу ажойиб кўнгли очиқ ва ғалати қиз блан бирга ёлғиз қолиш фикри қандайдир унга ўнгғайсиз сезилмоқда эди. Олядан хат келгандан кейин у бу қизнинг олдида ўзини қандайдир жуда оғир ҳис қиларди. Шунинг учун у ҳозир Стручковга маҳкам ёпишиб бирга боришни илтимос қилмоқ-

да эди. Ниҳоят, Стручков пўнғиллаб-дўнғиллаб шапкасини олиб бирга чиқди.

Зиночка балконда кутиб турарди. Унинг қўлида янгигина узилган бир даста гул бор эди. Гулнинг ғунчалари ва барглари узилиб қизнинг оёғи остига тўкилмоқда эди. Алексейнинг оёқ шарпасини эшитгач, у илгари юрабошлаган эди, лекин унинг ёлғиз ўзи эмаслигини кўриб орқага тортинди.

— Юринглар, ўрмон блан хайрлашайлик,— деб таклиф қилди Алексей бепарво бир оҳангда.

Улар қўлтиқма-қўлтиқ ушлашиб, индамасдан эски лип хиёбонидан юриб кетдилар. Уларнинг оёқлари остида, ой нурлари ола-чалпоқ бўлиб тушиб турган ерда қопқора соялар кезарди ва унда-бунда тушган хазон барглари тилла тангачадек ялтираб кўринарди. Хиёбоннинг одоғига етдилар. Паркдан чиқиб, шудринг босган ва қариган кўкатлар устидан юриб кўл бўйига бордилар. Пастликни оқ кўй терисидек оппоқ ва қуюқ туман қоплаб олган эди. Туман ерга қуюлиб уларнинг белига чиқарди ва муздек ой шу'ласида сирли бир тусда ёйилиб нафас оларди. Ҳаво нам бўлиб, куз ҳиди анқиб турарди, у дам совуқ, дам иссиқ ва дим бўлиб туюларди, худди бу туман денгизининг қандайдир иссиқ ва совуқ булоқлари бордай сезиларди.

— Биз худди булутлар устидан юриб бораётган девларга ўхшаймиз-а? — деди Алексей ўйланиб, шу топда у қизнинг кичкина бақувват қўли билагини қаттиқ сиқаётганини ўнгғайсизлик блан сезмоқда эди.

Ўзининг қандайдир нохуш хаёлларига ботган Стручков дўнғиллаб деди:

— Биз қипқизил аҳмоқларга ўхшаймиз, оёқларимизни ҳўл қилиб, йўлга касал ортдириб кетамиз.

— Сизлардан кўра менинг ишим тузукроқ. Мен ҳўл ҳам бўлмайман ва шамолламайман ҳам,— деди Алексей заҳарханда блан.

Зиночка уларни туман қоплаган кўлга қараб тортди:

— Юринглар, юринглар, унда ҳозир жуда соз бўлса керак.

Улар сувга ботишларига сал қолиб ҳайрон бўлиб тўхтадилар. Шу вақтда Зина барра туман орасида,

салгина нарида қорайиб бир нима қилиб юрган эди. Сўнгра у ерда тахта кўприкча борлиги билинди ва унинг ёнида турган қайиқчанинг қораси кўринди. Зиночка туман ичидан ғоз кўтарилди ва қўлида эшкак кўтариб келди. Эшкакларни ҳалқалардан ўтказдилар, Алексей қайиқни ҳайдаб кетди, Зина блан майор орқада ўтирган эди. Қайиқ тиниқ сув устида сузиб кетди, у гоҳ туман ичига кириб кетар, гоҳ ой шу'ласида оппоқ ялтираб турган очиқликқа чиқарди. Уларнинг ҳарбири ўз ўйини ўйлар эди. Кеча тинч бўлиб, эшкаклар остида сув симоб томчиларидек жимирлаб кўринар ва симобдек оғир туюларди. Эшкак ҳалқалари тақирлар ва қасирлар, қаердадир қуш чақирлар эди, жуда йироқдан уккининг кукулаган хунук товуши сув устида аранг эшитиларди.

— Яқинда уруш бўлаётганига ишонгинг келмайди...— деди секингина Зиночка.— Уртоқлар, менга хат ёзиб турасизми? Масалан, сиз Алексей Петрович лоақал бир элликкина хат ёзарсиз. Истасангиз, мен сизга адресим ёзилган откритка ҳам бераман, хўпми? Соғ, саломатман, салом, деб қутига солиб юборарсиз, балки...

— Йўқ, мен жуда маза қилиб кетаман, дўстлар! Бўлди энди, ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, ишга киришиш керак, ишга! — деб юборди Стручков.

Яна ҳаммалари жим бўлишди. Майда-майда тўлқинлар қайиқ остида биқирлаб турар ва сув қайиқнинг икки томонига шилдираб урарди. Туман тарқалди, энди қирғоқ томондан қайиққа қараб келаётган ой нурининг кўкимтир ялтираган шу'ласи ва гулларнинг сувда жилваланиб турган акси яққол кўриниб турган эди.

— Бир ашула қилмаймизми, а? — деди Зиночка ва жавобни кутмасдан, ўзи четан дарахти ҳақидаги ашулани бошлаб юборди.

Қиз ёлғиз ўзи мунгли оҳанг блан биринчи бандни айтгач, дарҳол майор Стручков чуқур ва кучли овоз блан унга қўшилди. Илгари майор сра ашула қилмас эди, ҳаттоки, Алексей ҳам унда шундай силлиқ ва ширалик овоз бор, деб гумон қилмаган эди. Бу мунгли ва ишқий ашула силлиқ сув устида кенг ёйилиб янгра-

моқда эди. Хотин ва эр кишининг жаранглаб чиқаёган икки овози соғинишиб бир-бирини қувватларди. Алексейнинг хотирига уйнинг деразаси олдида бир бош қип-қизил мевасини осилтириб ёлғизгина турган ингичка четан дарахти, еростидаги қишлоқда туручи шахло кўз Варя келди; сўнгра буларнинг ҳаммаси хаёлдан учди: кўл ҳам, бу сирли ойдинлик ҳам, қайиқ ҳам, ашулачилар ҳам бирдан кўздан ғойиб бўлди, унинг кўзига кумушдек оппоқ туман ичидан камишинли қиз кўринди, аммо бу қиз чаман очилиб ётган кўкатзор ичида оқтуллар орасида ўтирган суратдаги Оля эмас эди, бу қандайдир янги, нотаниш, ҳорғин Оля эди, унинг юзлари офтобда қорайиб доғ босиб ва лаблари пўрсилдоқ боғлаб ёрилиб, эғнидаги гимнастёркаси қорайиб кетган эди, у қўлида белкурак кўтариб Сталинград ёнидаги даштликда юрган эди.

У эшкакни қўйди ва уччовлари жўр бўлиб қўшиқнинг охирги лапарини айтдилар.

6

Эрта блан бир қатор ҳарбий автобуслар санатория ҳовлисида чикди. Автобуслардан бирининг зинапоясида ўтирган майор Стручков дарвозадан чиқмасданоқ четан дарахти тўғрисидаги севикли ашуласини бошлаб юборди. Бошқа машинадагилар ҳам унга қўшилиб кетдилар, хайрлашулар, соғ-саломатлик тилашлар, Бурназяннинг аскиялари, автобус ойнасидан Алексейга нималарнидир айтиб хайрлашаётган Зиночканинг гаплари — ҳаммаси бу ашуланинг оддий ва ма'нодор сўзларига аралашиб кетди. Қадимдан қолган ва кўп йиллар унутилиб кетган бу ашула Улуғ Ватан уруши йилларида янгидан тилга олиниб юракларни қитиқламоқда эди.

Жўрлашиб айтилган қўшиқнинг замзамадор оҳанги остида автобуслар жўнаб кетишди. Қўшиқ тамом бўлгач, ҳамма жим бўлди, то пойтахт атрофидаги заводлар ва қишлоқлар ойнадан аранг кўрингунча ҳечкимдан садо чиқмади.

Қителининг тугмаларини очиб зинапояда ўтирган майор Стручков табассум блан Москва теварагининг манзараларини тамоша қилиб борарди, унинг кайфи чоғ эди. Тиниб-тинчиб ўтирмайдиган бу ҳарбий жаҳонгаштага юриш, кезиш бир одат бўлиб қолган эди, ҳозир у ўз гаштини суриб бормоқда эди. Гарчи у, ҳозирча маълум бўлмаган қандайдир бир ҳарбий қисмга бораётган бўлса ҳам, барибир, худди ўз уйига бораётгандек ҳис қилар эди. Мересьев безовталиқ блан индамай ўтирарди. У, катта мушкулот ҳали олдинда эканлигини сезар ва янги ғовларни енгиб ўтаоламанми, йўқми, деб ўйланиб борарди.

Мересьев автобусдан тушиши блан ҳечерга кирмай, ҳаттоки кечаси қаерда тунашини ҳам ўйламай, тўппатўғри Миrowsольский турадиган ерга борди. Биринчи омадсизлик ана шу ердан бошланди. Унинг кўп меҳнатлар қилиб ўзига рай' қилдирган хайрихоҳ одами шошилинич командировка блан учиб кетган экан ва тезда қайтмас экан. Алексейга умумий қойда юзасидан рапорт беришни таклиф қилдилар. Мересьев шу ернинг ўзида дераза ёнига ўтириб рапорт ёзди. Рапортни пакана ва озғингина командир — интендантга топширди. У, қўлидан келгунча ёрдам беришга ва'да қилди ва бир-икки кундан кейин келишини сўради. Учучи қанча ялиниб ёлворса ҳам ва ҳатто дўқ уриб кўрса ҳам натижа чиқмади. Интендант суяклари чиқиб турган чиллакдек қўлларини кўкрагига қўйиб, умумий тартибимиз шунақа, мен уни бузолмайман, деди. Эҳтимол шундай бўлиши ҳам мумкин: бирон ёрдам қилиш ҳақиқатан ҳам унинг қўлидан келмас, Мересьев қўлини силтаб чиқиб кетди.

Унинг ҳарбий идоралар ўртасида танда қуриб юриши ана шундан бошланди. Яна бир нарса унинг аҳволини мушкуллаштирди; у ҳам бўлса шу эдики, уни госпитальга шошиб-пишиб юборганлари учун, у кийим-кечак, озиқ-овқат ва пул аттестатлари олмасдан келган эди ва уларни сўратиб олдириш тараддудини ҳам кўрмаган эди. Унинг ҳатто командировка қоғози ҳам йўқ эди. Хуш муомала ва сермулозимат интендант гарчи унга тегишли ҳужжатларни телефон орқали тез-

дан сўратиб олишни ва да қилган бўлса ҳам, Мересьев бундай ишлар жуда секинлик билан қилинишини билар эди, демак, у ҳарбир килограм нон ва ҳарбир чақмоқ қанд қаттиқ ҳисобга олинадиган ҳарбий Москвада бирмунча вақт жойсиз ва озиқ-овқатсиз туриши керак бўлади.

У госпитальга Анютага телефон қилди. Қизнинг овозидан унинг бир ниманинг ташвишини қилиб юрганлиги ёки жуда зарур иш билан банд бўлганлиги сезилди, аммо қиз унинг келганига жуда хурсанд бўлди ва ўз уйига бориб туришини таклиф қилди, хусусан у шу кунларда госпитальда казарма ҳолатида турганини ва уни ҳеч безовта қилмаслигини айтди.

Санаториядан кетучиларга йўл учун беш кунлик озиқ берилган эди, шунинг учун Алексей овқат тўғрисида ўйламасдан, шағдам қадам ташлаб, катта-катта янги иморатлар орқасидаги ҳовлининг тўрида жойлашган эски таниш уйга равона бўлди. Ҳозир бошпана ҳам, овқат ҳам бор — кутиб туриш мумкин. У яна ўша айланма қоронғи зинапоядан юқори кўтарилди. Уердан яна ўша ҳидлар — мушук, керосин, ҳўл латта ҳиди келиб турарди. У пайпаслаб эшикни топди ва қаттиқ тақиллатди.

Иккита йўгон занжир илиб қўйилган эшик тирқишидан бир кампирнинг чўзиқ юзи кўринди. Алексейга шубҳа билан узоқ разм солиб қарашди, унинг кимлигини, фамилияси нималигини ва кимда иши борлигини суриштиришди. Шундан кейингина занжирлар шақирлаб тушиб, эшик очилди.

— Анна Даниловна уйда йўқ, у, телефон қилиб сизнинг келишингизни айтди. Ичкари кириб, мен сизни унинг уйига киргизиб қўяман.

Кампир нурсиз ва жимириқ кўзлари билан унинг юзига, усти-бошига, айниқса буюм халтасига тикилиб қаради.

— Сизга, балки, сув иситиб бериш керак бўлар? Ана печка устида Аннанинг керосинкаси турипти, ўзим иситиб бераман...

Алексей таниш уйга ҳечбир ўнғайсизланмасдан бемалол кирди. Ҳаммаерни ўз уйим деб биладиган ва

майор Стручковда жуда ҳам тараққий қилган солдатлик одати, балки, унга ҳам юққандир. У, бирнеча йиллар ҳалол ва содиқ хизмат қилган бу уй аш'ёларидан нафталин, чанг аралаш думоққа ураётган таниш ҳидларни сезиб, бирмунча ҳаяжонланди, у ўзини худди узоқ вақт сайр-саёҳат қилиб охири ўз туғишган уйига келган кишидек ҳис қиларди.

Кампир унинг изидан эргашиб бораркан тинмасдан бидирлагани-бидирлаган эди: булка сотадиган дўконда очередь бўлиб туришади, агар тўғри келиб қолса қора нон ўрнига карточка блан юмшоқ кулча олиш мумкин, яқинда трамвайда катта бир ҳарбий кишидан эшитдим: Сталинград ёнида немислар жуда бопланиб калтак епти, Гитлер гам-гусса ютабериб ақидан озиб қолипти, уни ҳозир жиннихонага солиб қўйишган эмиш, Германияда ҳозир афти-башараси худди Гитлерга ўхшаган бошқа бир киши ҳокимлик қилаётган эмиш; Алевтина Аркадисвна деган қўшним бор, у бекордан-бекорга ишчи карточкаси олади, менинг сут соладиган сирланган яхшигина бир битонимни олган эди, шуни қайтариб бермаяпти; Анна Даниловна жуда яхши қиз, ота-онаси жуда одамшаванда кишилар, улар уруш вақтида бу ердан эвакуация бўлиб кетишди, қиз жуда ақллик, оғир ва ўзига эҳтиёт, ба'зи ана ундақа шалтоқ юручилардан эмас, тўғри келган одам блан ҳириллаб юрабермайди ва уйига йигитларни бошлаб келмайди.

— Сиз унинг куёви бўласизми? Совет Иттифоқи Қаҳрамони танкчи сизми?

— Йўқ, мен оддий учучиман,— деб жавоб берди Мересьев ва шу топда кампирнинг пириллаб турган юзида ҳайрат, ранж, ишончсизлик ва ҳатто ғазаб аломатини кўриб кулиб юборишига сал қолди.

Кампир лабларини буриштириб эшикни ёпиб чиқди ва даҳлиздан туриб, қўполроқ оҳанг блан дўнгиллаб деди:

— Иссиқ сув керак бўлса ўзингиз керосинкада қайнатиб оларсиз.

Анюта кўчма госпитальда иш блан жуда банд бўлса керак. Бугунги хира куз кунда уй бутунлай таш-

ландиқ ҳолда кўринарди. Ҳамма нарсани қалин чанг босиб ётарди. Кўпдан бери суғорилмаган гуллар деразалар тагида ва тумбочкалар устида сарғайиб, сўлиб ётарди. Стол устида чойнак турарди, нон ушоқлари моғорлаб ётарди. Пианино устини чанг-тўзон қоплаган эди. Ҳавонинг оғирлигидан ва бузуқлигидан бўлса керак, катта бир пашша деразанинг сарғайиб, қорайиб кетган ойналарига урилиб, зўрға нафас олаётгандек нолиш блан гўнгилларди.

Мересьев деразаларни очди. Улар усти харра-харра бўлиб турган қия бир тепаликка қараб очиларди. Тоза ҳаво тўлқинланиб уйга кирди, ундаги чанг-тўзонларни қуюндек кўтариб кетди, уйни чанг тумани босди. Шунда Алексейнинг хаёлига қувноқ бир фикр келди: бу ташландиқ уйни супуриб-сидириб қўймоқчи ва кечқурун Анюта вақт топиб уни кўрмоққа келганида бу иши блан уни ҳайрон қолдирмоқчи бўлди. У, кампирдан пақир, латта, супурги сўраб олди ва эркаклар азалдан ёмон кўрадиган уй тозалаш ишига ғайрат блан киришди. У, бир ярим соатча зўр бериб ҳамма жойни тозалади, супуриб сидирди, чангларни қоқди ва бундай осон ишни топиб олганидан хурсанд бўлди.

У кундузи бу ерга келаётганида кўприк бошида қашқар гул сотиб турган қизчаларни кўрган эди. Кечқурун бориб шу гулдан бирнеча донасини келтириб стол ва пианино устидаги вазаларга қўйди ва юмшоққина кўк креслога ўтириб, а'зойи бадани роҳат қилиб ҳордиқ олди, кампир ошхонада унинг масаллиғидан тайёрлаётган қовурма ҳиди думоғига уриб, маза килди.

Лекин Анюта келди-ю, у блан зўрға сўрашиб, ўзини девонга ташлади, ҳатто ярқираб турган теварак-атрофига ҳам назар солмади. Бирнеча минут дам олиб, сув ичиб олгандан кейингина теварак-атрофига ҳайрон бўлиб қаради ва ҳаммасига дарров тушунди-да, ҳорғин бир қиёфада табассум блан ташаккур изҳор этиб Мересьевнинг биллагини сиқиб қўйди:

— Гриша сизни бунчалик яхши кўришининг сабаби бор экан-да, ҳозир менинг бироз рашким ҳам келаяпти. Алёша, шу ишларнинг ҳаммасини... наҳотки ўзингиз қилган бўлсангиз? Жуда яхши одам экансиз!

Гришадан ҳеч хабарингиз йўқми? У ўша ерда, уч кун бурун ундан хат олдим, қисқагина хат, ҳаммаси бўлиб икки оғиз сўз ёзилган: ҳозир Сталинградда экан, тен-такка қаранг; соқол қўйиб юрибман деб ёзипти. Топган ишига-ю, топган вақтига қаранг!.. У ер жуда хавфлик-ку, а? Гапирсангизчи, Алёша, гапирсангизчи? Сталинград тўғрисида шу қадар даҳшатли гаплар айтилаётирки!

— У ерда уруш бўлаяпти.

Алексей уҳ тортиб қовоғини солди. Унинг Волга бўйида бўлган кишиларга ҳаваси келарди, унда ҳозир катта жанг бораётган эди ва бу жанг ҳамманинг оғзида эди.

Улар то кечгача гаплашиб ўтирдилар, иштаҳа блан қовурма еб овқатландилар, сўнгра ухлаш тараддудига тушдилар, иккинчи уй миҳ қоқилиб маҳкамла-ниб ташлаганлигидан, улар ака-сингилдек бир уйда жой солишиб ётдилар—Анюта каравотда, Алексей девонда ётди—ва шу ондаёқ қотиб ухлаб қолдилар.

Алексей уйқудан кўзини очиши блан ирғиб ўрнидан турди, қуёшнинг тўзон аралаш нурлари аллақачон пол устида қия тушиб ётган эди. Анюта йўқ эди. Алексейнинг девони орқасида бир парча хат суқиб қўйилган эди: «Шошиб госпитальга кетдим. Чой стол устида, нон жавонда, қанд йўқ. Шанбадан илгари келолмасман. А.»

Шу кунларда Алексей уйдан чиқмади. Қиладиган иши йўқлигидан кампирнинг ҳамма примусларини, керосинкаларини тузатиб берди, костюльларини ямади, электр ёқадиган выключатель ва штепсельларни тузатиб қўйди ва ҳатто кампирнинг илтимоси блан, сирланган битонни қайтариб бермаган ҳалиги дажжол Алевтина Аркадьевнанинг сут идишини ҳам ямаб тузатиб берди. Бу ишлари блан у, кампирнинг ва унинг эрининг меҳрибончилигига сазовар бўлди. Кампирнинг эри қурилиш трестиди ишлар экан, ҳаво хавфидан мудофаа қилучи активлардан экан, у ҳам уйдан чиқиши блан бирнеча кеча-кундуз йўқ бўлиб кетар экан. Чол-кампир шундай хулосага келишди: танкчилар, албатта, яхши одамлар-куя, аммо учучилар ҳам улар-

дан қолишмайди, гарчи уларнинг касби ҳавоий касб бўлса ҳам, аммо ўзлари уй-рўзғор ишини биладиган ва масалага жиддий қарайдиган кишилардир.

Алексей ўзи тўғрисида натижани билиш учун кадрлар бўлимига боришдан бир кеча бурун ўз девонида кўзларини очиб ётди. Эрта саҳар ўрнидан туриб, соқолини қирди, ювинди ва идоранинг очилиш пайтини пойлаб етиб борди ва ўз тақдирини ҳал қиладиган ма'мурий хизмат майорининг столи ёнига бориб биринчи бўлиб турди. У, майорга кўзи тушиши билан уни ёқтирмади. Майор, Алексейни гўё кўрмагандек бўлиб, столнинг ичини анча вақтгача титкилаб ўтирди, бирқанча папка ва қоғозларни чиқариб олдига териб қўйди, кимгадир телефон қилди ва секретарь қизга шахсий делоларни қандай номерлаш кераклигини айтиб батафсил тушунтирди, сўнгра қаёққадир чиқиб кетиб, анчадан кейин қайтиб келди. Шу орада Алексей бу бурни узун, юзи чўзиқ, соқол-мўйлови созлаб қирилган, лаби оқариб ва пешонаси устидаги сочлари тўкилиб ялтираб турган бу кишини ёмон кўриб қолди. Энг охири майор календарьнинг бир варағини ағдариб қўйгандан кейин бошини кўтариб келучига қаради:

— Менда ишингиз борми, ўртоқ старший лейтенант?—деб сўради йўғон ва сипоҳона бир овоз билан.

Мересьев ўз арзини баён қилди. Майор секретарь қиздан унинг қоғозларини келтиришни сўради ва то «дело»келгунча оёқларини чўзиб, дандон чўп билан тишини кавлаб ўтирди ва одоб юзасидан чап кафти билан оғзини пана қилиб турди. Қоғозлар келтирилгач, у дандон чўпини рўмолчаси билан артди, қоғозга ўраб, кителининг чўнтагига солиб қўйди ва шундан кейин «шахсий дело» ни ўқишга тутинди. Эҳтимол, ўқиб бориб оёқларининг кесилгани тўғрисидаги ўринга етгач, Алексейга столи кўрсатиб: ўтиринг, нега тикка турибсиз, дегандай қилди ва яна ўқишга тутинди. Энг охири варағини ўқиб бўлгандан кейин сўради:

— Хўш, муддаонгиз нима?

— Муддаом қиручи полкка бориб хизмат қилиш.

Майор столнинг орқасига суянди ва ҳали ҳам тикка турган учучига ҳайрат билан тикиларкан, столи унинг

яқинига суриб кўйди. Унинг қалин қошлари силлиқ ва думалоқ пешонасига томон яна баландроқ кўтарилди.

— Аммо сиз учаолмайсиз-ку?

— Учаоламан, учаман. Синаш учун машқ қилучилар мактабига юборинг, — деди Мересьев; унинг овози худди бақираётгандек бўлиб эшитилди, унинг сўзларида шундай қаттиқ истак бор эдики, ҳатто бошқа столлар ёнида ўтирган ҳарбий кишилар ҳам бошларини кўтариб унга қарадилар ва бу қорача чиройли йигит бунчалик жон куйдириб нимани талаб қилишини билмоқчи бўлдилар.

— Ахир, менга қаранг, оёқларингиз йўқ бўлатуриб, қандай қилиб учасиз? Қизиқ... ҳечерда кўрилмаган нарса. Қим сизга рухсат беради? — деди майор; у, олдида турган кишини қандайдир бир сирли ёки, эҳтимол, жинни бўлса керак, деб ўйлади.

Алексейнинг тунд юзига ва «ўйноқи» кўзларига қийшайиб қараркан, у мумкин қадар юмшоқроқ гапиришга ҳаракат қиларди.

— Бу ҳечерда кўрилмаган бўлса, ана энди кўришади, — деди Алексей зарда блан; у қўлтиқ дафтарчаси ичидан ялтироқ қоғозга ўраб қўйилган журнал варағини олди-да, майорнинг олдида стол устига қўйди.

Қўшни столлар ёнида ўтирган ҳарбийлар ишларини қўйиб, бу гапларга қизиқиб қулоқ солиб турдилар. Улардан, бири гўё бирор иши бордек, майор ёнига келди ва ундан гугурт сўраб, Мересьевнинг юзига қаради. Майор мақолага кўз югуртириб чиқди.

— Бу биз учун ҳужжат бўлолмайди. Бизда йўл-йўриқ бор. Бу йўл-йўриқда авиацияга яроқли бўлиш даражалари аниқ кўрсатилган. Сизнинг-ку икки оёғингиз йўқ экан, ҳатто икки бармоғингиз бўлмаганда ҳам, мен сизни самолётни бошқаришга йўлатмас эдим. Олинг бу журналингизни, бу далил-исбот бўлолмайди. Иштиёқингиз борлигига тасанно дейман аммо лекин...

Мересьевнинг қони қайнаб жаҳли чиқабошлади ва сиёҳдонни кўтариб унинг ярқираб турган тоз пешонасига солишига сал қолди, броқ ўзини зўрға босиб:

— Бу-чи?—деди бўғиқ товуш блан.

У энг охирги ҳужжати чикариб стол устига қўйди. Бу, биринчи даражали ҳарбий врач қўл қўйиб берган қоғоз эди. Майор шубҳаланиб қоғозни олди. Қоғоз расми-русум томондан ўринлатиб ёзилган эди, унда медицина-санитария бўлимининг штемпели ва печати босилган эди; остида эса учучилар орасида э'тибори зўр бўлган кишининг имзоси бор эди. Майор қоғозни ўқиб чиққач, муомаласини яна яхшироқ қилди. Йўқ, унинг олдида турган бу киши жинни эмас. Тенги йўқ бу йигит оёқлари бўлмаса ҳам ҳақиқатан ҳавога учмоқчи. Ҳаттоки у жиддий ва му'табар бир зот бўлган ҳарбий врачни ҳам авраб ишини тўғрилаб олипти.

— Нима деса дейишаберсин, ҳар ҳолда мен бу ишни қилолмайман,—деди майор уҳ тортиб ва Мересьевнинг «дело»сини нари суриб қўйди.— Биринчи даражали ҳарбий врач нима деб ёзса ёзаберади, аммо бизда йўл-йўриқ бор, унда ҳамма гап очиқ ва аниқ айтилган, бир ҳарфини ҳам бузиб бўлмайди... Агар мен уни бузсам, жавобгарлигини ким тортади: ҳарбий врачми?

Қорни тўқ, ўзига бино қўйган, ўз гапидан қолмайдиган, оғир ва хушмуомала, ихчам кителининг ёқасига тоза ёқалик қадаб олган, жун босган қўлларининг катта-катта ва хушук тирноқлари текис қайчиланган бу одамга Мересьев ғазаб блан қараб турарди. Гап тушунтириб бўладими бу одамга? Гапни тушунармиди у? Ҳаво жанги нималигини билармиди у? Балки умрида ўқнинг товушини ҳам эшитмагандир. Алексей бор кучи блан ўзини босиб бўғиқ товуш блан сўради:

— Хўш, энди мен нима қилишим керак?

— Шу ишга қаттиқ жазм қилган бўлсангиз, у вақтда мен сизни аскар тўплаш бўлимидаги комиссияга юборишим мумкин,—деди майор елкасини қисиб.— Лекин шуни айтиб қўяйки, бекорга овора бўласиз.

— Нима бўлса бўлар, ёзинг комиссияга!—деди Мересьев бўғилиб ва стулга ўтирди.

Унинг идорадан-идорага танда қуриб юриши ана шу тарзда бошланди. Иши бошидан ошиб-тошиб ётган ҳорғин кишилар унинг арзига қулоқ солар, ҳайрон бўлар, унинг ҳолига ачиниб хайрихоҳлик билдирар, бош

қотирар ва қўлларини икки томонга ёзиб чорасизликларини кўрсатардилар. Дарҳақиқат, улар нима ҳам қилаолар эдилар? Қўмондонлик томонидан тасдиқланган жуда тўғри йўл-йўриқ бор эди, кўп йиллар давомида муқаддас таомил ҳукмига кириб қолган ан'ана бор эди, буларни бузиш, хусусан мана шундай сра радди-бадал қилиб бўлмайдиган ҳодисани кўра-билатуриб бу йўл-йўриқ ва таомилларни бузиш иложи бормиди, ахир? Жанг майдонида жовлон уриш орзусида юрган бу тиниб-тинчимайдиган инвалиднинг ҳолига ҳамма ачинарди, унинг талабига қат'ий қилиб «йўқ» дейишга ҳечкимнинг тили бормасди, шунинг учун уни кадрлар бўлимидан аскар тўплаш бўлимига, бир столдан иккинчи столга юборардилар ва хайрихоҳлик қилиб комиссияга йўллардилар.

★ Охири Мересьев парво қилмайдиган бўлиб қолди: унинг иззат нафси тўлиқинланиб ис'ён кўтармоқчи бўлганда ҳам у ҳарқандай муомалага кўнадиган бўлиб қолган эди, биров йўқ деса ҳам, насиҳат қилса ҳам, камситиб ва иллифот-мурувват қилиб гапирса ҳам индамас эди. У ўзини вазмин тутиш ва илтимос қилиб сўраш йўлини ўрганиб олган эди, илтимосига ҳар кун икки-уч жойдан «йўқ» жавоби олганда ҳам руҳини туширмас эди ва умидини узмас эди. Журналдан қирқиб олинган варақ блан биринчи даражали ҳарбий врач берган қоғоз чўнтақдан олиб солабериш натижасида қатларидан йиртилиб кетган эди ва буларни чандирдек ёғлиқ қоғоз блан елимлаб олган эди.

Бу оворагарчилик устига пул, озиқ-овқат ҳужжатлари тўғрисида полкдан тезликда жавоб бўлмади, у ҳали ҳам аттестатсиз юрмоқда эди. Санаториядан берилган озиқ-овқат тамом бўлган эди. Тўғри, у дўстлашган қўшни чол-кампир унинг уйда овқат тайёрламай қўйганини кўриб, қистаб овқатга таклиф қилардилар. Лекин у бормас эди, чунки бу чол блан кампирнинг тепалик тагидаги бир парча ерда сабзавот экиб уни нечоғлиқ машаққат блан ўстиришларини, ундаги ҳарбир бош пиёзнинг, ҳарбир дона савзининг ҳисоби борлигини биларди, улар ҳар эрта блан тегишли нонларини болаларча тантилик блан расо бўлишиб олишларини

билар эди, шунинг учун уларнинг таклифини қабул қилмас эди ва, қозон-товоқ қилиб овора бўлиб юраманми, деб ҳозир командирлар ошхонасида овқатланиб юрибман, деб дангал айтиб қўяқолди.

Шанба келди, бугун Аниютанинг уйга келадиган куни. Ҳар куни у қиз блан телефонда гаплашиб ўз ишларининг мазаси йўқлигини айтарди. Ниҳоят унинг миясига бир фикр келди. Буюм халтасида отасидан қолган эски кумуш папирос қутиси бор эди, унинг қопқоғида учта қатор турган чопқир отнинг сурати чиройли қилиб солинган ва «Кумуш тўй куни дўстлардан совға» деган хат ўйилган эди. Алексей папирос чекмаса ҳам, онаси азиз фарзандини фронтга жўнатиш куни бу қутини унинг чўнтагига солиб қўйган эди. Шундан бери у, отасидан қолган ва оилада жуда азиз тутилган бу оғир ва қўпол буюмни ёнида олиб юрарди ва ҳавога учган маҳалларида «бахти очилиши» учун чўнтагига солиб қўярди. Буюм халтасини ахтариб қутини топиб олди ва тўғри «комиссион» магазинига олиб борди.

Нафталин ҳиди бурқсиб турган озғингина аёл папирос қутини қўлида айлантириб қаради ва суякдек бармоғи блан қути устидаги ўйма хатни кўрсатди:

— Ном ёзилган буюмлар комиссияга қабул қилинмайди.

— Қиммат сўрамайман, ўз нархингизга қараб бераберинг,—деди Алексей.

Нафталин ҳиди бурқсиб турган аёл нурсиз кўзларини ўқрайтириб Алексейга қараркан, заҳар сочиб деди:

— Йўқ, йўқ, шуни ҳам айтиб қўяйки сизга, гражданин ҳарбий киши, менимча, сизнинг тўйда кумуш совға олишингизга ҳали анча бор.

Учучи қипқизариб, папирос қутини тахта устидан олди-да, ўзини эшикка урди. Қимдир биров унинг енгидан тортди ва вино ҳиди бурқиб турган оғзини унинг қулоғига тўғрилади:

— Қизиқ нарса экан. Қиммат эмасми?—деди у кўкимтир бурни тагидаги патак соқолини серкиллашиб ва қалтираб турган чандир қўлини папирос қутига

узатди.—Оғир экан. Майли, Ватан уруши қаҳрамонининг ҳурмати учун беш қоғоз бераман.

Алексей савдолашиб ўтирмасдан беш юз сўмни олдида, бу сассиқ эски-туски хонадан тоза ҳавога югуриб чиқди. Яқинроқдаги бозордан бир бўлак гўшт, ёғ, нон, картошка, пиёз сотиб олди. Ҳатто бирнеча дона петрушка олишни ҳам унутмади. Қилган харидини кўтариб «уй»га борди.

Келтирилган нарсаларини ошхонага киргизиб, стол устига қўйди ва кампирга қараб:

— Тагин хомлайича оладиган бўлдим, унда овқатни бемаза пиширишади,—деб кампирни алдади ва масаллиқларини стол устига қўйди.

Кечқурун Анютанинг келишига серҳашам овқат тайёр эди. Гўштининг суяклари ажратиб қайнатилган ёғлик картошка шўрва устида петрушканинг жингила барглари ўйнаб юрарди, алоҳида қилиб пиёз блан гўшт қовурилди, ҳаттоки клюквадан пиширилган кисель ҳам тайёр эди: кампир уни картошка пўчоқларини тозалаб пиширган крахмалдан ҳозирлаган эди. Қиз ҳориган ва ранглари оқарган ҳолда кириб келди. Зўрға ҳаракат қилиб ювинди ва бошқатдан кийинди, Апилтапил шўрва блан қовурмани еб бўлди-да, сеҳрли эски креслога чўзилди, бу кресло ҳорғин кишини гўё юмшоққина бахмал бағрига босиб ва қулоғига алла айтиб роҳат уйқуга соларди. Бу қиз шундай қилиб, совуш учун битонга солиб совуқ сувга қўйилган ва келиштириб пиширилган кисельни кутмасдан ухлаб қолди.

Қиз бир пас мизғиб кўзини очганда эски ва чиройли буюмларга тўла бўлган, ҳамон тозагина турган уйга сал-пал қоронғи тушган эди, унинг кўзи овқат столи ёнида, эски лампанинг теварак-четидаги шокиласи ўргумчак нусха қилиб ясалган ва унга болалигидан таниш бўлган абажури орқасида ўтирган Алексейга тушди. У, бошини икки кафти орасига сиқиб ўтирар ва худди икки қўли блан миясини эзиб ташламоқчидек кўринарди. Гарчи унинг юзи кўринмаса ҳам, лекин ўтириш авзойидан оғир бир дард кечираётганлиги сезилиб турарди, иродаси кучли ва азми зўр бўлган бу киши-

нинг ҳозирги аҳволини кўрган қизнинг юраги эзилиб кетди ва бу ачиниш юракдан тўлқинланиб томоққа тикилди. Қиз секин ўрнидан туриб унинг ёнига борди, бошини бағрига босиб ва бармоқлари блан сочларини тараб, силайбошлади. У, қизнинг қўлини ушлаб кафтидан ўпди, сўнгра бирдан чеҳраси очилиб, кулимсираб ирғиб турди:

— Ҳа, айтгандай, кисель бор эди-я! Жуда соз қиёмга келган пайти ҳозир. Мен куйиб-пишиб, совутиб об-тобига келтиргунимча эсим кетди, қарасам, қизча ухлаб қолипти, бундай вақтда ошпаз албатта ғам-ғусса ютади-да!

Улар бу аччиқ-нордон «мислсиз» кисельдан бир тарелкадан ҳузур қилиб ейишди, лақиллашиб, ўтиришди, аммо улар худди маслаҳат қилиб қўйгандай, икки мавзуга тил тегизишмади, яъни Гвоздев блан унинг Мересьевнинг иши тўғрисида оғиз очишмади. Сўнгра ҳарқайси ўзи ётадиган жойини тўғрилади. Анюта даҳлизга чиқиб турди, Алексейнинг протезлари ешилиб пол устида тўқ этиб тушгандан кейин уйга кирди ва чироқни ўчирди-да, ешиниб ўз ўрнига ётди. Уй қоронғи эди, улар индамасдан ётишарди, лекин чойшабнинг шиғирлашидан ва каравотнинг ғижирлашидан уларнинг иккови ҳам ухламаганлиги ўзларига сезилиб турарди.

Ниҳоят Анютанинг юраги сиқилиб кетди:

— Алёша, ухлаганингиз йўқми?

— Йўқ, уйғоқман.

— Хаёл сураяпсизми?

— Хаёл сураяпман, сизчи?

— Мен ҳам хаёл сураяпман.

Яна жим қолишди. Трамвайнинг бурилишдан ғижирлаб ўтиши ойнадан эшитилиб турарди. Трамвай дугаси устида кўкимтир сачраган учқунлардан бир лаҳза уй ёришиб кетди ва шу топда улар бир-бирининг юзини кўриб қолишди. Иккови ҳам кўзини очиб ётарди.

... Алексей бугун ўз оворагарчилигининг натижаси тўғрисида Анютага бир сўз ҳам айтмади, аммо қиз унинг ишлари яхши эмаслигини ва бу иродаси зўр кишининг умиди сўнай-сўнай деб турганини пайқади.

У хотинларга хос туйғуси блан ҳозир унинг аҳволи оғир эканлигини сизди ва унинг руҳий ҳолати ҳозир қандай оғир бўлса ҳам, унга тасалли берадиган бирон гап айтиш, барибир, ярага туз сепгандай бўлишини ва ачиниб хайрихоҳлик қилиб гапириш ҳақорат бўлиб туюлишини фаҳмлади.

Алексей эса қўлларини бош тагига қўйиб чалқан-часига ётар ва хаёл сурарди: мана ундан уч қадам нарида қоронғиликда каравот устида яхшигина бир қиз ётипти, бу қиз ўз дўстининг қаллиғи бўлади, у яхши ва очиқ йигит. Ҳозир ўрнидан туриб, қоронғи уйда икки-уч қадам нари босса, қизнинг ёнига боради, йўқ, икки дун’ёда ҳам у бу ишни қилмайди, бундай қадамларни босмайди, ҳали жуда яхши таниш бўлмаса ҳам, аммо унга иссиққина жой берган бу қиз унинг ўз синг-лисидек эди. У, шу ҳолни майор Стручков билса, балки, мени боплаб сўкарди ва ҳатто гапимга ишонмас эди, деб ўйлади. Ким билсин, балки у ҳам ҳозир бу ҳолни бошқалардан кўра яхшироқ тушунган бўлар эди... Ажойиб қиз бу Анюта; боёқиш шу қадар чарчашига қарамай, ўз ишига жуда берилган ва кўчма госпитальдаги оғир ишига қаттиқ ҳавас қўйган эди!...

— Алёша, — деб чақирди Анюта секин товуш чиқариб.

Мересьев ётган девондан бир мақомда пишиллаган товуш эшитилди. Учучи ухлаб қолган эди. Қиз ўрнидан турди, яланг оёқлари блан оҳиста-оҳиста шипиллаб унинг ёнига борди, худди ёш болани эҳтиёт қилгандай унинг ёстиғини тўғрилади ва ён томонларига одеялни тортиб қўйди.

7

Комиссияга энг биринчи Алексейни чақирдилар. Командировкадан қайтиб келган йўғон ва семиз биринчи даражали ҳарбий врач раислик ўрнида ўтирган эди. У, Алексейни дарров таниди ва ҳатто ўриндан туриб унинг қаршисига чиқди.

— Нима, олишмаяптими? Тўғри, азизим, сизнинг ишингиз оғир, биласизми, қонундан четга чиқишга тўғри келади. Хўш, қонундан қандай қилиб четга чи-

қиш мўмкин? — деди у очиқ кўнгил блан хайрйхоҳлик билдириб.

Алексейни ҳатто текшириб ҳам кўришмади. Ҳарбий врач унинг қоғозига қизил қалам блан: «Кадрлар бўлимига. Машқ қилучи авиация бўлимига синаш учун юбориш мумкин деб ҳисоблайман» деб ёзиб берди. Алексей қоғозни олиб тўғри кадрлар бўлими бешлиғига борди. Уни генерал олдига киргани қўймадилар Мересьевнинг тажанглиги тутабошлаган эди, лекин генералнинг ад'ютанти ёш ва келишган, кичкинагина қора мўйловли, қувноқ ва одамшинаванда бир капитан бўлганидан, Мересьев, ўз та'бирича, «малоикаларни» азалдан ёқтирмаса ҳам, унинг столи ёнига ўтирди ва, ўзи ҳам пайқамасдан, бошидан ўтган бутун воқиаларни унга батафсил ҳикоя қилиб берди. Ҳар замон телефон жириглаб унинг ҳикоясини бўларди Капитан эса дам-бадам ўрнидан туриб бошлиғининг кабинетига югурарди. Қайтиб келиши блан у дарров Мересьев қаршисида ўтириб олар ва болаларникидек содда кўзларини унга тикиб турарди, аммо кўзларида ҳайронлик, қойиллик ва ҳатто ишонмаслик аломатлари кўриниб турган ҳолда:

— Хўш, хўш, тағин нима бўлди? — деб қистарди, ёки қўлларини икки томонга ёзиб: — Ёлғон эмасми? Худо ҳақи, шу гапларинг ростми?—деб сўрарди.

Мересьев унга идорадан-идорага қатнаб юрганларини айтиб берганда, ёшлиғига қарамай идора ишларида жуда моҳир бўлган капитан газабланиб бақирди:

— Ёмон одам экан-ку улар! Сени беҳудага овора қилишипти-да. Сен, қандай десам бўларкан, жуда яхши, тенги йўқ йигитсан!.. Аммо уларнинг гапи ўринлик; оёқлари бўлмаган киши қавога учмайди.

— Учади... Мана...— Мересьев журнал вароғини ва ҳарбий врач ёзиб берган қоғозларини чиқариб қўйди.

— Оёқларинг бўлмаса, қандай қилиб учасан ахир? Тентак экансан-ку! Йўқ, биродар, «Оёғи йўқдан ўйинчи чиқмайди» деган мақол бор.

Бошқа киши бўлганда, Мересьевнинг албатта жаҳли чиқиб, қўпол гапларни ҳам айтиб юборган бўлар

эди. Лекин капитаннинг очиқ юзидан дўстлик ва хайрихоҳлик аломати кўриниб турганидан, Алексей хафа бўлмади ва хафа бўлиш ўрнига болаларча завқ блан: — Шунақами ҳали? — деб қичқириб юборди ва бирдан ўйинга тушиб кетди.

Капитан ҳайрон қолиб унга қараб турди, сўнгра бир сўз айтмасдан, унинг қоғозларини кўтариб кабинетга кириб кетди.

У узоқ вақтгача чиқмади. Ичкарида икки кишининг сўзлашаётганини эшитиб турган учучининг а'зойи бадани жимирлаб кетди, юраги қаттиқ урабошлади, у, худди тез юрар машинага тушиб айланма йўллар блан энг баланд чўққига чиқаётгандек бўлди.

Капитан хурсандлик блан кулимсираб кабинетдан чиқди.

— Гап шуки,—деди у,—учучи қилиб юбориш талабига генералнинг қулоқ солгуси ҳам келмади, лекин у: моянаси ва бошқа та'миноти камайтирилмаган ҳолда хизмат қилиш учун БАО* га юборилсин, деб ёзиб берди. Онгладингми? Моянани камайтирмасдан...

Алексейнинг юзида хурсандлик ўрнига ғазаб аломатини кўрган капитан ҳайрон бўлиб қолди.

— БАО га? Ҳечбир-да! Гапга тушунсаларингчи, ахир: мен қорним учун ва кўпроқ мояна олиш учун югуриб юрганим йўқ. Мен учучиман, тушунасизми, учучиман, учишни ва ҳавода жанг қилишни истайман... Бирон киши ҳам тушунмайди менинг бу дардимни?! Оппа-очиқ бир...

Капитан донг қотиб қолган эди. Шунақа ҳам қайсар киши бўладими, бошқа киши бўлганда бу илтифотни кўриб яна ўйинга тушиб кетган бўларди, бу эса... Тентакка ўхшайди. Лекин бу тентак капитанга жуда ёқиб қолди... У, Алексейнинг ҳолига ачинди, унга ўз мақсадига эришиш учун қандай бўлса ҳам ёрдам бермоқчи бўлди. Бирдан унинг миясига яхши бир фикр келди. Алексейга кўз қисиб, бармоғи блан ўзига имлади ва

---

* БАО — Аэродром хизматидаги батальон.

бошлиғининг кабинетига қараб-қараб унинг қулоғига шивирлади:

— Генералнинг қўлидан келгани шу. Бундан ортигига қувваги етмайди. Худо ҳақи! Йўқса, уни жинни бўлипти, деб кулар эдилар; оёғи йўқ кишини учучи қилиб юборипти, дер эдилар. Шу ердан чиқиб тўғри бизнинг катта бошлиғимизга бор, бу ишни фақат ўша ҳал қилаолади.

Янги ошнаси пропусқа тўғрилаб бергандан кейин Мересьев ярим соатдан сўнг катта бошлиқнинг қабулхонасида, гилам устида асабий бир ҳолда юрмоқда эди. Нега илгарироқ шуни пайқамади экан! Шунча вақтни бекорга ўтказмасдан, аввал бошда келиб шу кишига мурожаат қилиш керак эди! Ё уёғлик, ё буёғлик бўларди-қоларди. Бошлиқнинг ўзи ҳам асс дейишган эди. У тушунар, у, қиручини БАО га юбормас.

Қабулхонада генераллар, полковниклар сипоҳона бир қиёфада ўтиришарди. Улар секин товуш чиқариб ўзаро сўзлашардилар, улардан ба'зилари безовта кўринар эди, устма-уст чекишар эди, фақат старший лейтенант гилам устида ғалати диркиллаб нари-бери юрмоқда эди. Ҳамма бошлиқнинг олдига кириб чиққандан кейин навбаг Мересьевга келди ва у шағдам юриб стол ёнида ўтирган думалоқ юз ва чеҳраси очиқ ёш майор ёнига борди.

— Сиз, ўзларига кирасизми, ўртоқ старший лейтенант?

— Ҳа, менинг у кишининг ўзларига шахсан айтадиган жуда муҳим ишим бор.

— Балки сиз мени ҳам ўз ишингиз блан танишгирарсиз? Ўтирсангизчи, қани ўтиринг, чекасизми?— деди ва очиқ папирос қутини Мересьевга тугди.

Мересьев чекмаса ҳам, негадир бир дона папиросни олдида; қўлида ёғимлаб столга қўйди ва сўнгра бирдан худди капитанга ҳикоя қилиб бергани сингари, майорга ҳам бошидан ўтган воқиаларнинг ҳаммасини айтиб берди. Генераллар эшиги олдида «муаккил» бўлиб туручи «малоиқалар» тўғрисидаги фикрни у энди тамоман ўзгартган эди. Унинг гапларига майор дўстларча астойдил қулоқ солди ва жуда та'сирланди.

Журнал мақола̄сини ўқиди ва врачнинг қоғози блан танишди. Мересьев жуда руҳланиб кетганидан ирғиб ўрнидан турди ва қаерда турганини ҳам унутиб, яна бир марта ўз оёқ ўйинини намойиш қилмоқчи бўлди... Лекин шу вақтда бутун ишнинг пачава бўлишига сал қолди. Бирдан кабинет эшиги очилиб, ундан узун бўйли, озғин ва қорасоч бир киши чиқди, Мересьев уни суратларидан тусмоллаб, дарров таниди. У киши йўл-йўлакай шинелининг тугмаларини солиб, орқасидан бораётган генералга нималарнидир сўзларди. У, ташвиши зўр бўлганидан, ҳатто Мересьевни кўрмай қолди.

— Мен Кремльга кетаяпман,—деди у майорга ва соатига қаради.—Соат олтига Сталинградга учиб учун кечки самолёт буюриб қўйинг. Верхная Погромнаяга қўнилади,— у тез юриб чиқиб кетди.

Майор шу ойда самолёт буюрди ва Мересьев эсига келиб қўлларини ёзди:

— Омадингиз юрмади, учиб кетадиган бўлдик. Кутиб туришга тўғри келади, турадиган жойингиз борми?

Бир дақиқа бурун жуда ғайратли ва иродаси зўр бўлиб кўринган Алексейнинг юзи бирдан ўзгариб руҳсизлик ва ҳорғинлик аломатини ифода қилди. Бу ҳолни кўрган майор қарорини ўзгартди:

— Хўл... Бошлиғимизнинг одатини биламан, у ҳам худди шундай қилган бўлар эди.

У иш варақасига бирнеча оғиз сўз ёзиб конвертга солди ва устига: «Кадрлар бўлими бошлиғига» деб ёзди. Хатни Мересьевга бериб, унинг қўлини сиқди:

— Чин қалбимдан муваффақият тилайман!

Хатда бундай деб ёзилган эди: «Лейтенант А. Мересьев қўмондоннинг ҳузурида бўлди. Бу кишига эʼтибор блан қараш керак. Унинг жанговар авиацияга қайтиб бориши учун мумкин бўлган ҳамма чоралар блан ёрдам бермоқ зарур».

Бир соатдан кейин қора мўйловли капитан Мересьевни ўз бошлиғининг кабинетига олиб кирди. Гавдаси йўғон кекса генерал қуюқ қошларини чимириб хатни ўқиди ва кўк кўзларини ялтиратиб учучига қараб илжайди.

— У ерга ҳам бориб келдингми... дарров-а! БАО га юборганим учун хафа бўлибсан-да? Ха-ха-ха!— У қаҳқаҳлаб кулди. — Балли!. Аслзод учучини дарров танийман. БАО га боришни истамайди, буни ўзига ҳақорат деб билибди... Қизиқ!.. Хўш, ўйинчи, нима қилдим сен блан энди? Йиқилиб абжағинг чиқса, менинг калламни олишади, миянгни едингми чол, нега уни учишга юбординг, дейишади. Қим билсин, сен ҳам бутун дун'ени ҳайратга солган йигитларимиздан бири бўлиб чиқарсан... Қани, қоғозни буёққа ол.

Генерал қоғозни эгри қўйиб, кўк қалам блан тушуниб бўлмайдиган ёзув блан сўзларни чала-чала қилиб: «Машқ қилиш мактабига юборилсин» деб ёзди. Мересьев қўллари қалтираб қоғозни олди. У, аввал шу ернинг ўзида, сўнгра зинапоя ёнида, ундан кейин пастда, пропуска кўриб киргизадиган часовой ёнида, сўнгра трамвайда, ниҳоят, йўлакда туриб ёмғир гомчилари остида хатни қайта-қайта ўқиди. Бутун ер юзидаги кишилардан ёлғиз угина чала-чулпа ёзилган бу тўрт сўзнинг ма'носини чинакам тушунаоларди.

Алексей Мересьев шу кунни қувонганидан дивизия командири сийлов қилиб берган соатни чиқариб сотди ва пулига ҳархил таомлик ва вино сотиб олди, Анютага телефон қилиб, бир-икки соатга қўчма госпитальда ўрнига бироқ кишини қўйиб келиб кетишини сўради ва қўшни чол-кампирни таклиф қилиб улуғ галабаси шарафига катта зиёфат қилиб берди.

8

Москва яқинида, Осоавиахим аэродромчаси ёнида жойлашган машқ қилиш мактабида ўша кунларда ишлар жуда қизиқ кетган эди.

Сталинград жангида авиация учун иш кўп эди. Ёнғин ва портлашлардан доимо тутун қоплаб турган Волга қал'асининг устида ҳаво жанги муттасил давом этиб, тўс-тўполон урушларга айланиб бормоқда эди. Ҳар икки томондан ҳам катта талафот берилмоқда эди. Қурашаётган Сталинград орқа томондан ҳам деб учучилар талаб қилгани қилган эди... Машқ қилиш мактаби-

да госпитальлардан келган учучилар бирмунча такрор ўргатилар, бу дамгача орқа томонда граждaн самолётларни учуриб келган учучиларга эса янги жанговар самолётларни учуриш ҳунари та'лим берилар эди, шунинг учун ҳам бу мактабнинг ишлари ниҳоятда кўпайиб кетган эди. «Ушка», «Уточка» деб аталган сўзанак нусха машқ самолётлари тор аэродромда йиғилмаган дастурхон устида ўрмалаб юрган пашшадек ғужғон ўйнарди. Улар кун чиқишидан то кун ботишигача тепада ғўнғиллаб учушар ва ғилдирак изларидан эгри-бугри бўлиб ётган ерга бири қўниб, бири учиб турарди.

Машқ мактаби штабнинг бошлиғи миттигина, уйқусизликдан кўзлари қизариб кетган бир киши эди. У. Мересьевга ўқрайиб қараркан, худди: «Қайси ажинга сени тағин бу ерга учуриб келди. Ўз ташвишим ўз бошимдан ошиб ётган бир пайтда фақат сен камлик қилиб турган эдинг!» — дегандек бўлди ва хатлар солинган пакетни унинг қўлидан зарда блан юлиб олди.

Мересьев подполковникнинг кўпдан бери қирилмаган ва соқоллари жингила-жингила бўлиб кетган ксир юзига қўрқа-писа қараб тураркан. «Ҳозир оёқ тўғрисида гап бошлайди-ю, ҳайдаб юборади» деб ўйлади. Аммо, шу топда бирдан иккала телефон ҳам жириглаб кетди. Подполковник бир трубкани елкасига қистириб қулоғига қўйди ва иккинчисига овози қалтираб алланималар деб бақирабошлади ва шу блан бирга Мересьевнинг ҳужжатларига ҳам кўз югуртирди. У фақат генералнинг резолюциясини ўқиган бўлса керак, чунки телефон трубкасини қўймасдан резолюция тағига: «Учинчи машқ отрядига, лейтенант Наумовга» деб ёзди. Сўнгра трубкани қўйди ва ҳорғин бир оҳангда сўради:

— Буюм аттестати қани? Озиқ-овқат аттестати-чи? Йўқ? Ҳаммасида йўқ. Биладан, биладан бу ашулани. Госпитальда ҳамманинг боши қотиб қолган, бундақа ишларга қўли ҳам тегмайди. Хўш, мен сизларга нимадан овқат пишириб бераман? Рапорт ёзинг, аттестат бўлмаса, буйруқдан ўтказмайман.

— Есть написать рапорт!— бурро қилиб айтди завқ блан Мересьев қоматини керган ва қўлини чаккасига қўйган ҳолда.— Кетишга рухсатми?

— Боринг,— деди подполковник қўлини сал силки-тиб. Сўнгра у бирдан бақриб юборди:— Тўхтанг! Бу нима қилиқ? — бармоғи блан Алексей қўлидаги, тева-рагида олтин ҳарфлар ўйилган ва Василий Васильевич ин'ом қилган таёқни кўрсатди. Мересьев шошиб қолган-дандан таёқни кабинет бурчагида унутиб чиққан эди,— нима бу олифтагарчилик? Ташланг таёқни! Ҳарбий қисм эмас, лўлихона бўлиб қолдими энди бу ер! Ёки шаҳар боғи бўлдими: ҳасса, таёқ, хипчин, қамчи... яқин-да бўйинларингга тумор тақиб, ёнларингда қора мушук ҳам олиб юрарсизлар дсйман. Бундан буён кўзимга бундақа нарсалар кўринмасин! Олифта!

— Есть, ўртоқ подполковник!

Олдинда ҳали кўп қийинчиликлар ва ўнғайсизликлар бор эди: баджаҳл подполковникка рапорт ёзиб аттестатларнинг йўқлиги сабабини батафсил тушунтирмоқ керак эди; мактабда кўп кишилар тўхтовсиз келиб кетиши орқасида овқатларнинг мазаси йўроқ эди ва ўқучилар пешинлик овқатни еб бўлибоқ, кечки овқат тўғрисида ўйлашар эдилар; учучилар учун муваққат равишда учинчи сон умумий ётоқхонага айлантирилган ўрта мактаб биносидаги печка трубалари ёрилиб кетган эди, ҳаво қаттиқ совуқ эди, Алексей биринчи кеча одеял ва кўн реглан остида қалтираб чиқди. Шундай қийинчиликлар ва ўнғайсизликлар бўлса-да, Алексей буерда ўзини худди аввал қумлоқда ётиб ҳолдан кетган ва сўнгра тўлқин уриб сувга туширган балиқдек эркин сезарди. Бу ердаги нарсаларнинг ҳаммаси унга ёқди ва ҳаттоки бивуак ётоқхонанинг ўнғайсизликлари ҳам унга тездан ўз орзусига етадигандек бўлиб туюлди.

Бундай вазиятга у ўрганиб қолган эди; уруш вақтида эскириб, шалвираб қолган кўн реглан, жун этик кийган, офтобда қорайган, товуши хириллаб қолган ва хушчақчақ бўлган бу кишиларнинг ҳаммаси ўз туғишганидек эди; авиация бензинининг чучмал ва каттиқ ҳиди, учишга ҳозирланаётган ва учаётган самолётлар-

нинг гулдираши ва бир мақомда ғунгғиллаши унга роҳат берарди; ҳамма сри мойга буланган ва афти-башараси қорайиб кетган техника раҳбарлари, офтобда мисдек қорайиб кетган баджаҳл инструкторлар, метеорология будкасидаги ширмон юз қизлар, команда пункти тепасидан кўкимтир товланиб паға-паға бўлиб чиқаётган тутунлар, зуммерларнинг хириллаши ва телефонларнинг қаттиқ жиринглаши, фронтга кетучиларнинг «хотира учун» олиб кетиши орқасида ошхонада қошиқларнинг етишмаслиги, ҳархил рангдаги қаламлар блан ёзилган ва пастида албатта ҳавода учиб юриб қизлар тўғрисида ўйлайдиган учучилар карриатура қилиб солинган «жанговар варақалар», ғилдираклар ва қўлтиқ таёқларнинг излари эгри-бугри бўлиб ётган учув майдонининг юмшоққина билчираб ётиши, ҳархил болохонадор сўкишлар ва авиация терминлари қўшилиб айтиладиган қувноқ гап-сўзлар — буларнинг ҳаммаси эскидан таниш ва одат бўлиб қолган нарсалар эди.

Мересьев бирданига очилиб яйраб кетди. Унга тамом йўқолиб кетгандек бўлиб кўринган қувноқлик ва қиручиларга оз-моз одат бўлиб қолган хушчақчақлик яна қайтиб келди. У, унвони кичикларнинг саломига чаққон ҳаракат блан чиройли қилиб жавоб қайтарар, унвони катталарни кўрганда шартиллатиб қадам босиб салом берарди. У, янги форма олиши блан уни дарров ўз бичимига тўғрилаш учун, урушга келмасдан бурун касби машиначи бўлган ва ҳозир БАО да озиқ-овқат ёзиб беручилик вазифасини ўтайдиган кекса сержантга берди. Сержант кечалари ҳам ишлаб, серпардоз олифта лейтенантларга давлатдан тикиғлик ҳолича берилган сарполарни «бичимига тўғрилаб» берарди.

Мересьев келган кунидек учинчи отряд инструктори лейтенант Наумовни учув майдонидан қидирабошлади, чунки ўшанинг қарамоғига юборилган эди. Бўйи пака-на, серҳаракат, боши катта, қўллари дароз бир киши бўлган Наумов «Т» доирасида югуриб юрар ва ҳавода учаётган «ушка»га қараб, уни бошқаручи учучини ҳадеб сўккани сўккан эди:

— Бир қоп... тилла... ортилган арава... «Қиручи бўлганман» дейди тагин! Қимни алдамоқчи бўлар экан бу киши?

Мересьев ўзининг бўлғуси инструкторига қондасини тўла келтириб салом берди, у эса жавоб ўрнига қўлини силтаб, осмонни кўрсатди:

— Кўрдингизми? «Қиручи», ҳавога даҳшат солмоқда... музга суқиб қўйилган гулга ўхшайди.

Инструктор Алексейга ёқди. У, шунга ўхшаган бироз телба-кезик, ишга жон сабил кишиларни яхши кўрарди, чунки уқувли ва серҳаракат одам бўлганидан бундай кишилар блан тез тиллашиб кетар эди. Алексей ҳавода учаётган кишининг камчилиги тўғрисида бир-икки оғиз бама'ни сўз айтди. Пакана лейтенант унга бошдан-оёқ қараб олгач, сўради:

— Сизни менинг отрядимга юборишдими? Фамилиянгиз нима? Нимада учган эдингиз? Урушга қатнашганмисиз? Учмаганингизга қанча вақт бўлди?

Алексей берган жавобларига лейтенантнинг қулоқ солганига ишонмади, чунки у осмонга қараб бир кафтини кўзига соябон қилиб турар ва бир қўлини муштум қилиб ҳавога силкитарди:

— Аравакаш!.. Машинани буришга қаранг уни! Худди осов отни нўхталаб удда қилиб ҳайдайолмасдан юрган аравакашга ўхшайди.

У, Алексейга эрталаб учиш бошланадиган вақтда келишини тайинлади ва дарҳол «синаб кўришни» ва'да қилди.

— Энди бориб дам олинг, йўлдан чарчаб келгансиз. Овқат қилдингизми? Шундай ола-тасир пайтда овқат беришни унутиб қўйишлари ҳам мумкин... Алвастининг қўғирчоғига ўхшамай ўл! Ҳали сен ерга туш, «қиручи» қанақа бўлишини сенга кўрсатиб қўяман!

Мересьев дам олишга бормади, чунки совуқ шамол қуруқ қум тўзонини сочиб турган аэродром унинг тахта каравоти турган «тўққизинчи А» синфидан иссиғроқ эди. У, БАО га бориб, этикдўзни топди ва унга бир ҳафталик тамакисини бериб, командирлар боғлайдиган камардан иккита боғичли тасма ясаб беришни сўради.

Бу тасмалар унга учиш вақтида протезларини самолётни оёқ блан ҳаракатга келтирадиган рычагларига маҳкам қилиб боғлаш учун керак эди. Этикдўз бу иш шешилишч бўлгани ва бундай нарсани умрида биринчи марта ясагини ваъ қилиб, «ярим литрга» пул ҳам сўраб олди ва тасмаларни жуда созлаб ясаб беришга ваъда қилди. Мересъев аэродромга қайтиб борди ва то қоронғи тушгунча, энг охирги самолёт линейкага келтирилиб арқон блан темир қозикқа боғлангунча самолётларнинг учишига қараб юрди, бу учишлар кўзига оддий машқ бўлиб эмас, балки уста учучиларнинг ким ўзар мусобақасига ўхшаб кўринарди. У фақат учишга қарамас эди. У аэродром муҳитига, унда елиб-югуриб қилинаётган ишларга, моторларнинг тинмасдан гулдиршига, ракетницаларнинг қарсиллашига, бензин ва мойнинг ҳидларига кўмилиб маҳлиё бўлиб кетган эди. Унинг бутун вужуди қувнамоқда эди, эртага учмоқчи бўлганида самолёт бўйин бермасдан, қўл остидан чиқиб кетиши ва ҳалокат юз бериши мумкинлиги ҳатто хаёлга ҳам келмас эди.

Эрта блан у учиш майдонига келганда майдон ҳали бўш эди. Линейкаларда турган самолётларнинг қизиётган моторлари гулдирар, «қутбий» печлардан ўт сачраб турар ва механиклар винтларни очасолиб, бу ўтдан илондан қочгандек қочардилар. Ҳар эрта блан айтиладиган таниш сўзлар эшитилди:

— Қ запуску!

— Контакт!

— Есть контакт!

Алексей эрта саҳарда келиб негадир самолётлар олдида тентираб юргани учун, кимдир уни боплаб сўқди. У эса сўкишни ҳазилга олди ва негадир миясида ўрнашиб қолган гапни ўз-ўзича хурсандлик блан такрорлаб: «Есть контакт, есть контакт, есть контакт»... деб юраберди. Охири, самолётлар диркиллаб, қанотлари саланглаб ва қанотлари тагидан механиклар суяган ҳолда стартга чиқабошлади. Наумов ҳам етиб келган эди, у тамакини кичкина қилиб ўраб чекиб юрарди ва худди чимитилган сариқ бармоқларидан тутун сўраётгандай кўринарди.

У, Алёксейнинг ҳамма қондасини ўрнига келтириб берган расмий саломига жавоб бермасдан сўради:

— Ҳа, келдингми? Хўп, тузук: биринчи келган бўлсанг, биринчи бўлиб учасан. Қани, тўққизинчининг оғқа кабинасига чиқиб ўтир, мен ҳозир. Кўрамиз, қани нима ҳунар кўрсатар экансан.

У қўлидаги кичкина папиросини тез-тез сўриб чекабошлади, Алёксей эса тезроқ самолётга чиқиб олишга шошилди. У, инструктор келгунча оёқларига тасмаларни боғлаб олмоқчи эди. Ўзи яхши одам-у, аммо ким билсин, бирдан қайсарлиги тутиб қолиб, учишга қўймаслиги ва галва кўтариб юбориши ҳам мумкин. Мересьев сирғончиқ қанотга тармашиб қалтираб кабинага осилиб олди. Қаттиқ ҳаяжон босганидан ва ҳали ўрганмаганидан, у нуқул сирғаниб тушар ва сра оёғини кўтариб кабинага қўяолмас эди, унинг ҳаракатларига ҳайрон бўлиб қараб турган юзлари чўзиқ ва қовоғи солинган механик: «маст шекилли, аблах» деб ўйлади.

Алёксей охири қотма оёқларининг бирини кабинага олди ва ниҳоятда зўр уриб иккинчисини ҳам қўйгандан кейин ўзи ҳарсиллаб кабина ўриндигига ўтирди ва дарров қайиш тасмаларни протезларидан ўтказиб педальга боғлаб олди. Тасмалар жуда соз ишланган экан, улар протезларни ричагларга жипс сиқиб турарди. Алёксей ҳозир ўзини худди ёшлигида оёқларига конькини жуда соз қилиб боғлагандек ҳис қиларди.

Инструктор кабинага бошини тикиб сўради:

— Сен, биродар, шу топда маст эмасмисан? Пуф де, қани?

Алёксей пуф деди. Инструктор ҳечқандай ичкилик ҳиди келмаганини сезгач, механикка муштумини силкитди.

— Қ запуску!

— Контакт!

— Есть контакт!

Мотор бирнеча бор қаттиқ партиллади, сўнгра поршенлари гумбур-гумбур қилиб урабошлади. Мересьев хурсандлигидан ҳатто қичқириб юборди ва дарров газ

берадиган дастакни ушлаб тортди, лекин гапириладиган карнайдан инструкторнинг бақириб сўккан овози эшитилди:

— Элдан бурун ўзингни ўтга урма.

Инструкторнинг ўзи газ берди, мотор гулдиради ва самолёт диркиллаб чошиб кетди. Наумов чаққон бошқариб, дастакни ўзига олди ва сўзанакка ўхшаган, ҳар ерда ҳархил ном блан — Шимолий фронтда «лесник», Марказий фронтда «капустник», жанубда «кукурузник» деб эркалаб аталган, ҳамма ерда солдатларнинг очиқ кўнгил блан айтадиган ҳазил-мазахига мавзу' бўлган ва эски қадрдон дўст каби ҳурмат қилинадиган, бир вақтлар ҳамма уччилар учиб илмини шундан ўрганган бу машина тикка ҳавога кўтарилди.

Қийшайтириб қўйилган ойнада инструктор янги курсантнинг юзини кўриб турарди. У, кўп вақт учмай юргандан кейин биринчи мартаба ҳавога учган уччиларнинг бундай қиёфасини қанчадан қанча марта кўрган! У, уста уччиларнинг очиқ кўнгил блан мурувват қилиб ўтирганларини кўрган, у, кўп вақт госпиталларда юриб келган азмкор уччилар таниш муҳитга кирганларидан сўнг кўзлари қандай чақнаганлигини кўрган. У, ҳавода бўлган оғир ҳалокатдан қаттиқ шикаст еган уччилар ҳавога кўтарилиш блан рангларини оқариб, асабийлашиб, лабларини тишлайбошлаганларини кўрган. У, биринчи марта ҳавога ўчган янги уччиларнинг завқ-шавққа тўлганларини кўрган. Лекин Наумов шунча йил инструкторлик қилиб келган бўлсада, бу дамгача мана бу келишган қорача йигитда юз берган ҳолатни сра кўрмаган эди.

Янги келган бу кишининг қорача териси орасидан қизилча доғлар йилтиллаб кўринарди. Унинг лаблари оқариб кетган эди, лекин бу қўрқиш натижаси эмас, балки сабаби Наумовга нома'лум бўлган қандайдир олижаноб бир ҳаяжон натижаси эди. Қим экан бу киши? Нега унинг авзойи бундақа бўлиб қолди? Техника раҳбари нега уни маст деб билди? Самолёт ердан узилиб ҳавода сузган чоқда инструктор курсантнинг қопқора жовдир кўзлари бирдан ёшга тўлганини ва ёшлари юзларига думалаб тушганини, сўнгра бури-

лишда ҳаво оқими йўзига уриб уларни сидириб кетганини кўрган эди.

«Қандайдир тентакка ўхшайди! Ундан эҳтиёт бўлмоқ керак. Тагин бирон фалокатни бошлаб қўймасин!»— деб ўйлади Наумов. Лекин тўрт бурчак ойнадан унга қараб турган бу ташвишли юздаги аллақандай нарса инструкторга қаттиқ та'сир қилди. У томоғида бир нарса липиллаб тиқилганини ва кўз олдини қора босабошлаганини сезиб ҳайрон бўлди.

— Ол, ўзинг бошқар,— деди у. Лекин қандақа кишилигини билиб бўлмайдиган бу ғалати кишидан истаган вақтда бошқаришни қайтариб олишга тайёрланиб, қўлини ва оёғини сал бўшатиб қўйди. Наумов ҳарбир ҳаракатни такрорлаб турадиган асбоблар орқали бу янги шогирднинг тажрибаси зўр киши эканлигини пайқади; граждандар уруши вақтида ҳам учучи бўлган, учучилик илмини сув қилиб ичган штаб бошлигининг та'бири блан айтганда бу шогирд «худо берган учучи» бўлиб чиқди.

Бир айланишдан кейин Наумов шогирддан хафсирамай қўйди. Самолёт дадил ва равон учиб бормоқда эди. Фақат шуниси ғалати бўлиб кўринардик, шогирд машиначи равон учиратуриб, дам юқорига кўтарар, дам пастга эндиарди, гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга бурарди. У худди ўз кучини синаб кўраётгандек эди. Наумов ичида ўйлаб борарди: янги шогирдни эртага ёлғиз бир зонага юбориш мумкин, икки-уч марта учгандан кейин «Утка»га — фанердан қиручи самолётга ўхшағиб ясалган машқ-та'лим самолёти «УТ—2»га—ўтказса бўлади.

Изғирин совуқ эди, қанот ёнида турган термометр 12 даража совуқни кўрсатиб турарди. Кабина ичига уриб турган ўткир шамол жун этиклардан ўтиб инструкторнинг оёқларини музлатди. Ерга қўниш вақти ҳам бўлган эди.

Броқ Наумов карнай орқали «ерга қўндир!» деб команда берганида, ойнадан ҳар сафар унга ёниб турган бир жуфт қора кўзларнинг илтимос қилиб, ҳатто талаб қилиб жовдирагани кўринарди ва у ўз буйруғини такрорлашга жур'ат қилолмасди. Улар ўн минут ўрнига ярим соатча учиб юрдилар.

Ерга қўнғандан кейин Наумов кабинадан сакраб тушди ва қўлқопли қўлларини бир-бирига уриб, оёқларини ерга қоқиб самолёт ёнида диркиллаб юрди. Шогирд эса негадир ҳали ҳам кабинада ўтирар эди, сўнгра у тушишга қўнгли йўқдек секин ерга тушди ва бориб самолёт қаноти ёнига ўтирди, совуқдан ва изтиробдан унинг юзлари маст кишининг юзидай қипқизариб кетган эди.

— Жуда совуққотдинг-а? Менинг жун этикларимдан совуқ бирам ўтиб кетдики! Сен ботинкаларинг блан жуда ҳам боплангандирсан? Оёқларинг музлаб қолмадимикин?

— Менда оёқ йўқ,— деди курсант ўз қилган ишига ўзи кулиб.

— Нима?— Наумовнинг юзлари чўзилиб қимирлай-бошлади.

— Менинг оёқларим йўқ,— деди Мересьев бурро такрорлаб.

— Бу нима деганинг: «оёқларим йўқ»? Хўш, оёқ оғриғинг борми?

— Йўқ оёгим, ана шу... протез қилинган.

Наумов худди бошига тўқмоқ блан ургандек турган жойида қотиб қолди. Бу ғалати йигитнинг унга айтган гапларига ақл сра бовар қилмас эди. Оёқларим йўқ дегани нимаси? Ахир у ҳозиргина учдику...

— Кўрсат оёқларингни,— деди инструктор қандайдир даҳшат босиб.

Алексейга бу гап қаттиқ ботмади. Аксинча, у бу ҳазилкаш ва қувноқ кишини тамом ҳайратда қолдириш учун цирк найрағбозларидай ҳаракат қилиб почаларини юқори кўтарди.

Курсант қўн ва қалайдан ясалган протезларини кўрсатиб, инструкторга, механикка ва навбат кутиб турган учучиларга кулимсираб қараб турарди.

Наумов бу кишининг бунчалик тортган изтиробларини, юзларидаги ғайри оддий ифодани ва қора кўзларидан чиққан ёшларни, учиш вақтини чўзишга бунчалик иштиёқи зўр бўлганини дарҳол пайқади. Шогирд уни тамом ҳайратда қолдирди. Наумов унга маҳкам ёпишиб, қўлларини қаттиқ-қаттиқ силкитди:

— Азизим, қандай қилиб сен?.. Сен, қандай десам-бўларкин, ажойиб бир киши экансан!..

Шу блан асосий масала ҳал бўлган эди. Инструкторнинг юраги қўлга олинган эди. Кечқурун улар бирга ўтиришиб машқ қилиш планини туздилар. Улар бамаслаҳат шундай фикрга келдилар: Алексейнинг аҳволи оғир, андаккина хато қилиб қўйса, уни самолётнинг қулоғини ушлашдан умрбод маҳрум қилишлари мумкин. Ҳозирги вақтда унинг бутун фикри-зикри тезроқ қиручи самолётга ўтириб, мамлакатимизнинг энг яхши аскарлари жанг қилаётган ерга, Волга бўйлаги машҳур шаҳарга бориш бўлганидан, сабр тоқат ва қунт блан машқ қилишга рози бўлди.

9

Мересьев та'лим-машқ мактабида беш ойдан ошиқроқ машқ қилди. Аэродромни қор босиб, самолётларга чанғи боғланди. Алексей «зонага» учиб бораркан, остидаги ерда энди ялтироқ куз рангини эмас, балки фақат оқ ва қора рангни кўрарди. Сталинград ёнида немисларнинг тор-мор қилинганлиги, олтинчи немис армиясининг ҳалокатга учраганлиги, Паулуснинг асир қилиб олинганлиги ҳақида хабарлар келабошлаган эди. Жанубда мисли кўрилмаган шиддатли ҳужум авж олиб кетган эди. Генерал Ротмистровнинг тэнкчилари фронтни ёриб ўтиб, дадил ҳужум блан душманнынги орқа томонидаги кучларини яксон қилмоқда эди. Фронгда шундай ишлар бўлиб турган, фронт устида ҳавода жанглар қизиб кетган бир вақтда Алексейнинг кичкина машқ самолётида ҳавода тинмай «ғижирлаб» юриши унга ҳарнарсдан оғир туюлмоқда эди, бу ҳол госпиталь коридори ёнида ҳар куни сон-саноксиз қадам ташлаб юришдан ёки шишиб кетган, зирқираб оғриётган оёқлари блан мазурка ва фокстротга тушишдан ҳам оғирроқ туюлмоқда эди.

Лекин у ҳали госпитальда бўлган чоғидаёқ авиацияга қайтиб боришга аҳд қилган эди. У, ўз мақсадига эришмоқ учун зўр бериб интилмоқда, хасталик, ҳоргинлик ва умидсизланишларни енгиб давон ошмоқда

эди. Бир куни унинг ҳозирги янги адресига катта бир пакет келди. Клавдия Михайловна госпитальга унинг номига келган хатларни бу ерга юборипти ва ундан ҳол-аҳвол сўраб, ишларингиз қалай, орзунгизга етдингизми, деб сўрапти.

«Орзумга етдимми ёки йўқми?» — деб сўради у ўз ўзидан ва жавоб бермай, хатларни битта-битта қарай-бошлади. Бирданига бирнеча хат келган эди: онасидан, Олядан, Гвоздездан ва яна «метеорология сержанти» қўли блан ёзилган ва пастида: «Капитан К. Кукушкин» деб қўйилган бир хат ҳам бор эди, Алексей дастлаб шу хатни ўқиди.

Кукушкин ёзган эдики, самолётимни яна уришти, ёнаётган самолётдан ўзимни ташладим, жуда яхши сакрадим, ўзимизникилар томонига тушдим, аммо бир қўлим чиқди, ҳозир медсанбатда «клизтирнинг шавкатли ходимлари» орасида зерикиб ётипман, ҳечнима эмас, тездан яна сафга қайтаман. Бу хатни менинг сўзимдан олиб Вера Гаврилова ёзаётир, уни сен танийсан, менинг шарофатим блан уни ҳали ҳам полкда «Метеорология сержанти» деб аташади. Хатда яна айтилган эдики, Вера жуда яхши ўртоқ, бахтсизликка учраган вақтларимда ҳаминша менга ёрдам беради. Шу ўринда қовс ичида Вера, Қостянинг бу гаплари муболаға, албатта, деб ёзиб қўйган эди. Алексейга хатдан маълум бўлдики, полкда ҳали ҳам уни йўқлаб турар эканлар, полк етиштирган қаҳрамонларнинг ошхонада осиб қўйилган суратлари орасида унинг ҳам сурати бор экан, гвардиячилар ҳали ҳам уни ўз қаторларида кўришни орзу қилар эканлар. Гвардиячилар! Мересьев кулиб бошини қимирлатди. Кукушкин ва унинг кўнгилли котиби полкнинг гвардия байроғи олгани каби янгиликни унга хабар қилмаганликларидан, уларнинг ақли-эси бошқа нарсада эканлиги сезилиб турарди.

Сўнгра Алексей онасидан келган хатни очди. Бу хат кампирларнинг одатдаги хатларидан эди, хатдаги гапларнинг ҳаммаси Алексей тўғрисидаги ташвишлар ва меҳрибончиликлардан иборат эди: аҳволнинг қалай, совуққотмаяпсанми, тузуккина овқат беришадими,

қишга берйшган усти-бош кийими иссиққинами, ёки, ҳеч бўлмаса, бир жуфтгина қўлқоп тўқиб юборайми? Беш жуфт қўлқоп тўқиб Қизил Армияга бердим, ҳаммасининг бошбармоғига, буюрсин, деган хат солиб қўйдим. Шу қўлқоплардан сенга ҳам бир жуфтгина тегса, қандай яхши бўлар эди! Узиям шундай иссиққина ва юмшоққинаки, уларни қуёнларнинг жунидан тараб олиб тўқиганман. Ҳа, айтгандай, ҳозир менинг қуёнларим бор: бир эркак, бир урғочи ва еттига боласи бор. Кампирларга хос ана шундай майда гаплардан кейингина асосий масала тўғрисида ёзилган эди: немисларни Сталинграддан чиқариб қувишди, уриб абжағини чиқаришти, айтишларича, ҳатто битта энг каттасини асир ҳам қилиб олишипти. Немисларни ҳайдашгандан кейин Оля Камишинга келиб беш кун туриб кетди; тўғри бизникига келиб тушди ва шу ерда турди, чунки Олялар турадиган уйга бомба тушган эди. Ҳозир у сапёрлар батальонида хизмат қилади, лейтенантлик унвони ҳам бор, елкасидан ўқ тегиб ярадор ҳам бўлган экан, тузалиб кетипти, мукофотга орден олипти. Қанақа орден олганини кампир ёзмаган. Кампир яна ёзганки Оля бизникида турганда нуқул ухларди, ухламаган чоқларида сенинг тўғрингда гапирарди, икковимиз ҳар замон карта блан фол очардик, нуқул чилликнинг шоҳи чиқиб ёштин даманинг кўкрагига тушарди. Онаси яна ёзган эдики, агар менга қолса, фақат шу ёштин дама менинг келиним бўлсин, дейман.

Алексей кампирнинг кишига та'сир қиладиган бундай уста сиёсатига кулиб қўйди-да, «ёштин дама»дан келган кўк конвертни очабошлади. Хат қисқагина эди. Оля ёзганки, «окоплар»ни қазиб бўлганимиздан кейин ишчи батальонимизнинг энг яхши жангчиларини мунтазам сапёр қисмига ўтказдилар. Мен ҳозир техник-лейтенантман. Ҳозир ҳамма ерга дэвруғи кетган Мамаев қурган истеҳкомларини, сўнгра трактор заводи ёнидаги айланма истеҳкомни бизнинг қисмимиз қурди ва шунинг учун жанговар Қизил Байроқ ордени олди. Кўп мушкул ҳолларни кечирдик, консервадан тортиб бел кураккача ҳамма нарсани пулемёт ўқлари остида

Волганинг нариги томонидан ташиб келдик. Шаҳарнинг бутунисида битта ҳам соғ уй қолмаган, ҳамма ер ўнқир-чўнқир бўлиб ётипти.

Оля ёзганки, госпитальдан чиққанимиздан кейин бизни машинага солиб Сталинград ичидан айлантириб ўтказдилар. Шаҳарда немисларнинг ўлиги тоғ-тоғ бўлиб ётипти, уларни ҳаржой-ҳаржойга йиғиб кўмишаётган экан. Йўлларда кета-кетгунча мурда бўлиб чўзилиб ётган немисларнинг сон-саноғи йўқ! «Сенинг ана у, танкчи ўртоғинг борку, отини унутдим, бутун оиласини немислар ўлдирган ўртоғинг-чи, ана ўша ўртоғинг бу ерга келиб буларни ўз кўзи блан кўрса эди. Чиндан ҳам, ана шуларнинг ҳаммасини кинога олиб, ана ўша ўртоғинг сингари кишиларга кўрсатмоқ керак эди. Бизнинг улар учун душмандан қандай ўч олганимизни кўрсинлар эди». Хатининг охирида Оля Сталинград жангидан кейин мен ўзимни қаҳрамонлар қаҳрамони бўлмиш сенга энди муносиб деб биламан деб ёзган. Алексей бу гапга яхши гушунмасдан бирнеча бор қайта-қайта ўқиди. Оля бу хатни уларнинг эшелони турган бир станцияда шошиб ёзган. Уларни қаёққа олиб боришларини ва янги ҳарбий адреси қанақа бўлишини билмаган. Алексей ундан то яна бир хат олгунча унга жавоб хат ёзиш имкониятидан маҳрум эди. У жавоб ёзганида: мен эмас, балки уруш майдонида жавлон уриб юрган сен қаҳрамонларнинг ҳақиқий қаҳрамони-сан деб айтмоқчи эди. Алексей хатни ва конвертни яна бир мартаба айлантириб қаради. Конвертнинг пастиди очиқ қилиб: гвардиячи младший техник-лейтенант Ольга фалончиева, деб ёзилган эди.

Алексей бу хатни аэродромда дам олиш пайтларида бирнеча марта чўнтагидан олиб қайта-қайта ўқиди. Учиш майдонининг изғирин совуғида ва унинг истиқомат жойи бўлган, ҳар томондан муздек шамол уриб турган «тўққизинчи А» классида бу хат унинг жонига узоқ вақтгача иссиққина роҳат берди.

Ниҳоят инструктор Наумов уни синов машқидан ўтказмоқчи бўлди. «УТ-2» да учмоқ керак эди ва учиш вақтида назорат ишини инструктор эмас, балки Алексей мактабга келган куни уни қўполлик блан қарши

олган ўша семиз ва пакана подполковник олиб бориши лозим эди.

Алексей бугун унга ердан туриб қаттиқ э'тибор блан қарашларини ва бугун ўз тақдири ҳал бўлишини пайқади ва учишни қойил қилиб бажарди. У енгилгина ва кичкина самолётни шундай қалтис ва хатарли ҳаракатларга солдики, кўпни кўрган подполковник қойил қолганидан ихтиёрсиз дод деб юборди. Мересьев самолётдан тушиб бошлиқлар олдида турганида, Наумовнинг қувноқ юзига қараб, ишининг натижаси соз бўлганини дарров пайқади.

— Жуда соз, жуда соз! Ҳақиқатан ҳам... худо берган учучи экан,— деб валдирарди подполковник.— Хўш энди, тақсир, бизда инструктор бўлиб қолмайсанми? Сендақалар бизга керак.

Мересьев қат'ий қилиб йўқ, деди.

— Демак, аҳмоқ экансан! Уруш ҳам гап бўлиптими. Бу ерда бўлсанг, одамларга та'лим бериб юрардинг.

Подполковникнинг кўзи бирдан Мересьев суяниб турган таёққа тушиб тутақиб кетди:

— Яна бошладингми ўша қилиғишгни? Бер буёққа таёқни! Боғ сайрига бормоқчимисан, ҳасса ўйнатиб! Биласанми турган ерингни, ё кўча деб хаёл қилдингми бу ерни сен? Буйруқни бажармаганинг учун қамоққа! Икки кеча-кундуз!.. Тумор, бозбанд тақиб олишипти, асслар, уста учучилар эмиш булар тагин... Кўз бўёқчи, ҳуққабоз демоқ керак буларни. Самолётнинг қорнига гиштин тузни осиб қўйиш қолипти энди фақат. Икки сутка қамоққа! Эшитдингизми?

Подполковник таёқни Мересьев қўлидан тортиб олиб, бирон нарсага уриб синдиришни мўлжаллаб уёқ-буёққа аланглаб қаради.

— Ўртоқ подполковник, айтишга рухсат этинг: унинг оёқлари йўқ,— деди инструктор Наумов дўстининг ёнини олиб.

Штаб бошлиғининг тутақиши яна зўрайди. У кўзларини ўқрайтириб оғир нафас олабошлади:

— Нима дединг? Тагин сен нималар деб менинг бошимни қотираяпсан!.. Ростдан айтаяптими?

Мересьев тасдиқ ишораси блан бошини силкитди ва синиш хавфи олдида турган муқаддас таёғига изтироб блан тикилиб турди. Ҳақиқатан ҳам у, Василий Васильевич берган бу ин’омдан сра ажралмас эди.

Подполковник икки ўртоққа гумонсираб олайиб қараркан, деди:

— Хўп, агар шундай бўлса, биласанми нима... Хўш, қани кўрсатчи оёқларингни... Ҳа-а-а!..

Алексей Мересьев машқ мактабидан а’ло баҳо олиб чиқди. «Эски туллак учучи», сержаҳл подполковник Мересьевнинг ботирлигига жуда баланд баҳо берди. У, ёзган тавсифномасида кўп мақтовли сўзлар блан Мересьевни «моҳир, тажрибали ва иродаси зўр учучи сифатида» авиациянинг ҳарбир хилига хизмат қилиши мумкин деб тавсия қилди.

10

Қишнинг қолган қисмини ва эрта баҳорни Мересьев учучиларни қайта тайёрлаш мактабида ўтказди. Бу мактаб илгаридан ҳарбий учучилар мактаби эди. Унинг жуда яхши аэродроми, ҳашам ётоқхонаси, ускуналанган катта клуби бор эди. Москва театрларининг сайёр труппалари ҳар замонда бу ерга келиб тамоша кўрсатиб кетишарди. Бу мактаб ҳам лиқ тўлган эди, лекин шундай бўлса ҳам, бунда урушдан бурунги тартибга қаттиқ риоя қилинарди. Ҳарбий форманинг ҳарбир майда-чуйда нуқсонига диққат блан қарашга тўғри келарди, чунки этик тозаланмай қолса, регланнинг бирон-та тугмаси узилиб тушган бўлса, ёки учиш плашети камар устидан пала-партиш осилган бўлса, комендантнинг буйруғи блан икки соатча «лўкиллаб» машқ қилиш лозим бўларди.

Бир тўда учучилар қаторига ёзилган Алексей Мересьев ўша вақтда янги чиққан совет қиручи самолёти «Ла-5»ни ўрганишга киришди. Тайёрлик иши жиддий олиб борилди. Моторни, материал қисмини ўрганабошладилар, техникадан дарс олишга киришдилар. Алексей лекцияларни эшитаркан, армияда бўлмаган озгина вақт ичида совет авиацияси нечоғлик олдин кетганини кўриб

ҳайратда қолди. Уруш бошланган чоқларда ҳарбий техника соҳасида дадил новаторлик бўлиб кўринган нарсалар энди тамоман эскириб қолган эди. Уруш бошларида топилмас гавҳар бўлиб кўринган ва баланд учиб жанг қиладиган тез учар «ласточкалар» ва енгил «мигалар» энди қурол-аслаҳа қаторидан чиқарилган эди. Буларнинг ўрнига совет заводлари уруш вақтида жуда қисқа бир муддатда энг янги модель блан ишланган «Ла-5» хилига кирадиган ҳашаматли «якларни» ҳамда бизда учучи танклар деб ном чиқарган, жуда паст учиб, душман устига бомба ҳам, ўқ ҳам, снаряд ҳам ёғдирадиган ва немис аскарлари орасида ваҳимаси зўрлигидан «шварце тод» я'ни «қора ўлим» деб ном берилган икки ўринли «иллар»ни ясаб чиқарган эди. Қурашаётган халқнинг доҳиёна заковатидан вужудга келган янги техника ҳаво жангини ниҳоят мураккаблаштирди ва учучидан ўз машинасини ишлата билиш, жаҳду жадалла дадил ҳаракат қилиш блан бирга, жанг майдонида усталик блан мўлжаллаб иш кўриш, ҳаво жангини айрим-айрим таркибий қисмларга бўлиш, аксар вақтда команда берилишини кутмасдан, мардлик ва азаматлик блан бир қарорга келиб, бу қарорни дарҳол амалга оширишни талаб қиларди.

Буларнинг ҳаммаси гоят даражада қизиқ нарсалар эди, лекин фронтда жуда қаттиқ ва тўхтовсиз ҳужум жанглари бормоқда эди. Алексей Мересьев баланд ва ёруғ синфда, ўқиш учун махсус ясалган қора стол ёнида ўтириб, лекция тинглар экан. зўр иштиёқ ва дард блан энтикиб фронтни соғинар ва жанг майдонида жавлон ургуси келарди. У, бирон жойи оғриси, чидайоларди. У, ҳарқандай оғир ишни уддалайоларди. Лекин бу ердаги зўрма-зўраки бекорчиликдан у шундай ҳам зерикиб қолган эдики, бунга чидаш ва сабр-тоқат қилиш учун ўзида ҳечқандай куч тополмас эди. Шунинг учун ҳам у мактабда ба'зан бир ҳафталаб хафгазак бир ҳолда хаёлпаризишон бўлиб ва қош-қовоғи осилиб юарди.

Алексейнинг бахтига майор Стручков ҳам малакасини ошириш учун шу мактабга келган эди. Улар эски қадрдон дўстлардек кўришдилар. Стручков мактабга

икки ҳафта кейинроқ келган бўлса ҳам, лекин дарров унинг кундалик турмушига элашиб кетди ва ундаги тартиб-интизомлар уруш вақтида ғайри оддий бўлиб кўринса ҳам, уларга риоя қиладиган бўлди ва ҳаммага манзур киши бўлиб қолди. У, Алексейнинг нимадан хафалигини дарҳол пайқади ва кечқурун ювинишдан кейин жой-жойларига қайтиб бораётганларида, Стручков унинг биқинига туртди:

— Хафа бўлма, йигит, сен блан биз урушдан қуруқ қолмаймиз. Берлинга боргунча ҳали анча гап бор: ҳали кўп йўл юрамиз. Кўп урушамиз, тўйгунча урушамиз.

Улар бир-бирларини кўрмаганларига икки ёки уч ой бўлган эди. Лекин шу орада майор, аскарлар орасида айтганларидек, анча «сўлиб», буришиб, қартайиб қолипти.

Қиш ўрталарига бориб Мересьев ва Стручков ўқийдиган курс учучиларининг учиш машқи бошланди. Бунгача Алексей қанотлари қисқагина бўлган, аф1-андоми қанотли балиққа ўхшаган кичкинагина «Ла-5» — самолётини бутун икир-чикири блан ўрганиб олган эди. У дам олиш чоқларида кўпинча аэродромга бориб, бу самолётларнинг бирнеча қадам югуриб бориб сўнгра бирдан тикка ҳавога кўтарилишини ва кўкимтир қоринларини қуёшда ялтиратиб осмонда муаллақ отишларини қараб турарди. Самолёт олдига бориб, худди гижинг ва чиройли қора тўриқ отга қараган сингари, уни ҳар томондан қарар, қанотларини силар ва биқинларига уриб-уриб кўярди. Бир куни бир тўда учучилар учиш маррасига чиқишди. Уларнинг ҳарбири тезроқ ўз кучини синаб кўришга ҳаракат қиларди ва секингина бошқалардан олдинга ўтиб туришга тиришарди. Инструктор биринчи Стручковни чақирди. Майорнинг кўзлари ялтираб кетди, ғалати қилиб кулимсиради ва парашют қайишини боғлаб, кабина эшигини ёпгунча ҳаяжон блан ҳуштак чалиб турди.

Сўнгра мотор даҳшат блан гулдиради, самолёт ўрнидан кўзғолди ва қорларни тўзитиб, аэродром бўйлаб югуриб кетди, кейин қанотларини қуёшда ялтиратиб тикка ҳавога кўтарилди. Стручков аэродром устидан аввал камалак қилиб ўтди, сўнгра бирнеча бор чиройли

қилиб муаллақ ошди, қанотидан айлантирди ва тегишли машқларнинг ҳаммасини ҳавас ва моҳирлик блан бажаргандан кейин кўздан ғойиб бўлди, яна бирдан мактаб орқасидан чиқди. моторни гулдиратиб жуда тез ҳайдаб аэродром устидан паст учиб ва учиб навбатини кутиб турган курсантларнинг шапкаларига тегай-тегай деб ўтиб кетди. Яна кўздан ғойиб бўлди, сўнгра қайтиб келди ва усталик блан ерга қўниш учун виқор блан пастга эгилди. Стручков кабинадан сакраб тушаркан худди шум бир ишни жуда боплаб бажарган шўх боладек, қувончи ичига сиғмай шошиб қолган эди.

Инструктор унга ҳаддан ташқари тез учганини танбиҳ қилганида, Стручков унинг сўзини бўлиб шовқин солди:

— Машина эмас, худди музыкага ўхшайди, скрипкага ўхшайди, унда Чайковский мақомларини чалгандай бўласан киши... Худо ҳақи. Мазза, Алёшка, мазза!— деди ва Мересьевни қаттиқ қучоқлаб бағрига босди.

Машина ҳақиқатан ҳам саз эди. Бу тўғрида ҳамманинг фикри бир эди. Броқ Мересьевга навбат етганда, у протезларини тасма блан педальга боғлаб ҳавога кўтариларкан, оёқсиз киши учун бу отнинг жуда ғайирлигини ва унга эҳтиётроқ бўлиб миниш кераклигини пайқади. У ердан кўтарилиши блан учучига завқ берадиган мосликни сезмади. Бу алоҳида хилда ясалган самолёт эди. Ҳарбир ҳаракатгина эмас, балки рулни ушлаб турган қўлларнинг сал қалтираши ҳам машинага дарров таъсир қиларди ва унинг ҳаводаги вазияти дарҳол ўзгарарди. Бу машина ҳақиқатан ҳам андак қўл тегизилса жаранглайдиган яхши скрипка сингари жуда нозик эди. Ана шунда Алексей оёқларининг йўқлиги ишга қандай касри уришини ва ҳарқандай усталик блан кўп машқ қилганда ҳам протезлар бу машинани бошқариш учун ҳақиқий эгилучан оёқлар бўлолмаслигини пайқади.

Самолёт салгина ҳаракатга амал қилиб, ҳавони майин кесиб бормоқда эди. Лекин Алексей ундан қўрқиб қолган эди. У, тикка учиб муаллақ ошмоқчи бўлганда оёқлари мунтазам суратда мослашиб ҳаракат қилишга улгурмай қолишини сазди, учучининг усталиги ҳам ана шу мосликда эди. Бундай номослик сезгир машинани

ҳавода тикка қилиб қўйиб, қўрқинчли бир ҳавф туғдириши мумкин эди. Алексей ўзини оёғига кишан солиб қўйилган отдек сезмоқда эди. У қўрқоқ эмас эди, йўқ, у ўз жонини азиз тутмас эди, ҳаттоки учганда парашютни текшириб ҳам кўрмаган эди. У фақат, салгина ишни чатоқ қилиб қўйсам, қиручи авиациядан умрбод кетаман ва севикли ҳунаримдан тамоман маҳрум бўлиб қолам, деб қўрқарди. Унинг эҳтиёткорлиги яна ошиб, жуда кайфи учиб самолётни ерга қўндирди ва шунда ҳам оёқларининг тўғри ишламаслиги орқасида машинани «ҳаланги чўк» қилиб юборди ва самолёт бирнеча бор қор устида сакраб-сакраб тушди.

Алексей кабинадан қовоғини солиб индамай тушди. Уртоқлари ва ҳатто инструкторнинг ўзи ҳам ёлғондакам бўлсада, кўнгил учун уни мақтаб кетдилар ва табрик қилабошладилар. Бундай меҳрибонликлар унинг кўнглини яна ортиғроқ ғаш қилди. У қўлини силтаб, чўлоқланиб, қор устидан сандираклаб юриб, мактаб биносига қараб кетди. Қиручи самолётга чиққандан кейин ожизлик кўрсатиш энди жуда оғир ҳалокат эди. Ҳаттоки бу ҳалокат ана у апрель эртаси унинг шикаст еган самолёти қарағайларнинг шохлари устига ағдарилиб тушгандан ҳам оғирроқ эди. Алексей кундузги овқатга ҳам, кечки овқатга ҳам келмади. Мактаб қондасига кўра, кундуз куни ётоқхонада бўлмаслик тўғрисида қаттиқ буйруқ борлигига қарамай, ботинкалари блан каравотга чиқиб, қўлларини боши тагига қўйиб ётиб олди. Мактаб навбатчиси ҳам ва унинг хафалиги сабабини билган бошқа командирлар ҳам унинг ёнидан ўтганда бир оғиз қаттиқ гапирмадилар. Стручков келиб гапга солмоқчи бўлди, натижа чиқаролмагач, бошини сарак-сарак қилиб чиқиб кетди.

Стручков чиқиб кетгандан кейин сал ўтмай, мактаб командирининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари подполковник Копустин Мересьев ётган ётоққа келиб кирди. У, пакана бўйли, бесўнақай бир киши бўлиб, кўзларида қалин кўз ойнаги бор эди ва ҳарбий кийимлари халтадек сўрпайиб осилиб турарди. Унинг халқаро аҳвол тўғрисидаги лекцияларини курсантлар севиб тинглар эдилар ва сумбати келишмаган бу киши, улуғ

урушда иштирок қилаётганлари учун тингловчиларнинг кўнглига фахр ва ғурур туйғуларини соларди. Лекин уни ба'зан бошлиқ ўрнида кўрмас эдилар, авиацияга тасодифан келиб қолган, учиш ишларида ҳечнимани тушунмайдиган граждан киши ҳисоблар эдилар. Капустин Мересьевга э'тибор бермай, ётоққа кўз югуртириб чиқди, ҳавони ҳидлаб кўрди ва бирдан жаҳли чиқди:

— Ким тамаки чекди бу ерда? Чекадиган жой бор-ку, ахир. Ўртоқ старший лейтенант, бу нима қилиқ?

— Мен чекмайман,— деди Алексей бепарволик блан ва ўрнидан қимирламади.

— Хўш, нега каравотда ётибсиз? Ёки қондани билмайсизми? Унвони катта бошлиқ кирганда нега ўрнингиздан турмайсиз? Туринг ўрнингиздан!

Бу гапда команда оҳанги йўқ эди, аксинча, ҳарбийча бўлмаган оҳангда жуда секин айтилган эди. Шундай бўлса ҳам Мересьев эранқираб ўрнидан қўзғолди ва каравот ёнида қоматини кериб тикка турди.

— Балли, ўртоқ старший лейтенант,— деди Капустин унинг руҳини кўтариб,— қани энди ўтиринг, маслаҳатлашайлик.

— Нима тўғрисида?

— Сизни нима қилишимиз тўғрисида. Балки бу ердан чиқармиз? Менинг чекким келаяпти, бу ерда эса чекиш мумкин эмас.

Улар қора қопланган лампалар блан хира ёритилган коридорга чиқиб, дераза олдида турдилар. Капустиннинг оғзидаги трубкадан тутун бурқсиб турарди. Тортганда трубканинг ўти лопиллаб ёнаркан, унинг кенг ва хаёлчан юзи бир пастгина ёришиб кетарди.

— Мен бугун сизнинг группангиз инструкторига жазо бермоқчиман.

— Нима учун?

— Мактаб кўмондонлигидан рухсат олмай сизни учиш зонасига қўйгани учун... Ҳа, ҳа, нега менга мунча ўқрайиб қарайсиз? Аслини айтганда, ҳозиргача келиб сиз блан гаплашмаганим учун, мен энг аввал ўзимга жазо беришим керак эди. Ҳечбир вақт бўлмади, қўл бўшамади, аммо келмоқчи бўлган эдим... Хўп, майли.

Гапга қулоқ солинг, Мересьев, сизнинг учишингиз осон иш эмас. Ана шунинг учун мен балки, инструкторга жазо беришим керак бўлади.

Алексей индамади. Унинг ёнида трубкасини бурқситиб турган киши ким ўзи? Мактаб ҳаётида бирон ёмон воқиа юз берганда ўз вақтида унга хабар қилмасдан унинг ҳуқуқини бузган деб ҳисобловчи бюрократми? Ёки учучилар танлаш қоидасида жисмоний нуқсони бўлган кишининг ҳавога учишини ман' қиладиган бирон модда топган бир тўрами? Ёхуд шунчаки ўзининг катталигини кўрсатиш учун дуч келган кишидан ҳисоб оладиган бир тентакми? Нима керак экан унга шу пайтда, ҳозир юрагинг эзилиб, ҳатто бўйнингга ҳалқа тузоқ солиб осишларига рози бўлиб турганинг бир чоқда, унинг бу ерга келиб даҳмаза қилиши қизиқ.

Мересьев ичини ит тимдалаётгандай бўлса ҳам, ўзини зўрға босиб турди. Аммо бахтсизлик блан ўтган бирнеча ойлар уни шошқалоқлик блан хулоса чиқармасликка ўргатган эди. Дарҳақиқат бссўнақай бўлиб кўринган бу Капустинда Алексей фикран чин инсон деб атаган комиссар Воробьев сингари қандайдир бир сир борга ўхшарди. Трубкадаги ўт лопиллаб ёнади-ю ўчади, шу пайтда қоронғилик орасидан бурни катта, кўзлари ўткир ва зийрак, кенг юзлар яна ялтираб кўринди.

— Биласизми, Мересьев, мен сизни юзингизга мақтамоқчи эмасман, аммо хоҳ ишонинг-хоҳ ишонманг, сиз ер юзида қиручи самолётни оёқсиз бошқаручи ягона кишисиз. Ягона! — деди у ва мундуштугининг тешигига, сўнгра лампочканинг хира ёругига қарадида, ғамгин бир қиёфада бошини қимирлатиб қўйди.— Мен сизнинг жанговар авиацияга қайтиб бориш орзунгиз тўғрисида гапириб ўтирмайман. Бу, албатта, қаҳрамонлик, бунда кишини ажаблантирадиган нарса ҳам йўқ. Ҳозир шундай вақтки, ҳарбир киши ғалаба учун қўлидан келган ишни қилишга уринади... Нима бўлди тагин бу қуриб кеткур трубкага, тортилмай қолди?

У яна мундуштугини кавлайбошлади ва бутун хаёли шу ишга банд бўлгандай эди. Алексей бўлса безовталаниб, гапнинг охири нимага бориб тақалишини кутиб турар эди. Капустин ўз сўзларининг ёнидаги кишига

қандай та'сир қилаётганига мўтлақо э'тибор бермаган бўлиб, трубкасини кавлаган ҳолда, гапини давом этдирди:

— Бунда гап сиз тўғрингизда, старший лейтенант Алексей Мересьев тўғрисида бормайди. Гап шундаки, сиз оёқларингиз бўлмаган ҳолда шундай бир моҳирликка эришдингизки, бутун дун'ёда энг соғлом кишигина бундай моҳирликка муяссар бўлиши мумкин, ўшанда ҳам фақат юздан биттаси муяссар бўлса бўлади, бўлмаса йўқ. Сиз оддийгина граждан Мересьев эмассиз, сиз улуг тажрибакорсиз... Хайрият, очилди ахир. Нима қилиб мен бунга кирлатиб қўйипман?.. Шундай қилиб сизга оддий учучига қиладиган муомалани қилишга бизнинг ҳақимиз йўқ, тушунаюпсизми, бундай қилишга бизнинг ҳақимиз йўқ. Сиз муҳим бир тажрибани бошлаб юборибсиз, биз сизга қўлимиздан келган ёрдамни бермоғимиз керак. Хўш, қандай ёрдам керак? Ўзингиз айтингиз-чи, сизга қандай ёрдам беришимиз мумкин?

Капустин яна трубкасига тамаки солиб чекабошлади ва яна унинг қизил ўти гоҳ ёниб, гоҳ сўниб, унинг кенг ва қирра бурун юзини дамба-дам ёритиб турди.

Капустин Мересьевга учиш сонини кўпайтириш тўғрисида мактаб бошлиғи блан сўзлашишга ва'да берди ва машқ программасини тузишни Алексейнинг ўзига таклиф қилди.

Алексей бу пакана ва бесўнақай киши ундаги шубҳани оддий ва амалий тарзда ҳал қилганига ҳайрон бўлиб, деди:

— Ахир бензин жуда кўп кетадику бунга?

— Бензин муҳим нарса, айниқса ҳозирги вақтда. Биз уни ҳозир ангишвонага солиб ўлчагандай ўлчаб берамиз. Аммо бензиндан ҳам қадрлироқ нарса бор,— Капустин эгри трубкаси ичидаги иссиқ кулни пошна-сига уриб туширабошлади.

Эртаси кундан бошлаб Мересьев алоҳида машқ қилабошлади. У юришни, чопишни ва танца қилишни ўрганган вақтдагидан ҳам ортиғроқ тиришиб ишлади. Унинг руҳи кўтарилиб, чинакам илҳоми келган эди. У, учиш техникасини таҳлил қилишга киришди, унинг ҳарбир майда-чуйдасини ўйлаб кўрди, уни майда

ҳаракатларга бўлиб, ҳарбир ҳаракатни алоҳида ўрган-
ди. Ҳозир у бутун ақл-эсини ўрганиб, билиб олишга
қўйган эди,—илгарилари тажриба ва малака блан
зеҳнга олган нарсаларини энди ақл блан текшириб
ўрганабошлади. Самолётни бошқаришни у бирнеча
ҳаракатга бўлиб, ҳарбир ҳаракат учун алоҳида маҳор-
рат қозонишга ва бутун сезги қувватини товондан тиз-
зага ўтказишга тиришди. Бу жуда қийин ва зериктира-
диган иш эди. Бундан натижа жуда оз ва ҳатто
сезилмас даражада эди. Шундай бўлса ҳам Алексей
ҳар сафар учганида самолёт унга эл бўлиб қолаётган-
ини ва итоаткор бўлаётганини сезмоқда эди.

Капустин ҳар замон уни кўрганда:

— Ишлар қалай, маэстро?— деб сўраб қўярди.

Мересьев унга бош бармоғини кўрсатарди. Ҳақи-
қатан ҳам унинг ишлари жўнашиб кетган эди. Гарчи
жуда ҳам ўнғайлик блан силлиқ бормаса ҳам, аммо
ишнинг натижаси ёмон эмас эди, энг муҳими шуки
Алексей энди ўзини самолётда ғайир ва учар от устида
омонат ўтирган нўноқ суворидек сезмас эди. У ўз ма-
ҳоратига яна ишонган эди. Унинг тагидаги самолёт
худди уста чавондоз қўлига тушган отдек тобора ром
бўлиб бормоқда эди. Машина аста-секин Алексейга
ўзининг бутун сирларини очиб бермоқда эди.

II

Алексей бир вақтлар ёшлик чоқларида Волга кўр-
фази бўйлаб кетган текис, ялтироқ ва унча қаттиқ бўл-
маган муз устида коньки отишни ўрганган эди. Унинг
ўз конькиси йўқ эди. Коньки сотиб олишга онасининг
кучи етмас эди. Онаси бир темирчининг кирларини
ювиб берар эди, онасининг илтимоси блан шу темир-
чи ёғочдан бир жуфт қолипча ясаб, тагига йўғон сим-
дан сирғанадиган темир қоқиб ва ён томонидан ип
ўтказадиган тешикча қилиб берди.

Алексей шу қолипчаларни таги тикилган эски вален-
каларига ёғоч қўйиб, устидан ип блан боғлаб олди.
Шу блан у кўрфазга бориб, оёқ тагида қирсиллаб

Эгилиб турган юпқа муз ўстига тушди, унда Қамишин атрофидаги болалар қий-чув кўтаришиб яхмалак учиб юрарди. Болалар бир-бирларини қувлашиб югуришар, коньки устида сакрашар ва танца қилишарди. Четдан қараганда бу осонгина бир иш бўлиб кўринарди. Лекин Алексей кўрфазга тушиши блан оёғи остидаги музга сийганиб кетди ва чалқамчасига қаттиқ йиқилиб тушди. У, йиқилганимни ўртоқларим кўриб қолмасин тагин, деб сакраб ўрнидан турди. У, орқага йиқилишдан кўрқиб, олдинга эгилиб оёқ босишга ҳаракат қилди, лекин дарҳол бурни блан йиқилиб тушди. У яна ирғиб турди, оёқлари қалтираб бироз тик туриб, бошқа болалар қандай қилиб юраолишларини ўйлади ва уларга разм солиб қараб турди. Шундан кейин у жуда орқага ҳам ва жуда одинга ҳам эгилмаслик кераклигини тушунди. У ўзини тўғри тутишга тиришиб, бирнеча қадам ташлади ва ёни блан ағдарилиб тушди. То, кечқурунгача у шу тариқа йиқилиб туриб, сўнгра ҳамма ери қорга буланган, а'зои бадани кўкариб ва шишиб кетган ҳолда сандираклаб уйига қайтди, боласини бу ҳолда кўрган она куйиб ачинди.

Эртасига у яна яхмалакка борди. Энди у анчагина тўғри ҳаракат қиладиган бўлди, йиқилиши ҳам анча камайди, ҳатто маррадан бирнеча метр югуриб тийганишни ҳам ўрганди, аммо эрта бландан то қоронғи тушгунча йиқилиб сурилиб қанча ҳаракат қилса ҳам бундан нарига ўтаолмади. Аммо бир куни у қандайдир тўғри ҳаракат қилиб, бирдан тез югурадиган бўлиб қолди ва айланиб юрган сари ўзига ишончи ортаборди (Алексей қор бўрони уриб турган бу изғирин кунни сра унутмайди). У, шу тариқа йиқилиб ва баданларини кўкартириб кундан-кун тажриба ва малака ортдириб борди, бу тажрибалари ва малакалари аста секин йиғилиб катта бир маҳоратга айланиб кетди ва натижада у уста яхмалак учадиган ва қувончи ичига сиғмайдиган бўлиб қолди.

Ҳозир ҳам у худди шундай бир ҳолни кечирмоқда эди. У жаҳду-жадал блан кўп учар ва яна самолётни тамоман ўзига бўйсундириб олишга тиришарди, усамо-лётни протезларнинг метал ва кўни орқали сезишга

ҳаракат қиларди. Ба'зан унга бу ишни қилиш мумкиндек туюларди. У қувониб, машинани ғалати бир муқомга солиб учирмоқчи бўлганида дарҳол ҳаракатнинг нотўғрилигини ва самолёт қўлдан чиқиб кетаётгандай бўлганини сезиб ҳавсаласи пир бўларди, аммо яна қаттиқроқ машқ қилишга киришарди.

Март ойининг илиқ кунларидан бирида эрта блан аэродром бирдан қоронғилашиб қолди, гупиллаб ураётган қор ерни шундай қалин қопладик, самолётлар юрганда унда чуқур жўяклар пайдо бўларди. Худди шу пайтда Алексей ўз қиручи самолётига тушиб зонага учди. Учган вақтда ҳам олд томондан, ҳам ён томондан уриб турган шамол самолётни суриб кетарди, шунинг учун ҳамавақт уни буриб тўғрилаш керак бўларди. Ана шунда Алексей самолётни буриб тўғри йўлга соларкан, машинани тамоман қўлга киритиб ўзига бўйсундириб олганини сизди, унинг ўз вужуди блан қўшилиб бир тан-бир жон бўлиб қолганини ҳис қилди. Бу ҳис яшиндай тез ҳаёлига урилди. Дастлаб Алексей бунга ишонмади. У кўп алам ва изтиробларни, ноумидликларни кечирганидан, бундай бахтга дарров ишонақолмас эди. У тиккасига юқори кўтарилиб бирдан ўйга шўнғиди. Машина итоат блан кўрсатган йўлдан борди. Алексей ёшлигида Волга кўрфазида қорамтир ва қирсилдоқ муз устида қандай ҳиссиётни кечирган бўлса, ҳозир ҳам худди шундай ҳиссиёт кечирмоқда эди. Булутли ҳаво бирдан ёришиб кетгандай бўлди. Юраги қувонч блан гупиллаб урмоқда эди, ҳаяжоннинг зўрлигидан бўйни сал қотиб қолгандай туюлди.

Унинг зўр бериб қилган машқларининг натижаси қандайдир кўз илғамас бир чизиқ блан белгилаб қўйилган эди. Бу чизиқдан ўтди ва жуда кўп кунлар давомида қилган оғир меҳнатларининг роҳатини энди бемалол сурмоқда эди. Унинг энг катта орзуси самолётни ўзи блан бир жон бир тан қилиш эди, кўп машаққатлардан кейин бу орзусига эришди. Ҳатто тарашидек қотиб қолган жонсиз протезлар ҳам энди унинг самолёт блан бир тан бўлишига халақит бермас эди. Алексейнинг хурсандлиги ичига сигмай, бирнеча бор

чукур вираж қилди, сўнгра чархфалак қилиб айлан-тирди ва бирдан самолётни пармадай тикка айлан-тириб пастга ташлади. Ер шамалағ бўлиб айланиб, аэродром, мактаб биноси ва тепасида пуфлаб шиши-риб қўйилган ола-була қопчаси ликиллаб турган ме-теорология минораси бир доирага қўшилиб кетди. У, дадил буриб машинани пармадан чиқарди ва уни ҳа-ланги-чўкка солди. Уша кунларда жуда машҳур бўлган «Ла-5» самолёти ана энди унга яширин ва олиқ сифат-ларининг ҳаммасини барала очиб берди. Тажрибали киши қўлида бу машинанинг баҳоси йўқ эди. Ҳарқан-дай ҳаракатга солинса ҳам у бекаму-кўст бажарарди, турли муқомда айланар ва муаллақ ошарди, эпчил, чаққон, елдимдек тез ва тўкис машина эди.

Мересьев маст кишидай сандираклаб, илжайиб самолётдан тушди. У, жаҳли чиқиб тажанг бўлиб турган инструкторга қарамади ва унинг сўкишларига қулоқ солмади. Сўкса сўкаберсин! «Қамоқми?» Жуда соз, гаупвахтига солаберсин, тайёр у, неча кун ўтир деса, ўтираберади, энди унга барибир эмасми? Энди ҳамма билади: у учучи, уста учучи, унинг машқ қи-лиши учун қимматбаҳо бензинни нормадан ошиқ сарф қилишлари бефойда кетмади. Энди у бу бензиннинг қусурини юз марта чиқариб беради, тезроқ уни фронт-га, жангга юборсалар бўлгани.

Ётоқхонада ҳам уни ҳушхабар кутиб турган эди. Ёстиғи устида Гвоздеван келган хат ётарди. Бу хат эгасини излаб кўп вақт ҳаркимларнинг чўнтагида юр-ганидан, уни таниб бўлмас эди, конверти эзилиб, ги-жимланиб, кирланиб кетган эди. Анюта уни янги кон-вертга солиб юборган эди.

Алексейга танкчи жуда бир хунук воқиага учра-ганини ёзипти. У бошидан ярадор бўлипти. Нимадан денг? Немис самолётининг қаногидан. Ҳозир корпус гос-питалида ётган экан, аммо яқинда ундан чиқмоқчи экан. Ақлга сизмайдиган бу ғалати ҳодиса мана бу тарзда оз берипти. Олтинчи немис армияси Сталинград ёни-да кесилиб, қуршаб олингандан кейин, уларнинг кор-пуси чекишаётган немислар сафини ёриб ўтишти ва

бутун танклари блан дашт-сахро бўйлаб немисларнинг орқа томонига қараб югурипти. Бу рейдда Гвоздев танк батальонига командирлик қилипти. Бу жуда ажойиб рейд бўлипти! Гулдираб бораётган пўлат карвон немисларнинг орқа томонига ўтиб, истеҳкомга айлантирилган қишлоқларга, катта станцияларга бостириб кирипти ва қўққисдан немислар устига ҳужум қилипти. Танклар кўчаларга бостириб кириб, йўлда учраган немисларни отиб ва босиб яксон қилипти, немис аскарларининг қолган-қутгани тумтарақай қочиб кетгандан кейин, танкчилар ва танк устида келтирилган автоматчилар ўқ-дори омборларига ўт қўйишипти, станциялардаги кўприкларни, стрелкаларни ва айланмаларни бузиб ташлаб, чекинаётган немис поездларининг йўлини тўсишипти. Душман запас қилиб қўйган ёнилғини ўлжа қилиб, машиналарга қуйиб олишипти ва озиқ-овқат ғамлаб олгандан кейин яна жадал олға босишипти. Немислар то эс-ҳушини йиғиб, куч тўплаб қарши зарба бераман дегунча, ёки ҳеч бўлмаганда танкларнинг қаёққа боришини аниқлаб олгунича фурсат бермай, яна ичкарига уриб кетишипти.

«Шундай қилиб, дейсан, Алёша, худди будённийчилар сингари дашт-сахрони кезиб юрдик! Немислар биздан бирам қўрқишдики! Ишонмассан балки, ба'зан учта «тэ тридцатечвёрка» ва битта ўлжа броневикча блан ҳархил катта-катта омборлари бўлган бутун-бутун қишлоқларни олдик. Урушда ваҳима солиш жуда катта нарса, дўстим Алёша. Душманга яхшилаб ваҳима солиб берсами, бу ваҳима ҳужум қилучи томоннинг иккита тўлиқ дивизиясидан яхшироқ хизмат қилиб беради. Ваҳима солгандан кейин орқасини бўшаштирмай уриб туриш керак, худди ёниб турган гулхан ўчиб қолмасин учун кетма-кет ўтин ташлаб тургандек, устма-уст зарба бериб туриш керак. Биз фронтда худди немис бронясини илма-тешик қилиб ташлагандек бўлдик, броня тешилгандан кейин немис фақат пўк бир нарсага ва сассиқ мағзавага ўхшаб қолар экан, холос. Шундан кейин биз хамирдан қил суғургандай бемалол кетабердик...

...Энди қандай қилиб бошдан ярадор бўлганим-ни айтмай. Бизни каттаконимиз чақирди. Разведкачи самолёт унга ишора берипти. Фалон ерда катта аэродром бор депти ва ёнида базаси ҳам борлигини кўрсатипти. Унда уч юзтача самолёт, ёнилгиси ва юклари блан турганини билдирипти. Қўмондонимиз сариқ мўйловини чимтиб туриб, буюрди: «Гвоздев, кечаси галва қилмасдан, ўқ чиқармасдан, сипоҳгарчилик блан, гўё ўз кишилари бўлиб, аэродромга яқинлашиб бор, сўнгра бутун танкларинг блан ўқ узиб ҳужум қил, то улар эси-ҳушини йиғиб оламан дегунча, ҳаммасини остин-устин қилиб ташла, токи аблаҳларнинг биттаси ҳам ҳавога кўтарилмасин». Бу вазифа менинг батальонимга ва менинг ихтиёримга берилган яна бир батальонга топширилди. Танкларимизнинг асосий қисми илгарича Ростовга қараб йўл олди. Шундай қилиб, Алёша биз, товуқ катагига секин кириб олган тулкидек, ўша аэродромга кириб олдик. Дўстим Алёша, ишонмассан балки, то немисларнинг байроқча силки-тадиганлари турадиган ергача катта йўлдан юриб бордик. Немислар бизга ҳечбир эʼтибор беришмади. Ўзимизникилар деб ўтказиб юбораберди, тонг саҳар чоғи, туман, ҳечнарсани кўриб бўлмайди, фақат моторларнинг гулдираши ва занжирларнинг шилдираши эшитилади, холос. Сўнгра аэродромга бостириб кириб, бирдан ўққа тутдик; ажаб қиёмат бир иш бўлди Алёша! Самолётлар ёнма-ён турипти. Биз уларни бронетешардан отабердик. Бир ўқ блан бешта, олтитасини абжақ қиламиз. Сўнгра қарасак, ҳаммасини бирданга эпламаётганга ўхшаймиз: уларнинг экипажларидан баʼзи юраги борлари моторларини юргизабошлади. Биз дарров люкларни кўтариб, таран қилишга киришдик, броня блан самолётнинг қуйруғига урабошладик. Жуда катта транспорт самолётлар бўлгани учун моторларига етиб бўлмайди, шунинг учун фақат думига урдик, думи бўлмаса, барибир, учолмайди, дедик. Худди ана шу пайтда менинг ишим чатоқ бўлди. Мен бошимни чиқариб, теварак-атрофда нима борлигини билмоқчи бўлдим, шу пайтда танк бориб самолётга урилди. Қанотнинг бир парчаси учиб

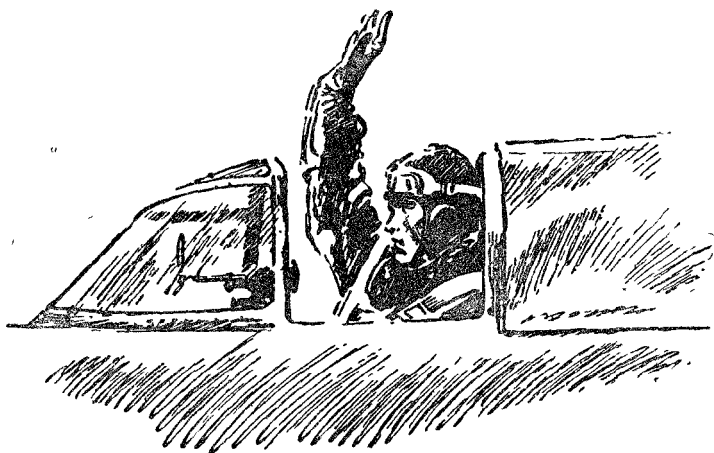
бошимга келиб тегди. Хайриятки, шлём сақлаб қолди, бўлмаса, асфаласофилинг кетган бўлар эдим. Зарари йўқ, яқинда соғайиб чиқаман ва яна бориб ўз танкчиларимни кўраман. Лекин бошқа бир ишим чатоқ бўлди: госпитальда соқолимни қириб олишди. Уни кўп парваришлар қилиб ўстирган эдим, эндигина анча ялпайиб қолган эди. Булар бўлса аямай-нетмай шартта қирди-ю, ташлади. Ҳа, майли, йўқолсин ўша соқол. Жуда тез олға босиб кетаётган бўлсак ҳам, уруш охиригача яна бошқаси ўсиб, юзимдаги доғларни ёпиб кетар деб ўйлайман. Ҳа, айтгандай Алёша: негадир Анята менинг соқолимни ёмон кўриб қолипти ва ҳарбир хатида унга ҳужум қилгани қилган».

Хат жуда узун эди. Гвоздев госпитальда зерикканидан уни хўп ўтириб ёзганга ўхшайди. Дегандай, хатнинг охирида ёзганки, менинг танкчиларим Сталинград ёнида танкларидан ажралиб, янги танклар келишини кутиб турмоқда эдилар ва то танклар келгунча биз машҳур Мамаев курган доирасида пиёда жанг қилиб юрган эдик, шу вақтда мен Степан Иванович блан учрашиб қолдим. Чол курсни тамомлаб чиқипти, у ҳозир старшина бўлган ва танк отучилар взводига командир бўлиб юрипти. Лекин снайперлик одатларини ташламапти. У айтадики, мен пойлаб юрадиган йиртқич энди бошқача бўлди: окопдан чиқиб офтобда исиниб ўтирадиган лавашанг фрици эмас, балки немиснинг айёр ва мустаҳкам танкини овлашга тўғри келади энди. Лекин чол ҳозир ҳам илгаригидек сабртоқат ва усталик блан ҳаракат қилиб, йиртқични жуда бошлаб урар экан. Учрашган вақтда улар Гвоздев блан бир сувдай бемаза ўлжа винони ичиштилар. Бу винони Степан Иванович асраб юрган экан. Улар вино ичишиб ҳамма ёр-ошналарини йўқлаптилар ва чол шу пайтда Мересьевга жуда қуюқ салом айтиб юборипти, уруш тамом бўлгандан кейин, ўлмай тирик қолсаларинг, икковлашиб бизнинг колхозга меҳмон бўлиб боринглар, олмахон тутасизлар ёки ўрдак овлаб ўйнаб келасизлар, депти.

Бу хатни ўқиб Мересьевнинг кўнглида ғамгинлик пайдо бўлди. Қирқ иккинчи палатада бирга ётган

Ўртоқларнинг ҳаммаси ҳозир урушга қатнашади. Гриша Гвоздев ва кекса чол Степан Иванович ҳозир қаерда экан? Уларга нима бўлди экан? Уруш шамоли уларни қайси томонларда учириб юрган экан, тирикмикан улар? Оля қаерда бўлса ҳозир?

Алексей ҳозир яна комиссар Воробьевнинг: ҳарбий хатлар сўниб кетган юлдузларнинг нурига ўхшайди, бизга жуда узоқ йўл босиб келади, юлдуз аллақачон сўниб кетган бўлса ҳам, унинг ёрқин шуласи яна узоқ вақтгача ялтираб макон кезади ва одамларга ҳозир ҳаётда бўлмаган юлдузларнинг порлоқ нурларини сочиб туради, деган сўзларини эслади.

Шүртинчи
БҮЛИМ

I

1943 йил ёз фаслининг иссиқ кунларидан бири. Хужум қилиб бораётган Қизил Армия дивизияларининг от-аравалари ташландиқ ҳолда шўразор бўлиб ётган далани тўпир қилиб кетган фронт йўлидан эски бир юк автомобили ўнқир-чўнқирларда чайқалиб ва дўқирлаб, шалағи чиққан тахталарини тақирлатиб фронтга қараб бормоқда эди. Унинг илма-тешик бўлиб кетган ва қалин чанг-тўзон босган ён тахталарида «Полевая почта» деб ёзилган катта-катта оқ ҳарфлар аранг кўринарди. Ғилдираклари остидан қалин чанг уюрмаси чўзилиб чиқар ва шамолсиз дим ҳавода секин тарқалиб кетарди.

Машина устида даста-даста хатлар ва янги газеталар тахланиб лиқ тўлиб ётарди. Тепада икки ҳарбий киши ўтирган эди. Уларнинг эғнида ёзлик гимнастёрка

ва бошларида теварагига кўж мовут тутилган фуражка бор эди. Улар машина устидаги юклар блан бирга чайқалиб ва диркиллаб бормоқда эдилар. Улардан бири ёшроқ бўлиб, ҳали рахти бузилмаган янги погонларидан авиация старший сержанти эканлиги билиниб турарди. У нозик, қадди-қомати келишган, оқтан ва малларанг бир киши эди. Юзлари қизларникидай шундай латиф эдики, оқ пўсти орасидаги қизил қон сиртга тегиб турарди. Афтидан у ўн тўққиз ёшлар чамасида эди. У жон-жаҳди блан ўзини кўпни кўрган солдат қилиб кўрсатишга тиришиб, тишлари орасидан чиртиллаб туфук отарди, овозини дўриллатиб солмоғдор қилиб сўкинарди, тамакини бармоқдай йўғон қилиб ўрарди ва ҳечнарсанга парво қилмагандек кўринарди, лекин шунга қарамай, унинг фронтга биринчи марта бораётганлиги ва ичида ташвиши зўр эканлиги равшан сезилиб турарди. Йўл ёқасида огзини ерга тираб бузуқ замбарак ётарди, ишдан чиққан совет танки тепасигача ўт-ўланлар ичида кўмилиб кетган эди; аэропландан ташланган бомбанинг роса келиб текканидан бўлса керак бир немис танки дабдала бўлиб ҳартомонга сочилиб ётарди; снаряддан ўйилган хандақларни ўт қоплаган эди; сапёрлар кавлаб олиб, янги кечим ёқасида устма-уст қалаштириб қўйган миналарнинг чуқурчалари кўзга яққол ташланиб турарди; немис солдатлари кўмилган ва тепасида крсст тахтачалар қоқилган гўристон узоқдан, ўт-ўланлар орасидан аранг кўринарди; буларнинг ҳаммаси бир вақтлар бу ерларда бўлган жангларнинг излари бўлиб, фронт кўрган солдат бундайларни кўрабериб кўзи пишиб қолган эди; лекин булар машина устида ўтирган ёш кишини ҳайратда қолдирди ва унинг кўзига энг қизиқ, энг муҳим ва баҳайбат нарсалар бўлиб кўринабошлади.

Унинг ёнидаги ҳамроҳи старший лейтенант, аксинча, тажриба кўрган фронтчи эканлигини дарҳол пайқаш мумкин эди. Даф'атан қараганда унинг ёши 23 — 24 ларда бўлиб кўринарди. Броқ қуёшдан қорайган шамолдан парсиллаган юзига, кўзлари тагидаги, манг-лайидаги, оғиз чеккаларидаги майда ажинларга, хаёлчан ва ҳорғин кўзларига разм солиб туриб, унинг ёшига

яна ўн йил қўшиш мумкин эди. У, тева­рак-атрофига бепарво назар ташлаб борарди. Унда-мунда чилпарчин бўлиб, занг босиб ётган ҳарбий техника ҳам, йўлнинг икки томонида ёниб култепа бўлиб ётган қишлоқлар ҳам, ҳатто қалайлари эриб кўмиртак бўлиб қолган, мо­тори бир ёқда ва номерланган, қизил юлдузли қуйруғи бирёқда айрилиб ётган совет самолётининг синиқлари ҳам уни ҳечбир ҳайратда қолдирмас эди; аммо ёнидаги ёш киши буларга қараган сари қизариб, ташвиши то­бора ортар эди.

Офицер даста-даста қилиб бойланган газеталарни тагига ва ёнбошига териб қўйиб, ўзига қулай ўрин қи­либ олиб ва эгасининг номи олтин ҳарфлар блан ёзилган қора таёғига иягини тираб мудраб бормоқда эди; гоҳи-гоҳида у кўзларини очиб, тева­рак атрофига қувноқ назар ташлар ва иссиқ дим ҳаводан кўкрагини тўлдириб нафас оларди. Шу тобда унинг кўзи йўлдан четда чўзи­либ кетган беор қалин шўразорлар устида сузиб бора­ётган икки қора нуқтага тушди; яхшилаб разм солиб қаралса, улар иккита самолёт экан; самолётлар шош­масдан гўё бир-бирини қувалагандек ҳавода секин

Ёш аскар истеҳзо блан кулиб қўйди. Самолётлар узоқда ўзларича муаллақ отишиб юрарди: сокин саҳро­да тўс-тўполон, чанг-тўзон кўтариб бораётган бу ёлғиз юк машинасига уларнинг ҳечбир иши йўқдек кўринарди. Ёш киши э'тироз билдириб, тўғри кетабериш керак, дейман дегунча, машина йўлдан тез бурилиб, тақир-ту­қир блан сойликка тушди.

Старший лейтенант дарҳол машинадан тушиб, кўкат­лар устига ўтирди-да йўлга қаттиқ тикилиб турди.

Ёш аскар унга масхара назари блан қараб:

— Ишингизга қаранг-гу...— деб гап бошлаган эди. сузиб борарди; офицер бирдан жонланиб, кўзлари чақ­наб кетди ва қирра бурнининг тешиклари тез-тез керилабошлади; у кўзини самолётлардан узмасдан, кафти блан кабинанинг тепасига қоқди:

— Осмонга қара! Машинани четга бур!

У ўрнидан туриб, тева­рак-атрофга тусмоллаб қара­ди ва шоферга қўли блан ишора қилиб, чаман очилиб ётган ўтлоқ орасидаги сойликни кўрсатди.

Шу лаҳзада старший лейтенант бирдан ўзини ўтлар орасига урди ва жаҳли блан бақриб юборди:

— Ёт!

Шу онда моторларнинг қаттиқ гулдираган овози эшитилди ва иккита қопқора бадҳайбат кўланка ҳавони ларзага солиб ва ғалати вағиллаб, уларнинг худди боши устидан ўтиб кетди. Ёш аскарга, бу унча қўрқинчли бўлиб туйилмади: оддий самолётлар, ўзимизники бўлса керак, деб ўйлади. У, атрофига аланглаб қаради ва бирдан кўзи йўл бўйида ағдарилиб, бўлак-бўлак бўлиб тутун ичида алангаланиб ётган юк машинасига тушди.

— Қаранг-а, ёндиручи бомба ташлаётир,— деди шофер заҳарханда блан ва снаряд тегиб ўт олаётган машинага қараб турди,— машинага тегипти.

— Овчилар,— деди старший лейтенант бепарво бир оҳангда ва кўкатлар устига яхшилаб чўзилиб олди.— Қутиб туришга тўғри келади, улар ҳозир қайтиб келишади. Йўлни пойлаб юришипти. Оғайни, тур, машинани нарироққа суриб қўй, лоақал ана у қайин дарахти тағира олиб бориб қўй.

Бу сўзларни у шундай бепарволик блан ва шундай ишонч блан айтдики, гўё немис учучилари ҳозиргана унга ўз ниятларини билдириб қўйгандек эди. Машинани ҳарбий почтальон қиз кузатиб борди; қиз оппоқ оқариб кетган эди, чанг босган лаблари ҳайрат блан зўрга жилмайиб турарди. У, тинч осмонга қўрқа-писа минғрайиб қараб қўярди, осмонда эса оппоқ барра булутлар тез сузиб, бир-бирига қўшилиб айланиб юрарди. Шунинг учун ҳам старший сержант, қаттиқ ҳаяжон ичида бўлишига қарамай, ўйламасдан гапириб юборди:

— Яхшиси жўнаб кетиш керак эди, вақтни бекор ўтказишдан нима фойда? Қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади.

Бир дона кўкатни тишлаб бепарво ўтирган старший лейтенант ёш аскарга қаради. Унинг хўмрайган қора кўзларида салгина истеҳзо аломати бор эди.

— Сен, оғайни, бу аҳмоқона мақолингни тезроқ ташла, бўлмаса кейин ўзинг пушаймон бўласан. Сўнгра шуни ҳам билиб қўйки, ўртоқ старший сержант,

фронтда унвони катталарнинг гапига қулоқ соладиган қоида бор. «Ёт» деб буйруқ берилдими, демак, ётмоқ керак.

У, кўкатлар орасидан бир туп шавель топиб олиб, унинг тукли пўстини тирноги блан юлиб ташлади ва оғзига солиб қарсиллатиб чайнайбошлади. Яна моторларнинг гулдираган товуши эшитилди, бояги самолётлар йўл тепасидан қанотларини саланглатиб пастлаб учиб ўтди,— улар жуда яқиндан учиб ўтаётгани сабабли, қанотларининг сарғич-малла туси, оқ-қора кресслари, ҳатто олдидагисининг қорнига сурати солиниб қўйилган қарға тузнинг шакли яққол кўриниб турарди. Старший лейтенант эранқираб яна бирнеча дона «тожихўроздан» юлиб олди, сўнгра соатига қаради-да, шоферга буюрди:

— Қани жўнадик! Оғайни, тезроқ ҳайда, бу ерлан йироқлашмоқ керак.

Шофер гудок берди, сойликдан почтальон қиз югуриб чиқди. У, бирнеча дона қизариб турган маймунжонни шохчаси блан келтириб старший лейтенантга узатди.

— Пишай деб қолипти... Ёзнинг келганини сезмай қолибмиз,— деди старший лейтенант ва маймунжонни искаб кўрди, сўнгра уларни гулдек гимнастёркасининг ёқа чўнтагига қистириб қўйди.

— Самолётларнинг энди қайтиб келмаслигини ва жўнаш мумкинлигини сиз қаердан биласиз?— деб сўради ёш аскар старший лейтенантдан. Старший лейтенант шу тобда яна сукут қилиб, ўнқир-чўнқирга тушиб диркиллаб бораётган машинанинг мақомига чайқалиб бормоқда эди.

— Бунни билиш осон,— деди у.— Булар «мессерлар»—«Ме-109» деб юритилган самолётлар. Уларнинг ёнилғи запаси 45 минутга етади. Ҳозир ёнилғиси тамом бўлди, ёнилғи олиш учун маконига қайтиб кетишди.

Бунни у бепарволик блан тушунтираркан, шундай оддий нарсаларни қандай қилиб билмасликка ҳайрон қолгандек бўлиб кўринарди. Ёш аскар эса диққат блан осмонга қараб борарди. У, учучи «мессерлар»ни биринчи бўлиб кўришга ҳаракат қиларди. Лекин осмон тиниқ

эди, гуркираб гуллаган кўкатларнинг ҳиди чанг-тўзон аралаш ҳавони қоплаб олган эди, кўкатлар орасида чигиртка ва сўзанаклар тинмасдан чириллашади. Қалин шўралар босиб мунғайиб ётган бу саҳронинг қайси-бир жойида тўрғай дард блан сайрайди. Шу тобда ёш аскарнинг хаёлидан немис самолёти ҳам, хавф-хатарлар ҳам бирдан кўтарилди; у, хушёқим қўнғироқдай овози блан ўша вақтларда фронтда севиб айтиладиган ашулани бошлаб юборди. Бу ашула ер тўлада ўтириб йироқдаги ёрини соғинган аскар ша'нига айтиларди.

— «Четан дарахти» ашуласини биласанми?— деб сўради бирдан ҳамроҳи.

Ёш аскар бош силкиб, бу қадимий ашулани бошлаб юборди. Сгарший лейтенантнинг чанг қоплаган ҳорғин юзини ғамгинлик босди.

— Яхши айтмаяпсан, оғайни. Бу сенга лафармиди, бу чинакам қўшиқ. Уни юракдан чиқариб айтиш керак,— деди у ва ўзи ҳам ингичка овози блан секин-секин, аммо оҳангини келтириб айтабошлади.

Машина бирпас секинлашди. Кабинадан почтальон қиз сакраб тушди. У, машинанинг орқасидан сакраб тепага чиқди ва ўзини газеталар устига ташлади, машина устидагилар қизни суяб ёнларига ўтқиздилар.

— Ашула айтаётганларингизни эшитиб, мен ҳам келдим...

Машинанинг тақир-туқири ва чигирткаларнинг тинимсиз чириллаши ичида улар учовлашиб бараварига ашулани кўтардилар.

Ёш аскар қизиб кетди. У, буюм халтасини очиб, лаб блан чаладиган катта бир гармошкани чиқарди ва дам чалиб, дам ашулага қўшилиб, қўшиқни бошқариб борди. Ташландиқ ҳолга келиб, мунғайиб қолган фронт йўлида, чанг-тўзон қоплаб ётган қалин шўразорлар орасида кучли ва мунгли қўшиқ овозлари янгради. Бу қўшиқ жазирама ёз ҳавосида қақраб, инграб ётган худди шу далалар сингари дилафгор, дим кўкатлар орасида чириллашиб ётган сўзанаклар сингари нолавор, тиниқ осмон тагида сайрашиб юрган тўрғайлар сингари оҳангдор, худди шу осмон сингари баланд ва бепоён, худди шулар каби қадимий ва навқирон бир қўшиқ эди.

Улар кўшиққа жуда маҳлиё бўлиб кетганларидан, машина бирдан орқага силтаниб тўхтаганда, ағдарилиб тушишларига сал қолди. Машина тўсатдан йўл ўртасида тўхтаб қолди. Ён томонда уч тонналик бир машина ёнбоши блан чуқурга ағдарилиб, чанг босган филдираклари юқори кўтарилиб, мажақланиб ётарди. Ёш аскарнинг ранги оқариб кетди. Унинг ҳамроҳи эса дарров пастга тушиб, ағдарилиб ётган машинага қараб югурди. У, ғалати ҳаракат блан, оёқларини лапангла-тиб борарди. Бирпасдан кейин шофер мажақланган кабина ичидан интендант хизмати капитанининг қонга беланган гавдасини тортиб олди. Унинг юзлари синиқ шишаларнинг зарбидан бўлса керак, тамоман кесилган ва тимдаланган эди, ранги эса кўкариб кетган эди. Старший лейтенант унинг қовоғини сал кўтариб кўзини очиб қаради.

— Буниси тамом бўлипти,— деди у бошидан шапкасини олиб. — Тагин борми унда?

— Бор. Машина ҳайдовчи бор,— деб жавоб берди шофер.

— Нимага бақрайиб турибсиз? Кўмаклашинг! — деди старший лейтенант, турган ерида довдираб қолган ёш аскарга қараб. — Қон кўрмаганмисиз? Урганиш керак, бир кун кўришга тўғри келади... Бу, бояги гушналарнинг — немис самолётларининг кўрсатган корномаси.

Шофер тирик экан. У, кўзларини очмасдан секин инқирарди. Унинг ҳеч ерида ярадорлик аломати кўринмас эди. Афтидан, машина тез юриб бораётганда, унга снаряд тегиб чуқурга ағдарилган, шунда шофер кўкраги блан рульга урилган ва кабина мажақланиб уни қаттиқ эзган. Старший лейтенант уни машинага кўтариб қўйишни буюрди. Ҳали кийилмаган ва бир парча коленкорга ўраб қўйилган янги шинелини олиб ярадорнинг тагига солди. Узи пастроқда ўтириб, ярадорнинг бошини тиззаси устига олиб қўйди.

— Жонинг борича тез ҳайда! — деди у шоферга.

У, ярадорнинг бошини авайлабгина ушлаб бораркан, ўзининг қандайдир ўтмиши эсига тушиб, жилмайиб қўйди.

Қоронғи тушабошлаганда машина кичкина бир қишлоққа кирди. Тажриба кўрган киши бу қишлоқда кичик бир авиация қисми жойлашганини дарров пайқар эди. Бирнеча телефон сими шумурт дарахтларининг чанг босган шохларига, нозиккина олма дарахтларига илиниб қўйилган ва уй атрофларида тўсылган чийларга ўралиб кетган эди. Уларнинг ёнида, устига похол босилган бостирмалар тагида, одатда деҳқонларнинг от аравалари, плуг ва моллари турадиган ерда, юрабериб шалағи чиққан «эм» ва «виллислар» кўринарди. Унда-бунда хира деразачалардан, теварак четига кўк мовут тутилган фуражкали ҳарбийлар кўзга чаличиб қоларди. Ёзув машиналарининг тақирлаган овози эшитиларди. Симларнинг ҳаммаси келиб туташган бир уйдан телеграф аппаратининг бир мақомда тирқиллаган товуши эшитилиб турарди.

Катта ва кичик йўллардан четда жойлашган бу қишлоқча ўт-ўлан босган хилват саҳрода сақланиб қолган эди; бу қишлоқ немислар келгунга қадар бу ўлкаларда одамлар қандай роҳат ва эркинлик блан яшаганларини кўрсатиш учун гўё сақланиб қолган бир эсдалик жой эди. Ҳатто атрофида сарғич қамиш-қиёқлар ўсиб ётган ҳовузча ҳам сувга лиқ тўла эди. Кекса мажнун толлар соясида бу ҳовузча муздек ялтираб турар ва унинг ичида бир жуфт тумшуғи қизил оппоқ гоз виқор блан сузиб чўмилиб, юрарди.

Ярадорни қизил крест тамғалик байроқ осилиб турган бир уйга топширдилар. Сўнгра машина қишлоқдан ўтиб, ихчам қилиб ясалган қишлоқ мактаби ёнида тўхтади. Кўп телефон симлари деразанинг бир синиқ кўзидан ўтганлигидан ва бўйнига автомат осиб эшик олдида турган солдатдан бу ернинг штаб эканлиги билиниб турган эди.

Старший лейтенант очиқ дераза олдида «Красноармеец» журналидаги кроссвордни ешиб ўтирган дежурнийга мурожаат қилиб деди:

— Полк командири олдида кирмоқчимиз.

Старший лейтенант орқасидан келаётган ёш аскар, штабга кириш чоғида унинг чаққон ҳаракат блан гимнастёркасини тузатиб, бош бармоғи блан уни камари

остига яхшилаб тортиб қўйганини ва ёқасининг тугмаларини ўтказганини кўриб, ўзи ҳам дарҳол шундай қилди. Ҳозир у камгап бўлган ва унга жуда ёқиб қолган ҳамроҳига ҳаржиҳатдан тақлид қилиб иш кўришга ҳаракат қиларди.

— Полковник ҳозир банд,— деб жавоб берди дежурний.

— Қириб айтинг, Ҳаво Армияси штабидан шошилинч пакет олиб келишипти денг.

— Туратуриг: ҳозир унга ҳаво разведкасининг экипажи доклад қиляпти. Халақит бермасликни сўради. Ана у уй ёнидаги боқчада бир пас ўтириб туриг.

Дежурний яна кроссворд блан машғул бўлди; келучилар эса боқчага чиқиб, ғишдан чиройли қилиб ясалган, ҳозир эса қаровсиз қолиб, ҳамма томонини ўт босган скамейкага ўтиришди; урушдан илгари бу скамейкага, эҳтимол, ўқитучи кампир шундай сокин ёз кечаларида, ишдан кейин ҳордиқ чиқариш учун ўтириб дам олгандир. Очиқ деразадан икки кишининг овози барала эшитилиб турарди. Улардан бирови бўғиқ товуш блан ҳаяжонланиб доклад қиларди:

— Мана бу ва мана бу йўллардан Большое Горохово ва Крестовоздвиженский қабристон томонига қатнов жуда зўр, йўлли бошдан-оёқ машиналар қоплаб олган; ҳаммаси бир томонга, фронтга қараб бормоқда. Мана бунда, қабристон ёнидаги сойликда эса, юк машиналари ёки танклар турипти... Уйлайманки, унда катта бир ҳарбий қисм тўпланган бўлса керак.

— Нимага асосланиб шундай деб уйлайсан? — унинг гапини бўлди ингичка овозли киши.

— Жуда қаттиқ ўт очилиб йўлимиз тўсилди. Зўрға чиқиб олдик. Кеча бу ерда ҳечнима йўқ эди, фақат қандайдир ошхоналардан тутун чиқиб турган эди. Мен худди томларнинг устидан учиб, қўрқитиш учун бирнеча ўқ уздим. Бугун эса жуда ҳам бошқача. Бирам ўққа тутиб бердики!.. Уларнинг ҳаммаси фронтга қараб бориши очиқ кўриниб турипти.

— «Зет» квадратида-чи?

— Бунда ҳам қатнов бор-у, ammo унча катта эмас. Мана бу ўрмонзор ёнида эса катта бир танк колоннаси марш блан бораяпти. Юзтача танка бор. Эшелон-эшелон бўлишиб беш километрча чўзилиб кетган, кундузи ниқобланмасдан кетаяпти. Эҳтимол ёлғондакам ҳаракат бўлса керак. . . Мана бунда, мана бу ерда, сўнгра ана унда артиллерия кўрдик, худди олдинги марралар ёнида турипти. Уқ-дори омборлари ҳам бор. Шох-шабба блан хаспушлаб қўйилган. Кеча улар йўқ эди... Жуда катта омборлар.

— Ҳаммаси шуми?

— Ҳаммаси шу, ўртоқ полковник. Рапорт ёзишга рухсат этасизми?

— Бунга ҳечқанақа рапорт керак эмас! Ҳозир армияга борасиз. Рапорт эмиш! Биласизми, бу нима деган гап? Ҳой, дежурний! Менинг «виллисим»ни чақиртиринг: капитанни ҳозир Ҳаво Армияси штабига юборинг.

Полк командирининг кабинети кенг бир синфда жойлашган эди. Деворлари гўлабанд қилиб ясалган бу хонада бор-йўғи биттагина стол бўлиб, унинг устида телефонларнинг кўн жилдлари, катта авиацион планшет ва битта қизил қалам турган эди. Миттигина, ҳаракатчан ва гавдаси гирдиғумдан келган полковник қўллари орақасига қилиб, девор ёнида тез-тез нарибери юрмоқда эди. У, ўз фикри блан банд бўлганидан, кабинетда қоматини кериб турган учучилар ёнидан бир-икки марта югуриб ўтди-да, сўнгра бирдан тўхтаб, жиддий қиёфада уларга қаради.

— Старший лейтенант Алексей Мересьев, — қорачадан келган офицер қоматини кериб ва пошналарини шарақлатиб уриб ўзини таништирди. — Сизнинг ихтиёрингизга келдим.

— Старший сержант Александр Петров, — деб рапорт берди ёш аскар; рапорт бераркан, у қоматини яна тўғрироқ чўзишга ва солдатча кирз этикларининг пошнасини полга яна қаттиқроқ шарақлатиб уришга тиришарди.

— Полк командири полковник Иванов, — деди бошлиқ. — Пакет борми?

Мересьев чаққон ҳаракат блан планшетидан пакетни олиб, полковникка узатди. Полковник йўллаш қоғозини ўқиб бўлгач, келучиларга кўз югуртириб чиқди.

— Жуда соз, вақтида келибсизлар. Лекин нега мунча оз киши юборишти!— Сўнгра бирдан бир нимани эслади шекилли, юзида таажжуб аломати пайдо бўлди.— Менга қаранг, Мересьев дегани сиз бўласизми? Ҳаво Армиясининг штаб бошлиғи менга сиз тўғринида телефон қилди. У мени огоҳлантириб айтдики, сиз...

— Бунинг аҳамияти йўқ, ўртоқ полковник,— Алексей бироз қўрслик қилиб унинг сўзини бўлди — Хизматни бажаришга рухсат этингиз.

Полковник қизиқсиниб старший лейтенантга қараркан, кулимсираб, бошини қимирлатиб ма'қуллади:

— Тўғри. Дежурний, буларни штаб бошлиғига тўғрилаб қўйинг, менинг номимдан айтинг, уларга овқат ва ётоқ беришсин. Айтинг, буларни гвардиячи капитан Чеслов эскадрильясига расмийлаштиришсин. Боринг, бажаринг айтганларимни.

Петровга полк командири жуда жонсарак кишидек бўлиб кўринди. Лекин у, Мересьевга ма'қул бўлди. Ана шундай тез иш кўрадиган, ҳамма нарсани дарҳол ўқиб, тез ўйлаб, қат'ий қарорга келадиган кишилар Алексейнинг таб'ига ёқар эди. Улар боғчада ўтирганларида ҳаво разведкачисининг қилган доклади полковникнинг миясидан кетмаган эди. Ҳарбий кишига ма'лум бўлган кўп аломатлардан, чунончи: улар армиядан йўлга чиқиб, «қўл кўтариш» усули блан бир машинадан иккинчи машинага тушиб келганларида, йўлга сиғмай келаётган аскар ва қурол-аслаҳалардан, кечалари часавойлар ниқобланиб юришни қаттиқ талаб қилиб, ким тартибни бузса, машинасининг гилдирағига ўқ отилади, деб дўқ уришларидан, фронтга борадиган йўлларнинг четларидаги қайинзорларда, чакалакзорларда гужғон бўлиб ётган танклар, юк машиналари, тўпу тўпхоналардан, ҳатто бугун келаётганларида бўмбўш саҳродаги ҳарбий йўлда немис самолётлари уларга ҳужум қилганидан, Мересьев фронтда жимжитлик даври тамом бўлаётганини ва шу атрофларда немислар янгидан ҳужум

қилиш хаёлига тушганларини, бу ҳужум яқин орада бошланишини ва Қизил Армия қўмондонлиги бундан хабардор бўлиб, зарбага бошлаб қарши зарба беришга тайёрланганини пайқади.

2

Беором старший лейтенант, Петровга ошхонада учинчига бериладиган овқатни кутишга имкон бермади. Улар бензин ташийдиган йўловчи машинага тушиб, бир қишлоқ орқасидаги майдончада жойлашган аэродромга бордилар. Бу ерга келгач, улар эскадрилья командири гвардиячи капитан Чеслов блан танишдилар. Чеслов кўринишидан жиддий, камгап, шу блан бирга олийжаноб бир киши эди. Капитан гапни чўзиб ўтирмасдан, янги келган учучиларни атрофи ўт-ўланлар блан ўралган ертўла капонирларга олиб борди, унда ялтираб турган ва рульларига 11 ва 12 номерлари ёзилган янгигина кўк тусли «Ла-5» самолётлари турган эди. Янги келганлар ана шу самолётларда учини керак эди. Улар хушбўй ҳид сочиб турган ва моторларнинг тўхтовсиз гулдирашига қарамай, қушларнинг жўр бўлиб сайраши барала эшитилиб турган қайинзорда, самолётлар ёнида ўзларининг янги механиклари блан анча маҳалгача гаплашиб ўтирдилар ва полкнинг ҳаёти блан танишдилар.

Улар гапга қизиқиб кетганларидан, энг охирги юк машинасига тушиб қишлоққа етиб келдилар. Жуда кеч келганлари учун, кечки овқатга улгурмадилар. Лекин бунга унча хафа ҳам бўлмадилар. Уларнинг буюм халталарида йўл учун берилган озиқдан биров қолган эди. Энг қийини ётадиган жой масаласи эди. Яланг саҳрода шўразорлар, бутазорлар орасида жойлашган бу хилват қишлоқчада турган икки авиация полкининг учучилари ва ходимлари томонидан ҳамма уйлар банд қилинган эди. Лиқ тўла уйларга кириб-чиқиб узоқ вақтгача жой излаб юришдилар; янги келганларни уйга киргизишни истамаган истиқоматчилар блан орада қаттиқ-аччиқ сўзлар ҳам бўлиб ўтди ва уйларнинг резинкадан ясалмаганига, шунинг учун уларни кенгайтириш иложи йўқлигига кўп афсуслар қилиниб, анча

фалсафа ҳам соғилди. Ниҳоят комендант янги келганларни дуч келган бир «уйга» киргизиб қўйди:

— Бугунчалик шу ерда ётинглар, эртага бир иложини қиламиз,— деди.

Кичик бир уйчада тўққиз киши истиқомат қилар эди. Учучилар эрта ётишади. Снаряд стаканидан ясалган, уруш бошларида «катюша» деб, Сталинград жангидан кейин «сталинградка» деб оталган жинчироқнинг хира ёруғида ётганларнинг қораси аранг кўринарди. Улар каравотда, тахталарда, похол солиниб устидан плашпалатка ёйилган ерда ётардилар. Бу уйда тўққизта учучидан бўлак уйнинг эгалари—кампир ва унинг бўйига етган қизи ҳам турарди; жой торлигидан, улар катта рус печи устига чиқиб ётган эдилар.

Янги келганлар ётган кишилар устидан қандай қилиб ўтишни билмай, бироз остонада тўхтаб туришди. Печка устидан кампирнинг жаҳл блан бақирган овози эшитилди:

— Жой йўқ, жой йўқ. Қаранг, тиқилишиб ётипти, Шифда ётмоқчимисизлар ёки?

Петров ҳозир қайтиб кетмоқчи бўлиб, эшик олдида ўнғайсизланиб турарди, аммо Мересьев ётганлар устидан эҳтиётлик блан хатлаб стол ёнига бораберди.

— Онажон, биз бир жойга ўтириб овқагланиб олсак бўлгани, кун бўйи овқат еганимиз йўқ. Бизга иккита тарелка, иккита чашка, иккита вилка берсаларинг-а? Ётадиган бўлсак, ташқарида ҳам ётаберамиз. Ҳечнима қилмайди, ёз фасли.

Печканинг тўридан, тўнгиллаб ётган кампирнинг орқасидан чиқиб келаётган бир кишининг кичкина яланг оёқлари кўринди. Гавдаси нозиккина бир қизча индамай печкадан тушди ва ухлаб ётган кишилар устидан чаққонлик блан ўтиб даҳлизга кирди ва иккита тарелка, иккита занг босган вилка ва ингичка бармоқларига кийгизиб иккита ола-була чашка олиб чиқди. Бу қиз дастлаб Петровга энди бўйга етиб келаётган ёш қизчадек кўринган эди. Қиз стол ёнига келиб, лампанинг хира ёруғи юзига тушгач, Петров унинг бўйга етган яхшигина қиз эканини билди. Фақат чиптадан тикилган сариқ кофтаси, юбкаси ва кўкраги устидан

кампирлардек орқасига ўтказиб боғлаган хунук рўмоли унинг ҳуснини бузиб турган эди.

— Марина, Марина, буёққа кел, жувонмарг, — деб тўнғиллади кампир печка устидан.

Лекин қиз парво қилмай тураберди. У, кўз таги блан Петровга тез-тез боқиб, чаққон ҳаракат блан стол устига тоза газета ёзди, идишларни ва вилкаларни қўйиб чиқди.

— Мана энди баҳузур овқатланиб олинглар. Тўғраб ёки иситиб берадиганларинг бўлса, айтинглар? Мен бир пасда тайёрлаб бераман. Фақат шуниси борки, комендант ташқарида ўт ёқилмасин деган.

— Маринка, кел буёққа! — деб чақирди кампир.

— Унинг гапига эʼтибор берманг, ўзи шунақа, бироз эсини йўқотиб қўйган. Немислар уни қўрқитиб юрагини олиб қўйишган. Кечаси ҳарбийларни кўрса, жон-жаҳди блан мени қўриқлашга тушади. Унинг гапларидан хафа бўлманг: кечаси бўлса у шунақа қилади, кундуз кунни бинойидек гаплашади.

Мересьевнинг буюм халтасидан колбаса, консерва, тузлаган балиқ ва ҳатто бир буханка аскарлик нони чиқди. Петров унча режалик эмас экан: ундан фақат гўшт блан сухари чиқди. Маринка нозик қўллари блан буларнинг ҳаммасини тўғраб, тарелкаларга яхшилаб териб қўйди. Қизнинг узун киприклари остида яширинган ўйноқи кўзлар тез-тез Петровнинг юзига боқарди, Петров кўз қири блан секин унга қараб қўярди. Уларнинг кўз қарашлари бир-бири блан учрашиб қолганда, иккаласи ҳам қизариб кетар, дарров қовоқларини солишиб олар, бетларини ўгиришар ва бир-бирларига қарамасдан, фақат Мересьев орқали гап қотишар эдилар. Алексей уларнинг қилиғини кўриб кулгуси қистарди, шу блан бирга у бироз гамгин ҳам бўларди: уларнинг иккаласи ҳам новқирон, уларга қараганда Алексей кекса, ҳорғин ва кўп умр кечирган бўлиб кўринарди ўзига.

— Менга қара, Маринка, иттифоқо бир-икки дона бодринг топилмасмикин? — деб сўради Алексей.

— Иттифоқо топилиб қолар, — секингина жавоб берди қиз жилмайиб.

— Пиширилган картошкаданчи? Икки донагина?

— Сўрасангиз, топилади.

Қиз яна ухлаб ётганлар устидан парвонадек чаққон сакраб ўтиб, секингина даҳлизга кирди.

— Уроқ старший лейтенант, бу қизга сиз нега бундай муомала қиласиз? Таниш бўлмаган бир қизга сен-сенлаб гапирасиз, бодринг сўрайсиз ва...

Мересьев қоқолаб кулиб юборди:

— Оғайни, қаерда юрибсан ўзинг? Бу фронтми сен а ёки бошқа жойми?.. Кампир, бўлди кўп вайсама, кел. бирга овқат қиламиз, қани, келасанми?

Кампир инқираб-синқираб ва ўзича нималарнидир тўнғиллаб, печкада: тушди ва келасолиб колбасага қўл чўзди. Айтишига қараганда, кампир тинчлик вақтларда колбасага жуда ўч экан

Улар тўрт киши бўлишиб сгоя ёнига ўтирдилар ва турли мақомда чиқаётган хуррак товушлари ва ухлаб ётганларнинг уйқу аралаш гулдирашлари орасида иштаҳа блан овқат қилишдилар. Алексей типмасдан сўзлаб, кампирга ҳазилкашлик қилар ва Маринкани кулдирадди. Ниҳоят, у ўрганиб қолган ҳарбий шароитга яна қоришиб кетганига жуда хурсанд бўлиб, ўзини худди бегона юртларда кўп сарсон-саргардон бўлиб, охири ўз уйига келган кишидек ҳис қиларди.

Гап-гап блан овқат охирида маълум бўлдики, қишлоқнинг омон қолишига сабаб: унда бирвақтлар немис штаби турган. Қизил Армия ҳужум қилиб келабошлагач, немис штаби шошилиб тездан қочган ва қишлоқни яксон қилишга улгуролмаган. Кампирнинг катта қизини немислар унинг кўзи олдида зўрлаганлар ва қиз ўзини ҳовузнинг сувига ташлаб ўлдирган, шундан кейин кампирнинг эси оғиб қолган. Маринканинг ўзи бўлса немислар қишлоқда турган саккиз ой мобайнида офтоб юзини кўрмасдан ҳовлидаги ертўла-омборда ётган, ертўланинг оғзи похол ва бошқа эски-туски нарсалар блан бекитиб қўйилган. Кечалари онаси унга туйнукдан овқат ва сув бериб турган. Алексей қиз блан гаплашган сайин, қиз тез-тез Петровга кўз ташларди ва унинг ўткир ва тортинчоқ қарашларида завқ аломати яққол сезилиб турарди.

Гап-гап блан кечки овқат ҳам ейилиб бўлди. Қолган овқатни Маринка ихчам қилиб ўраб, Мересьевнинг халтасига солиб қўйди: солдатга овқат ҳамиша керак бўлади. Сўнгра у кампир блан шивирлашиб олгач, қат'ий қилиб деди:

— Энди гап шуки, сизларни бу ерга комендант келтириб қўйган бўлса, демак, шу ерда турасизлар. Сизлар печканинг устига чиқиб ётинг, онам блан мен даҳлизда ётамиз. Бугунча ётиб дамингизни олинг, йўлдан чарчаб келгансиз. Эртага сизларга ўрин топамиз.

Қиз яна боягидек, ухлаб ётганлар устидан чаққон сакраб ўтиб, ташқаридан бир боғ майин похол келтирдида, кенг печка устига тахлаб ёйди ва бош томонга турли кийимларни қўйиб ёстиқ қилиб берди; бу ишларнинг ҳаммасини у бир пас ичида, ҳечбир товуш чиқармай эпчиллик блан қилиб ташлади.

Мересьев похол устида ҳузур қилиб чўзилар экан, бўғинлари ёзилиб қисирлаб кетди.

— Яхшигина қиз экан-а, оғайни!

— Ёмон эмас, шекилли,— деди Петров ясама бепарволик блан.

— Сенга хўп тикилиб қарадим, дейман!..

— Қараб бўпти менга. Нуқул сиз блан гаплашиб ўтирди-ку...

Сал ўтмай Петровнинг пихиллаб ухлагани эшитилди. Мересьевнинг уйқуси келмас эди. У, ҳиди бурқиб турган муздек похол устида чўзилиб ётарди. У, Маринканинг даҳлиздан чиқиб уйга кирганини, унда ниманидир излаб юрганини кўрди. Қиз дам-бадам секингина печка тепасига қараб кўярди. У, лампанинг пилигини тўғрилаб қўйди-да, яна бир марта печка устига қараб, сўнгра оҳиста-оҳиста юриб эшикка қараб кетди. Эски-туски либосга ўранган бу нозиккина, гўзал қизнинг кўриниши негадир Алексейнинг кўнглига ма'юс ором берди. Мана улар иссиққина уй ҳам топдилар. Эрта блан уларнинг биринчи жанговар учиши белги-ланган. Улар иккови бирга учиши лозим. Алексей етакчи бўлиб Петров эса эргашучи бўлиб учиши керак. Қандай бўлиб чиқар экан? Афтидан, яхши йигитга ўх-

шайди! Мана Маринка ҳам бир кўришда уни яхши кўриб қолди. Хўп майли, энди ухлаш керак

Мересьев ёнбошига ағдарилиб, тагидаги похолни тузатди, сўнгра кўзини юмиб, дарров уйқуга кетди.

У, нимадандир қаттиқ сесканиб уйғониб кетди. Нима ҳодиса бўлганини дарҳол тушунмади; лекин ҳарбий одатга кўра, ирғиб ўрнидан туриб, тўппончани қўлига олди. У қаерда турганини ҳам, нима бўлаётганини ҳам билмас эди. Ҳамма жойни аччиқ заҳар тутун қоплаб олган эди; кучли шамол қалин тутунларни тарқатиб юборгандан кейин, Алексей боши устида катта-катта юлдузларнинг ғалати ялтираб турганини кўрди. Ҳамма жой кундуздек ёришиб кетган эди. Уйнинг ғўла ёғочлари гугурт доналаридек чаппа-роста сочилиб ётарди, том бир томонга қийшайиб, стропиллари осилиб қолган эди; бироз нарида нимадир қинғир-қийшиқ бўлиб ёнмоқда эди. Унинг қулоғига инграган товушлар, тепасидан тўлқинланиб чиқаётган гулдироқлар, тушаётган бомбаларнинг эскидан таниш бўлган, нафратни қўзғотадиган ва кишининг бадан-баданига санчилиб ғазаблантирадиган чийиллаши эшитилди.

У, тўрт томони қулаб тушган уйнинг ўртасида қаққайган печка устида гангиб чўкка турган Петровга бақирди:

— Ёт!

Улар ўзларини ғиштларнинг панасига олиб, кўкракларини печкага тираб ётиб олдилар, лекин шу вақтда катта бир осколок печнинг мўрисини учириб юборди ва уларни қизил кесак тупроқлари ва ҳидларига кўмиб ташлади.

— Ўридан жилинмасин, ётилсин!— деб команда берди Мересьев; лекин унинг ўзи шу тобда ирғиб туриб қочишдан ўзини зўрға тутиб қолди; кечаси бомбардимон остида қолган киши ҳамиша, беихтиёр, қаёққадир қочишга интилади ва қаёққа қочишни ўзи ҳам билмайди.

Бомбардимончилар кўзга кўринмас эди. Улар ҳавода осиб қўйган ёруғлик беручи ракеталари тепасида қоронғиликда айланишиб юрарди. Аммо ракеталарнинг ёруғида қопқора бомбаларнинг визиллаб тушаёт-

ганлиги ва тушган ерида аланга кўтараётганлиги очиқ кўриниб турган эди. Ер худди бўлак-бўлак бўлиб ёрилиб кетаётгандек туйилар ва бомбаларнинг зарбидан гулдирадди.

Икки учучи узала тушиб печка устида ётар ва ҳарбир тушган бомба зарбидан учиб-учиб тушарди. Улар бутун гавдаси блан печкага маҳкам ёпишиб, юзларини, оёқларини ғиштларга маҳкам босиб ётар, беихтиёр худди ғиштлар орасига кириб кетгудек ҳаракат қилишарди. Сўнгра моторларнинг гулдираган товуши узоқлашаборди, пуфакчалари блан пастда осилиб турган ёритучи ракеталарнинг пишиллаб сўнаётгани ва кўчанинг нариги томонида кўтарилган ёнғин алангасининг шовуллаши эшитилабошлади.

— Мана пўстагимизни қоқиб қўйишди,— деди Мересьев ўзини бепарволикка солиб ва гимнастёркаси блан шимидаги қизил кесак тупроқларини қоқабошлади.

— Ана улар, пастда ётганлар нима бўлдикин?— деди Петров даҳшат босиб; у шақирлаб бир-бирига урилаётган жағларини ва тинмасдан тутаётган ҳиқичоғини босишга тиришарди.— Маринка нима бўлдикин?

Улар печкадан тушдилар. Мересьев чўнтак фонарини ёқди, вайрон бўлиб, тахта ва ёғочларга кўмилиб ётган уйнинг полини ёритиб қарашди. Полда ҳечким йўқ эди. Сўнгра ма'лум бўлдики, ухлаб ётган учучилар тревогани эшитиб, ташқарига қочиб чиқишган ва шелларга бекиниб олишган экан. Петров блан Мересьев вайрона уйнинг ҳамма ерини қараб чиқдилар. Маринка блан кампирни ҳечқаердан тополмадилар. Шунча бақириб чақирсалар ҳам, ҳечким жавоб бермади. Қаёққа кетиб қолдикин улар? Қочишдимикин, қутилиб қолишдимикин?

Кўчаларда комендант патруллари юриб, тартиб ўрнаштирадди. Сапёрлар ёнғинни ўчириб, вайроналарни кавлаб, ўликларни ва ярадорларни тортиб чиқармоқда эди. Командирлар юборган кишилар қоронғида зир югуришиб, учучиларнинг фамилияларини айтиб қичқирдилар. Полк тездан янги ўринга кўчирилабошлади. Тонг саҳар блан ўз самолётларида учиб кетиш учун

учучилар аэродромда тўпланмоқда эди. Тахминий маълумотларга қараганда шахсий составдан нобуд бўлганларнинг сони кўп эмас эди. Бир учучи ярадор бўлган, икки техник ва ҳужум вақтида постида турган бирнеча часовой ўлган. Чамаси, маҳаллий аҳолидан нобуд бўлганлар кўп эди, лекин қанча нобуд бўлганлигини қоронғида ва шошқинда аниқлаш қийин эди.

Саҳар пайти Мересьев блан Петров аэродромга кетаётганларида, кечаси тунаганлари вайрона уй ёнида беихтиёр тўхтаб қолдилар. Сапёрлар чаппа-роста қалашиб ётган тахта ва ёғочлар орасидан носилка кўтариб чиқмоқда эди, носилкада қонли чойшабга ўралган бир нарса ётарди.

— Қимни олиб бораяпсизлар?— деб сўради Петров; даҳшатли бир нимани сезгандек унинг ранги оппоқ оқариб кетди.

Носилкани олдидан кўтариб бораётган, Мересьевга Степан Ивановичга ўхшаб кўринган мўйловли ва салобатли сапёр батафсил жавоб берди:

— Мана шу ертўладан бир кампир блан бир қизни кавлаб олдик. Тош тегиб ўлипти. Тегиши блан тамом бўлипти. Биттаси қизалоқми ёки бўйга етган қизми — билиб бўлмайди, жажжигина ўзи... чиройли қиз экан. Тош бориб худди кўкрагига тегипти. Жуда суюмли, жажжигина қиз экан.

...Ана шу кеча немис армияси ўзининг сўнгги зўр ҳужумини бошлаган эди; у, шу кечаси совет қўшинларининг истеҳкомларига атака қилиб, Курск доирасида қаттиқ жангга киришди ва бу жанг унинг ўз бошига бало бўлди.

3

Қуёш ҳали чиқмаган эди; қисқа ёз кечасининг энг қоронғи соати эди; ҳарбий аэродромда эса қизиётган моторлар ҳалитдан гулдирамоқда эди. Капитан Чеслов шудрингли кўкат устига харитани ёзиб, эскадрилья учучиларига маршрутни ва янги вазият нуқтасини кўрсатмоқда эди.

— Орқа-олдиларингга қараб боринглар. Бир-бирларингдан кўз узмасдан, алоқа қилиб турунглр. Аэродром олдинги марра ёнида бўлади.

Янги қўниш нуқтаси ҳақиқатдан фронт чизигида бўлиб, кўк қалам блан харитада немис қўшинлари турган ернинг тумшуғида нишона қилиб қўйилган эди. Орқага эмас, балки олдинга қараб учар эдилар. Учучилар қувонишарди: немислар ташаббусни яна ўз кўлларига олишига қарамай, Қизил Армия чекинишни хаёлига ҳам келтирмай, ҳужумга шайланмоқда эди.

Қуёш эндигина нур сочабошлаган ва қизимтил товланучи туман ҳали ҳам майдонда айланиб юрган чоқда, иккинчи эскадрилья ўз командири орқасидан ҳавога кўтарилди ва самолётлар бир-бирини назардан қочирмай, жанубга йўл олди.

Мересьев блан Петров биринчи марта биргаликда учишиб, ёнма-ён бормоқда эдилар. Улар бирнеча минут ҳавода учиб юрганларидан кейин, Петров ўз етакчисининг учиш қоидасини жуда дўндириб учадиган чинакам уста киши эканлигига қойил бўлди. Мересьев эса учиб боратуриб, жўрттага бирнеча бор тиккасига шўнғиб ва бирдан муаллақ ошиб вираж қилди, шу пайтда у эргашувчисининг башарасига разм солиб, унинг кўзлари ўткир, ўзи зийрак фаҳм эканлигини, асаблари бақувватлигини сизди; унинг энг яхши хусусияти шу эдики, юраги унча дов бермаса ҳам, учиш қоидасини келтириб учарди.

Янги аэродром бир ўқчи полкнинг орқа томонида жойлашган эди. Агар немислар шу ерда аэродром борлигини билсалар, уни майда калибрли замбараклардан ва катта миномётлардан ўққа тутаолардилар. Лекин ҳозир тумшуқлари тагида пайдо бўлган аэродром уларни унча қизиқтирмас эди. Улар тонг ёришмасдан турибоқ, совет қўшинларининг истеҳкомларини баҳор фаслидан бошлаб келтирган ҳамма тўпу, тўпхоналаридан ўққа тутган эдилар. Аскарлар турган истеҳкомлар устини қипқизил аланга қоплаган эди. Отилаётган ўқлар ҳамаернинг тўс-тўполонини чиқариб, еру осмонни қора булутга айлантирган эди. Ҳатто қуёш чиққанда ҳам ер устини кўриб бўлмас эди. Қизил-

қора бўлиб липиллаб турган ҳавода бирнимани ажратиб олиш қийин эди. Осмонда қуёш куйган нондек қорайиб, хираланиб турарди.

Бундан бир ойча бурун совет самолётларининг немис истеҳкомлари устидан учиб юришлари бечиз эмас эди. Немис қўмондонлигининг нияти ва режалари аллақачон пайқалган эди, уларнинг истеҳкомлари ва куч тўплаётган жойлари харитада белгилаб қўйилган ва квадратма-квадрат аниқлаб олинган эди. Немислар ўз одатларича, ўз кучларини кенг ёйиб, тонг отар олди-дан ухлаб қоладиган душманнинг орқасига тўсатдан пичоқ уриш хаёлига тушган эдилар. Лекин душман ўзини ёлғондакам уйқуга солиб ётган эди. У, пичоқ солмоқчи бўлган қўлни маҳкам ушлаб олди ва бу қўл забардаст полвоннинг темирдек панжалари блан сиқиб олингач, қақшаб титради. Фронтда бирнеча километр узунасига чўзилиб кетган қаттиқ артиллерия отишмаси тинмасданоқ, ўз тўпларининг гулдироғидан гаранг бўлиб ва истеҳкомлари устини қоплаган ўқ-дори қурумидан кўзларини очолмай қолган немислар ўз траншеяларига тушиб гумбирлаб ёрилаётган катта-катта ўқларни кўрдилар. Совет артиллерияси, немислар сингари қуруқ ерга эмас, балки душманнинг турган ерини, батареяларини, атака маррасига чиққан танклари ва пиёда аскарлари тўпланган жойларни, душман кучлари ўтадиган кўприкларни, ўқ-дори тўлдириб қўйган ертаги омборларини, блиндажлари ва команда пунктларини росо мўлжаллаб беҳато отаберди.

Немисларнинг артиллерия отишмаси икки томонлама жуда катта отишмага айланиб кетди. Икки томондан ўн мингларча катта-кичик тўплардан қарама-қарши ўқ узилабошлади. Капитан Чеслов эскадрильяси аэродромга қўнган вақтда ер блан осмон ларзага келиб турган эди; учучиларнинг оёғи остида ер титрарди. Пайдар-пай ёрилаётган тўп ўқларининг гумбирлаши бир-бирига қўшилиб кетиб, худди катта бир темир кўприк устидан шақирлаб ўтаётган ва охири одоғ бўлмайдиган поезднинг гулдир-гулдирига ўхшаб эшитиларди. Осмонни қопқора тутун қоплаган эди. Полк аэродромчаси тепасида гоҳ ғоз сингари кетма-кет

бўлишиб, гоҳ турна қатор бўлишиб, гоҳ кенг ёйилишиб бомбардимончи самолётлар учарди, улар ташлаган бомбаларнинг бўмбиллаган овози тинимсиз тўп отиш-маси орасидан яққол эшитилиб турарди.

Эскадрильяларга хабар қилиниб, № 2 вазиятида тайёр бўлиб туриш буюрилган эди. Бунинг ма'носи шу эдики, учучилар ҳамиша ўз самолётлари кабинасида тайёр бўлиб туришлари ва биринчи ракета отилиб сигнал берилиши билан, ҳавога кўтарилишлари лозим эди. Самолётларни қайинзор ўрмонча тагига олиб бериб, шох-шаббалар билан хаспўшлаб қўйдилар. Ўрмондан салқин шабада эсар, қўзиқориннинг хушбўй ҳидлари думоққа урар ва жанг қасир-қусури ичида гингиллаши эшитилмайдиган пашшалар учучиларнинг юзларига, қўлларига, бўйинларига жизиллаб ёпишарди.

Мересьев бошидан шлёмини олиб, эринқираб пашшалардан ўзини қўрир, кабинасида хаёл суриб ўгирар ва ўрмондан эсаётган эртанги хушбўй шабададан ҳузур қилиб нафас оларди. Қўшни капонирда унинг эргаши Петровнинг самолёти турарди. Петров кабина ўриндиғидан дамба-дам сакраб-сакраб қўяр ва ҳатто ўриндиқ устига чиқиб олиб, жанг бўлаётган томонга қарар ёки бомбардимончиларнинг учишига тикилиб қоларди. Унинг юраги шопириб, тездан ҳавода парвоз қилгуси келарди; ҳаётида биринчи мартаба чин душман билан рўпара бўлгуси келарди; энди «Р—5» самолёти думига боғлаб учуриб юрган ва ичига шамол кириб ҳурпайган қопчани эмас, балки душманнинг серҳаракат ва чап бериб юрадиган самолётини ўққа тутгуси келарди; эҳтимол, унга рўпара келадиган душман самолёти ичида бугун ана у нозик ва паридек гўзал қизни бомба ташлаб ўлдирган немис чиганоқ ичидаги шиллиқ қуртдек мушшайиб ўтиргандир.

Мересьев ўз эргашининг безовталаниб ва ҳаяжонланиб ўтирганини кўриб ўйларди: ёшга қараганда уларни бир-бирига тенгқур деса бўлади: Петров ўн тўққизда, Мересьев эса йигирма учда. Эркак кишининг уч-тўрт ёш катта-кичик бўлиши ҳам гапми? Лекин Мересьев ўз эргашига қараганда, ўзини кекса, тажри-

бали, вазмин ва ҳорғин ҳис қиларди. Мана шу тобда Петров кабинада тинч ўтиролмасдан, ўзини ҳартомонга ташлар, қўлини қўлига урар, кулар ва учаётган «киллер»га қараб бирнима деб қичқирарди, Алексей эса кабинанинг кўн ўриндиғига чўзилиб ётиб олган эди. У вазмин эди. Унинг оёқлари йўқ, ҳавога учиш унинг учун дунёда бор учучиларнинг ҳаммасидан ҳам ниҳоятда қийин; лекин ҳатто бу ҳам унинг парвосига келмайди. У ўз маҳоратини, усталигини яхши билади ва чўлоқ оёқларига ишонади.

Шу тариқа полк то кечқурунгача № 2 вазиятида шайланиб турди. Негадир уни резерв қилиб сақламоқда эдилар. Афтидан, полкнинг турган жойини бемаҳал билдирмоқчи эмас эдилар.

Қичкина ертўлалар ётоқхона қилиб берилди. Бу ертўлаларни бир вақтлар немислар шу ерда турганларида ясаганлар; ертўлаларнинг тахталари устидан сариқ қоғоз ва картон ёпиштириб қўйилган эди. Ҳатто деворларида оғзи йиртқичнинг оғзига ўхшаш кино артисткаларининг суратлари ва немис шаҳарларининг бўёқ чалпиб безатилган расмлари қадалиб турарди.

Артиллерия жанги давом этмоқда эди. Ер ларзага келиб турарди. Қуруқ тупроқ ертўла қоғозларига тушиб, худди қурт-қумурсқа ўрмалашиб юргандек шитирлаб, кишининг ғашини келтирарди.

Мересьев блан Петров очиқ ҳавода плашпалаткаларни ёйиб ётишга қарор қилишди. Ешинмасдан ётилсин, деб буйруқ берилган эди. Мересьев протезларининг тасмаларини сал бўшатиб қўйди ва чалқамчасига ётиб, ўқларнинг портлашидан яллиғланиб турган осмонга кўз тикди. Петров дарҳол ухлаб қолди. У хуррак отиб ётар, уйқусида нималарнидир айтиб минғиллар, тишларини ғижирлатар ва лабларини чўлпиллатарди, у худди ёш боладек думдумалоқ бўлиб буришиб ётарди. Мересьев шинелини унинг устига ташлаб қўйди. Уйқуси келмаслигини сезиб, ўрнидан турди-да, зах ерда совуққотганидан иссиш учун бирнеча бор қаттиқ ҳаракат блан гимнастика қилди ва бориб бир тўнка устига ўтирди.

Артиллерия отишмаси пасайган эди. Фақат унда бунда батареялар ҳарзамонда бир қаттиқ ўқ сочиб қўярди. Бирнеча дайди снаряд чийиллаб ўтди-да, аэродром атрофига тушиб ёрилди. Бу безовта қилучи деб оталган отишма одатда урушда ҳечкимни безовта қилмас эди. Алексей ҳатто снарядларнинг тушиб ёрилишига ҳам қарамади. У, фронт чизиғига — жанг майдонига қараб турарди. Қоронғида уни яққол кўриш мумкин эди. Ҳатто ҳозир тун ярмидан ошган пайтда ҳам, унда жойталаш кураш бормоқда эди ва сокин уйқуда ётган ер устини то уфққача ўқ алангасининг яллиғи қоплаган эди. Жанг майдони устида ракеталар липиллаб ёниб турарди. Кўкиш товланиб ёнаётгани немисларники, сарғич тусдагиси бизники эди. Гоҳ ундан, гоҳ бундан бирдан отилиб чиқиб, зулмат чодири-ни бир лаҳзагина ер устидан кўтарарди ва шундан кейин гумбирлаган ўқ овози эшитиларди.

Ана шу пайтда тунги бомбардимончиларнинг варанғлаган овози эшитилди. Бутун фронт чизиғини бирдан рангго-ранг тизилиб чиқаётган ўқлар қоплади. Зенит тўпларидан тарақлаб ҳавога учаётган ўқлар қон томчиларига ўхшаб кўринарди. Ер яна ҳансираб, ларзага келди. Лекин бу, қайинзорлар орасида гўнғиллаб ётган қўнғизларни безовта қилмас эди; ўрмон ичида хағф-хатардан хабар бериб ва худди одамдек овоз чиқариб укки увлади. Сойликдаги буталар орасида кундузги таҳликадан писиб ётган булбул аввал худди созини созлаётгандек ёки овозини синаб кўргандек, секин-секин товуш чиқариб чулдиради, сўнгра бирдан авжга чиқиб ва ҳуштагини чалиб бирам сайрадики, ҳатто ўз овозига ўзи фарқ бўлиб кетди. Унга бошқа булбуллар ҳам қўшилишди ва сал ўтмай фронт ёқасидаги ўрмон ичи булбуллар базмига айланиб кетди, ҳар томондан хушхон садолар барала эшитилабошлади. Курск булбулларининг донги оламга ёйилганлиги бежиз эмас экан!

Мана ҳозир ҳам Курск булбуллари ўрмонда дард блан хониш қилмоқда. Эртага комиссия олдида эмас, ўлим олдида имтиҳондан ўтиши лозим бўлган Алексей ухлайолмасдан, булбулларнинг бахсма-бахс сайрашига

қулоқ солиб ётарди. У, эртанги кунни эмас, бўладиган жангни эмас, ўлимни эмас, балки йироқдаги булбулни, бир вақтлар Камишин шаҳри четида уларга сайраб берган булбулни, «ўзларининг» булбулини, Оляни, туғилган шаҳрини ўйларди.

Осмон шарқдан ёришабошлади. Тўп овозларининг яна гулдираши булбулларнинг овозини ўчирди. Қуёш жанг майдони устида секин кўтарилмоқда эди, унинг кенг гардиши жигарранг-қизил тусда яллиғланар, отиш ва портлашларнинг қалин тутунларини зўрға ёриб ўтарди.

4

Курск ярим доирасида жанг қизиб кетди. Немисларнинг тузган режалари, я'ни кўп танкларни жангга солиб, Курскнинг жануб ва шимол томонидан бизнинг истеҳкомларимизни бир зарб блан емириб, Қизил Армиянинг Курск доирасида тўпланган кучларини қуршаб олиб, унда «немисча Сталинград» қилиш хаёллари, мустаҳкам мудофаа зарбасига йўлиқиб, барбод бўлди. Немис қўмондонлиги бизнинг мудофаамизни ёриб ўтаолмаслигини, ёриб ўтган тақдирда ҳам жуда кўп талафотлар беришини ва натижада бизнинг қўшинларимизни қуршаб олишга кучи етмаслигини биринчи кунлардаёқ равшан пайқаган эди. Лекин фурсат ўтган эди, энди тўхтаб қолиш мумкин эмас эди. Гитлер бу жангга стратегия, тактика ва сиёсий томондан кўп умидлар боғлаган эди. Душман танклари ва тўп-тўпхоналари ёпирилиб қўзғолди, йўлда учраган нарсаларнинг ҳаммасини яксон қилиб, хароб қилиб, бало-қазодай ялмаб кетаберди, кишиларнинг ўзи ҳам энди уни тўхтатолмас эди. Немисларнинг ҳаракати километрлаб саналса, талафоти дивизиялаб, корпуслаб саналарди; улар ҳар куни юзларча танкларидан, тўпларидан ва мингларча машиналаридан ажралардилар. Ҳужум қилиб бораётган немис армиялари қонига беланиб, дармони қурийбошлади. Немис штаби буни яхши билса ҳам, энди бошқа иложи йўқ эди; воқиаларни тўхтатиш энди унинг қўлидан келмас эди, шунинг

учун ҳам у янги-янги р̄езервларини келтириб, жаҳаннам оташидек қизиб кетган жангга солишга мажбур эди.

Совет қўмондонлиги олдинги қаторни мудофаа қилиб турган аскарларнинг кучи блан немисларнинг зарбасини қайтариб турди. У, немисларнинг қутириб хужум қилиб келаётганини кўриб, ўз резервларини орқароқда эҳтиёт сақлади ва душмanning шашти пасайиб, ҳовридан тушишини кутиб турди. Кейин Мересьев билсаки, уларнинг полки мудофаа учун эмас, балки қарши зарба бериш учун шайланиб турган армиямиз-ни ҳимоя қилиши лозим экан. Шунинг учун урушнинг биринчи кунларида танкчилар ва улар блан бирга ҳаракат қиладиган қиручи-учучилар бу катта ҳарб-зарб чоғида фақат кузатучи бўлиб турган эдилар. Душман бутун кучларини йиғиб жангга солгандан кейин, аэродромда шайланиб туриш бекор қилинди. Учучиларга ертўлада ётишга ва ҳатто кечалари ечиниб ухлашга рухсат берилди. Мересьев блан Петров ўз ётоқхонасини қайтадан тузатишди. Улар кино артист-каларининг расмларини ва бегона шаҳарларнинг суратларини чиқариб ташладилар ва немислар ёпиштириб қўйган қоғозларни йиртиб ташлаб, ертўла деворларини сербарг, хушбўй шохчалар блан безатдилар: уларнинг ертўласи энди тўкилган тупроқдан шитирлаб кишининг ғашини келтирмайдиган бўлди.

Бир кун эрталаб, қуёшнинг равшан нурлари туйнукдан тагига хушбўй барглар тўшалган ертўлага тушган чоқда, тепадаги йўлакдан оёқ шарпаси эшитилди ва фронтда жозибаси зўр бўлган «Почтачи» деган сўз бирдан қулоққа чалинди. Бу вақтда икки дўст девор ёнидаги супачаларда ҳали ҳам чўзилишиб ётган эдилар.

«Почтачи» деган сўзни эшитиш блан иккалалари бирдан одеялни устларидан ағдариб ташлаб, ўринларидан турдилар. Мересьев то протезларнинг тасмаларини боғлаб олгунча, Петров почтачи орқасидан югуракетди ва қувончи ичига сиғмай, Алексейга иккита хат олиб келди. Булар онасидан ва Олядан келган хатлар эди. Алексей дўстининг қўлидан хатларни юлиб олиши

блан аэродромда тез-тез занг чалинабошлади. Бу, учучиларни самолётга чақирув ишораси эди.

Мересьев дарров хатларни қўлтигига солди-да, улар тўғрисида ўйламасдан, ўрмон ичидаги сўқмоқдан Петров орқасидан самолётга қараб югурди. У, таёгига суяниб ва сал оқсоқланиб жуда тез чопиб борарди. У самолёти олдига етиб борганда, могорининг жилди олинган бўлиб, чўтир ва ҳазилкаш механик машина олдида бетоқатланиб турган эди.

Мотор гулдираб кетди. Мересьев эскадрилья командири тушган «олтиламчи»га кўз тикиб турди. Капитан Чеслов ўз самолётини майдончага чиқарди. Мана у кабинада гўлини кўтарди. Бунинг ма'носи: «Диққат!» демак эди. Моторлар гулдирашиб кетди. Қаттиқ шамолдан ердаги кўкатлар оқариб кўринарди ва мажнун қайин дарахтларнинг шода-шода бўлиб осилиб ётган кўк шохчалари бир-бирига ўралишиб қуюндай ҳавога кўтарилди, улар қаттиқ ларзонга келиб, худди таналаридан узилиб кетаётгандек эди.

Алексей ҳали самолётига қараб югуриб бораётганида, унга эргашган учучилардан биров, танкчилар ҳужумга ўтаётир, деб қичқирган эди. Демак, учучилар олдида ҳозир танкчиларнинг тўп ўқлари блан горат қилиб ташланган душман истеҳкомлари устидан ўтишини ҳимоя қилиш, ҳужум қилиб бораётган танкчиларни ҳаводан мудофаа қилиш ва улар устига душман самолётларини йўлатмаслик вазифаси турар эди. Фақат ҳавони қўриқлаб юриш керак бўлармикин? Барибир бундай қаттиқ ҳарб-зарбда ҳавода қуруқдан-қуруқ учиб юриш бўлмас. Осмоннинг қаерида бўлмасин, душман блан рўпара келиш турган гап. Ана шунда кучлар синалади, ана шунда Мересьев бошқа учучилардан сра кам эмаслигини ва ўз мақсадига эришганлигини исбот қилади

Алексейни ҳаяжон босди. Лекин бу ўлимдан қўрқиш эмас эди. Бу ҳатто энг ботир ва энг вазмин кишиларга хос бўлган хавфсираш ҳам эмас эди. Унинг ташвиши бошқа нарсада эди: қуролчилар пулемёт ва замбаракларни текшириб кўришдимикин; ҳали жангда синаб кўрилмаган янги шлёмнинг мегафони тўсиндан

ишламай қолса-я; Петров орқада қолиб кетмаса эди ва душман блан жангга киришганда ҳовлиқиб қолмаса эди; қўлтаёқ қаёқда қолди, Василий Васильевичнинг ин'оми йўқолиб қолмадимикин; ҳаттоки қизиқ еригача ўқиб борганда, шошилинич орқасида ертўлада стол устида унутилиб қолган романни биров кўтариб кетмадимикин, деб ўйларди. У, Петров блан хайрлашмай қолганини эслади ва кабинадан туриб унга қўл силкитди. Лекин Петров кўрмади. Унинг кўн шлём орасидан кўриниб турган юзлари қип-қизариб кетган эди. Унинг бутун фикри-зикри командирнинг кўтариб турган қўлида эди. Мана командир қўлини туширди. Кабиналар бекилди.

Уч самолёт учишга тайёрланиб, йўлга чиқди, унинг орқасидан яна учтаси югуриб учиш маррасига борди, сўнгра яна учтаси ҳаракатга кирди. Биринчи қатор самолётлар ҳавога кўтарилди. Улар кетидан Мересьев звеноси кўтарилди. Энди пастдаги япалоқ ер ҳартомонга чайқалмоқда эди. Алексей олдинда бораётган уч самолётни назардан қочирмай, унга ўз звеносини тўғрилади; унинг орқасидан эса думба-дум бўлиб учинчи звено келмоқда эди.

Мана, жанг майдонининг олдинги қатори ҳам кўри-ниб қолди. Снарядлар зарбидан ўнқир-чўнқир бўлиб кетган ер, тепадан дўл ёққан чангли йўлга ўхшаб кўринарди. Траншеялар ва алоқа йўллари ғорат бўлиб ётарди, кичкина дўнгалак бўлиб кўринган блиндажлар ва дзотлар остин-устун бўлиб, ёғоч ва гиштлари ағанаб ётарди. Ғорат бўлган кенг водида сариқ учқунлар гоҳ лопиллаб, гоҳ сўниб турарди. Бу, улуғ жангнинг алангаси эди. Буларнинг ҳаммаси тепадан қараганда жуда майда, ўйинчоқдек ғалати бўлиб кўринарди! Ернинг қайси томонига қараманг, ҳамма жойни аланга босган, ўпирилган, емирилган ернинг ҳамма жойида, тутунлар ва чанг-тўзонлар орасида ажал оралаб юради ва ўз ҳосилини тутдек қоқиб олади.

Улар жанг майдони устига учиб бордилар ва душманнинг орқа томонида ярим доира шаклида айланиб, яна жанг чизигидан учиб ўтдилар. Уларга ҳечким ўқ отмас эди. Елдагилар ҳаммаси ўз кор-бори блан ово-

ра эди, шунинг учун ўз тепаларида турна қатор бўлиб учаётган тўққизта кичкина самолётга э'тибор беришга ҳечкимнинг вақти йўқ эди. Хўш, танкчиларимиз қаёқда қолди? Ҳа, ҳа! Ана улар. Мересьев барглари кўм-кўк товланиб турган ўрмон ичидан ўрмалаб чиқаётган танкларни кўрди; тепадан қараганда, улар худди саланглаб юрадиган қўнғизларга ўхшарди. Бир пасдан кейин улар жуда кўпайиб кетди, лекин ҳали ҳам ўрмон ичидан улар орқаси узилмасдан қаторлашиб чиқмоқда эди. Танклар йўлдан ва сойликлар ичидан югуриб бормоқда эдилар. Уларнинг олдинги қатордагилари тепалик тагига, снарядлардан ғорат бўлган ерга бориб етди. Танкларнинг кичкина дўнғалагидан қизил учкунлар сачраб турарди, уларнинг бу зўр атакасини, юзларча машиналарнинг немисларнинг қолган истеҳкомларига қилаётган бу шиддатли ҳужумини агар ёш бола, ёки асабий хотин, Мересьев сингари тепадан туриб кузатганида, сра қўрқмас эди. Шу пайтда у, илёмининг наушникларидаги ғовур-ғувур орасидан капитач Чесловнинг бўғиқ ва ҳозир ҳам босиқ товушини эшитди:

— Диққат! Мен — Леопард* уч, мен — Леопард уч. Унг томондан «чиптаковушлар» келаётир, «чиптаковушлар» келаётир!

Алексей олдинда командир самолётининг қорасини кўриб қолди. Унинг самолёти чайқалабошлади. Бу, сен ҳам шундай қил, деган ишора эди.

Мересьев бу командани орқа томонга, ўз звеносига етказди. У, аланглаб, теварагига қаради. Петров деярлик ёнгинасида учиб бормоқда эди. Балли, шоввоз!

— Бўш келма, оғайни! — деб қичқирди унга Мересьев.

— Бўш келмайман,— деган жавоб келди унинг қулогига гала-ғовур орасидан.

— Мен — Леопард уч, мен — Леопард уч. За мной! — деган овоз эшитилди ларишгофонда.

Душман яқинда эди. Улардан сал настроқда, немислар одатда яхши кўрадиган саф блан—икки қатордан бўлишиб — бир моторли шўнғучи «Ю—87» самолётлари

---

* *Леопард* — қоплон.

учиб келмоқда эди. Уларнинг шассилари йиғилмаб эди. Шунинг учун улар қоринлари тагида осилиб, турарди. Филдираклар чиптаковушга ўхшаган узунчоқ обтекательлар блан қопланган эди. Самолётларнинг қорни остида чиптаковуш кийган оёқлар осилиб тургандек кўринарди. Шунинг учун бутун фронтдаги учучилар уларга «чиптаковушлар» деб ном қўйган эди. Польша, Франция, Голландия, Дания, Бельгия ва Югославия устида бўлган жангларда ўз босқинчиликлари блан ном чиқарган бу шўнғучи самолётлар, немисларнинг ана шу янги ўйлаб чиқарган дахмазаси ҳақида уруш бошларида бутун жаҳон матбуоти кўп даҳшатли хабарларни тарқатган эди. Лекин бу янгилик Совет Иттифоқининг кенг ери устида тездан эскириб қолди. Совет учучилари кўп жангларда «чиптаковушларнинг» қалтис жойларини пайқаб олдилар, шунинг учун совет лочинлари уларни кўрганда худди қулай ов қўлга тушгандек қувонар эдилар; уларнинг наздида бу немис самолётлари овчидан унчалик маҳорат талаб қилмайдиган тустовуқ ёки қуёнга ўхшаб кўринарди.

Капитан Чеслов ўз эскадрильясини душман устига тортмасдан, четга буриб кетди. Мересьев дарҳол пайқади: эҳтиётлик блан иш кўрадиган капитан, «қуёш остига» кириб олиб, унинг кўз қамаштиручи нурлари блан ниқобланади, ўзи кўзга чалинмайдиган бўлиб, секингина душманга яқинлашиб келади-да, бирдан ёпирилиб унга ҳужум қилади. Алексей истехзо блан кулди: Бу ишқал маневр «чиптаковушлар»га ортиқча шуҳрат бериб қўймасин тагин! Зотан, эҳтиёткорлик ёмон иш эмаску-я. У яна теварагига аланглаб қаради: Петров орқадан бормоқда эди. Оқ булутлар орасида у яққол кўриниб борарди.

Энди душман шўнғучи самолётлари уларнинг ўнги томонидан қолди. Немислар жуда шинам бўлиб, бир текисда учиб бормоқда эдилар, улар худди бир-бирига қандайдир кўз илғамас ип блан боғлаб қўйилгандек эди. Немис самолётлари қуёш нури остида ялтираб, кўзни қамаштирарди.

— ... Леопард уч. Атака! — командирнинг сўзлари Мересьевнинг қулоғига ана шундай юлиқ эшитилди.

У, Чеслов ва унинг шериги худди муз тоғидан сир-фонгандай, шиддат блан пастга эниб душман сафининг ён томонидан ҳужумга бораётганини кўрди. Қаторасига отилган ўқлар яқиндаги бир «чиптаковуш»га тегди, у бирдан ағдарилиб тушди; Чеслов эса, шериги ва звеносининг учинчи самолёти блан очилган фазога ёриб кириб, немис сафлари орқасида кўздан ғойиб бўлди. Немис шўнгучи самолётларининг сафи дарҳол жипслашди. «Чиптаковушлар» жуда шинам тартибда учиб бормоқда эди.

Алексей ўз белгисини айтиб, «Атака!» деб қичқирмоқчи бўлди, броқ ҳаяжонининг зўридан томоғидан фақат «А-а-а!» деган товуш чириллаб чиқди, холос. У, душманнинг саф тортиб бораётган самолётларидан бошқа ҳечнимани кўрмасдан, шиддат блан пастга энди. У, Чеслов уриб туширган немиснинг ўрнига ўтиб олган душманни кўзлаб бормоқда эди. Алексейнинг қулоқлари жаранглар, юраги худди хонасидан чиқаёзгандек эди. У, душман самолётини нишонга тўғрилаб, икки бошбармоғини гашеткага қўйиб бормоқда эди. Унг томонидан ўқлар арқондек чўзилиб ўтабошлади. Ҳа, ҳа! Отишаяпти, тегизишаолмади. Яна отишди, бу сафар ўқлар яқиндан ўтди. Тегмади. Петровга-чи? У ҳам соғ эди. Петров чап томондан учиб бораётир. У, самолётини буриб юборди. Балли, йигитча! «Чиптаковушларнинг» курранг биқини нишонга каттароқ бўлиб кўринабошлади. Алексейнинг бармоқлари муздек гашеткаларни тутиб бормоқда. Тагин жиндек яқинлашилса...

Ана шу пайтда Алексей ўз самолёти блан бутунлай биржон-биртан бўлиб кетганини сезди. Мотор худди унинг юраги блан бирдек урарди, қанотлар, қўйруқдаги парраклар худди унинг ўзига улаб қўйилгандек эди, ҳаттоки ясама оёқларига ҳам ҳозир жон кириб, унинг шундай шиддатли ҳаракатларига ёрдамлашаётгандек эди. «Немиснинг» шинам силлиқ гавдаси нишондан бир қочди-ю, лекин яна дарров илинди. Мерсьез шиддат блан бостириб бориб гашеткани босди. У, ўзи отган ўқ овозларини эшитмади, ҳатто қаторасига чўзилиб кетган ўқларни ҳам кўрмади, лекин, у, нишонга

тегизганини биларди ва душман самолёти дуч келмасданоқ ағдарилиб тушишини пайқаб, унинг устига бостириб бораберди. Алексей нишондан кўзини узиб қараса, ёнидан яна бир душман самолёти ағдарилиб тушаёттир. Ажабо, бунисини ҳам тўсиндан ўзи уриб туширдимикин? Йўқ, бунисини Петров урган. Ҳозир Петров ўнг томондан бормоқда эди. Бу, унинг иши. Балли, шоввоз! Алексей бу ёш дўстининг муваффақиятини кўриб, ўз муваффақиятидан ҳам ортиқ даража хурсанд бўлди.

Иккинчи звено немисларнинг сафи орасига кириб олди. Унда олатасир жанг бормоқда эди. Немисларнинг иккинчи қатори, тажрибаси камроқ учучилардан тузилган бўлса керак, дарҳол сафни бузиб тарқалиб кетишди. Чеслов звеносининг самолётлари тарқалишиб кетган «чиптаковушлар» орасига кириб олиб, уларни ўқбўронга тутди ва душманни бомбаларини шошиб-пишиб, ўз окоплари устига ташлашга мажбур қилди. Капитан Чесловнинг асли мақсади ҳам немисларни ўз истехкомларини бомбардимон этишга мажбур қилиш эди ва бутун тадбирини шунга қарата қурган эди. Қуёш остига кириб ҳужум қилиш бу ишга фақат бир ёрдамчи бўлди.

Лекин немисларнинг биринчи қатори яна жипслашди, «чиптаковушлар» танклар ёриб кирадиган ерга қараб бормоқда эди. Учинчи звенонинг атакаси муваффақият қозонмади. Немислар битта ҳам самолёт йўқотмади. Аммо учинчи звенонинг бир қиручи самолёти душман ўқига учиб, нобуд бўлди. Танкларнинг ёйилиб атака маррасига чиқиши яқинлашиб қолган эди. Яна юқорига кўтарилишга вақт йўқ эди. Чеслов пастдан атака қилиш қарорига келди. Алексей унинг бу қарорини фикран мақуллади. Унинг ўзи ҳам «Ла-5» нинг тиккасига юқори кўтарилиб маневр қилиш каби ажойиб хусусиятидан фойдаланиб, душман самолётининг қорнидан бориб солишга иштиёқманд эди. Биринчи звено тиккасига юқори кўтарилиб кетди ва қаторасига чиқаётган ўқлар худди шиддат блан баландга отилган фонтанларга ўхшарди. Икки немис самолёти бирданига сафдан чиқди. Улардан биттаси, ўқлар тенг

Ўртасидан кесиб ташлаганидан бўлса керак, ҳаводаёқ иккига бўлиниб кетди. Унинг қўйруғи Мересьевнинг машинасига тегиб кетишига сал қолди.

— Қараб бор!— деди Мересьев ўз эргаши Петровга ва ручкани ўзига тортди, самолётини тиккасига учишга тўғрилади.

Ер ағдарилиб кетгандек бўлиб кўринди. Худди оғир бир зарба уни ўтирган ерига қаттиқ босгандай бўлиб туюлди. Оғзидан ва лабларидан қон мазаси келарди, кўзларида аллақандай нарсалар жимирларди. Самолёт деярлик тикка юқорига учиб бормоқда эди. Алексей ўриндиқнинг орқасига тираниб учиб бораркан, нишон парраги орасидан «чиптаковушнинг» ола-була қорнини, кулги қистайдиган ва қалин ғилдиракларига кийгизиб қўйилган чиптаковушларини ва ҳатто уларга аэродромдан ёпишиб қолган бир парча лойни ҳам кўрди.

Алексей иккала гашеткани бирдан босиб юборди. Уқларнинг душман самолётининг қаерига бориб текканини пайқамай қолди: бакларига тегдими, моторигами ёки бомбалар солинган кассетларигами — билмади, лекин ҳар ҳолда немис самолёти портлаб қуюқ тутун ичида йўқолиб кетганини яққол кўрди.

Мересьевнинг самолёти бирдан четга бурилиб кетди ва бир кўма ўт унинг ёнидан учиб ўтди. Алексей машинасини ётиғига учишга тўғрилаб, осмонга кўз югуртирди. Петров унинг орқасидан, ўнг томондан, совун кўпигига ўхшаш оқ булутлар устидан, поёни йўқ кўмкўк ҳаво ичида сузиб келмоқда эди. Ҳаво бўмбўш эди, фақат уфқ томонда, йироқдаги булутлар орасида «чиптаковушларнинг» учиб юргани аранг кўринарди. Алексей соатига қараб, ҳайрон бўлди. У, жанг, ҳеч бўлмаганда, ярим соат давом қилган ва бензин ҳам тамом бўлаётган бўлса керак, деб ўйлаган эди. Соатига қараса, ҳаммаси бўлиб уч ярим минут вақт ўтипти.

— Тирикмисан?— деди Алексей, ўнгдан «суқилиб» ёнма-ён учиб бораётган Петровга.

Говур-ғувурлар орасидан қулоғига қувноқ овоз эшитилди:

— Тирикман... Ер... Ерда...

Пастда, ер устида, ўйдим-чуқур ва горат бўлиб кетган водида бирнеча жойда қора тутун ичида бензин алангалари бурқсиб, ҳавога оғир кўтарилмоқда эди. Лекин Алексей куйиб, кул бўлаётган бу душман самолётларига қарамади. У, пастда, бутун далада кенг ёйилиб югуриб бораётган кулранг-кўкиш қўнғизчаларга назар солиб борарди. Улар икки сойлик ичидан юриб, душман истеҳкомларига қараб югурар ва олдинчилари траншеялар устидан кетма-кет ўтиб, дўнғалакчаларидан немис истеҳкомларининг орқа томонига ўт сочиб, жадал илгари босарди; немислар ҳали ҳам улар орқасидан отаётган бўлса-да, улар тўхтовсиз ҳамон олға жиларди.

Бу юзларча қўнғизчалар душманнинг вайрон қилинган истеҳкомлари орасига кириб бораётганлигининг оқибати нима бўлишини Мересьев пайқади.

Бунинг оқибатини эртаси куни бутун совет халқи ва жаҳондаги барча ҳурриятпарвар кишилар газеталардан ўқиб, қувончларга тўлдилар. Курск жанг майдони участкаларидан бирида икки соат давом этган кучли артиллерия отишмасидан кейин, армиямиз бутун кучи блан немис мудрофаасини ёриб ўтди ва ҳужумга ўтган совет қўшинларига йўл очиб берди.

Капитан Чеслов эскадрильясининг тўққиз самолётидан бугун иккитаси аэродромга қайтиб келмади. Жангда «чиптаковушлар» дан тўққизтаси уриб туширилди. Гап самолётлар тўғрисида борганда, жангнинг тўққиз ва икки талафот бериш блан тамом бўлгани албатта яхши натижа эди. Аммо икки ўртоқдан ажралиб қолиш — ғалаба қувончига доғ бўлиб тушган эди. Учучилар самолётлардан тушишлари блан, ҳарсафар ғолибона жангдан кейин қилганлари сингари, қичқиришиб ғовур кўтармадилар, қўл силкитишиб, жанг ҳангамаларини бир-бирларига ҳикоя қилмадилар. Улар ғамгин бир қиёфада штаб бошлиғи олдига бориб, ўз ишлари тўғрисида қисқагина доклад қилдилар ва бир-бирларига қарамасдан хомуш жой-жойларига қайтдилар.

Алексей полкда янги киши эди. У ҳатто жангда ҳалок бўлганларнинг кимлигини ҳам билмас эди. Шун-

дай бўлса ҳам, у умумий қайғудан ўзини холи ҳис қилолмади. Бугун унинг ҳаётида энг муҳим ва энг катта воқиа рўй берган эди. Шундай кунга муяссар бўлишни у кўпдан бери орзу қилар ва бутун жаҳди блан, жон-тани ва ғайрати блан шунга азм қилган эди. Бу воқиа унинг бундан кейинги ҳаёт йўлини ҳал қилди ва уни яна энг соғлом ва жанговар кишилар қаторига келтириб қўшди. У, госпитальда ётган вақтларида, юришни машқ қилган ва танца қилишни ўрганиб, учучилик маҳоратини яна эгаллаб олиш учун зўр бериб ҳаракат қилиб юрган чоқларида, шундай кунга эришишни неча мартабалар орзу қилган эди. Мана бугун у жангга кириб икки немисни самолёти блан яксон қилди; демак, у яна қайтадан қиручилар оиласининг тенгҳуқуқли аъзоси бўлди. Мересьев шундай фикрларни ўйлаб, штаб бошлиғи ҳузурига борди, нечта самолёт уриб туширганини айтди, вазиятни аниқлаб олди ва эргаши Петровни мақтади, сўнгра чиқиб қайинзор томонига қараб кетаркан, бугун жангда ҳалок бўлганлар тўғрисида ўйлади.

Фақат Петров шлёмсиз ҳолда, қўнғир сочларини серкиратиб, аэродромда югурар ва учраган кишининг қўлидан тутиб ҳикоя қиларди:

— ... бир вақт қарасам, улар мен блан ёнма-ён учиб бораёпти, орамиз қўл чўзса етгудек. Сен гапга қулоқ сол... қарасамки, старший лейтенант олдинда бораётганини нишонга олаяпти. Мен ҳам дарров ёнидагисини нишонга олдим-да, қарсиллатиб отиб ташладим!

У, югурганича Мересьев ёнига борди, ўзини унинг оёғи учидаги юмшоққина кўкатлар устига ташлаб чўзилди, броқ чўзилиб ётишга юраги чидамай, сакраб ўрнидан турди:

— Бугун жуда ҳам дўндириб чарх-фалак қилдингиз-да! Қулинг ўргилсин дегандай иш бўлди! Кўзим тиниб кетди... Биласизми, мен уни қандай боплаб туширдим! Сиз фақат қулоқ солиб туринг... Орқайгиздан учиб бораётган эдим, қарасам ёнгинамиздан учиб бораёпти, қўл чўзса етади, орамиз худди ҳозир сиз блан мен турган ерча келади...

— Тўхта, оғайни,— деди Алексей унинг сўзини бўлиб ва чўнтаklarини кавлайбошлади.—Хатлар қани, қаерга қўйдим мен уларни?

Унинг эсига бугун эрта блан олиб ўқишга улгуролмай қолган хатлар келди. Чўнтаklarини кавлаб, хатларни тополмагач, а'зойи-баданини совуқ тер босди. Сўнгра, кўйлаги тагини кавлаб, кўкрагидан шиқирлаган конвертларни топди-да, енгил нафас олди. Олядан келган хатни олиб, қайин дарахти тагига сурилиб ўтирди. Бугун завқи жуда ҳам қайнаб тошган дўстининг сўзларига қулоқ солмай, конверт ичидан бир парча қоғозни авайлаб чиқарабошлади.

Шу тобда ракетница қарсиллаб отилди. Илондек эланг-беланг чўзилиб кетган қизил учқунлар аэродром устида камалак бўлиб сўнди ва чўзиқ кўкиш тутини секин-секин тарқалабошлади. Учучилар ирғиб ўрнидан туришди. Алексей югуриб боратуриб, хатни йўлтигига солди. У, хатнинг бир йўлини ҳам ўқийолмади. У, конвертни очгандан кейин унда почта қоғозидан бўлак яна қандайдир қаттиқроқ бир нарса борлигини сизди. Ўз звеносининг олдида бояги йўлдан учиб бораркан, ҳар замон кўкрагидаги хатни пайпаслаб кўрарди. Ичидаги нима экан?

Танк армияси ҳужумга ўтган кундан бошлаб, Алексей ҳозир хизмат қилаётган гвардиячи қиручи полкнинг жанговар ишлари қизиб кетди. Ҳужум жанглари бораётган ернинг тепасида бир эскадрилья ўрнига иккинчи эскардилья келиб турарди. Эскадрилья жангдан чиқиб ерга қўнар-қўнмас, унинг ўрнига иккинчиси учиб борарди, ерга қўнганларнинг бакларига дарров шалдиратиб бензин қуюлабошланарди. Қизиб кетган моторларнинг тепаси, қақраган далага ёзда ёққан ёмғирдек сароб сингари аранг буғланиб турарди. Учучилар кабинадан тушмасдан шайланиб турардилар. Ҳатто уларга овқатни ҳам аллюмин котелокларда шу ерга келтириб берардилар. Броқ ҳечкимнинг овқат егиси келмасди. Ҳамманинг фикри-зикри бошқа нарсага банд эди. Овқат томоқдан ўтмас эди.

Капитан Чеслов эскадрильяси яна ерга қўниб, самолётлар ўрмон тагига олиб борилиб бензин қўйилаёт-

ганда, Мересьев кулимсираб кабинада ўтирарди. У, роҳат қилиб ҳордиқ оларкан, бетоқатланиб осмонга қарар ва бензин қуючиларга бақириб, тезроқ бўлинг, деб қистарди. Унинг қайта-қайта жангга кириб, ўзини яхшилаб синовдан ўтказгуси келарди. У, ҳарзамон қўлини қўлтиғига уриб, шиқирлаб турган конвертларни текшириб кўрарди, лекин ҳозирги қисталанг пайтда хат ўқишга рағбати йўқ эди.

Кечқурун, армиямиз ҳужум қилиб бораётган доира устини қуюқ қоронғилик қоплагандан кейин, учучиларга жой-жойларига боришга рухсат этилди. Мересьев одатдагича йўлни қисқа қилиб ўрмон ичидаги сўқмоқдан юрмасдан, айланма қилиб ўсиқ шўразорлар орасидан юриб борди. Унинг мақсади фикри-хаёлини бир ерга йигиб дам олиш ва бугунги тинимсиз ғовуруғурулар, турли-туман таассуротлардан холи бўлиш эди.

Кеч пайти очик, хушбўй ва осойишта эди; узоқдап гумбирлаб эшитилаётган тўп овозлари ҳозир жанг ғовурига эмас, ўткинчи момақалдироққа ўхшар эди. Ўртасидан йўл тушган бу ерлар илгари қорабуғдой экилган ерлар эди. Ҳозир эса ҳамма ерни шўралар қоплаб олган эди. Одатда қаровсиз қолган жойларда ўсиб, майда ўт-ўланларнинг ширасини сўриб оладиган бу беор ёввойи ўсимлик меҳнаткаш авлодларнинг пешона териси блан унумдор бўлган бу ерларнинг юзини қоплаб, гужғон бўлиб серрайиб турмоқда эди. Фақат унда-мундагина ўз-ўзидан ўсиб чиққан якка-дука жовдарлар кўринарди, уларнинг бошоқлари ҳам шўралар орасида сиқилиб миррайиб турарди. Беор шўралар ернинг бутун кучини сўриб, қуёш нурларининг ҳаммасини ўзича тортиб, бечора жовдарларни озиқсиз ва нурсиз қолдирган эди, шунинг учун жовдарлар бош тортиб, гулга кирмасдан хазон бўлгач эди.

Мересьевнинг хаёлига шундай бир фикр келди: немислар ҳам худди шу сассиқ шўралар сингари бизнинг еримизда илдиз отмоқчи бўлган эди; улар ҳам бизнинг ширамизни сўриб, бойлигимизни оёқ ости қилмоқчи ва бизни қуёш нурларидан маҳрум қилмоқчи бўлган эдилар; меҳнатсевар қудратли халқни ўз

еридан, боғ-роғидан, п̄о̄л̄ӣз̄-п̄ай̄калларидан суриб чиқариб, худди ана шу беор шўралар жовдар бошоқларини сиқиб, бўғиб ташлагандай, бўғиб ташламоқчи бўлган эдилар Шу вақтда Алексейнинг болаларча шўхлиги тутиб кетди; қўлидаги таёғи блан сассиқ алафларни калтаклайбошлади; беор шўраларнинг даста-даста бўлиб узилиб тушаётганини кўриб қувонди ва уларни яна қаттиқроқ савалади. Унинг юзларини тер босди, шундай бўлса ҳам у тинмасдан жовдарларни бўғиб олган шўраларни калтаклайберди, у бу кураш ва ҳаракатдан ҳорғин баданида қувноқлик наш'у намосини тотмоқда эди.

Тўсатдан орқасидан «виллис» нинг товуши эшитилди ва машина келиб йўл устида тўхтади. Мересьев орқасига қарамасдан, келган киши полк командири эканлигини пайқади ва ўзининг бундай болаларча қилиқ қилиб турганидан уялди. Алексей, уялганидан қулоқларигача қизариб кетди ва ўзини билмасликка солиб, ҳассаси блан ерни чўқилайбошлади.

— Қиличбозлик қилаётирмизми? Бу ҳам яхши касб. Мен тамом аэродромни излаб чиқибман: қаҳрамонимиз қани, қаёқда қолди, қаҳрамонимиз, деб қидириб юрибман. У бўлса мана бу ерда, шўралар блан жанг қилиб юрипти.

Полковник сакраб «виллис»дан тушди. Унинг ўзи машинани яхши ҳайдарди ва бўш вақтларида машинага тушиб айланиб юришни яхши кўрарди. У, ўз полкини энг қийин топшириқни бажаришга бошлаб боришга ва сўнгра кечқурунлари техниклар блан бирга мойга беланиб самолётнинг моторларини кавлаб, тузатиб юришга қандай ишқибоз бўлса, автомобильга ҳам шундай ишқибозлик блан қарарди. Одатда у кўк комбинезон кийиб юрарди ва уни фақат жиддий қиёфасидан ҳамда бошига шинам қўндирилган ёзлик шапкасидан таниб, қора мойга беланиб юрган бошқа механиклардан ажратиш мумкин эди.

У бориб, уялганидан ҳали ҳам ер чуқилаб турган Мересьевнинг елкасидан ушлади.

— Қани баққа қаранг-чи, афтингизни бир кўрай. Бундақа эканлигингизни ким билар эди, дейсиз. Ана

Энди очиқ айтишим мумкин: сизни юборган вақтларидан мен ишонмаган эдим, армияда сиз тўғрингизда қанча гапирган бўлсалар ҳам ишонмаган эдим, жангга тоб беролмайсиз, деб ўйлаган эдим. Энди билсам, жангга тоб бериш уёқда турсин... мана она Ватанимиз Россиянинг қудрати қандай! Табриклайман. Қутлайман, қойилман. Хўш, сиз қайси томонга борасиз? Қаламушхонагами? Қани ўтиринг, олиб бориб қўяй.

«Виллис» юриб кетди, у дала йўлидан бор шахти блан югурар ва қайрилмаларда, самолёт осмонда чархфалак қилгандек, тўхтовсиз бурилиб кетарди.

Командир машинани усталик блан йўлсиз дарахтзорлар орасидан ва тепаси дўнгалак бўлиб турган ертўлалар, учучилар тили блан айтилганда, «каламушхона» ёнидан чоптириб бораркан, Мересьевга қараб деди:

— Хўш, балки сизга бирон нима керакдир? Балки бирон нимадан қийналаётгандирсиз? Тортинмасдан айтаберинг, сизнинг ҳақингиз бор сўрашга.

— Ҳечнима керак эмас, ўртоқ полковник. Мен ҳам кўп қаториман. Яхшиси шуки, менинг оёқларим йўқлигини хаёлингизга ҳам келтирмасангиз.

— Рост. Тўғри айтасиз. Қайсибири сизнинг ертўлангиз? Ана шунисими.

Полковник ертўла олдида машинани тўхтатди. Мересьев тушиши блан «виллис» яна жадал югуриб шохчаларни қасирлатиб дарахтлар орасига кириб кетди.

Алексей ертўлага кирмади. Бир қайин дарахти тагига бориб, намга беланиб юмшоққина бўлиб ётган ва қўзиқорин ҳиди анқиб турган кўкатлар устига чўзилди-да, конвертдан авайлаб Олянинг хатини олди. Қўлига қандайдир бир сурат илиниб ерга, кўкатлар устига тушди. Алексей уни дарров чангаллаб қўлига олди. Юраги қаттиқ урабошлади.

Суратдан асли таниш бўлса ҳам, лекин ҳозир тамоман бошқача қиёфада бўлган киши қараб турарди. Оля ҳарбий кийим блан суратга тушган эди. Танида гимнастёрка, устидан камар ва елкадан ўтказиб портупея тортилган, кўкрагида Қизил Юлдуз ордени ялти-

раб турарди ва ҳатто гвардия значоги ҳам бор — буларнинг ҳаммаси қизга жуда ярашиб тушган эди. Оля офицер формаси кийган нозиккипа ва чиройли ёш болага ўхшарди. Лекин унинг юзларида ҳорғинлик аломати бўлиб, катта-катта шахло кўзлари порлаб, улугсимон кишилардек ўткир боқарди.

Алексей бу кўзларга узоқ тикилиб турди. Кўнгли орзиқиб, илиққина ғамгин меҳрга тўлди; кечқурунги пайтларда бирон севган ашула оҳангини узоқдан эшитганда худди шундай ма'юс бўласан киши. У чўнтагини кавлаб Олянинг илгариги суратини топди. Қиз бу суратда чаманзор ичида, юлдуздек сочилиб турган оқ гуллар орасида, гулдор кўйлаги блан тушган эди. Шуниси қизиқки, қизнинг ҳозир бундай ҳарбий форма кийиб ва ҳорғин кўзларини сузиб туриши негадир унга кўпроқ ёқди, ўзига яқинроқ туюлди. Суратнинг орқасида: «Унутма» деб ёзилган эди.

Хат қисқа ва завқ блан ёзилган эди. Қиз ҳозир сапёрлар взводига командирлик қилар экан. Взводи ҳозир урушда эмас экан. Тинчлик ишлари блан машғул экан. Улар ҳозир Сталинградни тиклаш ишларини бажараётган эканлар. Оля ўзи тўғрисида кам ёзган эди. Аммо улуг шаҳар тўғрисида, унинг харобаларининг тузалаётганлиги тўғрисида шавқ блан ҳикоя қилган эди: ҳозир мамлакатнинг ҳар томонидан хотин-қизлар, ўспиринлар ўз юртларига қайтиб келиб, урушдан қолган ертўлаларда, бункерлар, блиндажларда, дотларда ҳамда темирйўл вагонларида, фанердан ясалган баракларда туриб, шаҳарни қайтадан қурмоқдалар ва тикламоқдалар. Айтишларига қараганда, қурлишда ким яхши иш кўрсатса, қайтадан қурилган Сталинграддан яхши уй берилар экан. Агар шундай бўладиган бўлса, жуда соз; демак, билгинки, Алёша, урушдан келганингда сенинг ҳам дам оладиган жойинг бўлади.

Тез орада қоронғи тушди. Хатнинг охири сатрларини Алексей чўнтак фонари блан ёритиб ўқиди. Хатни ўқиб бўлгандан кейин фонарини яна суратга тўғрилади. Ёш болага ўхшаган солдатнинг кўзлари жиддий ва ҳалол қараб турарди. Жонгинам, жонгинам биламан,

ҳақиқатан сенга қийин... Урушдан сен ҳам четда қолмабсан, лекин ҳар ҳолда уруш сенинг руҳингни синдираолмапти! Қутасанми мени? Кут, бораман! Севасанми мени? Сев, жоним, сев, севгинга вафо қиламан! Шу тобда Алексей бирдан уялиб кетди: бир ярим йилдан бери ўз бошига тушган кулфатни Сталинград жангчисидан яшириб келганидан уялди. У ҳозирнинг ўзидаёқ ертўлага тушиб, бошдан ўтганларнинг ҳаммасини қизга очиқ айтиб, адл ёзмоқчи бўлди: билсин ва фикрини ҳозирдаёқ айтсин, бу масала қанча тез ҳал бўлса, шунча яхши. Иш тезроқ бирёғлик бўлса, мен ҳам жонимни қийнаб юрмайман, унинг ўзи ҳам.

Бугун кўрсатган ишидан кейин Алексей Оля блан дадил гапираолар эди. У ҳозир фақат ҳавода учибгина юрмайди, балки уруш ҳам қилади. У бир вақтлар ўзига сўз бериб айтган эди-ку: ё бутун ҳаракатим бекорга кетиб, умидим пучга чиққанда, ёки кўп қатори жангда иштирок қилиб бошқалардан қолишмасдан иш кўрсатганимда ҳамма воқинани баён қилиб унга хат ёзаман. Ҳозир у ўз мақсадига эришди. Ҳамманинг кўзи олдида икки немис самолётини уриб туширди. Буни навбатчи журналга ёзиб ҳам қўйди. Бу тўғрида ҳозир дивизияга, армияга ва ҳатто Москвага ҳам хабар бориб етгандир.

Шундай қилиб, қасам ўрнига қўйилди; демак, энди ёзиш мумкин. Лекин ҳақиқатни суриштирганда, шу «чипта ковуш» ҳам қиручи самолёт олдида зўр душман бўлиптими? Ҳечбир уста овчи, масалан, мен бугун қуён отдим, деб мақтанмайди-ку!

Ўрмонни нам аралаш илиқ ва қуюқ қоронғилик босди. Энди, уруш гулдироқлари жанубга кетиб узоқлашганидан ва йироқдаги ёнғинларнинг алаңгалари қалин шохчалар орасидан аранг кўринадиган бўлганидан сўнг, гулга ботиб хушбўй ҳид сочиб ётган ўрмоннинг тунги шалдир-шулдирлари, сўзанакларнинг визиллаши, чигирткаларнинг чириллаши, ўрмон ёқасидаги ботқоқликдаги юзларча қурбақаларнинг вақир-вуқурлари, қарқуноқнинг қарқиллаши барала эшитилмоқда эди; лекин булбулларнинг жўр бўлиб сайраши булар-

нинг ҳаммасини босиб, нам̄лик̄ хӣра̄ ўрмонни та̄мом̄ қоплаган эди.

Алексей ҳали ҳам қайин дарахти тагида, намланган юмшоқ кўкатлар устида ўтирмақда эди; ойнанинг дарахтлар орасидан тушган ола-чалпоқ шу'ласи унинг оёқлари учиди ўйнаб турарди. У яна чўнтагини кавлаб, суратни олди ва тиззаси устига тушиб турган бир парча ой шу'ласига тутиб, хаёлга кетди. Тепада, ёруғ ва кўкимтир осмонда жанубга қараб учиб бораётган тунги бомбардимончиларнинг қораси дарахтлар орасидан кўзга аранг чалинарди. Уларнинг моторлари тўхтовсиз гулдирар, лекин урушдан хабар беручи бу овозлар ҳозир ой нурига ва булбулларнинг хушхон товушларига фарқ бўлиб ётган бу ўрмонда, худди тилла қўнғизларнинг тинчгина ғўнғиллашига ўхшарди. Алексей бир уф тортиб қўйди-да, суратни гимнастёркаси чўнтагига солди, ўрнидан сакраб туриб, кечанинг бу сеҳрловчи жодуларини ўзидан силкиб ташлади ва шохчаларни қасир-қусир босиб, ертўласига бориб кирди; ертўлада шериги Петров кичкина солдатча супада арслондек чўзилиб қаттиқ хуррак отиб, маза қилиб ухларди.

5

Тонг саҳарда учучилар уйғотилди. Армия штабига, совет танкчилари ҳужум қилиб ёриб ўтган жойда кеча немисларнинг жуда кўп самолётлардан иборат катта ҳаво қўшилмаси пайдо бўлди, деган разведка ма'лумоти келган эди. Ердан кузатилган ва агентларнинг хабарлари блан тасдиқланган ма'лумотларга қараб, немис қўмондонлиги Курск ярим доирасининг энг муҳим еридан совет танкчиларининг ёриб ўтиши натижасида туғилган хавфнинг оқибати нима бўлишини билиб, бу ерга «Рихтгофен» ҳаво дивизиясини чақирган, деган хулосага келиш мумкин эди. «Рихтгофен» дивизияси Германиянинг энг уста учучилари блан тўлдирилган эди. Бу дивизия сўнгги мартаба Сталинград устида бўлган жангларда тор-мор қилинган эди, немислар уни қаердадир ўз орқа томонларида қайта-

дән тўлдириб ишга солган эдилар. Полкка хабар қилиниб қўйилган эдики, душманнинг бу кучлари сон жиҳатидан кўп бўлиб, янги чиққан «Фокке-вульф-190» самолётлари блан қуролланган ва учучилари тажриба кўрган кишилардир. Ҳушёр бўлмоқ керак, душман сафларини ёриб ўтган танкларимиз орқасидан кечаси юриш бошлаган ҳаракатчан қисмларни қаттиқ ҳимоя қилмоқ керак, деб буюрилган эди.

«Рихтгофен»! Тажрибали учучилар, Герман Герингнинг шахсий оталигида бўлган бу дивизиянинг нима-лигини яхши билар эдилар. Немислар типирчилаб қолган ерда дарров шу дивизияни ишга солардилар. Бу дивизиянинг учучилари усталик блан, ваҳшиёна жанг қилар эди ва уларнинг бир қисми республикачи Испания устида босмачиларча ҳаракат қилиб, уста бўлиб қолган эди; шунинг учун бу дивизия энг хавfli душман саналарди...

— «Рихтгофен» деган қандақадир самолётлар бизнинг устимизга келган эмиш. Қани ҳозир шулар блан бир учрашсак эди! «Рихтгофенлари»ни бир бошлаб савалар эдик-а! — деб гап сотарди ошхонада Петров; у шошиб-пишиб завтрак қилар ва кўз таги блан очиқ ойнадан, ташқарида даста-даста гул териб снаряд гильзасидан ясалган ва бўр блан тозаланган стаканларга солаётган официантка Раяга қараб-қараб қўярди.

«Рихтгофен» тўғрисидаги бу жангаралик гаплари, албатта, кофесини ичиб тамом қилаётган Алексейга эмас, балки бояги официантка қизга қаратилган эди; қиз ҳам гул тературиб, чиройли ва келишган Петровга дамба-дам кўз қири блан назар ташлаб қўярди. Уларнинг бу қилиғини кўрган Мересьев кулимсираб ўтирарди. Лекин гап ишга келиб тақалганда, унинг ҳазилга ва қуруқ гапларга тоби йўқ эди:

— «Рихтгофен» дегани қандақадир «Рихтгофен» эмас,— деди Алексей,— бунинг ма'носи: агар бугун шўразорга йиқилиб, шўралар блан куйиб жингак бўлмай десанг, ҳушёр бўл, орқа-олдинга қараб юр, демакдир. Қулоқларингни динг қилиб юр ва шерингдан узилиб қолма, демакдир. «Рихтгофен» дегани

шундай йиртқич ҳайвонларки, бўш келиб қолсанг, ҳаш-паш дегунча икки ямлаб,— бир ютади...

Тонг отар-отмас биринчи эскадрилья полковникнинг ўз қўмондонлиги остида ҳавога кўтарилди. Биринчи эскадрилья жанг қилиб турганда, ўн икки қиручидан иборат иккинчи группа учишга тайёрланмоқда эди. Бу группани полкда командирдан кейин энг тажрибали учучи бўлган Совет Иттифоқи Қаҳрамони гвардиячи майор Федотов бошлаб бормоғи керак эди. Машиналар шай бўлиб, учучилар ўз кабиналарида ўтирган эди. Моторлар секингина ғилдираб турарди, шундан ҳам ўрмон ёқасида шамол кўзғолиб, ерни супурар ва дарахтчаларни силкитарди; бу худди қақраган катта-катта томчилаб ёғадиган ёмғир олдидан иссиқ ҳавода қуюн кўтариб, ердаги хас-хашакларни супуриб кетадиган шамолга ўхшарди.

Кабинада ўтирган Алексей жангдан қайтган биринчи группа самолётларнинг шиддат блан тикка ерга тушишига қараб турарди: у, беихтиёр, ерга қўнаётган самолётларни санади ва ерга қўнган икки самолёт оралигини бўш кўриб, ҳаяжонга тушди. Шу тобда охири самолёт қўниб ўз ўрнида турди, ҳаммаси жойида! Алексей кўнгли енгил тортди.

Энг охири самолёт ерга қўниб, чеккага тортилиши блан, майор Федотовнинг «бирламчиси» ҳавога кўтарилди. Қиручи самолётлар жуфт-жуфт бўлишиб учабошладилар. Улар ўрмон орқасида сафга тизилиб олдилар. Федотов қанотларини ланғиллатиб йўл олди. Улар кеча танклар ёриб ўтган доира бўйлаб эҳтиёглик блан паст учиб бормоқда эдилар. Ҳозир Алексей самолёти остидаги ерда нарсалар кечагидек узоқдан кичкинагина, ўйинчоқдек бўлиб эмас, балки яқиндан ҳақиқий тусда кўринар эди. Кеча унинг кўзига ўйиндек бўлиб кўринган нарса, бугун жуда катта, даҳшатли жанг майдони бўлиб кўринмоқда эди. Уқ ва бомбалардан ғорат бўлган ерлар, вайрон бўлиб ётган окоп ва траншеялар кўкатзор ва дарахтзорлар орасидан яққол кўриниб, тез орқада қолиб кетмоқда эди. Далада ўликлар, эгалари ташлаб қочган тўплаб якка-дуikka бўлиб ёки ҳар жойда тўпланиб ётарди; артиллерия аскарла-

римизнинг ҳужумини пана қилган жойларда шикастланган танклар ва узунасига устма-уст қалашиб кетган темир-терсақлар ва майдаланиб кетган дарахтлар кўзга чалинарди. Артиллерия ўқлари тепасини шилиб кетган катта бир ўрмон орқага қараб сузиб кетмоқда эди. Юқоридан у худди кўп пода юриб, поймол қилиб ташлаган экинзорга ўхшарди. Буларнинг ҳаммаси кино лентаси сингари тез ўтиб борар ва бу лентанинг ҳеч-бир поёни йўқдек кўринарди.

Буларнинг ҳаммаси бу ерда жуда қаттиқ жанглар бўлганидан, кўп қон тўкилганидан, катта талафот берилганидан ва бунда эришилган ғалабанинг улуғворлигидан далолат берарди.

Танкларнинг ўрмаловчи ғилдираклари кенг майдонда икки қатор эгри-бугри излар қолдириб кетган эди. Бу излар тобора ичга кириб, немис истеҳкомларига қараб чўзилиб борарди. Уларнинг сон-санови йўқ эди. Бу изларни ҳамаерда кўриш мумкин эди; улар то уфқ-қача чўзилиб кетган бўлиб, худди жуда кўп нома'лум йиртқишлар подаси далаларда тўғри келган жойдан юриб жанубга қараб кетгандек кўринарди. Илгарилаб кетган танклар орқасидан эса моторлаштирилган артиллерия, бензиноцистерналар, тракторлар тортиб бораётган улкан кўчма мастерскойлар ва усти брезент блан қопланган юк автомобильлари йўлни тўлдириб, тўс-тўполонини чиқариб бормоқда эди; осмондан улар жуда секин юргандек бўлиб кўринарди; қиручи самолётлар юқори кўтарилганда, буларнинг ҳаммаси баҳор фаслида изма-из тизилиб кетадиган чумолиларга ўхшаб кўринди.

Дим ҳавода жуда юқори кўтарилган бу чанг-тўзонлар кўмаси орасида қиручилар булутлар орасида учгандек учиб, колоннанинг олдида бораётган «виллислар» устига етдилар; бу «виллисларда» афтидан танк бошлиқлари бораётган эди. Колонна устида осмон бўмбўш эди. Аммо йироқроқда, туман қоплаб турган уфқ ёнида паст-баланд бўлиб чиқаётган жанг тутунлари кўринмоқда эди. Самолётлар орқага бурилди ва думба-дум бўлишиб осмон тагига кириб кетди. Худди шу пайтда Алексей уфқ чизиги ёнида паст учиб кела-

ётган бир қора кўрди; сўнгра бу қора аридек кўпайиб кетди. Немислар! Улар ҳам пастлашиб учиб келмоқда эди ва худди шўразор далаларни қоплаб келаётган чанг-тўзонларни кўзлаб келаётгандек кўринарди. Алексей беихтиёр атрофга аланглаб қаради. Эргаши Петров орани сал очиқ қўйиб юриш қоидасига амал қилиб, орқадан келмоқда эди.

Алексей диққат блан қулоқ солиб туриб, узоқдан келаётган товушни эшитди:

— Мен Чайка-2, Федотов; мен—Чайка-2, Федотов. Диққат! За мной!

Ҳавода ана шундай интизом бор; унда ҳарбир учучининг асаблари ниҳоят даражада сезгир бўлади; у ўз командирининг буйруғини охиригача эшитмасданоқ, пайқаб олиб, бажаришга киришади. Йироқдан, ғовур-ғувурлар орасидан, янаги команда сўзлари қулоққа чалиниши блан бутун группа жуфт-жуфт бўлиб, жипс саф тортиб бориш қоидасига амал қилгани ҳолда, немисларга човт солишга юзланди. Бутун диққат ва эътибор бир нуқтага тўпланди: қулоқлар динг, кўзлар олазарак бўлиб турди, фикр бир ерга йиғилди. Алексей кўз олдида тобора улканлашиб келаётган бегона самолётлардан бўлак ҳечнимани кўрмас эди; шлём наушникларидаги ғовур-ғувурлардан бошқа ҳечнимани эшитмас эди. Фақат қулоқ солиб командир буйруғини кутарди. Бирдан у, буйруқ ўрнига, бегона тилда ҳовлиқиб гапираётган сўзларни яққол эшитабошлади:

— Ахтунг! Ахтунг!.. «Ла-фюнф» Ахтунг!* — деб бақиқрарди биров; афтидан, бу немисларнинг ердаги наводчиги (нишон кўрсатучиси) булиб, у ўз самолётларини хавфдан огоҳлантирмоқда эди.

Немисларнинг бу машҳур авиация дивизияси ўз одатича ишига жуда бино қўйиб, жанг майдонида кўп наводчиклар ва ердан кузатучилар келтириб қўярди; уларни кечаси ҳаво жанги бўлиши мўлжалланган ерга радио эшиттиручи аппаратлар блан бирга парашютларда ташларди.

Яна немисча тилда жаҳл блан хириллаб гапираётган бошқа бир овоз эшителибошлади:

* Диққат! Диққат!.. «Ла-беш». Диққат! — *Тарж.*

— О, доннер-веттер! Линкс «Ла-фюнф»! Линкс «Ла-фюнф»!*

Бу овозда руҳсизлик ва безовталиқ оҳанги бор эди.

— «Рихтгофен», ҳа, «лавочкинлардан» қўрқар экансан-ку,— истехзо блан деди Мересьев саф тортиб яқинлашиб келаётган душман самолётларига қараб; шу пайтда унинг а'зойи-бадани енгил тортиб, кўнгли завққа тўлди ва ҳатто бошдаги сочлари ҳам силкиниб кетди.

У, душманга яхшилаб разм солиб қаради. Булар қиручи штурмчи «Фокке-вульф-190» самолётлар бўлиб, кучли, чаққон ва яқиндагина чиққан самолётлар эди ва совет учучилари уларга «фока» («елкан») деб ном ҳам қўйган эдилар.

Уларнинг сони икки ҳисса ошиқ эди. Улар «Рихтгофен» дивизиясининг одатига кўра тўғри сафга тизилиб, шотидай жуфт-жуфт бўлиб, бир-бирининг қуйруғини пана қилиб келмоқда эди. Федотов юқорида, қулай вазиятда бўлганлигидан фойдаланиб, ўз группасини атакага бошлаб борди. Алексей бир душман самолётини фикран мўлжалга олиб, бошқаларидан кўзини узмай, ҳужумга борди ва уни нишондан қочирмасликка ҳаракат қилди. Лекин шу вақтда кимдир Федотовдан олдин ўтиб кетди. Кимнингдир группаси «яклар» блан иккинчи томондан кириб, юқоридан немислар устига шиддат блан атака қилди ва шу ондаёқ немисларнинг сафини бузиб юборди. Ҳавода ола-тасир жанг бошланди. Икки томон ҳам иккита-иккита ва тўртта-тўрттага бўлиниб жангга киришиб кетди. Қиручи самолётлар қаторасига ўқ узиб душман йўлини тўсишга ва орқа томондан кириб, ёндан атака қилишга тиришди.

Жуфт-жуфт самолётлар айланишар, бир-бирини қувишарди; гулдираган, варанглаган, қасирлаган товушлар ва ўқ-ўт бўрон ҳавони тамом қоплаган эди.

Фақат тажриба кўрган кўзларгина бу ола-тасирда нима бўлаётганини кўраолар ва фақат тажрибали қулоқларгина бундаги ғовур-ғувурлардан бирнимани ажратиб олабиларди. Ҳавода ҳозир не-не овозлар

---

* Вой, худо урди! Чап томонда «Ла-беш!». Чап томонда «Ла-беш!» — *Тарж.*

эшитилмаётган эди: атака қилиб бораётганини болахонадор сўкишлари, самолёти блан бирга уриб туширилганинг дод-фар'ёди ва енгучининг голибона ҳайқириғи, ярадорнинг вой-войлаши ва чарх-фалак бўлиб айланаётганинг тишларининг ғижирлаши ва хириллаб нафас олиши — ҳаммаси эшитилиб турарди. Биров жангдан эсанкираб ёт тилда қўшиқ айтар, биров ёш боладек вой-войлаб «онажон» деб қичқирар, биров, чамаси гашеткани босиб, жаҳл блан: «Мана сенга, мана сенга, мана сенга!» — дер эди.

Мересьев нишонга олган душман самолёти кўздан ғойиб бўлди. Унинг ўрнига ўзидан юқорироқда учаётган «як»ни кўриб қолди; унинг думига қанотлари диккайиб турган ва гавдаси дарвозага ўхшаган «фока» маҳкам осилиб олган эди. «Фока»нинг икки қанотидан қатор тизилиб чиқаётган ўқлар «як»га учиб келмоқда эди. Уқлар «як»нинг қўйруғига келиб тегди. Мересьев ўқдек отилиб тикка юқори кўтарилди ва «як»ни қутқаришга шошилди. Кўз очиб юмгундек фурсат ўтгунча унинг устида бир қора кўланка пайдо бўлди ва у бутун қуролидан бу кўланкани ўққа тутишга тиришди. «Фока»нинг нима бўлганини у кўрмай қолди. Брок «як» шикастланган қўйруғи блан якка ўзи нарига учиб кетганини яққол кўрди. Мересьев аланглаб атрофига қаради: эргаши Петров бу тўс-тўполон ичида йўқолиб кетмадимикин? Йўқ, у деярлик ёнма-ён бормоқда эди.

— Кейинда қолиб кетма, оғайни, — деди Алексей унга.

Қулоқлари ичи ғувиллар, жаранглар, икки тилда голибона ҳайқиришлар, даҳшатли бақиринлар, хириллаб нафас олишлар, тиш ғижирлатишлар, сўкишлар эшитиларди. Гўё қиручи самолётлар ҳавода курашаётгандек эмас, балки душманлар ерда ёқама-ёқа олишиб, ҳансираб, бўғилиб, юмалашиб уришаётгандек туюларди.

Мересьев душман самолётини мўлжаллаб ҳавога кўз югуртирди ва бирдан елкаси жимирлаб, юраги арзиқиб кетди ва ҳатто орқа сочлари ҳам силкиниб тиккайди. У, ўзидан сал пастроқда «Ла-5»ни ва унга тепадан ҳужум қилаётган «Фока»ни кўриб қолди. У,

совет самолётининг номерини аниқлайолмади, лекин сезги блан бу Петровнинг самолёти эканини дарров пайқади. «Фокке-вульф» бутун қурулларидан ўқ ёғдириб унга ҳужум қилиб бормоқда эди. Петровнинг умри тамом бўлишига кўз очиб юмгудек фурсат қолган эди. Улар жуда яқинда жанг қилаётганидан, Алексей ҳаво жанги қоидасига амал қилиб, дўстига ёрдамга боролмас эди. Самолётни айлантириб олиб келиш учун фурсат ҳам, ўрин ҳам йўқ эди. Мересьев дўстининг ҳаёти таҳлика остида қолганини кўриб, таваккалига ҳаракат қилишга мажбур бўлди. Машинасининг тумшугини тиккасига пастга эндириб, шиддат блан ҳайдади. Самолётнинг ўз оғирлиги, моторининг қаттиқ ишлаши бирга қўшилиб, худди осмондан тушаётган тошдек, тош эмас, балки ўқдек шашт блан ғизиллаб калта қанот «Фока» устига тушмоқда ва уни қаттиқ ўққа тутиб келмоқда эди. Мересьев ақлига сра сиғмайдиган бундай телбаларча тез ҳайдашдан эси-ҳушини йўқотиб қўяётганини сезиб, пастга шўнғиб кетди ва қонга тўлган кўзлари блан худди самолётининг тумшуги олдида «Фока»нинг портлаб, қора тутун ичида қолганини аранг кўриб қолди. Петров қани? У, йўқ эди. Қаерда қолди у? Уриб туширилдими? Ўзини ерга ташладими? Ёки кетиб қолдими?

Осмон бўмбўш эди. Йироқдан, кўзга кўринмайдиган самолётдан, ҳозир жимжит бўлиб қолган ҳавода овоз эшитилди:

— Мен — Чайка-2, Федотов, мен — Чайка-2, Федотов. Менинг орқамдан тизилишинг, менинг орқамдан тизилишинг. Манзилга қайтдик. Мен — Чайка-2...

Чамаси, Федотов ўз группасини олиб қайтмоқда эди.

Мересьев, «Фокке-вульф»нинг қасосини бергандан кейин, ўз самолётини телба-кезик шўнғишдан чиқарди; у ҳансираб нафас олар, осойишталикдан оромланиб, хавф-хатардан қутилганига қувонар, ғалабасига суюнар эди. У, манзилга қайтиладиган йўлни аниқлаш учун компасга қаради-да, бирдан қовоқлари солинди: бензин жуда оз қолган эди ва аэродромгача етиши гумон эди. Броқ шу тобда бундан хавфлироқ бир нарсани кўриб қолди. Барра булутлар орасидан тўсатдан

бир «Фокке-вульф 190» чиқиб қолди; қаердандир пайдо бўлган бу душман самолёти тикка унинг устига бостириб келмоқда эди. Ҳозир ўйлашга фурсат ҳам, кетишга йўл ҳам йўқ эди.

Икки душман шиддат блан бир-бирига ҳезланди.

6

Ҳужум қилаётган армиянинг кети узилмасдан бораётган йўллар тепасида бошланган ҳаво жангининг шовқин-сурони фақат бир-бири блан олишаётган самолётларнинг кабиналарида ўтирган учучиларгагина эшитилаётгани йўқ эди.

Бу шовқин-суронлар аэродромдаги кучли радио аппарати (рация) орқали гвардиячи қиручи полкнинг командири полковник Ивановга ҳам эшитилди. У, тажрибали уста учучи бўлганидан, ҳаводан эшитилаётган ғовур-ғувурларга қулоқ солиб, қизгин жанг бораётганини, душман қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, осмонни бўшатиб беришга унамаётганини сизди. Федотов йўллар устида қаттиқ жанг қиляпти, деган хабар тездан аэродромга тарқалди. Ҳаммалари ўрмондан майдончага югуриб чиқишиб, самолётлар қайтиб келадиган томонга — жанубга қараб безовталаниб турдилар.

Халат кийган врачлар ниманидир чайнаб, ошхонадан югуриб чиқдилар. Тепасига қизил крест расми катта қилиб туширилган санитар машиналар, филдек ҳаланглаб, бутазорлар орасидан чиқди ва моторларини филдиратиб ҳозирланабошладилар.

Аввал қалин ўрмонзор орқасидан бирдан иккита самолёт пайдо бўлди, улар айланма қилмасдан тўғри ерга қўнди ва кенг майдонда югуриб кетди, булар: Совет Иттифоқи Қаҳрамони Федотовнинг «бирламчиси» ва унинг эргашининг «иккиламчи» самолётлари эди: Улардан кейин яна иккитаси қўнди. Урмон тепаси ўз манзилига қайтаётган самолётларнинг гулдирашига тўлди.

Аэродромда турганлар:

— Еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи, ўнинчи,—деб баланд овоз блан санашар ва яна қаттиқ тикилишиб осмонга қарашарди.

Ерга қўнган машиналар дарров майдонликдан панага олиб борилди ва ўз ўринларига қўйилиб, моторлари ўчирилди. Лекин иккита самолётдан дарак йўқ эди.

Кутиб турганлар орасида сукунат чўкди. Бир минутча вақт жуда оғир изтиробда секин ўтди.

— Мересьев блан Петров,— деди биров секин овоз чиқариб.

Шу тобда кимнингдир хотинларча ингичка товуши бутун аэродромда қувноқ янгради:

— Келаяпти!

Моторнинг варанғлаган товуши келди. Қайин дарахтлар орқасидан, осиглик филдираклари шохларга сал тегиб, «ўниккинчи» кўринди. Самолёт илма-тешик бўлиб кетган эди, қўйруғининг бир парчаси узилган бўлиб чап қанотининг кесилган учи осилиб келарди. Самолёт ғалати вазиятда ерга тегди-да, яна диркиллаб баланд кўтарилиб кетди, яна ерга тегиб диркиллади. У, аэродромнинг то охиригача шу тариқа сакраб-сакраб борди, сўнгра қўйруғини юқори кўтариб тўхтаб қолди. Пиллапояларида врачлар тикка турган санитар машиналар, яна бирнеча «виллис» ва кутиб турган кишилар самолётга қараб югуришди. Кабинадан ҳечким чиқмади.

Кабинанинг қопқоғи кўтарилди. Петровнинг ўриндиқда парчинланган гавдаси қонга беланиб ётарди. Боши кўкрагига шалпайиб тушган, узун қўнғир сочлари паға-паға бўлиб юзларини қоплаган эди. Врачлар блан сестралар тасмаларни ечиб, осколк тешиб ўтган парашют сумкасини ажратиб олдилар ва ҳаракатсиз гавдани авайлаб ерга туширдилар. Уччининг оёғига ўк тегипти ва бир қўли шикаст епти. Қора доғлар бир пасда ҳавонинг комбинезон орқасига ёйилиб кетди.

Петровнинг яраларини шу ернинг ўзидаёқ тез боғладилар ва носилкага қўйиб, машинага солабошладилар. Шу пайтда у кўзларини очди. У, пичирлаб нималарнидир гапирабошлади, лекин товуши зўрға чиққанидан нима деганини тушуниб бўлмас эди. Полковник унга яқинроқ эгилди.

— Мересьев қани? — деб сўради ярадор.

— Ҳали келгани йўқ.

Яна носилкани кўтардилар, лекин ярадор қаттиқ бош чайқатиб унамади ва ҳатто носилкадан ўзини ташламоқчидек ҳаракат қилди:

— Тўхтаг, олиб кетманг мени, бормайман ҳозир! Мересьевни кутаман. У, менинг жонимни қутқариб қолди.

Учучи қаттиқ э'тироз билдирди, ҳатто яраларини очиб ташламоқчи ҳам бўлди; полковник юзини тескари бураркан, қўл силкиб деди:

— Майли, қўйинглар, турсин... Мересьевнинг келишига бир минутча вақт қолди. Ёнилғиси ундан ошиққа етмайди. Улиб қолмас.

Полковник соатига қараб турди. Соатининг секунд кўрсатучи қизил тилчаси чирқиллаб айланмоқда эди. Ҳамманинг кўзи кўмкўк ўрмоннинг тепасида, энг охири самолёт келадиган томонда эди. Қулоқлар динг бўлиб турарди. Броқ йироқдан аранг келаётган тўп овозлари ва қизил иштоннинг тўқ-тўқидан бошқа ҳечнима эшитилмас эди.

Ба'зан бир минут ҳам қандай узоққа чўзилади-я!

7

Икки душман самолёт шиддат блан бир-бирига хезланди.

«Лавочкин-5» ва «Фокке-вульф-190» — иккови ҳам тезучар самолёт эди. Икки душман яшиндай тез бориб бир-бирига яқинлашди.

Алексей Мересьев ва машҳур «Рихтгофен» дивизиясининг унга нома'лум бўлган уста учучиси бир-бирига тўғридан, юзма-юз атака қилишди. Авиацияда рўпарадан атака қилиш шундай тез бўладик, орадан ҳатто энг эпчил киши папиросини ёндириб олгунча ҳам фурсат ўтмайди. Лекин ана шу бир лаҳза ичида учучи бутун асабларини ва бутун ма'навий кучларини шундай йиғиб ишга соладик, бу куч-қувват ердаги жангда бир кунга бемалол етади.

Кўз олдингизга иккита тезучар қиручи самолётни ва бу самолётларнинг шиддат блан учиб бир-бирига рўпара келишини келтиринг. Душман самолёти тобора улканлашиб кўринмоқда. Унинг ҳамма икир-чикирлари:

тумшуғи, пирилдоғи, ичидаги замбараклари яққол кўри-набошлади Яна бир марта кўз очиб юмгунча бу самолётлар тўқнашиб кетади ва бундай онларда самолётдан ҳам, ичидаги одамдам ҳам асар қолмай, парча-парча бўлиб кетади. Шу лаҳзада учучининг бутун иродаси ва бутун ма'навий кучи ишга тушади. Ким қўрқоқлик қилса, юраги дов бермаса, ўз асабларининг қаттиқ ҳаракатига бардош беролмаса, ғалаба йўлида жонидан кечгуси келмаса, у, шу лаҳзада беихтиёр ручкани ўзига тортиб, тўғридан вабо-қозодай югуриб келаётган даҳшатдан ўзини олиб қочмоқчи бўлади-ю, аммо яна бир лаҳзадан кейин унинг самолёти қорнидан тешилиб ёки қанотидан ажралиб ерга ағдарилади. Унинг қутилиш иложи бўлмайди. Тажрибали учучилар буни яхши биладилар ва улардан ҳам энг довюрақларигина шундай рўпарадан атака қилишга жур'ат этаолади.

Икки душман шиддат блан бир-бирига хезланиб бормоқда эди.

Алексей билардики, рўпарасидан келаётган душман, Геринг чақириғи блан келган ва учиш ҳунари чала-чўлла ўргатилиб, Шарқий фронтда немисларнинг берган катта талафоти натижасида ҳосил бўлган ўпирилишни тўлдириш учун дарҳол юборилган ёш болалар хилидан эмас эди. Мересьев рўпарасидан келаётган учучи «Рихтгофен» дивизиясидаги энг уста учучиларидан бири эди; унинг самолётида, эҳтимол ҳавода эришган ғалабаларининг нишонаси қилиб бирнеча аэроплантағма расмлар солингандир. У, бўш келадиганлардан, бўйин товлаб жангдан қочадиганлардан эмас эди.

— Ҳолингни кўрамыз, «Рихтгофен!— деди Алексей тишини-тишига босиб ва лабларини қаттиқ тишлаб, бор кучи блан тиришиб нишонга кўз тикди; У, бутун куч-иродасини ишга солиб, даҳшат блан келаётган душман самолёти қаршисида кўзини юммасликка ҳаракат қиларди.

У шу қадар зўр диққат блан тикилиб қарардики, гўё самолётнинг ялтираб турган ярим тўгарак винти орқали душман кабинасини ва ундан қараб турган бир жуфт кўзни кўргандек бўларди; у кўзлар ҳам Алексейга ғазаб блан ёниб қараб тургандек эди. Бу, асаблар-

нинг ҳаддан ташқари ҳаракатидан пайдо бўлган бир рўё эди. Аммо Алексей энди унинг кўзларини яққол кўрди. «Тамом!»—деб ўйлади Алексей ва мускулларини яна қаттиқроқ тириштирди. Тамом! У, кўз узмасдан рўпарадан қуюндек отилиб келаётган душманга қараб шиддат блан бораберди. Йўқ, немис ҳам қайтмасга ўхшайди. Тамом!

Алексей бир лаҳзадан кейин келадиган ўлимга ҳозирланди. Аммо худди шу онда, унинг самолётидан чамаси қўл етгудек нарида (унга шундай туюлди) немис тоб беролмай, бирдан самолётини юқорига буриб юборди ва Алексейнинг кўзига, худди яшин чақнагандек, қуёшда ялтираб кўкиш товланган самолёт қорни кўриниб қолди; у, дарҳол ҳамма қуролларидан ўт очиб, душман самолётининг қорнини уч жойидан ёриб юборди. У, шу ондаёқ самолётини чарх-фалак қилиб айлантирди ва шалпайиб ерга ағнаб бораётган душман самолётини кўрди. У, ўз ғалабасидан ўзида йўқ хурсанд бўлиб, қичқириб юборди:

— Оля!—шу пайтда у ҳамма нарсани унутиб, ҳавода гириллаб айланиб, немис самолёти то шўразорлар устига бориб тушгунча уни кузатиб борди ва немис ўз самолёти блан бирга ерга зарб блан урилиб, қора тутун ичида қолгандан кейингина йўлига қайтди.

Ана шундан кейингина Мересьевнинг асаблари ва мускуллари бўшашди; у а'зойи-бадани қаттиқ чарчаганини сезди ва бирдан кўзи бензомерга тушди. Бензомер тилчаси худди нуль ёнида ликиллаб турарди.

Уч минутга ва жуда нари борганда тўрт минутга етадиган бензин қолган эди. Аэродромга етиб бормоқ учун эса камида ўн минут вақт керак эди. Бундан ташқари ҳали тагин юқорига ҳам кўтарилмоқ керак. «Фока»ни уриб туширишга-ку туширдинг, тагин уни ерга тушгунча кузатиб боришинг нимаси!?! «Ёш боланинг қилиғини қилибман, мен аҳмоқ!» деб сўкди ўзини у.

Унинг мияси равшан ва тетик ишламоқда эди; жасур ва вазмин кишилар хавф-хатарга дуч келган пайтда ҳамиша шундай бўлади. Энг олдин ниҳоят даражада юқори кўтарилмоқ керак. Лекин айланма

қилиб эмас, йўқ: аэродромга томон йўл очиб юқорі кўтарилабормоқ керак. Жуда соз.

Мересьев самолётни йўлга тўғрилади ва пастда ернинг орқага ҳаракат қилиб, назардан тобора узоқлашиб уфққа улашиб булутларга ўралабошлаганини кўргач, хотиржам бўлиб чамалашини давом эттирди. Барибир бензин етмас эди. Ҳатто бензомер сал-пал нотўғри кўрсатганда ҳам, барибир, етмас эди. Йўлда бирон ерга қўнмоқ керак бўларми? Хўш, қаерга? У, фикран ҳамма яқин ҳаво йўлларини ўйлаб чиқди. Қалин баргли ўрмонлар, ўрмонлар орасидаги ботқоқ ерлар, узоқ муддатга мўлжалланиб кўрилган истеҳкомлар доирасидаги тепаликлар ва ўнқир-чўнқирлар, тиканлик симлар блан ўралиб олинган ерлар кўз олдига келди.

— Йўқ бўлмайди, қўниш — ўлиш демакдир.

Парашют блан ерга сакраш керакми? Бундай қилса бўлади. Бун ҳозирнинг ўзида қилиш мумкин! Қопқоқ кўтарилади, бир чарх-фалак қилинади-ю, ручка орқага итарилиб, бир сакралади,—вассалом. Аммо лекин шундай яхши, қарчиғайдай эпчил ва чиройли самолётни ташлаб-а! Шу самолётнинг жанговар ҳосияти туфайли у бугун уч марта ўлимдан қутилиб қолди-ку! Энди ана шу ўз ҳалоскорини ташлаб, ерга абжағлаб, кўрғошин ва қалай уюмига айлантириб кетаберадимми? Хўш бунинг жавобгарлиги-чи? Йўқ, у жавобгарликдан кўрқмаса ҳам бўлади. Шундай танг пайтлар келганда, парашют блан ерга ташлашга рухсат этилган. Самолёт ҳозир унинг кўзига жуда чиройли, кучли, ҳимматли, садоқатли ва жонли бир зот бўлиб кўринди ва шундай зотни ташлаб кетиш қабиҳ хиёнат бўлиб туюлди. Сўнгра, шу томони ҳам борки, биринчи жанговар учишдан кейин самолётсиз қайтиб келиш ва то янги самолёт берилгунча бекордан-бекор резервда ётиш, шундай қизғин пайтларни, фронтда улкан ғалабамиз вужудга келаётган кунлари яна бекорчилик блан ўтказиш — ярашадиган иш эмас эди. Шундай кунларда бекор тентираб юриш...

— Йўқ, бундай қилиш ярамайди!— деди Алексей баланд овоз блан; худди у бировнинг унга қилган шундай таклифини астойдил рад қилгандек гапирди.

То мотор тўхтаб қолгунча ўчиб борабериш керак. Хўш, ундан кейин? Ундан кейин бир гап бўлар.

У, уч минг, сўнгра тўрт минг метр баландликдан учиб, бирор майдонча кўринмасмикин, деб теварак-атрофига қараб борарди. Уфқдан катта кўк ўрмон аранг кўзга чалинди, аэродром шу ўрмоннинг нариги томонида эди. Унгача яна ўн беш километрча йўл босмоқ керак эди. Бензомер тилчаси ҳозир қимирламасдан, охирги нуқтага тегиб турарди. Броқ мотор ҳали ҳам ишламоқда эди. Нима блан ишлаётган экан у? Яна, яна юқорироқ... Сөз!

Мотор бир текисда уриб турганда, соғлом киши ўз юрагининг уришини сезмагани каби, учучининг қулоғи ҳам уни сезмайди. Аммо бирданига моторнинг уриши бошқача бўлиб қолди. Алексей буни дарров пайқайди. Ўрмон яқин кўришиб турарди. Унгача етти километрча келарди, ўрмон устида ҳам уч-тўрт километр учиш лозим эди. Унча катта масофа эмас. Аммо моторнинг ҳаракати жуда ёмон ўзгарди. Учучи киши буни дарров пайқайди, шундай пайтларда мотор эмас, балки унинг ўзи зўрға нафас олаётгандек бўлади. Бирдак мотор «чих, чих» қилиб қолди ва бу даҳшатли товуш Алексейнинг а'зойи-баданига игна санчгандай бўлиб туюлди...

Йўқ, тузук-ку. Мотор яна бир текис ишлаб кетди. Ишлади, ишлаб кетди, ура! Ишлаб кетди! Мана ўрмон ҳам кўришиб қолди: мана қайинларнинг жингалак учлари кўмкўк бўлиб, қуёш нурларидан жимирлаб турипти. Мана ўрмон. Энди аэродромдан бошқа қўнаданган ер ҳам йўқ. Йўл кесилган. Олға, олға!

Чих, чих, чих!..

Мотор тагин варанглаб кетди. Узоққа чўзилармикин? Пастда ўрмон. Қумлоқдан узуи, тўғри ва текис йўл кетган; у худди полк командирининг бош фарқига ўхшарди. Ҳозир аэродромга уч километрча қолган. Мана у ҳозир тепаси кунгра бўлиб турган ўрмон орқасидан Алексейнинг кўзига кўрингандек ҳам бўлди.

Чих, чих, чих! Бирдан мотор жимжит бўлиб қолди; фақат шамолда тинч учаётган варрак овозидек бир

товуш эшитилиб турарди, холос. Тамом? Мересьев устидан худди совуқ сув қуйгандай бўлди. Сакраш керакми? Йўқ, тагин бироз... Алексей самолётни ётигига тушириб, сал нишаб олиб эндирабосшлади ва тикасига ағдарилиб кетишдан эҳтиёт қилиб борди.

Ҳаводаги жимжитлик жуда ҳам даҳшатли бўлади! Ҳаттоки моторнинг чирсиллаб совуётгани барала эшитилар, юқоридан тез тушиш натижасида чакка томирларининг уриши ва қулоқларнинг жаранглаши яққол сезиларди. Ер уни худди катта бир магнит ўзига тортаётгандай, самолётга қараб жадал югирмоқда!

Мана ўрмоннинг чеккаси ҳам кўриниб қолди. Мана унинг орқасида ферўзадек товланиб аэродром ҳам кўзга аранг чалинабошлади. Етиб бўлармикан? Пирилдоқ ярим айланган ҳолича осилиб турипти. Ҳавода учганда уни бу ҳолда кўриш жуда ҳам даҳшатли туюлади. Ўрмон яқинлашиб қолди. Тамом?.. Ноҳотки у қиз шу ўн саккиз ой бадалида унинг бошидан кечган шундай даҳшатли воқиаларни эшитмаса? Ахир, у ҳарҳолда ўз мақсадига эришди-ку, чин инсон, дарҳақиқат, чин инсонлик фазилатига етишди-ку! Хўш, энди шундай улуг фазилатга етишган бир чоқда беҳудага ерга урилиб чилпарчин бўлиб кетаберадими?

Сакраш керакми? Вақт ўтди! Пастда ўрмон югуриб орқага кетмоқда, унинг тепаси кўмкўк жимирлаб ёппа бир кўкатзорга ўхшаб жадал сузиб бормоқта. У, қаердадир шундай манзарани кўрган эди, қаерда экан? Ҳа, ана у баҳор пайтида, энг ёмон фалокатга учраб самолётдан йиқилиб тушганида. Уша вақтда ҳам худди шундай самолёт қанотлари остидан қалин ёйилиб ётган кўкатлар кўринган эди. Энг охири марта зўр уриб кўриш керак, ручкани олдинга тортмоқ керак...

8

Қон кўп кетганидан Петровнинг қулоқлари гувилламоқда эди. Атрофдагиларнинг ҳаммаси—аэродром ҳам таниш кишилар ҳам, кечқурун осмонда теварак-четлари олтиндек товланиб турган барра булутлар ҳам тибраниб, секин-секин айланмоқда эди. У, ўқ теккан

оёғини беихтиёр қимирлатди ва оғриқнинг зўридан ҳушига келди.

— Келмадими ҳали ҳам?

— Йўқ ҳали. Сўзламанг,— деб жавоб беришди унга.

Бугун Петров, энди асфаласофилинга кетдим, деб ўйлаб турган пайтда, қаердандир худди қанотли фа-риштадек секин кириб бирдан немиснинг йўлини тўсган Алексей Мересьев, ноҳотки ҳозир ана ўша ғорат ва илма-тешик бўлиб кетган ернинг қайси бир жойида абжағланиб гўшт бўлиб ётган бўлса? Энди старший сержант Петров ўз етакчисининг ўйноқи ва меҳрибон қора кўзларини сра кўрмай қоладими? Сра кўрмай қоладими энди у?..

Полк командири гимнастёркасининг енгини тушир-ди. Энди соатнинг кераги йўқ эди. Командир икки қўли блан ялтиратиб таралган сочларини фарқидан икки томонга силаб, қандайдир беўхшов товуш блан деди:

— Энди тамом.

- — Ҳечбир умид йўқми?— деб сўради кимдир биров.

— Тамом. Бензин тугади. Балки йўлда бирон ерга қўнғандир ёки сакрагандир... Қани, кўтаринг носилка-ни, олиб боринг.

Командир тескари ўгирилиб, қандайдир бир оҳанг мақомини жуда бузиб ҳуштак чалабошлади. Петров-нинг томоғига яна илиқ бир нарса липиллаб тиқилди ва у зўрға нафас олабошлади. Пирқ-пирқ қилган ғала-ти товуш эшитилди. Аэродром ўртасида сукут қилиб турган кишилар ўгирилиб қараш блан дарҳол яна тескари бурилдилар: носилкада ётган ярадор учучи пирқиллаб йиғламоқда эди.

— Олиб кетсаларинг-чи тезроқ, қанақа одамсизлар! — деб бақирди командир беўхшов товуш блан ва ўзи одамлардан юзини буриб ва гўё шамолдан кўзларини жимириб нарига кетди.

Одамлар секин-аста тарқалабошладилар. Худди шу пайтда кўланкадек, мутлақо овоз чиқармай, филдирак-ларини дарахтларнинг учларига сал-пал текизиб ўрмон орқасидан бир самолёт отилиб чиқди. У, одамларнинг бошидан париллаб учиб ўтиб ерга тушди ва шу ондаёқ

ўч филдираги блан баравар кўкатлар устига қўнди. Бир-бирига урилган қайроқ тошлардек шақирлаган товуш эшитилди, ердаги кўкатлар шитирлаб кетди; бундай овоз учучига бегона эди, чунки учучи одатда моторларнинг қаттиқ гулдираши орасида бундай товушларни сра эшитмас эди. Бу воқиа шундай тўсатдан бўлдики, ҳечким унинг нималигини тушунмай ҳайрон бўлиб қолди, ваҳолонки ҳайрон бўладиган ҳечнарсга йўқ эди чунки одатдаги воқиа рўй бериб, ҳамма зориқиб кутиб турган ўша «ўн биринчи» самолётнинг ўзи келган эди.

— Келди!— деб бақириб юборди биров; у жуда беўхшов ва ғайри табиий бир овоз блан бақирдики, ҳамма бирдан сесканиб кетди.

Самолёт югуришдан тўхтаб, аэродромнинг бир четига бориб, жингалак учлари кечқурунги шафақдан яллиғланиб турган йўғон қайин дарахтлари олдида турди.

Бу сафар ҳам кабинадан ҳечким чиқмади. Одамлар тағин бирон фалокат бўлди шекилли, деб кучлари борича самолётга қараб ҳарсиллаб чопдилар. Полк командири аввал югуриб бориб, сакраб қанот тепасига чиқди ва қопқоғини кўтариб кабина ичига қаради. Алексей Мересьев кабинада шлёмсиз ўтирган эди, у булутдек оппоқ оқариб кетган бўлиб, қонсиз, кўкарган лаблари илжайиб турарди. Тишланган пастки лабидан иягига икки томчи қон оқиб тушган эди.

— Тирикмисан? Ярадор бўлдингми?

Алексей зўрға жилмайиб жуда ҳорғин кўзлари блан полковникка қаради:

— Йўқ, соғман. Жуда ёмон кўрқдим... Олти километрча бензинсиз учиб келдим.

Учучилар ғовур-ғувур қилишиб Алексейга ташландилар, табриклаб, қўлини сиқабошладилар.

— Оғайнилар, қанотларни синдириб қўясизлар. Шў ҳам иш бўлдимиз? Қаранг, қанча киши чиқиб олибсизлар... Ҳозир ўзим тушаман.

Шў пайтда у пастдан, тепасига йиғилган одамлар орасидан зўрға чиқаётган таниш бир товушни эшитди; бу товуш худди жуда йироқдан келаётгандек аранг эшитиларди:

— Алёша, Алёша!

Мересьевга дарров жой кирди. У ирғиб турди, құлларини тираб, оғир оёқларини кабинадан чиқарди ва кимнидир итариб юборишига сал қолиб, сакраб ерга тушди.

Петровнинг юзи ёстиққа ботиб кетган эди. Унинг ичга тушган кўз косахоналарида катта-катта икки томчи ёш думаланиб турарди.

— Ҳа, оғайни!.. Тирикмисан? Вой, шоввозей!

Алексей носилка олдиға чўккалаб, дармонсиз ётган ўртоғининг бошини бағрига босди ва унинг жовдираб турган ферўза кўзларига тикилиб қаради.

— Тирикмисан?

— Раҳмат, Алёша, сен мени ўлимдан халос қилдинг. Жонажон йигитсан, Алёша...

— Олиб борсаларинг-чи носилкани, нега бақрайиб қолдиларинг! — ён томондан полковникнинг бақирган товуши эшитилди.

Пакана ва серҳаракат полк командири оёқлари ўстида тебраниб, бир четда турарди; унинг ҳаворанг комбинезон чолвори тагидан кўриниб, оёқларини маҳкам сиқиб турган этиклари ялтирарди.

— Старший лейтенант Мересьев, учиш натижаси тўғрисида доклад қилинг. Уриб туширганингиз борми?

— Бор, ўртоқ полковник. Иккита «Фокке-вульф».

— Қандай вазиятда?

— Биттаси пастдан тиккасига атака қилиниб. У, Петров самолётининг қўруғига осилиб бораётган эди. Иккинчиси — умумий ҳаво жангги бораётган жойдан уч километр шимолроқда, рўпарадан атака қилиниб уриб туширилди.

— Биламан. Бу тўғрида ҳозиргина ердан кузатучи хабар қилди... Раҳмат.

— Служу... — Алексей қоидасини келтириб: «Служу Советскому Союзу» демоқчи эди, лекин ҳамавақт уставнинг ҳарбир рукнини сўзсиз бажаришни қаттиқ талаб қиладиган командир бу сафар юмшоқ оҳанг блан унинг сўзини бўлиб, деди:

— Жуда соз! Эртага... ўрнига эскадрильяни қабул қилинг. Учинчи эскадрилья командири бугун базага қайтмади...

Улар команда пунктига пиёда жўнадилар. Бугунги учиш тамом бўлгани учун бошқа учучилар ҳам уларга эргашиб кетдилар. Команда пункти жойлашган кўк тепачага яқинлашганларида, у ердан навбатчи офицер югуриб чиқиб рўпарага келаберди. У, югуриб келиб командир олдида тўхтади ва сочларини селкиратиб, қувноқ қиёфа блан бирнимани айтмоқчи бўлиб оғзини жуфтлади. Лекин полковник уни қаттиқ жеркиб ташлади:

— Нима учун фуражка киймай юрибсиз? Нима қилиқ бу? Ёки сиз танаффусга чиққан мактаб боласими?

— Уртоқ полковник, рухсат этинг мурожаат қилишга,— деди шошиб қолган лейтенант қоматини кериб ва зўрға нафас олиб.

— Хўш?

— Ёнимиздаги «Яклар» полкининг командири сизни телефонга сўраётир.

— Қўшни? Хўш, сўраса нима бўлипти?

Полковник югуриб ертўлага кирди.

— Сенинг тўғрингда...,— деб энди гап бошлаган эди навбатчи лейтенант, пастдан командирнинг бақирган овози эшитилди:

— Мересьев буёққа келсин!

Мересьев унинг олдида икки қўлини ёнига қўйиб қотиб тургач, полковник кафти блан трубка оғзини босиб, унга бақирди:

— Нега менга нотўғри гапирасиз? Қўшнимиз менга телефон қилиб сўради: «Ун биринчи»да учучиларингдан қайси бири учиб юрипти?» деб. Мен: Старший лейтенант Мересьев дедим. У яна: «Сен бугун унинг ҳисобига нечта уриб туширилган самолёт ёздинг?» деб сўради. «Иккита» дедим мен. «Яна битта ёзиб қўй»— дейди. «У бугун менинг самолётимнинг думига ёпишиб олган «Фокке-вульф»ни уриб туширди. Ерга ағдарилиб тушганини ўз кўзим блан кўрдим» дейди. Хўш? Нега сиз бу тўғрида гапирмайсиз?— полковник хўмрайиб Алексейга қараб турарди, унинг ҳазиллашаётганини ҳам, жиддий сўзлаётганини ҳам пайқаш қийин эди:— Шундай бўлган

эдимиз?.. Мана билинг, ўзингиз гаплашинг. Алло, эшита-
япсанми? Старший лейтенант Мересьев мана телефон
ёнида. Трубкани берман.

Унинг қулоғига нотаниш дўрриқ овоз эшитилди:

— Раҳмат, старший лейтенант. Жуда бошлаб урдинг,
қойилман, мени ўлимдан қутқаздинг. Шундай. Мен уни
то ерга бориб тушгунча кузатиб турдим ва ағдарилиб
тушганини ўз кўзим билан кўрдим... Арақ ичсанми?
Кел менинг команда пунктимга, мен сендан бир литр
қарздорман. Хўп, раҳмат, омон бўл. Аямасдан ура-
бер!

Мересьев трубкани қўйди. У бугунги воқиялардан
шундай чарчаган эдики, зўрға оёқ устида турарди.
Унинг бутун фикри-зикри ҳозир тезроқ «каламушхона»
га бориб, ертўлага кириб олиш ва протезларини ешиб
ташлаб, супадада чўзилиб ётиш эди. У, телефон олдида
бироз ўнғайсизланиб турди-да, сўнгра аста-аста юриб
эшикка томон келди.

— Қаёққа борасиз?— Полк командири унинг йўлини
тўсди ва Мересьевнинг қўлини ушлаб кичкина чандир
қўли билан қаттиқ сиқди.— Хўш, нима десам экан сизга?
Балли! Сиздек кишилар билан бирга ишлаганимга фахр-
ланаман... Хўш, яна нима? Раҳмат... Ана у дўстингиз
Петровчи, ёмон одамми у? Қолганлари-чи... Эҳе, бундай
азамат кишилар билан урушда ютқазиб мумкин эмас!

У, Мересьевнинг қўлини яна бир бор қаттиқ сиқди.

Мересьев тун қоронғисида ертўласига келиб, сра
ухлай олмади. У, дамба-дам ёстиғини ағдариб қўяр ва
таниш-билишларини эслаб, аввал фамилияси «А» ҳарфи
билан бошланадиганларини, сўнгра «Б» ҳарфидагилари-
ни ва бошқаларини эслар, кейин минггача қайтадан са-
наб келарди, у жин чироқларнинг тутаб ёнаётган ўтига
ҳам анча тикилиб турди, лекин юзларча мартаба тек-
шириб санаб кўрилган бу уйқу келтириш усули бугун
сра та'сир кўрсатмади. Алексей кўзини юмган ҳамон
унинг олдида таниш-билишларининг суратлари гоҳ
равшан бўлиб, гоҳ хира шаклда ясов тортиб келарди:
Михайла бобо оппоқ сочлари орасидан унга меҳрибон
назар ташлаб турипти; Андрей Дегтяренко «тана» кўз-
ларини ўйнатиб илжайиб турипти; Василий Васильевич

елкасига осилиб турган мош-гуруч сочларини жаҳл блан силкитиб кимнидир газабга олаяпти; кекса снайпер солдатликда ордирган ажинларини буриштириб илжа-йиб турибди; комиссар Воробьев ақлли ва ҳамма нарсани тушунадиган ўткир кўзлари блан оқ ёстиқ орасидан Алексейга қараб турипти; Зиночканинг ўтдек ёниб турган олтин сочлари кўзи олдидан шамолда ҳилпираб ўтарди; пакана ва серҳаракат инструктор Наумов меҳрибонлик ва шафқат блан жилмайиб кўз қисиб қўярди. Қанчадан қанча дўстона юзлар қоронғилик орасидан унга боқар, хотираларни уйғотиб, шундай ҳам тўлиб тошган юрагини яна меҳрларга тўлдирадди! Лекин худди шу маҳалда Олянинг юзи бирдан намоён бўлиб, бу дўстона юзларнинг ҳаммасини тўсиб қўйди; У, офицерлик гимнастёркаси кийган ўспирин йигит каби озғин юзлари ва ҳорғин шаҳло кўзлари блан тикилиб қараб турарди. Алексей уни яққол ва равшан кўрди, гўё қиз ҳақиқатан ҳам унинг олдига келиб тургандек эди ва бу сийқда уни Алексей ҳечқачоқ кўрган эмас эди. Қизнинг сиймоси Алексейнинг кўзига чинакам намоён бўлиб кўриндики, у ҳатто ўрнидан бир қўзғалиб ҳам қўйди.

Шундай пайтда уйқу келармиди! Алексейнинг ҳозир шавқи келиб тетикланди ва супачадан ирғиб туриб «сталинградка»ни ёруғроқ қилди; дафтаридан бир варақ қоғоз йиртиб олди ва қаламнинг учини таг чармга суйкаб ингичкалади-да, хат ёзишга тутинди.

«Азизим!— деб ёзди чалкаш ҳарфлар блан ва тез учиб бораётган фикрларини қаламга олкшга зўрга улгуриб ёзакетди.— Мен бугун уч немисни самолёти блан уриб туширдим. Лекин гап бунда эмас. Ба'зи ўртоқларим бундақа уриб туширишларни деярлик ҳар кун қилиб турадилар. Мен бу тўғрида сенга мақтанмас эдим... Азизим, йироқдаги севгилим! Бугун мен сенга ёзиб билдирмоқчиман, бундан ўн саккиз ой муқаддам бошимдан ўтган бутун воқияни бугун сенга ёзиб билдиришга ўзимни ҳақли биламан: буни сендан яшириб келганимга чандон-чандон пушаймонман. Мана, ниҳояти бугун ҳаммасини сенга билдиришга қарор қилдим...».

Алексей ўйланиб қолди. Ертўланинг тахталари ора-
сида сичқонлар югуришиб юрар ва шитирлатиб қуруқ
тупроқ тўкарди. Очиқ эшикдан қайин дарахтларнинг ва
гуллаб ётган кўкатларнинг нам ва тоза ҳиди думоққа
урар, булбулларнинг жўр бўлиб дард блан сайраши
қулоққа чалинарди. Яқиндан, афтидан, жарликнинг
нариги томонидан, офицерлар ошхонасидан бўлса керак,
бир эркак блан хотин дардли оҳанг блан жўр бўлишиб
«Четан дарахти» ашуласини куйламоқда эди. Майин
садоси йироқдан эшитилаётган бу куй, кечасидан яна
зиёдароқ нафосат касб этган эди — юракларни тирнаб
қувноқ соғиниш ҳисларини, соғиниш, кутиш ва умид
ҳисларини уйғотмоқда эди.

Жуда йироқда гулдираётган ва бир пасда жуда орқа-
да қолиб кетган ҳарбий аэродромга аранг сас бераётган
тўпларнинг овози ҳозир бу қўшиқнинг оҳангини ҳам,
булбулларнинг сайрашини ҳам, ўрмоннинг тунда секин-
секин шилдираган товушини ҳам босиб кетаолмас эди.

2
СЎНГИ СЎЗ

Орёл жангининг ғалаба блан тамом бўлиши яқинлашган кунлар эди. Шимол томондан ҳужум қилиб бораётган илғор полклардан, Красногор тепалигидан туриб ёнаётган шаҳарни кўраяпмиз, деган хабар ҳам келган эди. Худди шу кунларда Брянск fronti штабига: ўша доирада жанг қилган гвардиячи қиручи полкнинг учучилари сўнгги тўққиз кун ичида душмanning қирқ етти самолётини уриб туширдилар ва ўзлари беш самолёт ва уч киши талафот бердилар, уриб туширилган самолётлардан икки киши парашютда сакраб полкка пиёда келишди, деган хабар келди. Қизил Армиянинг ҳужум жанглари авж олиб кетган ўша кунларда ҳам бундай ғалаба одатдан ташқари ғалаба эди. Мен, гвардиячи учучиларнинг қаҳрамонлиги ҳақида «Правда»га ёзиш нияти блан алоқа самолётига тушиб ўша полкка бордим.

Полк аэродроми қишлоқда мол боқиладиган ўтлоқда жойлашган эди. Ундаги тўнкалар бир амаллаб кесиб олинган ва каламушлар ини тепасида тўпланиб турган тупроқлар сал-пал текисланган эди. Самолётлар янги тухумдан чиққан қуш болаларидек кичкина ўрмонзорнинг четларида пана қилиб қўйилган эди. Хулласки, бу ўша кунлардаги жадал ҳарб-зарб вақти учун одатдаги ҳарбий аэродром саналар эди.

Биз кечқурун бориб аэродромга қўндик. Полк ҳозиргина бу кунги жанг-жадалдан қайтиб келган эди. Орёл ёнида немислар ҳавода жуда «активлик» кўрсатибдилар. Қиручиларга бугун етти мартабадан қайта-қайта учиб жанг қилишга тўғри келибди. Қуёш ботаётган пайтда энг охири звено саккизинчи учишдан қайтиб келмоқда эди. Полк командири паканагина, чаққон ва серҳаракат, қорагина бир киши экан; унинг эғнида янги кўк комбинезон бўлиб, устидан камар блан тортиб боғлаган эди ва сочлари чиройли қилиб икки томонга тараб қўйилган эди. Полк командири менга тўппа-тўғри ҳалол гапни айтди: бугун сизга тузукроқ бир нарсани айтиб беролмайман, эрта блан соат олтидан бери аэродромда юрибман, ўзим ҳам уч мартаба учиб бориб-келдим; шу қадар чарчадимки, ҳозир зўрға оёқ устида турибман, деди. Бошқа командирларнинг ҳам бугун газета учун суҳбат қиладиган ҳоллари йўқ эди. Билдимки, менга эртагача шу ерда қолишга тўғри келади, бунинг устига ҳозир кеч бўлганидан қайтиб кетиб ҳам бўлмас эди. Қуёш қайинзор тепасига олтин яллиғ сочиб ботмоқда эди.

Охири самолётлар келиб қўнди. Улар ерга қўниши блан тўғри дарахтзор тагига олиб борилди. Механиклар уларни қўл блан итаришиб бордилар. Самолётлар ўрин-ўрнига жойлаштирилиб саранжом қилингандан кейингина юзлари оқарган, ҳориган учучилар секин-секин кабиналардан тушабошладилар.

Ҳаммадан кейин учинчи эскадрилья командирининг самолёти келиб қўнди. Кабинанинг ялтираб турган қопқоғи очилди. Энг олдин кабинадан қора ёғочдан ясалган ва теваракларига олтин ҳарфлар ёзилган йўғон қўлтаёқ отилиб, кўкатлар устига келиб тушди. Сўнгра

қўрачадан келган, юзлари кенг ва сочлари қора бир киши бақувват қўлларини тираб юқори кўтарилди ва чаққонлик блан гавдасини кабинадан олиб қанотга қўйди, сўнгра ўзи вазмин ҳаракат қилиб ерга тушди. Кимдир менга, бу киши полкнинг энг яхши учучиси, деди. Мен кеч пайтни бекор ўтказмаслик учун ҳозир у блан сўзлашмоқчи бўлдим. Жуда яхши эсимда: унинг қопқора ўйноқи кўзларида болаларча шўхлик ифодаси кўп воқиаларни бошдан кечирган тажрибали ва ҳорғин кишининг донишмандлиги блан ғалати бир суратда мослашиб қўшилган эди; у ана шу қора кўзлари блан тўғри юзимга тикилиб деди:

— Гапнинг тўғриси айтсам, раҳмингиз келсин, йиқилай-йиқилай деб турибман. Қулоқларим ғувиллагани-ғувиллаган. Сиз овқатландингизми? Йўқ? Жуда соз, юринг ошхонага борамиз, бирга овқатланамиз. Бизда ҳарбир уриб туширилган самолёт учун кечки овқат олдидан икки юз грамдан арақ берилади. Менга бугун тўрт юз грам беришлари керак. Икковимизга баббаравар етади. Хўш, қани борамизми? Агар жуда шошилаётган бўлсангиз, ўша ерда овқат еб-еб сўзлашамиз.

Мен кўндим. Бу очик ва қувноқ киши шу ондаёқ менга жуда ёқди. Биз, учучилар ўрмон ичидан тўғри босиб ўтган сўқмоқ йўлдан юриб кетдик. Янги танишим тез-тез қадам ташлаб борар ва ҳар замон йўлда учраган ёввойи меваларни эгилиб чангаллаб узиб дарров оғзига соларди. У, бугун жуда қаттиқ чарчаганидан бўлса керак, ҳарсиллаб юрарди. Броқ қўлидаги ғалати таёғига таянмасдан борарди. Таёғни у билагига осилтириб борар ва ҳар замон қўлига олиб пашшахўр қўзиқоринларни ва қиёқларни савалаб каллақлаб кетарди. Биз жарликдан ўтиб қияликдан баландга кўтарилганимизда, учучи буталарни ушлаб секин-секин чиқиб борарди. Лекин шунда ҳам у таёғига суянмас эди.

Ошхонага бориб киришимиз блан ундаги ҳордиқларнинг ҳаммаси бирдан учиб кетгандай бўлди. У бориб дераза тагига ўтирди; деразадан қуёш ботиш олдидан осмон қипқизил яллиғланиб кўринар ва, учучилар та'бирича, бу эрта бўладиган шамол аломати

эди; у келиб ўтириши блан катта бир кружка сувни тамом сипқорди, сўнгра сочлари жингалак дўндиққина официантка блан ҳазиллашиб, госпитальда ётган қандайдир бир ўртоғи тўғрисида гапирди ва, ўшанинг алаmidан бугун ҳаммага шўрвани шўр қилиб берибсиз, деди у, иштаҳа блан анчагина овқат еди ва бақувват тишлари блан қўйнинг қовурғасини қарсиллатиб тозалади. Ўртоқлари блан ҳазиллашиб олгандан кейин, мендан Москвада қандай янгиликлар борлигини, қандай янги китоблар чиққанини ва Москва театрларида қандай тамошалар кўрсатилаётганини сўради; ўз айтишича, у ҳали бир марта ҳам Москва театрини кўрмаган экан. Биз учинчига бериладиган таомни — бу ерда «қора булут» деб ном қўйилган черник киселини еб бўлганимиздан кейин, у мендан сўради:

— Хўш, бу кеча қаерда тунамоқчисиз? Билмайман! Билмасангиз, жуда соз; менинг ертўламга бориб ётасиз,— бир пас унинг қовоғи солиниб бўғиқ товуш блан деди:— шеригим бугун жангдан қайтмади... дмак, ўрин бор. Тоза чойшаб ҳам топилар, қани кетдик.

Афтидан, у янги келган киши блан лақиллашиб кўнгил ёзишни яхши кўрадиган ва ҳамма янгиликларни ундан сўраб биладиган кишилар хилидан эди. Мен розилик бердим. Биз жарликка келдик; унинг икки томонидаги нишабликда хушбўй ўт-ўланлар ва ёввойи мевалар, қиёқ гуллар орасида ертўлалар қурилган эди.

Қўлда ясалган «сталинградка» лампаси ёқилиб, ертўла равшан бўлгач, бу ернинг анчагина кенг ва озодагина бир жой эканлиги кўзга ташланди. Ертўланинг икки томонидаги супачада ичига хушбўй похол тикилган тўшаклар ихчам солиниб, устидан плаш-палатка ёпиб қўйилган эди. Қайин дарахтининг ёш новдалари бурчақларда кўмкўк бўлиб турарди; учучи буни «бахр очиш учун» деб тушунтирди. Супачалар устида токчалар ўйилган бўлиб, унда ёйилган газеталар устида китоблар, ювинадиган ва соқол оладиган асбоблар турган эди. Ётоқлардан бирининг боши устида ялтироқ плексгласдан ясалган рамкачалар ичида иккита сурат хираланиб кўринарди. Жимжитлик вақтларида полкнинг ҳархил уста билармандлари уриб туширилган душ-

ман самолётларининг парчаларидан шундай рамкачаларни кўплаб ясар эдилар. Стол устида солдатча котелок тўла хушбўй ўрмон маймунжони турарди. Маймунжондан, тоза узилган қайин новдаларидан, ерга тўшаб қўйилган тоза кўкатлар ва арча барғларидан жуда хушбўй, қуюқ, жонга роҳат берадиган ҳидлар анқиб турарди; ертўлада муздеккина шабада айланар жарликда сўзанақлар аллалаган оҳанг блан визилларди, буларнинг ҳаммаси танга роҳат бериб мудроқ бостирадди, биз уй эгаси блан суҳбатни ҳам ва эндигина қўл чўзиб олабошлаганимиз маймунжонни ейишни ҳам эрта бланга қолдиришга қарор бердик.

Учучи ташқарига чиқди; унинг ташқарида тишларини тозалаётганлиги, шариллатиб сув қўйиб «ух-вуҳ» деб ювинаётганлиги эшитилди. У, қошларидан ва сочларидан сув томчиларини томизиб, тозагина бўлиб хурсандлик блан ичкари кирди, артингач, лампанинг пилигини пасайтириб, ечинабошлади. Нимадир тақирлаб ерга тушди. Мен ерга қараб, ҳайрон бўлиб қолдим. У оёқларини ечиб ерга ташлаган эди. Оёқсиз учучи ҳам бўладими! Учучи-қиручининг оёғи бўлмаса-я! Бугун етти марта қайта-қайта учиб жангга кирган ва икки немис самолётини уриб туширган бир учучининг оёғи йўқлиги қандақа бўлди энди! Бу сра ақлга сиғадиган нарсас эмас эди.

Лекин унинг оёқлари, тўғриси айтганда, протезлари ихчам ҳарбийча ботинка кийгизилган ҳолда ерда чўзилиб ётарди. Уларнинг тиззага боғлайдиган томони супача тагида бекиниб турганидан, бу унда яшириниб ётган бирон кишининг оёқлари бўлса керак, деб гумон қилиш мумкин эди. Шу пайтда учучи, менинг кўзларимдаги ҳайронлик аломатини сезган бўлса керак, менга қараб, муғомбирларча кулимсираб сўради:

— Сиз олдин пайқамаган эдингизми?
— Ҳатто хаёлимга ҳам келган эмас.
— Ундай бўлса, жуда яхши! Ундай бўлса раҳмат! Фақат ҳечким бу тўғрида сизга гапирмаганига ҳайронман. Бизнинг полкимизда қанча уста учучи бўлса, шунча уста карнайчи ҳам бор. Қандай қилиб улар янги келган кишини, бунинг устига «Правда»дан келган

кишини бу гаройботдан хабарсиз қолдирибдилар, унга ҳикоя қилиб мақтанмаптилар?

— Ахир, бу ҳечбир бўлмаган иш-ку? Оёқсиз бўла туриб қиручи самолётда учиш бу ақлга сиғадиган гап эмас, ахир! Менинг билишимча, авиация тарихида бундақа воқиа асло бўлган эмас.

Учучи қувноқ ҳуштак чалабошлади:

— Албатта, авиация тарихи... кўп нарсани билмас эди, бу урушда у совет учучиларидан кўп нарсани билиб олди. Ҳўш, бунинг нимаси яхши? Чинакам оёқларим бўлганда жон-жон дер эдимку-я! На чора? Кўргулик шу экан,— учучи уф тортиб қўйди.— Айтгандай, ҳақиқатни суриштирганда, авиация тарихида шундай воқиалар бўлиб ўтган.

У планшети кавлаб, журналдан кесиб олинган ва ушланабериб увадаси чиқиб, бир тахта целофанга авайлаб ёпиштириб қўйилган қоғозни чиқарди. Унда бир товони йўқ учучининг самолётда учганлиги тўғрисида ёзилган эди.

— Унинг ҳар ҳолда битта оёғи бор экан-ку? Иккинчидан у қиручи самолётда эмас, доққионуздан қолган «Фарман»да учган экан.

— Чунки мен совет учучисиман. Сиз, мени мақтана-япти, деб ўйламанг. Бу сўзлар меники эмас. Бу сўзларни менга яхши бир киши, чин инсон... айтиб берган эди, («чин» сўзини айниқса уқдириб айтди). Ҳозир у йўқ ўлган.

Учучининг кенг ва тетик юзларида ажойиб, меҳрибонлик ифодаси пайдо бўлди; кўзлари ялтираб илиққина нур сочди; унинг юзи бирдан ўн ёшга камайиб новқиронлик тусини олди; менга бир минут илгари ўрта ёшларда бўлиб кўринган бу кишининг ҳали йигирма уч ёшга ҳам тўлиб етмаганини билиб ҳайрон қолдим.

— Нима бўлди, қачон, нима учун деб сўрайберсалар жаҳлим чиқади... Мана шу тобда ўтган воқиаларнинг ҳаммаси хотиримга келди... Сиз бошқа ёқдан келган кишисиз, эртага хайрлашиб жўнаб қоласиз, бундан кейин балки учрашмасмиз... Истасангиз оёғим қандай қилиб бундоқ бўлганини бошдан оёқ айтиб берай?

У супачада ўрнидан туриб ўтирди, иягига одеялни тортиб, ҳикоя бошлади. Гўё у ўз-ўзича баланд овоз блан гапираётгандек, ёнида киши борлигини тамоман унутиб, қизиқ қилиб ва тасвирини келиштириб сўзламоқда эди. У ақли-идроки нозик, фаҳм-фаросати ўткир ва юраги кенг бир киши эканлиги сезилиб турарди. Одатдан ташқари ва жуда катта бир воқиа тўғрисида ҳикоя эшитаётганимни дарров пайқадим, бундай ҳикояни яна бирон марта эшитишга балки сра тўғри келмас деб ўйладим-да, стол устида ётган ва тепасига «учинчи эскадрильянинг жанговар учишлар кундалиги» деб ёзилган мактаб дафтарини олиб ҳикояни ёзабошладим.

Тун билинмасдан ўтиб бормоқда эди. Стол устида турган жинчиноқ ҳам чирсиллаб, пириллайбошлади. Эҳтиётсиз парвона бўладиган кўп капалаклар қанотларини куйдириб, чироқ атрофида қимирлашиб ётарди. Энг аввал қулоғимизга гармон садоси эшитилди. Сўнгра бу садо учиб, ўрмоннинг тунги шалдир-шулдири, шабхез қушнинг қаттиқ чириллаши, уккининг йироқдан эшитилаётган фарёди ён томондаги ботқоқликда қурбақаларнинг вақир-вуқури ва сўзанақларнинг визиллаши орасидан ҳамсуҳбатнинг овози ҳали ҳам бир мақомда сал хириллаб эшитилмоқда эди.

Бу кишининг ажойиб ҳикояси мени жуда қизиқтирганидан, мумкин қадар тўлароқ ёзиб олишга тиришдим. Бир дафтарни тўлдириб бўлгач, токчадан яна бир дафтар топиб олдим, уни ҳам ёзиб тўлдирдим; шундай қилиб кеч қандай ўтганини ҳам сезмай қолибман; бир вақт ертўланинг туйнугидан қарасам, ташқарида осмон ёришиб қолипти. Алексей Мересьев ўз ҳикоясини «Рехтгофен» ҳаво дивизиясидан учта самолётни уриб тушириб, ўзини яна тўла ҳуқуқли ва уста учучи деб сезган кунга қадар олиб бориб тамомлади.

— Ухў, биз икковимиз жуда лақиллашиб қолибмизку; мен бўлсам эрта блан учишим керак,— дед. жумласини тамом қилмасдан,— гапирабериб бошингизни қотиргандирман? Хўп, ухлайлик.

— Хўш, Оля нима қилди? У сизга нима жавоб берди?— деб сўрадим ва шу ондаёқ қўшимча қилиб

айтдим: Кечирасиз, балки бу саволим сизга оғир туюлар, оғир туюлса жавоб берманг.

— Йўқ, ундай эмас,— деди у кулимсираб,— иккаламиз ҳам хўп жиннилик қилган эканмиз. У ҳамма гапни аллақачон эшитган экан. Ҳали мен сизга ўртоғим Андрей Дегтяренко ҳақида гапирдим-ку, ана шу ўртоғим Оляга ўша вақтдаёқ ёзган экан; аввал самолётдан йиқилганимни сўнгра оёқларимни кесганларини батафсил ёзиб юборган экан. Оля ҳам бу воқияни ундан яширишимнинг бирон сабаби бордир ёки бу ҳақда сўзлаш оғирдир, деб ўйлаб, ҳамавақт ўзини билмаганга солиб юрган экан. Демак, биз ҳечбир сабабсиз бир-биримизни алдаб келган эканмиз. Кўрасизми унинг суратини?

Мересьев чироқнинг пилигини бироз чиқариб қўлига олди ва бош устида плексигласдан ясалган рамкалар ичига солиб қўйилган суратга яқинлаштирди. Жуда қорайиб кетган ва сийқаланган суратдан кўкатзор гули ичида бепарво илжайиб ўтирган қизнинг башараси аранг кўринарди. Иккинчи суратдан эса, худди шу қизнинг ўзи младший техник-лейтенант формасида бўлиб, назокат ва заковат ифодаланиб турган юзи тетик ҳараб турарди. У жуда кичик бўлиб, ҳарбий формада худди чиройли ўспирин йигитга ўхшаб кўринарди, аммо бу ўспирин йигитнинг кўзлари болаларникидек эмас эди, уларнинг ҳорғинлик ва ўткирлик аломати билиниб турарди.

— Сизга ма'қул бўладими у?

— Жуда ма'қул, — дедим мен самимият блан.

— Менга ҳам, — деди у очиқ кўнгил блан, кулимсираб.

— Хўш, Стручков қаерда ҳозир?

— Билмадим. Унинг Великие Луки ёнидан ёзган бир хатини олган эдим. Шундан кейин хат олганим йўқ.

— Ана у танкчининг, оти нима эди ҳали?

— Гриша Гвоздевки? У ҳозир майор. Прохоровка ёнида бўлган машҳур жангда иштирок қилган. Сўнгра Курск ярим доирасидан танклар блан ёриб ўтишга қатнашган. Ёнма-ён туриб жанг қилган бўлсак ҳам учраш-

ганимиз йўқ. Танк полкига командирлик қилади. Ҳозир негадир овози чиқмай қолди. Майли, омон бўлсак, кўришармиз. Ҳали кўп яшаймизку-я! Қани ухладик, тонг отиб қолди.

У, чироқни пуфлаб ўчирди. Уйни ярим қоронғилик босди; ташқарида ёришиб келаётган тонг шу ласининг акси ертўлага сал уриб турган эди; пашшалар ғиринглайбошлади; ўрмон ичидаги бу истиқоматгоҳни бирдан-бир безовта қилиб турган нарса ҳам эҳтимол фақат ана шу пашшаларнинг ғиринглаши эди.

— Сиз тўғрингизда «Правда» га ёзсам эдим.

— Майли, ёзинг — деди учучи бироз тайсалланиб ва сўнгра уйку аралаш қўшиб қўйди:— балки ёзишнинг кераги йўқдир? Газета Геббельснинг қўлига тушиб қолса, руслар оёғи йўқларни урушга солиптилар деб бутун дунёга жар солиб юборар... Бундақаларга фашистлар жуда уста-да.

Бир пасдан кейин у маза қилиб хуррак отабошлади. Менинг эса сра уйқим келмас эди. Қутилмаган бу оддий ҳикоянинг улуғворлиги мени жуда ҳаяжонга солган эди. Агар бу ҳикоянинг қаҳрамони рўпарада ухлаб ётмаганда ва унинг протезлари-тонг ёруғида яққол кўриниб, шудринг босиб ерда турмаганда, буларнинг ҳаммасини яхши бир эртак деб ўйлаш мумкин эди...

— Ушандан буён мен Алексей Мересьевни қайта учратмадим. Лекин Орёл ёнида бу учучининг гоят зўр қаҳрамонлиги ҳақида ёзиб олганим икки дафтар қаерга борсам ҳамиша ёнимда юрди. Уруш вақтларида, жимжитлик чоғларида, ва ундан кейин Европанинг озод қилинган мамлакатларида сафар қилиб юрганимда, бирнеча марта унинг ҳақида очерк ёзмоқчи бўлиб, ҳарсафар яна орқага сурардим, чунки ёзган нарсаларимнинг ҳаммаси унинг ҳаётидан фақат юзаки бир кўланка бўлиб кўринарди!

Мен Нюрнбергда Халқаро Ҳарбий Трибунал мажлисида иштирок қилдим. Герман Герингдан сўроқ қилиш охирига етмоқда эди. «Германиянинг иккинчи наци» деб ном кўтарган Геринг жиноятларини барала очиб ташлайдиган ҳужжатлар, совет қораловчисининг сўроқлари

олдида типирчилаб қолди, у Ҳақтгача мағлубият нималигини билмаган фашизмнинг зўр армияси менинг Ватаним тупроғига киргач, совет ерининг кенг майдонларида бўлган жангларда Қизил Армия зарбаси блан ҳалокатга учраб, тор-мор бўлабошлаганини судга зўрға, тилар-тиламас айтиб беришга мажбур бўлди. Геринг гўё ўзини оқламоқчи бўлиб, нурсиз кўзларини осмонга тикди ва: «Тақдирнинг иродаси шунақа экан» деди.

Совет қораловчиси Роман Руденко Герингдан сўради:

— Сиз Совет Иттифоқига хиёнаткорона ҳужум қилдингиз, бунинг натижасида Германия тор-мор қилинди, шу блан сиз энг огир жиноят қилганингизни бўйнингизга оласизми?

— Бу жиноят эмас, бу маш’ум бир хато, — деди бўғиқ товуш блан Геринг, кўзларини ерга тикиб. — Мен фақат шуни иқрор қилишим мумкинки, пала-партиш иш қилибмиз, чунки уруш давомида ма’лум бўлдики, биз кўп нарсани билмаган эканмиз ва кўп нарса ҳақида гумон ҳам қилмаганмиз. Айниқса биз совет русларини билмаган ва тушунмаган эканмиз. Улар билиб бўлмас муаммо эди ва шундай бўлиб қоларди. Ҳечқандай агентура, ҳатто агентуранинг энг ўткири ҳам, Советларнинг ҳақиқий ҳарбий имкониятларини очаолмайди. Мен тўплар, самолётлар ва танкларнинг сони ҳақида гапираётганим йўқ. Уларнинг қанчалигини биз тахминан билар эдик. Мен саноатнинг қуввати ва эпчиллиги тўғрисида ҳам гапираётганим йўқ. Мен одамлар тўғрисида гапираётиман, рус кишиси ҳаминша ажнабийлар учун муаммо эди. Наполеон ҳам рус кишисининг кимлигини билмаган эди. Биз фақат Наполеоннинг хатосини такрорладик, холос.

Биз «сирли рус кишиси» ҳақида, Ватанимизнинг «билиб бўлмас ҳарбий потенциали» ҳақида «очиқ иқрор қилиб» айтилган бу гапларни фахр блан эшитардик. Қобилияти, таланти, фидокорлиги, мардлиги уруш кунларида бутун дун’ени қойил қолдирган совет кишисининг бундақа геринг-перинглар учун ҳақиқатан ҳам маш’ум сир бўлиб қолганлигига ишониш мумкин.

Дарҳақиқат, немисларнинг «ҳукмрон ирқ» тўғрисидаги разил«назарияни» ўйлаб чиқарган бу жаноблар, социалистик мамлакатда ўсиб тарбияланган кишининг юрагини ва куч-қувватини, қайдан билсин! Шу тобда бирдан Алексей Маресьев хотиримга келди. Унинг хотирдан бирмунча фаромуш бўлган образи мана шу чўбкори залда яққол кўз олдимга келди. Худди ана шу ерда, фашизмнинг бешиги бўлган ана шу Нюрнберг шаҳрида, Кейтель армияларини, Герингнинг ҳаво флотини тор-мор келтирган, Редернинг ҳарбий кема-ларини денгиз тагида гўрга тикқан ва қудратли зарбаси блан Гитлернинг босқинчи давлатини вайрон қилиб ташлаган миллионларча оддий совет кишилари-дан бири ҳақида ҳикоя бошлаб юборгим келди.

Сариф муқовали икки мактаб дафтариини ўзим блан бирга Нюрнбергга олиб келган эдим; улардан бирининг устига Маресьев хати блан «Учинчи эскадрильянинг жанговар учиш дафтари» деб ёзиб қўйилган эди. Трибунал мажлисидан қайтиб келганимдан кейин эски ёзувларимни тартибга солиб, яна иш бошладим ва Алексей Маресьев ҳақида, унинг ўз тилидан эшитганим ҳақиқатларни ҳикоя қилиб бермоқчи бўлдим.

Кўп нарсани ўз вақтида ёзиб олмаганман, тўрт йил мобайнида кўп нарсалар хотирдан фаромуш бўлган. Кўп нарсани ўша вақтда Алексей Маресьев камтарлик қилиб айтмасдан қолдирган. Ўйлаб, қўшимчалар қилишга тўғри келди. Маресьев ўша кечаси очиқ ва жозибали қилиб айтиб берган ўртоқларининг суратлари хаёлимдан кўтарилган. Уларни янгидан ўйлаб тасвирлаш лозим бўлди. Мен бунда фактларга қаттиқ риоя қилиш имкониятига эга бўлмаганим сабабли қаҳрамоннинг фамилиясини салгина ўзгартдим ва қаҳрамонлик кўрсатиш йўлида унга ёрдам берганларга, унга ҳамроҳ бўлганларга янги ном қўйдим. Агар улар бу ҳикоядан ўзларини таниб олар эканлар, мендан ранжисинлар.

Китобнинг номини мен «Чин инсон ҳақида қисса» деб атадим, чунки Алексей Маресьев ҳақиқатан ҳам чин совет кишисидир; бу кишининг кимлигини Герман Геринг ҳечвақт билмаган эди ва то шарманда бўлиб

ўлгунича ҳам билмасдан кетди; тарих сабоқларини унутмоқчи бўлган ва ҳозир ҳам кўнглида Наполеон блан Гитлер йўлидан боришни орзу қилиб юрган кишилар ҳали ҳам унинг кимлигини билмайди.

Чин совет кишисининг қиссаси ана шундай вужудга келди.

Нюрнберг.

Бавария.

1946 йилнинг кўклам фасли.

На узбекском языке

Б. ПОЛЕВОЙ

ПОВЕСТЬ

О НАСТОЯЩЕМ ЧЕЛОВЕКЕ

Госиздат УзССР — 1951

Ташкент

Редакторлар: Ш. Саъдулла,
П. Турсун

Техредактор П. Уманский

* * *

Тершига берилди 10 III 1951 й. Бо-
сишига рухсат этилди 19 VII 1951 й.
Р 06031 Қоғоз 84×108₃₂ = 6,4 қоғоз
л. = 20,91 босма л. Нашр л. 20,04
Шартнома № 354-48. Индекс н/а.
Тираж 25000 (1—15000) Ледерин му-
қовада баҳоси 12 с. Қоғоз муқовада
баҳоси 11 с.

* * *

ЎзССР МС ҳузуридаги Ўзбекпо-
лиграфнашринг 1-нчи босмаҳонаси,
Тошкент Ҳамза кўчаси 33, 1951.
Зак. № 677.